

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Academia scientiarum et artium Slovenica

Razred za filološke in literarne vede
Classis II: Philologia et litterae

T R A D I T I O N E S

Zbornik

Inštituta za slovensko narodopisje
in
Glasbenonarodopisnega inštituta

Acta Instituti ethnographiae et Instituti ethnomusicologiae
Slovenorum

32/2

Ljubljana
2003

TRADITIONES

Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta
pri Znanstvenoraziskovalnem centru
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Acta Instituti ethnographiae et Instituti ethnomusicologiae
Slovenorum ab Academia scientiarum et artium
Slovenica conditi

Izhaja letno v dveh zvezkih - Quotannis semel editur

Uredniški odbor - Consilium commentariis edendis
dr. Jasna Čapo-Žmegač, dr. Maja Godina-Golija (glavna urednica),
dr. Marija Klobčar, dr. Naško Križnar, mag. Helena Ložar-Podlogar,
Mirko Ramovš (urednik), dr. Ingrid Slavec Gradišnik

Lektorica slovenskih besedil: Ingrid Slavec Gradišnik

Traditiones je indeksiran v mednarodnih bazah podatkov:

- Ulrich's International Periodical Directory (I.P.D.)
- East Central Europe/L'Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift
  - Antropological Index Online (AIO RAI)
- Institute de l'information scientifique et technique (CNRS)

Naročila in pojasnila na naslov - Titulus officii praenotationibus
permutationibusque quaerendis:

Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Biblioteka
Novi trg 5/I - SLO, 1001 Ljubljana

ali - seu

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU
1001 Ljubljana, Novi trg 2, Slovenija

Oblikoval: Peter Skalar
Grafična priprava: OMAHEN s.p., Kamnik
Natisnila: VB & S, Ljubljana

Internet www.sazu.si

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Academia scientiarum et artium Slovenica

Razred za filološke in literarne vede
Classis II: Philologia et litterae

T R A D I T I O N E S

Zbornik

Inštituta za slovensko narodopisje
in
Glasbenonarodopisnega inštituta

Acta Instituti ethnographiae et Instituti ethnomusicologiae
Slovenorum

32/2

Ljubljana
2003

Uredila - Redegit
Dr. Maja Godina-Golija

Sprejeto na sejah
Razreda za filološke in literarne vede
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
dne 4. oktobra 2003 in
na seji predsedstva 26. novembra 2003

Tiskano z denarno pomočjo Ministrstva za šolstvo, znanost in šport Republike
Slovenije in Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU

RAZPRAVE / DISSERTATIONES

- 7 Angelos **Baš**: Splavarstvo na Slovenskem (Transportno – prometna dejavnost) – *Rafting in Slovenia. (Transportation and Traffic Activity)*
- 33 Mirko **Ramovš**: Valček kot slovenski ljudski ples – *The Waltz as a Slovene Folk Dance*
- 51 Marija **Klobčar**: Ljudske pesmi v meščanskem okolju – Pričevanje ljudskega v meščanskem ali meščanskega v ljudskem? – *Folk Songs in Urban Environment*
- 71 Helena **Ložar - Podlogar**: Vrbiške šjeme. Skrivnost pustne tradicije v Vrbici pri Ilirski Bistrici – *The Šjeme from Vrbica. The Secret of Carnival Tradition in Vrbica by Ilirska Bistrica*
- 93 Polona **Roblek**: Ledinska imena v katastrski občini Tupaliče. Imenoslovni poskus – *Place Names in the Tupaliče Cadastral Commune*
- 117 Vera **Kržišnik - Bukić**: Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo – *Slovenes in Croatia, Bosnia-Herzegovina, Serbia and Montenegro, and Macedonia between past and present*
- 137 Aleksej **Kalc**: Zapiski k preučevanju zgodovine tržaškega prebivalstva v 18. in 19. stoletju. Od demografske entitete k družbeno-kulturnemu tkivu – *On Historical Research of the Trieste Population in the 18th and 19th Centuries. From Demographic Facts to Social Structure*
- 151 Andrej **Vovko**: Člani Družbe sv. Mohorja in Slovenske Matice ter odborniki podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu in na Dunaju do leta 1900 – *Membership of St. Mohor's Association and of Slovenska Matica and Committee Members of St. Cyril and Methodius Society Auxiliaries in Graz and Vienna before 1900*
- 179 Jasna **Čapo Žmegač**: Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu – *Transnationalism, locality and gender: Croatian migrant families in Munich*

-
- 193 Irena **Rožman**: Demografski trendi s poudarkom na zunajzakonski mladostniški rodnosti v Sloveniji med letoma 1900 in 1998 – *Demographic Trends in Slovenia in Relation to Unwed Teenage Pregnancy between 1900 and 1998*

TEORIJA IN METODOLOGIJA / THEORIA ET METHODOLOGIA

- 211 Martina **Piko - Rustia**: »Zgodbe« za etnologijo in zgodovino. Življenjepisi koroških Slovencev – *»Stories« for Ethnology and History. Biographies of Carinthian Slovenes*

RAZGLEDI / CIRCUMSPECTUS

- 227 Naško **Križnar**: Filmska dejavnost dveh duhovnikov – *Film Activities of Two Priests*

POLEMIKA / DE CONTROVERSIIS DISPUTATIONES

- 261 Mojca **Ravnik**: Socialni antropolog Robert Gary Minnich o identiteti na avstrijsko-italijansko-slovenski tromeji

GRADIVO / MATERIALIA

- 269 Alenka **Klemenc**: Narodopisni drobiž iz Steletovih terenskih beležnic

V SPOMIN / IN MEMORIAM

- 275 Zaslužni univerzitetni profesor dr. Vilko Novak

KRONIKA / CHRONICA

- 277 Marjetka **Golež Kaučič**: Volčji bob in kavboji ali triintrideseto mednarodno posvetovanje raziskovalcev balad

- 279 Mojca **Ramšak** in Veronika **Mitro**: Projekt »Ženski spomin«. Od ustne zgodovine do interpretacije biografskega gradiva (Bratislava 28. 2. 2003–1. 3. 2003)

KNJIŽNA POROČILA IN RECENZIJE / DE NOVIS LIBRIS RELATONES ET IUDICIA

- 283 Marjan Pungartnik, Razbojnik Kandut in druge pohorske povesti. (Marija Makarovič)

- 284 Irena Destovnik, Moč šibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja. (Mojca Ravnik)

- 288 John Miles Foley, How to Read an Oral Poem. (Marjetka Golež Kaučič)

- 291 Irene Portis - Winner, Semiotics of Peasants in Transition. (Jasna Čapo - Žmegač)

- 292 Magda Peršič, Šege na Pivškem. Praznični časi in praznovanja v koledarskem letu. (Ingrid Slavec Gradišnik)

SODELAVCI TEGA ZBORNIKA / COLLABORATOIRES HUIUS VOLUMINIS

Angelos Baš

Splavarstvo na Slovenskem

(Transportno – prometna dejavnost)*

Autor v razpravi obravnava splavarstvo na Slovenskem. Najbolj razširjeno je bilo v Zgornji Savinjski dolini in dolini Drete in pa v Dravski dolini. Predstavi zgodovino te gospodarske dejavnosti, izdelavo in vožnjo splavov, predmet in količino splavarskega izvoza, dobičke in mezde in organizacije splavarjev.

The author writes about transportation by rafts that was especially widespread in the Upper Savinja Valley, in the valley of the Drete, and in the Drava Valley. Examined are the history of this economic activity, craft forms, the making of rafts and navigation with them, the goods that were transported, rafters' profits and wages, and their professional organizations.

I. Pojem in ozemlje

1. Pojem
2. Ozemlje

II. Viri in literatura

3. Viri
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo
4. Literatura
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo

---

* Ta spis je bil pred leti sprejet kot elaborat za Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev III. Promet. Objavljen je tako, kot je bil oblikovan po shemi, uveljavljeni za elaborate v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev. Za III. knjigo ni mogoče zanesljivo napovedati, kdaj bo natisnjena.

III. Zgodovinski pregled

5. Namembni kraji splavarskega izvoza
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo
6. Izdelava in vožnja splavov
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo
7. Predmet in količina splavarskega izvoza
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo
8. Dobički in mezde
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo
9. Organizacija
  - a) Savinjsko splavarstvo
  - b) Dravsko splavarstvo

I. POJEM IN OZEMLJE

1. **Pojem.** Splavi (=flosi, iz. nem. Floß; srbskohrvaška izposojenka splav in njene izpeljanke niso nikoli prišle v besednjak slovenskih splavarjev) so plovila, ki sestojijo iz medsebojno povezanih lesenih sortimentov (deblvine, desk ali tesanega lesa). V starejšem obdobju so pogosto rabili tudi za prevoz drugega, drobnejšega blaga in so bili tako hkrati transportno sredstvo. Izdelava splavov je odvisna od geoloških in hidroloških lastnosti reke, od vrste in oblike lesa, pa tudi od krajevnih navad. Splavi so narejeni v obliki pravokotnika ali trapeza in se premikajo edinole z vodnim tokom, medtem ko se z vesli samo krmarijo. Ker je to krmarjenje razmeroma težavno, splavi marsikdaj nasedejo, precej pogosteje kakor ladje. Splavarjenje je po eni strani cenen prevoz lesa (ohranjeno ustno izročilo iz zgornje Savinjske doline sporoča, da je stal med svetovnima vojskama železniški transport lesa iz Savinjske doline do Zagreba približno toliko kakor splavarski transport do Beograda), po drugi strani pa ga neredko ovira neugodno stanje vode. Vrh tega terja splavarjenje od časa do časa urejanje rek in njihovih naprav, ki rabijo za prevoz splavov. Kot manjši splavi štejejo takšni, ki so dolgi do 20 m in jih vozita po dva splavarja, kot večji pa splavi, ki so dolgi ok. 70 m in več in jih vozijo vsaj po štirje splavarji (po dva spredaj in dva zadaj). Splavi, ki prihajajo med vožnjo iz manjših v večje reke, se tedaj praviloma povezujejo v večje splave.

Splavarjenje se razločuje od plavljenega lesa (razen medsebojne povezanosti lesnih sortimentov) po tem, da splav pri njegovi vožnji usmerjajo ljudje na njem, medtem ko sodelujejo pri plavljenju v ta namen plavci, ki s kopnega pomagajo plaviti deblvino. Splavarjenje je bolj razvita in gospodarnejša zvrst v prevozu lesa kakor plavljenje. Pri plavljenju se hlodi med skalami in čermi poškodujejo; tega pri splavarjenju praviloma ni.

Lit.: F. Wondrák, Bemerkungen über den Wassertransport der Hölzer in Oesterreich-Ungarn, Linz 1878, str. 43.– E. Neweklowsky, Die Schifffahrt und Flößerei im Raume der oberen Donau I, Linz 1952, str. 541 d, 609.– A. Melik, Slovenski alpski svet, Ljubljana 1954, str. 70 d, 77.– R. Be.

(Benič), Splavarenje, Šumarska enciklopedija II, Zagreb 1963, str. 460.– A. Baš, Savinjski splavarji, Ljubljana 1974, str. 17.

2. **Ozemlje.** Poglavitni izhodiščni ozemlji za splavarstvo na Slovenskem sta bili zgornja Savinjska dolina in dolina Drete in pa Dravska dolina. V nekdanjem litijskem in krškem okraju je bilo splavarstvo dosti manj pomembno.

Savinja je bila plovna od Ljubnega, Drete od Bočne (Krope) pri Gornjem gradu; od tu je segalo ozemlje savinjskih splavarjev na vzhod do Mozirja in bližnje okolice. Naprej ob Savinji, na območju Letuša, Polzele in Šempetra, so se tudi ukvarjali s splavarstvom, vendar v tolikanj manjši meri, da se ta območja ne prištevajo k ozemlju savinjskih splavarjev. V Dravski dolini so največ splavov vezali v Dravogradu, pomembni so bili v tem pogledu tudi Vuzenica, Muta, Vuhred in Ožbalt, manj so v splavarskem izvozu lesa sodelovale Podvelka, Selnica in Ruše. Vzhodno od Dravske doline je treba v zvezi s splavarstvom na Dravi omeniti tudi Duplek pod Mariborom. Splavarji so izvirali z navedenih območij.

Lit.: A. Baš, O dravskih splavarjih, Slovenski etnograf XXV–XXVI, Ljubljana 1972–73, str. 148.– Idem, Savinjski splavarji, str. 17 d.

II. VIRI IN LITERATURA

3. **Viri.** a) *Savinjsko splavarstvo.* Prva omemba savinjskega splavarstva je iz 15. stoletja in je v Državnem arhivu na Dunaju. Največ zadevnih arhivskih virov iz poznejših stoletij, razen iz 20. stoletja, hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, nekaj jih je tudi v Arhivu Republike Slovenije in v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani in v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Arhivski viri so poučnejši za čas od 2. polovice 18. stoletja, ko nadrobneje predstavljajo izvozne poti savinjskih splavarjev in natančneje razlagajo dobršen del tamkajšnje splavarske dejavnosti. Za 20. stoletje so najpomembnejši arhivski viri o savinjskem splavarstvu v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, ti pričujejo predvsem o zadrugi splavarskih gospodarjev v Radmirju in o splavarski zadrugi na Rečici.

Najstarejši od tiskanih virov je označba J. W. Valvasorja o splavarskih razmerah na Savi v 2. polovici 17. stoletja. Vsi drugi viri te vrste se nanašajo na obdobje od srede 19. stoletja. Žavničan (F. Kočevar) je razmeroma nadrobno opisal zlasti vožnjo splavov sredi 19. stoletja. Žavski (F. Jamšek) je omenil takratno njihovo vožnjo po Savinji, Savi in Donavi. J. Pajek je deloma obnovil izvajanja K. Žavničana (F. Kočevarja). K. Ebner je za leta na začetku 20. stoletja izčrpneje razčlenil sestavo in izdelavo splavov, njihovo vrednost, splavarske mezde in obseg vožnje. Med svetovnimi vojskami je F. Š. (F. Šerbela) opisal izdelavo splavov in njihovo vožnjo. R. Vrečer je navedel vrednost splavov proti koncu 19. stoletja in po prvi svetovni vojski. F. Mišič je obsežneje opisal izdelavo splavov in njihovo vožnjo po Savinji, Savi in Donavi (poleg šeg v splavarski dejavnosti). O. Hudales je opisal vožnjo splavov do Zagreba, delo na njihovi vožnji in splavarske mezde (poleg šeg na vožnji). B. Zemljič je tedaj in pozneje navedel število splavov pred drugo svetovno vojsko in nadrobneje opisal izdelavo splavov, njihovo vožnjo, prodajo izvoženega lesa in mezodne razmere. F. Hribernik je po drugi svetovni vojski poleg tega, da je povzel objavljene podatke o starejšem savinjskem splavarstvu, natančneje poročal predvsem o izdelavi splavov in njihovi vožnji v zadnjem obdobju in omenil poglavito delovanje zadruge splavarskih gospodarjev in zadruge splavarjev.

Pri tvarnih preostankih gre za vezanje in splavljenje splavov, kakor se je do pred leti ohranilo na Ljubnem, na tamkajšnjem Flosarskem balu, kjer so opravljali to delo tako, kakor je bilo v navadi v zadnjih desetletjih pred koncem savinjskega splavarstva.

Ohranjeno ustno izročilo je najobširnejši in po veliki večini tudi najzgovornejši vir za temeljne prvine savinjskega splavarstva v zadnjem obdobju. Ohranjeno ustno izročilo o savinjskem splavarstvu je še v 70. letih 20. stoletja izpričevalo nad 80 nekdanjih splavarjev in splavarskih gospodarjev.

Viri: Gl. za neposrednejše navedbe arhivskih virov o savinjskem splavarstvu A. Baš, Savinjski splavarji, str. 19 d.

J. W. Valvasor, Die Ehre Dess Hertzogthums Crain, Laybach 1689, II, str. 203. – K. Žavničar (F. Kočevar), Plavičarji ali flosarji, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856, str. 204 d. – Žavski (F. Jamšek), Gornjesavinjska dolina, Slovenec I, Celovec 1865, str. 245 d. – J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, Ljubljana 1884, str. 150 d. – K. Ebner, Flößerei und Schiffahrt auf Binnengewässern mit besonderer Berücksichtigung der Holztransporte in Österreich, Deutschland und Westruszland, Wien und Leipzig 1912, str. 103 d. – F. Š. (F. Šerbela), Med slovenskimi drvarji in splavarji, Ilustrirani Slovenec IV, Ljubljana 1928, str. 156 d. – R. Vrečer, Savinjska dolina, Žalec 1930, str. 89. – F. Mišič, Die Flößerei im Santal, Grazer Tagespost, 9. 10. 1932, str. 19. – Idem, V porečju bistre Savinje, Maribor (Celje) 1933, str. 67 d. – Idem, Die Wald- und Forstwirtschaft im oberen Sanngebiet, Marburger Zeitung, 19. 5. 1942, str. 6. – O. Hudales, Postelja gospoda Fibriha, Ljubljana 1936, str. 50 d. – (Nepodpisano) Splavarski promet Slovenije I. 1936., Gozdarski vestnik I, Maribor 1938, str. 111. – (Nepodpisano) Les v splavih po Dreti, Savinji in dalje po Savi I. 1938., Gozdarski vestnik II, Maribor 1939, str. 231 d. – B. Zemljič, Prirodno bogastvo savinjskega gorskega sveta, Planinski vestnik XL, Ljubljana 1940, str. 273. – Idem, Gornjesavinjski splavarji, Planinski vestnik VI (L), Ljubljana 1950, str. 233 d, 241 d, Planinski vestnik VII (L) Ljubljana 1951, str. 44 d. – Idem, Gornjesavinjski splavarji, Kotnikov zbornik, Celje 1956, str. 55 d. – F. Hribernik, O savinjskem splavarstvu, Kotnikov zbornik, str. 45 d. – Idem, Gornjesavinjsko splavarstvo, Zbornik XII. kongresa jugoslovanskih folkloristov (Celje 1965), Ljubljana 1968, str. 39 d. – V tem odstavku so navedeni najpoučnejši tiskani viri o savinjskem splavarstvu. Poleg teh vsebujejo drobnejše zadevne podatke M. Božič, »Kdor hoče flosar bit...«, Slovenski poročevalec, 31. 12. 1956, str. 9. – J. Orožen, Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni, Savinjski zbornik, Celje 1965, str. 397 d. – S. Zemljič, Flosarstvo Gornjesavinjske in Zadrecške doline (seminarska naloga, tipkopis), Ljubljana 1970/71, 38 str. – I. Travnikar, Splavarstvo v zgornji Savinjski dolini, Koroški fužinar XXI, št. 3, Ravne 1971, str. 41 d.

Seznam pričevalcev ohranjenega ustnega izročila o savinjskem splavarstvu je objavil A. Baš, Savinjski splavarji, str. 11.

b) *Dravsko splavarstvo*. Arhivski viri zanj so bili doslej le malo izrabljeni. Iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu so od 16. stoletja znani viri o krajih v Dravski dolini, v katerih so se ukvarjali s splavarstvom, in o krajih, v katere je bil usmerjen ta splavarski izvoz. Slednji viri so redkejši in manj poučni kakor viri tega arhiva o savinjskem splavarstvu. V Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani so upoštevanja vreden vir za dravske splavarje matične knjige župnij v Dravski dolini iz obdobja pred 2. polovico 19. stoletja, in sicer predvsem zavoljo označb splavarjev in splavarskih gospodarjev in pa podatkov o tem, katere družbene skupine so se ukvarjale s splavarstvom. V tem arhivu so tudi nekateri viri iz 30. let 20. stoletja, ki pričujejo o zdruzi splavarjev Dravske doline v Ožbaltu.

Najstarejši od tiskanih virov je poročilo R. G. Puffa o splavarskem prometu na Dravi sredi 19. stoletja. To poročilo je deloma ponovil J. Pajek. I. Gršak je izpričal predmet in povprečno količino lesnega splavarskega izvoza na Dravi kakor tudi njegova

namembna območja v času ok. 1870. J. Koprivnik je opisal izdelavo splavov v Dravski dolini in tamkajšnji splavarski izvoz. J. Mravljak je objavil pričevanja o bratovščini splavarjev v Vuzenici. F. Mišič je pisal o voznjah (in šegah) dravskih splavarjev, M. Čas o izdelavi splavov v Dravski dolini (in posameznih značilnostih iz življenja na njih). J. Furlan je opisal izdelavo in zlasti mezdne razmere in organizacijo dravskih splavarjev. A. Ingolič, ki se je 1937 udeležil splavarske vožnje zavoljo priprave za roman o življenju dravskih splavarjev, je nadrobneje upodobil vso dejavnost te družbene skupine v tistem času. Podobno nadrobno je F. Pahernik izpričal izdelavo splavov, splavarsko organizacijo, mezdne razmere in vožnjo (in življenje na njej) v dravskem splavarstvu.

V leta po drugi svetovni vojski se niso od dravskega splavarstva ohranili nikakršni tvorni preostanki.

Zadevno ustno izročilo, ki se je ohranilo v 70. leta 20. stoletja, je redkejše kakor tisto o savinjskem splavarstvu; je zelo poučen vir za temeljne prvine dravskega splavarstva v zadnjem obdobju.

Viri: Gl. za neposrednejše navedbe arhivskih virov o dravskem splavarstvu, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, F. Leskoschek, Schiffahrt und Flößerei auf der Drau, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LXIII, Graz 1972, str. 121, 125, 127 d, 131 d, 134, 136.

R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I, Graz 1847, str. 253 d.– J. Pajek, nav. delo, str. 152.– I. Gršak, Narodno gospodarstvo, Slovenski Štajer III, Ljubljana 1870, str. 106.– J. Koprivnik, Pohorje, Maribor 1923, str. 64 d.– J. Mravljak, Bratovščina splavarjev v Vuzenici, Časopis za zgodovino in narodopisje XXII, Maribor 1927, str. 86 d.– F. Mišič, V žaru in čaru šumovitega Pohorja, Maribor 1934, str. 148, 175 d.– Idem, Plattenfahrten und Flößerei im Drautal, Mariborer Zeitung, 3. 4. 1938, str. 6 d.– M. Čas (nepodpisano), Podravski splavarji, Jutro, 20. 4. 1935, str. 11.– J. Furlan, Flosarji, Mariborski Večernik Jutra, 12. 8. 1937, str. 2, 13. 8. 1937, str. 2, 14. 8. 1937, str. 1, 16. 8. 1937, str. 2, 17. 8. 1937, str. 2, 18. 8. 1937, str. 2, 19. 8. 1937, str. 2.– A. Ingolič, S splavarji po Dravi in Donavi, Žika IX, Ljubljana 1937, str. 1 d, 15 d, 47 d, 79 d.– Idem, Podravski splavarji, Naš rod IX, Ljubljana 1937–38, str. 151 d.– Idem, Na splavih, Ljubljana 1940, 310 str., 2. izd., Koper 1959, 281 str., nemški prevod (F. Hille – S. Hafner), Die Drauflößer, Wien 1943, 434 str.– (Nepodpisano) Splavarski promet Slovenije I. 1936., Gozdarski vestnik I, Maribor 1938, str. 111.– (Nepodpisano) Les v splavih po Dravi I. 1938., Gozdarski vestnik II, Maribor 1939, 60 d, 233. – F. Pahernik, Šajke in splavi na Dravi, Gozdarski vestnik XXI, Ljubljana 1963, str. 227 d, 279 d.– Idem, Minilo je splavarstvo na Dravi, Planine ob meji, Maribor 1963, str. 32 d.

Nekatere pričevalce ohranjenega ustnega izročila o dravskem splavarstvu je omenil A. Baš, O dravskih splavarjih, str. 146.

4. **Literatura.** a) *Savinjsko splavarstvo.* A. Ugrenović je nanizal nekaj podob o izdelavi savinjskih splavov, njihovi voznji in splavarjih. F. Baš je ugotovil območja, kamor je bila usmerjena savinjska lesna trgovina s splavi na prehodu 18. v 19. stoletje, in opredelil splavarstvo kot poglobitno gospodarsko panogo prebivalstva pod Ljubnim in Gornjim Gradom v tem obdobju. A. Melik je orisal predvsem nekatere tehnične in gospodarske značilnosti savinjskega splavarjenja. R. Ložar je po nekaterih objavljenih opisih povzel izdelavo splavov (in omenil nekatere prvine iz splavarske duhovne kulture). V. Novak je po nekaterih objavljenih opisih posnel posamezne sestavine pri izdelavi savinjskih splavov. A. Baš je raziskal savinjske splavarje kot določeno družbeno skupino z vsemi prvini njihovega življenja in dela v zgodovini. I. Juvan je opisal zlasti tehniko izdelave in vožnje savinjskih splavov.

Lit.: A. Ugrenović, *Iskoriščavanje šuma IV*, Zagreb 1935, str. 396, 398 d. – Idem, *Eksploatacija šuma*, Zagreb 1957, str. 385 d. – F. Baš, *Doneski k zgodovini Gornjegrajskega* (I. Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje), *Časopis za zgodovino in narodopisje* XXXIII, Maribor 1938, str. 7, 14. – A. Melik, nav. delo, str. 71 d, 76 d. – R. Ložar, *Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji*, *Zgodovinski zbornik*, Buenos Aires 1959, str. 119 d. – V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960, str. 95. – A. Baš, *Savinjski splavarji*, 275 str. – Idem, *Savinjsko splavarstvo od 15. do 19. stoletja*, *Acta historico-oconomica Iugoslaviae* V, Zagreb 1978, str. 225 d. – I. Juvan, *Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi*, Maribor 1986, str. 82 d.

b) *Dravsko splavarstvo*. R. Ložar je omenil splavarsko bratovščino v Vuzenici (in splavarsko šego). J. Baukart je sledil dravsko splavarstvo v pretekla stoletja. F. Leskoschek je obravnaval vrsto poglavitnih prvin v dravskem splavarstvu kot določeni gospodarski panogi (in prispeval nekatera etnološka spoznanja o dravskih splavarjih). A. Baš je njegova izvajanja popravil in dopolnil. I. Juvan je opisal zlasti tehniko izdelave in vožnje dravskih splavov.

Lit.: R. Ložar, nav. delo, str. 121.– J. Baukart, *Stoletja na Dravi*, Večer, 5. 7. 1968, str. 10.– F. Leskoschek, nav. delo, str. 115 d.– Idem, *Die Draußlößer*, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* LXIV, Graz 1973, str. 203 d.– A. Baš, *O dravskih splavarjih*, str. 143 d.– I. Juvan, nav. delo, str. 59 d.

III. ZGODOVINSKI PREGLED

5. **Namembni kraji splavarskega izvoza.** a) *Savinjsko splavarstvo*. V najstarejšem viru, ki je o njem na voljo, v listini, ki je bila izdana v Gradcu 1478, je cesar Friderik III. naročil svojemu glavarju v Celju, naj dovoli splavariti po Savinji samo v času, ki je za to v navadi, ne pa sicer, ko »trpijo zavoljo tega škodo... travniki in druga tamkajšnja zemljišča«. Glede na zaloge lesa, ki so prihajale v poštev za splavarjenje po Savinji, je šlo lahko v tem primeru skoraj izključno le za tista območja, ki so znana v poznejši dobi kot splavarska, torej za zgornjo Savinjsko dolino in za dolino Drete. Hkrati je iz te listine razvidno, da je bil v navedenem letu splavarski izvoz z omenjenega ozemlja usmerjen vsaj do Celja, če ne morda tudi naprej.

V 17. stoletju je sporočil Valvasor, da prevažajo splavi na Savi različno blago, vendar se dogaja to »zelo redko«. Če je savinjske splave, ki so bili v poznejših stoletjih praviloma edini splavi na Savi od Zidanega mosta naprej, potrdil 1689 sodobnik Valvasor na Savi zelo redko, pomeni to, da so vozili le-ti na tej reki redkokdaj zato, ker takrat splavarstvo v Savinjski dolini še ni bilo tolikanj razvito kakor v poznejših obdobjih, ali zato, ker tedaj ni bilo zadosti možnosti za savinjsko lesno trgovino v Zasavju, pa tudi ne na Hrvaškem.

Proti sredi 18. stoletja so se vožnje savinjskega splavarstva podaljšale. Od tega časa je vse večkrat in neposredno izpričano, da so savinjski splavarji vozili na Hrvaško in v Slavonijo. Takšno splavarsko dejavnost natančneje razlaga neki dopis »žagarskih in splavarskih mojstrov... gornjegrajskega samostana« (t. j. iz splavarskih krajev na ozemlju gornjegrajskega gospostva) ljubljanskemu škofu Herbersteinu 1779. V tem dopisu je rečeno, da ti »splavarski mojstri že od davnih let« oskrbujejo »vso Hrvaško in Slavonijo« do turške meje in trdnjavo Brod z vsem potrebnim lesom, in sicer po pogodbah in neoporečno, in da na podlagi tega trgovanja zmagujejo vse svoje dajatve. – Splavarski mojstri so bili, kot je podoba, krmaniži (krmarji), medtem ko so »davna leta« precej ohlapna označba, izpoveduje pa, da so vozili savinjski splavarji na Hrvaško in v Slavonijo do turške meje vsaj nekaj desetletij pred 1779.

Po požarevskem miru 1718, po katerem je dobila Avstrija srbsko ozemlje zahodno od Timoka, severno od Stalača in Zahodne Morave, vzhodno od Drine, medtem ko je naprej proti zahodu tekla avstrijsko-turška meja tako, da je bila Bijeljina avstrijska in da je od tam do ustja Une šla mejna črta nekoliko južneje od Save, – po požarevskem miru so bile za savinjske splavarje ustvarjene možnosti, da so začeli voziti svoj les na Hrvaško in v Slavonijo. Beograjski mir 1739, po katerem je avstrijsko-turška meja na tem območju odtlej tekla na Savi (do aneksije Bosne in Hercegovine 1908, na Donavi do zloma Avstro-Ogrske po prvi svetovni vojski), je te možnosti nekoliko spremenil, vendar so v poglavitnem ostale tudi potem enake. Zato sodimo, da se je razmahnilo savinjsko splavarstvo v 2. četrtini 18. stoletja daleč na jugovzhod, potem ko je moralo dotlej doseči ustrezno razvojno stopnjo.

L. 1796 je bilo v državnem gospostvu Gornji grad zapisano, da so tamkajšnji podložniki vsako leto splavarili znatne količine lesa »po Dreti in Savinji in naprej po Savi na Hrvaško, v Slavonijo in Srem, s čimer dotekajo temu ozemlju vsako leto znatne vsote denarja«. To poročilo dodobra potrjuje vsebino dopisa, ki so ga poslali žagarski in splavarski mojstri gornjegrajskega samostana ljubljanskemu škofu 1779 in ki je opredeljeval razen Srema isto območje, kamor je šel lesni izvoz savinjskih splavarjev, kakor zapis iz 1796.

Ta zapis dopolnjuje pogodba, ki jo je istega leta sklenil neki mozirski tržan z zagrebškim meščanom za prodajo lesa in ki tako predstavlja nepodložniško zvrst tedanjega savinjskega splavarjenja lesa.

L. 1801 je bilo iz gornjegrajskega državnega gospostva sporočeno, da so savinjski splavarji prodajali les »nekaj na Dolenjsko, največji del pa na Hrvaško in v Srem in celó, če sta dovoljevali varnost in dobro soglasje s turško mejo, do (Sremske) Mitrovice in Beograda«.

Vožnje savinjskih splavarjev so se na začetku 40. let 19. stoletja podaljšale s Save na Donavo. Na začetku 40. let (brez natančnejše datacije) je izpričano, da »je lani lesno trgovino (Mozirja), ki je šla dotlej samo do (Sremske) Mitrovice kot zadnjega razkladališča, odprl Janez Lipold pod Beograd v Pančevo, (Banatsko) Palanko in Belo Crkvo, blizu Oršove, kamor so bili že letos po pogodbah odposlani pomembni transporti«.

L. 1856 so po F. Kočevanju prodajali savinjske splave zlasti »v Sisku, Gradiški, Brodu in Mitrovicah prav lahko in za dober dobiček... Slavoncem in Turkom«. Ob tem ni omenjena lesna trgovina za vojaške potrebe, ki je bila takrat po vsem videzu zvečine v zatonu. Še boljša kakor na Savi je bila lesna kupčija na Donavi: »kdor pa še več dobička želi, gre v Pančevo in Palanko«. L. 1854 je šel Rečičan Praznik prvi od Savinjanov v Oršovo.

V 2. polovici 19. stoletja so bile vožnje savinjskih splavov najdaljše in dotlej sploh najdaljše delovne vožnje slovenskega kmeta, kočarja in najemnika. Ne samo, da so, kot je bilo ugotovljeno, začeli 1854 voziti v Železna vrata, šli so še dalje, do zahodnoromunskega mesta Calafat (nasproti bolgarskega Vidina) in celó do Črne vode, razmeroma blizu izliva Donave v Črno morje. Žal ni o teh vožnjah zadosti natančnih virov, kajti danes v ohranjenem ustnem izročilu o tem ni več porabnih podatkov, medtem ko so prejšnji zadevni zapisi vse preredki in preborni za tehtnejše sklepe. Ni mogoče dognati, kdaj so se začeli voziti v kraje vzhodno od Železnih vrat in kdaj so prvič prišli v Calafat. Zdi pa se, da je cvetela savinjska splavarska trgovina v Romuniji v 70. in 80. letih 19. stoletja, ko je sporočeno, da so vozili do Calafata in Črne vode. Ko so delali kanal v Železnih vratih, so se te vožnje nehale (kanal je bil narejen v letih 1890 do 1896).

Vožnje v Romunijo so trajale tedne; splavarji so bili zdoma več kot 6 tednov. Vožnja na Savinji je bila razmeroma počasna, a tudi na Savi večidel ni bilo drugače. (Na avstrijski in madžarski Donavi so bili splavi dosti hitrejši: z območja Linza so potrebovali splavarji do Budimpešte pet dni.) Iz Romunije so se vračali savinjski splavarji s parnikom do Mohača na Madžarskem in nato z vlakom prek Kaniže in Pragerskega domov (po 1860). Ali pa so se vračali s parnikom po Savi do Siska in so potem, ko je bila 1862 odprta od tod proga do Zidanega mosta, nadaljevali pot domov ne vsi peš, temveč deloma tudi z vlakom do Celja ali Trbovelj, od tod so šli domov peš. (Savinjska železnica je bila odprta 1891.)

Glede splavarske prodaje savinjskega lesa v Srbiji je za konec 19. stoletja sporočeno, da je bilo tu mogoče kupčevati »neovirano«, toda samo do 1903, do padca Obrenovičev. Tako so pred prvo svetovno vojsko prodajali največ lesa v Brežice, Zagreb, Dubravčak, Sisak, Gradiško, Slavonski Brod, Šamac, Brčko, Račo, Sremsko Mitrovico, Rumo, Zemun in Pančevo.

V prvi Jugoslaviji je šel izvoz savinjskih splavarjev povečini v kraje med Slavonskim Brodom in Beogradom. Najdlje so vozili v tistih letih do Velikega Gradišta na Donavi. Čeprav je bil po ohranjenem ustnem izročilu dobiček od splavarske lesne trgovine na Donavi najboljši, je zavirala tjakajšnji izvoz velika razdalja. Ta pa ni pomenila poglavitnega zadevnega vzroka, saj je večje stroške vožnje pokrival obilnejši zaslužek, kriva je bila tudi negotovost zavoljo težavnejše plovbe po Donavi.

Tisti savinjski splavarji, ki so med svetovnjima vojskama vozili dlje kakor do Slavonskega Broda, so se vračali domov v povprečju po nekaj več ko 14 dneh do nekaj več ko treh tednih. Domov so potovali z železnico do Paške vasi ali Šmartna ob Paki.

Nekatere rodbine savinjskih splavarskih gospodarjev so razvile svojo dejavnost tudi v krajih ob Savi in Donavi ali blizu njiju tako, da so se tam ukvarjali njihovi člani s prodajo lesa, da so imeli tam, drugače povedano, svoj »plac«. V letih avstro-ogrske monarhije tega praviloma še ni bilo, medtem ko je v prvi Jugoslaviji število teh lesnih trgovcev postopoma rastlo. Prvi »placi« so nastali zelo kmalu po prvi svetovni vojski, zadnji nekaj pred drugo. Njihovega skupnega števila dandanes ni več mogoče natančno določiti, vsekakor jih je bilo po podatkih ohranjenega ustnega izročila ok. 40.

Rodbine splavarskih gospodarjev, ki so ustanovile svoje lesne trgovine na Hrvaškem in v Srbiji, so bile najpodjetnejše. Šlo jim je za kar najbolj zanesljiv kakor tudi obilen zaslužek, saj so s tem, ko je eden ali tudi več njihovih članov imelo blizu Save ali Donave lesno trgovino, izvažali les brez negotovosti, ali in kako ga bodo lahko prodali; vrh tega je tako bila v rokah rodbine tudi neposredna prodaja lesa kupcu – porabniku, se pravi brez posredništva drugega trgovca. Bila pa je podjetnost te vrste tvegana, kajti v omenjenih krajih je bila pri trgovini z lesom večinoma huda konkurenca, tako da se ni znal vsak uveljaviti in je moral tedaj ta posel opustiti. Vendar se zvečine to ni dogajalo, temveč so bili člani rodbin savinjskih splavarskih gospodarjev na svojih »placih« največkrat dovolj uspešni.

Lit.: A. Baš, Savinjski splavarji, str. 27 d, 34, 37 d, 43, 45 d, 52, 113, 116, 120.– Idem, Savinjsko splavarstvo od 15. do 19. stoletja, str. 225 d, 228 d, 232 d, 235 d, 241, 243 d, 247.

b) *Dravsko splavarstvo*. Glede na dosegljive vire smo nekaj manj nadrobno poučeni o namembnih krajih dravskega kakor savinjskega splavarstva. Tu gre praviloma za zadevna spoznanja iz raziskave F. Leskoschka. Najverjetnejša je domneva, da so podložniki šentpavelskega samostana v Dravski dolini 1371/72 številnim bližnjim posestvom tega samostana dostavljali dajatve v stavbnem lesu in kolju za vinograde na

majhnih splavih. To je hkrati spodnja časovna meja splavarstva v Dravski dolini. L. 1553 so iz gospostva Vuzenica pošiljali splave z raznovrstnimi lesnimi sortimenti v Maribor in na Ptuj; prav tja so 1584 vozili tudi splavi trgovca z Mute. L. 1601 so iz Dravograda izvažali s splavi živež vsaj do Ptuja.

Približno v istem času, ko se je izvoz savinjskega splavarstva podaljšal na Hrvaško in v Slavonijo, in iz enakih vzrokov se je izvoz dravskega splavarstva podaljšal na Hrvaško in v Srbijo. L. 1739 so splavi iz Maribora prevažali vojaštvo in živež za vojaške potrebe v Beograd. To so bile daljše splavarske vožnje kakor takratne vožnje savinjskih splavarjev.

Še daljši kakor v 18. stoletju je bil splavarski izvoz iz Dravske doline v 19. stoletju. L. 1812 so iz okraja Fala vozili splavi do Pančeva in Bele Crkve. Tudi te vožnje dravskih splavov so bile daljše kakor takratni izvoz savinjskega splavarstva. To velja prav tako za splave iz Ruš, ki so 1822 vozili do Pančeva in Banatske Palanke.

Od srede 19. stoletja so bile vožnje savinjskih splavarjev daljše kakor vožnje dravskih splavarjev, saj za te ni izpričano, da bi bili vozili v Železna vrata ali tudi dlje. Sredi in v 2. polovici 19. stoletja so splavi iz Dravske doline izvažali manjši del tovora v Maribor in na Ptuj, večji del v Slavonijo, zlasti v Osijek, in v Vojvodino, zlasti v Novi Sad.

V prvi Jugoslaviji je bil izvoz dravskega splavarstva prav tako namenjen največ v Slavonijo in v Vojvodino; po vojvodinskih kanalih in po Tisi navzgor so splave peljali vlačilci. Kakor savinjski so tudi dravski splavarji v tistih letih vozili najdlje do Velikega Gradišta na Donavi.

Dravski splavi v Mariboru ok. 1935 (ponatisnjeno iz: A. Melik, Slovenija 1/2, Ljubljana 1936, sl. 131)

F. Pahernik je natančneje izpričal, kakšna je bila v tistem času hitrost dravskih splavov. Iz Dravograda, Vuzenice in Vuhreda so splavi potrebovali do Maribora pol dneva, do Ptuja dan, do Dubrave 1 do 2 dni, do Osijeka 7 dni, do Sombora (po kanalu) 11 do 12 dni, do Vukovarja 8 do 9 dni, do Novega Sada 11 do 12 dni, do Titla (po Tisi) 12 do 14 dni, do Bečēja (po Tisi) 13 do 14 dni, do Beograda 14 do 15 dni, do Bele Crkve 16 do 17 dni in do Velikega Gradišta 17 do 20 dni. Domov so dravski splavarji potovali z železnico.

Lit.: F. Leskoschek. Schiffahrt und Flößerei auf der Drau, str. 117 d, 121 d, 127 d, 131 d.

6. Izdelava in vožnja splavov. a) *Savinjsko splavarstvo*. Sredi 19. stoletja je za savinjske splave iz hlodov sporočeno ime »zvezani flos«, za splave iz desk in letev ime »rezani flos«. Takrat so savinjske splave izdelovali takole. Vezali so jih z brezovim trtjem; kolikor je bilo treba splave zbijati, so rabili v ta namen leseni žebli. Vsak splav je imel dve vesli: eno spredaj, drugo zadaj. Vesli sta bili pritrjeni v »sedlu«, to je bilo postavljeno na »stol«. Sprednjemu splavarju so pravili »prednjek«, zadnjemu »zadnjek«. Tu in tam so delali tudi manjše splave, t. i. kuzle, ki jih je lahko vozil en sam splavar, in sicer tako, da je z eno roko veslal s sprednjim, z drugo z zadnjim veslom. Takšne splave so izdelovali iz lesnih ostankov.

Prvič so se ustavljali v Celju. Tja so prišli, če je bilo dovolj vode, tudi v štirih urah. Če pa je bila voda majhna, so lahko splavi nasedli, tako da jih je bilo treba s koli porivati v globljo vodo ali na obeh straneh zaježiti z deskami, da se je splav vzdignil. Zavaljo večje vode so lahko v Celju zvezali po dva splava v enega. Po vsej verjetnosti smemo to spremembo splavov podaljšati nazaj vsaj v 18. stoletje. Drugič so se ustavljali med Zidanim mostom in Radečami, včasih tudi že v Laškem ali pri Rimskih toplicah. Ko so se tu ustavljali, so zvezali po tri splave v enega. Tako je bilo v 50. letih, medtem ko je iz 40. let 19. stoletja sporočeno, da so pri Zidanem mostu zvezali po štiri splave v enega. Tretjič so se ustavljali v Krškem, tam so tudi plačevali vodno mitnino.

Toda tako so vozili samo tisti savinjski splavarji, ki so šli v Slavonijo; tisti pa, ki niso bili namenjeni tako daleč, so skušali prodati splave, kakor hitro je bilo mogoče. Na Rugvici, blizu 30 km vzhodno od Zagreba, so spričo danih plovnihi možnosti zvezali tudi po 15 do 25 splavov v enega, ki so ga opremili s štirimi vesli. Tak splav, baje so ga imenovali »koliba« (pač zato, ker je imel kolibo), je bil širok »kakor njiva«.

Zavaljo obsežnega ustnega izročila je podoba natančnejša za prva štiri desetletja 20. stoletja. Kajti nemška zasedba 1941 je v poglavitnem napravila konec savinjskemu splavarstvu. Le redki so bili savinjski splavarski gospodarji, ki so v prvih mesecih po zasedbi še izvažali les na jugovzhod, pozneje so morali tudi oni odnehati. Po drugi svetovni vojski se zasebna splavarska dejavnost ni obnovila, medtem ko se poskus z združnim splavarstvom ni obnesel.

V omenjenih desetletjih so začeli splave najprej vezati konec koledarske zime, medtem ko so zadnje splave vezali v pozni jeseni, preden so šle na pot najpoznejše »rajže«, se pravi tudi še novembra. Na vezéh, ki so bile zvečine na krajih, nagnjenih proti bregu, so najprej postavljali hlode, in sicer v pravem kotu proti vodi. Trije splavarji so največkrat zvezali tri splave na dan. Delo so začeli na spodnjem delu vezi, t. j. na tistem, ki je bil najbližje reki, in so na opisani podlagi vezali po 6 do 12 desk, dolgih 4 m, v en sklep ali skok. Trije sklepi ali skoki so sestavljali faš, ki je pomenil dolžino splava. Naslednji faši so se razvrstili na vezi od brega proč ali navzgor. Splav je največkrat obsegal 18 do 23 fašev, ki so skupaj pomenili širino splava; spredaj je znašala širina

splava ok. 4 m, zadaj po nekaj več, ok. 4,5 m. T. i. kuzle so bile iz dveh, ne iz treh sklepov ali skokov. Splavi iz tesanega in splavi iz okroglega lesa so bili daljši kakor splavi iz desk, v dolžino so merili največkrat ok. 16 m, medtem ko so bili spredaj široki ok. 4 m, zadaj do 5 m.

V prvih letih 20. stoletja so za vezanje splavov začeli zamenjevati trto z žico, ki je potem razmeroma hitro izpodrinila trto, bila je cenejša, priročnejša in trdnejša. Tako so od prve svetovne vojske vezali splave povsod samo še z žico (s kleščami). Nekaj pozneje kakor je žica zamenjala trto pri vezavi, so železni žebliji zamenjali lesene pri zbijanju splavov.

Vesla, imenovana vésovniki, so imela, kakor v 19. stoletju, dvojno podlago, le da se je v 20. stoletju imenovalo stojalo za vesovnik stožir. Vesovnik je sestajal iz debla, na debelejšem koncu opremljenega s »peresom«, desko, ki je odrivala vodo.

Ko so splavom ob straneh pritrtili rante, so bili ti skoraj gotovi, manjkali so jim še rogovi. To sta bili deski, ki sta bili pritrjeni na obeh straneh sprednjega stožirja tako, da sta štrleli dober meter čez splav; na sprednjem koncu teh desk so pritrjevali drugi deski, in sicer tako, da je njuna zgornja ali sprednja polovica štrlela izpod splava poševno navzgor, medtem ko je bila druga, spodnja polovica pod splavom, v vodi. Rogovi so tako preprečevali, da bi se splavi kadar so strmo zdrknili z jezov, zapičili v dno in se razbili.

Ko je bilo dovolj vode, so porinili kole pod splave in jih potisnili v reko ali »udrli«. Potem ko so jih privezali, so naložili nanje boljše deske, in sicer tako na t. i. rezane splave (teh je bilo precej več) kakor na tesane splave in splave iz okroglega lesa. Rezani splavi so v celem obsegali ok. 12 kubikov lesa, od tega vrhovine približno kubik, največ dva. Tesani splavi, ki so se v savinjskem splavarstvu uveljavili hkrati z opustitvijo splavov iz hlodov, t. j. večinoma do konca prvega desetletja po prvi svetovni vojski, so obsegali povprečno ok. 10 kubikov tesanega lesa in nekaj več kot pet kubikov desk.

Preden so odpluli ali »zdrešili«, so vzeli na splave vse, kar so potrebovali med vožnjo. Splavarski gospodarji so oskrbovali svoje »ražje« z vrvmi, sekirami, svedri, žico in žebliji, medtem ko se je vsak splavar opremil za pot s kleščami in kolom. Zaboja in vreče s hrano, soda in slame, ki je od Rugvice rabila na splavu za ležišče, zvečine niso jemali na pot od doma, temveč so vozili ta tovor prvi del poti z vozovi. Vsemu, kar so jemali s seboj na vožnjo in kar ni rabilo kot orodje, so pravili selitvo.

S splavi je šel na pot praviloma tudi splavarski gospodar. S tem je skrbel, da je potekala vožnja po možnosti tako, kakor je želel, prihranil si je stroške za enega splavarja in sam je lahko najbolje prodal les. Če so »zdrešili«, kakor se je najpogosteje dogajalo, ko se je zdanilo, in če ni prišlo nato do nezgod (tu jih je največ povzročala plitka voda), so se prvič ustavili v Letušu in se tam nekoliko odpočili in hkrati okrepcali. Če je šlo tudi od Letuša vse po sreči, so prispeli v Celje v nekaj urah.

Tam so delali t. i. dolge splave tako, da so najprej dodobra poravnali po dva in dva samca (takšno je bilo, z izjemo kuzle, ime za splave, kakor so jih zvezali doma in z njimi vozili do Celja). Potem so nanju po dolgem zabili po dve deski, se pravi od prednjega čez zadnji samec. Pri tem je bil težji samec zmerom zadaj, da je splav »laže plaval«, ker ga je lahko »voda bolj potiskala« in je prednjek »laže vozil«. To delo je bilo končano povečini v četrh ure ali komaj kaj dlje. Ko je bil dolgi splav narejen in ko so splavarski gospodarji izplačali dotedanje, »celjske« zadnjeke, je polovica dotedanjih, »celjskih« prednjekov prešla na mesto zadnjeka.

Če so prispeli splavarji v Celje podnevi, so bili nato še isti večer v Radečah; tam so prenočili. Vendar so z avoljo nezgod na vožnji prišli včasih prvi večer le do Letuša, tako da so v Radečah prenočili drugi dan vožnje ali pa so prišli ta dan prav tako še nekaj dlje.

Iz Radeč so odpluli zgodaj zjutraj, tako da so prišli opoldne do Podsuseda ali Zagreba. Vmes so se ustavljali v Krškem ali Brežicah, sem in tja tudi v Sevnici in Boštanju. Posamezni splavarski gospodarji so namreč kupovali les prav tako na Dolenjskem in ga dajali vezati v Sevnici in Boštanju. Tu in tam savinjski splavarski gospodarji splavov, ki so prihajali iz krajev zahodno od Zidanega mosta, niso prevzemali v Radečah, temveč v Sevnici.

Na Rugvico so prihajali navadno proti večeru. Včasih so začeli sestavljati vse splave enega splavarskega gospodarja v t. i. »mitrovčan« še med vožnjo, preden so prispeli na Rugvico. Večidel pa so ga naredili vsekakor potlej, ko je »rajža« tam pristala. Med svetovnima vojskama je poslal splavarski gospodar na pot najmanj 6, največ 21 samcev. Najpogostnejše so bile takrat »rajže«, ki so obsegale 12 do 15 samcev. Če so sestavili »mitrovčan« iz 6 ali 8 samcev, sta ga vozila dva splavarja; če je bil »mitrovčan« iz 12 ali 15 samcev, so ga vozili štiri splavarji; če so sestavili »mitrovčan« iz 18 ali 21 samcev, je bilo na njem šest splavarjev. Največji »mitrovčani« so bili dolgi čez 70 m, široki čez 13 m.

»Mitrovški« splav so delali tako, da so najprej napravili riže, t. j. zbili so z deskami določeno število samcev v vrsto, drugega za drugim. Ko so bile riže končane, jih je bilo treba »dati vkup«. To so naredili spet tako, da so zbili riže z deskami, ki so jih po dve položili s samca na samca, tokrat počez. »Mitrovški« splav so napravili v dveh do treh urah.

K »mitrovčanu« je sodila koliba ali stavbica, ki je rabila za spanje, kajti od Rugvice so prenočevali zmerom le na splavu. Napravil jo je in postlal s slamo krmaniž, in sicer spredaj v levi riži. Pred kolibo, pod njenim napuščem, je iz zemlje in opeke napravil ognjišče. Poleg ognjišča so postavili mizo in stole kar najbolj preproste izdelave. Zvečine so postavili spredaj na sredi tudi t. i. sušo, se pravi neke vrste varovalno streho zoper sončno pripeko, podnjo so spravljali predvsem hrano in pijačo.

Savinjski splav v Sremski Mitrovici 1929 (ponatisnjeno iz: A. Baš, Savinjski splavarji, Ljubljana 1974, sl. 107)

Ko je bil »mitrovčan« končan, so odšli splavarji, ki niso vozili naprej od Rugvice in ki jih je gospodar tam izplačal, na železniško postajo v Dugo selo. Pred prvo svetovno vojsko so hodili z Rugvice domov deloma peš.

Od Rugvice je bilo vodstvo vožnje v krmaniževih rokah. Tudi gospodar, če je ostal na splavu, je bil na vožnji podrejen krmanižu. Ta je veslal spredaj v levi riži, pred kolibo, in je bil tudi kuhar za vso posadko, ki je od tod jedla na splavu. Prednjek v desni riži je nadomeščal krmaniža in je poleg veslanja pomagal pri pristajanju. Zadnjek v levi riži je poleg veslanja privezoval splav pri pristajanju, kajti pristajali so povečini na levem

bregu in s tem povečini nadaljevali izročilo iz prejšnjih obdobij, ko so pristajali na avstrijski, komaj kdaj na turški strani. Zadnjek v desni riži je poleg veslanja pomival posodo ipd.

Ko je prišel »mitrovčan« do Siska, ga je bilo treba prigrasiti na tamkajšnji rečni kapetaniji. Po prijavi in plačilu takse za tovor, v prvi Jugoslaviji je znašala nekaj stotakov, so dobili ustrezne papirje s plovnim dovoljenjem. Hkrati z njim so dobili navodila za plovbo. Če se ni »mitrovčan« opremil na Rugvici z zastavo, se je zgodilo to v Sisku, čeprav so vozili prav tako splavi, ki so bili brez zastave. Ta je rabila za ugotavljanje vetra. Različice državne zastave so bile vetrnice iz lesa, cunje ali robci.

Po prvi svetovni vojski so vozili od Rugvice praviloma podnevi in ponoči. Za časa avstroogrške monarhije so vozili na tem območju povečini le podnevi, kajti ponoči vožnja ni bila varna, saj so pogosto streljali na splave, če so pluli ponoči. Stali so edinole ob zelo slabem vremenu ali nevihti, da se ne bi splav huje poškodoval ali tudi uničil. Na Savi je grozila splavom tudi vrsta drugih nevarnosti. Večinoma so bili to veliki vrtinci, iz katerih se je »mitrovčan« sam težko rešil; nadalje mlini, bagri, priostreni koli, ki so bili zabiti v dno rečnega korita ob regulacijskih delih, parniki in veter.

Da bi bili savinjski splavarski gospodarji prodajali svoj les po prejšnjem domenku s kupci ob Savi in Donavi, se je dogajalo redko. Povečini so se splavarski gospodarji peljali s svojimi »rajžami« do Rugvice ali do Siska, od tam pa z vlakom in so skušali les prodati v krajih, ki so jih bili bolje poznali ali ki so zanje domnevali, da prihajajo v poštev za kupčijo. Tedaj so splavarski gospodarji počakali svoje »rajže« največkrat v Slavonskem Brodu in so se potem z njimi peljali do krajev, kamor so prodali les. Vendar tudi pri opisani prodaji zvečine niso prodali vsega lesa na enem mestu, temveč le del tovara, tako da so morali v takšnih primerih les prav tako prodajati po malem. To je pomenilo, da je bilo treba nadalje ponujati les tako rekoč od trgovca do trgovca, pa tudi po vaseh.

Ko se je splavarski gospodar pogodil za prodajo lesa, je bilo treba tovor »ven zmetati«. Če je šlo za večjo količino lesa, je bilo to najtežje splavarsko delo. Na dan je splavar »zmetal ven« dva do tri samce.

Lit.: A. Baš, Savinjski splavarji, str. 42 d, 84 d, 88 d, 91 d, 114.– Idem, Savinjsko splavarstvo od 15. do 19. stoletja, str. 240 d.– I. Juvan, nav. delo, str. 94 d.

b) *Dravsko splavarstvo*. Tudi o izdelavi in vožnji dravskih splavov smo spričo dosegljivih virov manj poučeni kakor o izdelavi in vožnji savinjskih splavov. Sredi 19. stoletja je za dravske splave izpričano, da je bilo na njih po 6 splavarjev. O tem, kako so bili ti splavi narejeni, ni poročil. Za njihove vožnje v tem obdobju je ugotovljeno, da so jih ogrožale skale, brzice, vrtinci, plitvine, sipine, mostovi in mlini.

Mitnino je bilo treba takrat plačevati v Mariboru, na Ptuju in na Borlu. V Mariboru je v času ok. 1847 znašala mitnina za splav 36 krajcarjev. Najpomembnejši pristanišči dravskih splavov na slovenskem ozemlju sta bili tudi v 19. stoletju Maribor in Ptuj. V Mariboru je bila v pristaniškem redu 1862 predpisana za pristajanje in iztovarjanje splava z vinogradniškim koljem, hlodi, stavbnim lesom, deskami ali drevesnimi debli pristojbina 52 in pol krajcarja, za splav pa, ki je pristal več ko en dan, pristojbina 32 in pol krajcarja. Na Ptuju je bila v pristaniškem redu 1858 predpisana za pristajanje in iztovarjanje splava pristojbina 40 krajcarjev, za splav pa, ki je samo pristal, pristojbina 20 krajcarjev.

Ustno izročilo se je ohranilo za prva štiri desetletja 20. stoletja v skromnem obsegu, tako da za to obdobje ni podoba tolikanj poučna kakor za tedanjo izdelavo in vožnjo savinjskih splavov. Nemška zasedba 1941 je napravila konec prav tako dravskemu

splavarstvu. Samo do konca 1941 so s splavi še izvažali les na jugovzhod. O letih po drugi svetovni vojski ni v tem pogledu nikakršnih podatkov.

V navedenih desetletjih so v Dravski dolini začeli vezati splave prej kakor v Savinjski dolini in v Zadretju, že v januarju in februarju, vendar so bili ti splavi redki. Zadnje dravske splave so vezali pozneje kakor zadnje savinjske splave, izdelovali so jih še decembra, a tudi ti splavi so bili maloštevilni.

Do začetka 20. stoletja so v Dravski dolini delali splave, kakršne poznamo iz pričevanja J. Koprivnika. Dolgi so bili 18 do 26 m, spredaj široki 4 do 5 m, zadaj 7 do 8 m. Na teh splavih je veslalo po 4 ali 6 splavarjev. Še pred prvo svetovno vojsko pa so začeli po zgledu italijanskih splavarjev, ki so takrat izvažali les s Koroškega, vezati večje in tudi sicer drugače oblikovane splave, ki se jih je oprijelo ime taljanšek. Takšne splave so izdelovali do 1941.

Dolgi so bili 32 do 33 m, spredaj široki 6 m, zadaj 5 m. Podlaga se je imenovala pod; pod je bil iz tramov; močnejši tramovi so bili na sredi poda. Za spajanje poda so rabile trte in leseni žebli. Nad pod je prišla naslednja lega, »tabljanje«. To so bili tramiči, položeni počez na pod. Tretjo in nadaljnje lege imenuje F. Pahernik naklada, splavarji so jim pravili »aufcug«. Sredi prve naklade so bili tramovi, spredaj in zadaj počez je bila lega letev. Tudi v drugi nakladi so bili zloženi tramovi in žagan les. Tretja in vsaka nadaljnja naklada, bilo jih je do 8, je bila za poldrugi do 2 m krajša in ožja.

Na sprednji in zadnji konec splava so prišla po tri vesla, imenovana lemez. Sestajala so iz droga in deske ali lemeza; s trtami so bila privezana na kolih. Na splav so vzeli tudi kol za privezovanje, »prijemanje«, 2 do 3 vrvi in več kolov za vzdigovanje splava, če bi bil nasedel. Na zadnjem od splavov v skupini enega lastnika je bil tudi čoln, imenovan ranca, na prvem splavu državna zastava.

Za prenočevanje so sredi splava naredili kolibo, »huto«, iz desk. Marsikdaj so jo naredili šele na poti do Maribora. Včasih so si v njej postlali s slamo, včasih so ležali na golih tleh; vsak se je pokrival s svojim kocem. Za kuhanje so na splavu oblikovali iz zemlje ognjišče »na tragah«, da so ga lahko prenašali, če bi bili nasedli. Kdajpakdaj so ga naredili šele med postankom v Mariboru. Ognjišče je bilo na levi strani »sprednjega kraja«; kuhal je vsak zase.

V opisanem splavu je bilo 80 do 130 kubičnih metrov lesa, po navadi do dve tretjini tesanega in nad tretjino žaganega lesa. V ugodnih razmerah je splav zvezalo 5 splavarjev v dveh dneh. Drugače ko savinjske splave, ki so jih delali, kakor rečeno, na bregovih in jih šele potem porinili v vodo, so dravske splave v celoti izdelovali na vodi.

S splavi je šel na pot tudi splavarski gospodar. Toda tukaj to ni bil lastnik splavov; v Dravski dolini je bil njihov lastnik lesni trgovec, ki je izvoz zaupal splavarskemu gospodarju. Ta je najemal splavarje, nadzoroval izdelavo splavov, odhajal z njimi na pot in izplačeval splavarje, potem ko so predali les, ki je bil zmerom prodan že pred splavarskim prevozom. Dravski splavarski gospodarji so imeli vsak svojega pomočnika, ki so ga imenovali »fice«.

Povečini so odrinili tako, da so pripeljali do večera v Maribor. Vodji splava so na Dravi pravili kormaniž ali kormoniž; J. Koprivnik omenja zanj imeni korman in kormanoš. Kormaniž je veslal spredaj na desni strani splava, poleg njega, t. j. na sredi in na levi strani, sta veslala prednjaka. Kormanižev pomočnik je bil ravnač ali splavar, ki je veslal zadaj na desni strani splava, medtem ko sta zraven njega veslala, prav kakor spredaj, dva splavarja. Vsi, ki so veslali zadaj, so se imenovali zadnjaki.

Z živežem so se oskrbovali zvečine v Mariboru, po potrebi so ga dokupovali med vožnjo. Navadno so drugi večer pripeljali do Borla, tretji večer do Dubrave pri Kotoribi.

Po opisu te vožnje, kakor ga je prispeval A. Ingolič, bi bilo mogoče sklepati, da so bile vožnje dravskih splavov nevarnejše ali združene z več nevšečnostmi kakor vožnje savinjskih splavov. V zvezi s tem A. Ingolič in F. Pahernik izrecno navajata nad Mariborom tolmune in skale, pod Mariborom mostove, posebej most na Ptuju, od Maribora do Dubrave sipine in panje, od Središča mline. V primerjavi z 19. stoletjem se razmere na vožnji na omenjenem delu Drave in tem pogledu niso v poglavitnem nič spremenile.

V Dubravi je del splavarske posadke odšel domov, potem ko ga je splavarski gospodar izplačal. Iz Kotoribe so se ti splavarji z železnico odpeljali v Maribor in naprej v Dravsko dolino. Zamenjali so jih hrvaški splavarji, ki pa so vozili le do Vizvara.

V Dubravi so cariniki pregledali splave in jim potrdili dovoljenje za vožnjo ob madžarski meji od Legrada. To dovoljenje so lastniki splavom že doma preskrbeli pri rečni kapetaniji v Osijeku; ko so splavi prišli v Osijek, je splavarski gospodar oddal to dovoljenje na tamkajšnji rečni kapetaniji. V Legradu so splavarje in splave pregledali graničarji.

Vožnji od Legrada so dravski splavarji pravili šumska rajža zavoljo gozdnega okolja ob tem delu Drave. Ko so hrvaški splavarji v Vizvaru po izplačilu zapustili splave, so preostali dravski splavarji zvezali po dva in dva splava vštric, ne po dolgem, se pravi, da je bil potlej vsak splav dvakrat širši kakor dotedanji splavi. Na takšnih splavih so vozili po trije splavarji spredaj, po dva zadaj.

Drava je tukaj široka in počasnejša, tako da ni bilo treba kaj več veslati, saj skoraj ni bilo nevarnosti, da bi bili nasedali. Od nevarnosti, ki so tod grozile splavom, kaže omeniti vetrove, zlasti pozneje na Donavi, kjer je včasih divjala košava in razbijala in trgala splave.– Dravski splavarji so vozili samo podnevi, razen v posebno jasnih nočeh, ko so od Belišća vozili tudi ponoči.

Če so iztovarjali ves les iz skupine splavov, so potrebovali za to delo dva do tri dni.

Lit.: F. Leskoschek, Schiffahrt und Flößerei auf der Drau, str. 150 d. – I. Juvan, nav. delo, str. 59 d.

7. Predmet in količina splavarskega izvoza. a) *Savinjsko splavarstvo*. L. 1801 je prvič nadrobneje naveden predmet lesnega izvoza na savinjskih splavih. Tedaj so na njih izvažali različne deske in letve, sestavne dele za okna in stavbni les. V 40. letih 19. stoletja je iz gornjegrajskega okraja razvidna tudi delna količina tamkajšnjega splavarskega izvoza, ko je sporočeno, da so takrat s savinjskega splavarskega ozemlja vozili »na Hrvaško in v Turčijo« poleg splavov z okroglim in žaganim lesom splavi, ki so sestajali samo iz »celih debel« in bili namenjeni za stavbne potrebe (za ostrejša ipd.). Takšni splavi so obsegali po 15 do 20 debel; na leto so jih izvažali povprečno po 100. L. 1890 je šlo skozi Celje 2000 splavov. To je prvi celotni podatek o številu splavov, ki so jih v enem letu izvozili iz zgornje Savinjske doline in Zadretja.

L. 1890 so savinjski splavi poleg stavbnega lesa, desk in letev prevažali apno. To je zadnji pisni vir, ki spričuje prevoz apna na savinjskih splavih. Po ohranjenem ustnem izročilu so s savinjskimi splavi izvažali apno približno do konca 19. stoletja. Se pravi, da so savinjski splavi do konca 19. stoletja prenehali biti transportno sredstvo za druge tovore, poleg lesa.

Ti, drugi tovari so na savinjskih splavih prvič znani 1752 in 1754, ko je sporočeno, da so splavarji vozili izdelke gornjegrajskih lončarjev na Hrvaško in jih tam prodajali; prav tako so vozili te izdelke samo do Celja in jih tudi tam prodajali. Bolj ko lončarske izdelke so savinjski splavi tedaj prevažali apno, če ne v celoti, vsaj v veliki meri za

vojaške namene na Hrvaško, kakor je zapisano 1767. L. 1768, 1769, 1770 in 1796 se ponovno navaja, da so savinjski splavi vozili apno na Hrvaško. V skromnejšem obsegu so savinjski splavarji prodajali apno tudi na Kranjsko in Slovensko Štajersko vsaj proti koncu 18. stoletja (1794). Za konec 18. stoletja je omenjeno, da so na savinjskih splavih prevažali poleg lesa in apna čreslovino.

Za 40. leta 19. stoletja poroča Góthovo krajepisje, da so iz večine splavarskih krajev ob Savinji izvažali s splavi tudi apno; kolikor je omenjena smer tega izvoza, so apno prodajali na Hrvaško (pogosto v Zagreb). V Zadretju so takrat samo iz Kokarij in Šmartna izvažali na splavih tudi apno. L. 1856 je F. Kočevar pisal, da so s savinjskimi splavi prevažali poleg lesa volno, smolo, lončarske izdelke, razno leseno hišno orodje in apno, ki ga je bilo po 6 do 8 lajt, t. j. malih sodov, na enem splavu.

V primerjavi s koncem 19. stoletja je bila savinjska lesna trgovina s splavi v prvih letih 20. stoletja bolj razvita, saj je po K. Ebnerju šlo po Savinji in Dreti

1902	2259 splavov,
1903	3120 splavov,
1904	2970 splavov,
1905	2292 splavov,
1906	2841 splavov,
1907	2164 splavov.

Še bolj se je v zgornji Savinjski dolini in Zadretju razvila splavarska lesna trgovina med svetovnjima vojskama. V 1. polovici 30. let je F. Mišič sodil, da je šlo v enem letu po Savinji in Dreti najmanj ok. 4000 splavov. Za 1936 in 1938 so v poročilih gozdarskega odseka Dravske banovine na voljo nadrobnejši podatki o tamkajšnjem splavarskem izvozu, ki pa v prvem primeru ne pričujejo o vseh zgornjesavinjskih in zadrečkih splavarskih krajih.

Tako je šlo 1936 iz

Celja	40 splavov s	660 m ³ lesa,
Bočne	120 splavov z	980 m ³ lesa,
Ljubnega	600 splavov s	7200 m ³ lesa,
Mozirja	240 splavov z	2400 m ³ lesa,
Rečice	430 splavov s	4380 m ³ lesa.
Skupaj	1430 splavov s	15 620 m ³ lesa.

L. 1938 je šlo iz

Bočne	606 splavov s	6060 plm lesa,
Šmartna	544 splavov s	5440 plm lesa,
Pustega polja - Kokarij	190 splavov s	1900 plm lesa,
Rečice ob Paki	93 splavov z	930 plm lesa,
Ljubnega	583 splavov s	5830 plm lesa,
Radmirja	643 splavov s	6430 plm lesa,
Pobrež	200 splavov z	2000 plm lesa,
Rečice	779 splavov s	7790 plm lesa,
Prihove	50 splavov s	500 plm lesa,
Mozirja	476 splavov s	4760 plm lesa,
Letuša	12 splavov s	84 plm lesa,
Pariželj	6 splavov s	40 plm lesa,
Grobelskega mosta	50 splavov s	350 plm lesa,

Polzele	35 splavov z	245 plm lesa,
Celja	214 splavov s	1500 plm lesa.

Skupaj 4481 splavov s 43859 plm, 44245 m³ lesa.

Če upoštevamo pri naštetih podatkih samo kraje na obravnavanem splavarskem ozemlju, so 1938 v teh izvozili 4071 splavov s 40710 plm lesa (desk, stavbnega in okroglega lesa).

Istega, 1938. leta je šel tamkajšnji splavarski izvoz zlasti v naslednje kraje in njihovo okolico (ob tem je treba upoštevati, da so v spodnjih številkah zajeti tudi splavi z Rečice ob Paki, iz Letuša, Pariželj, Grobelskega mosta, Polzele in Celja; ti splavi, bilo jih je 410, ne sodijo k ozemlju, ki ga obravnava pričujoči spis):

v Brežice	50 splavov,
Zaprešič	100 splavov,
Zagreb	696 splavov,
Sisak	50 splavov,
Gradiško	65 splavov,
Slavonski Brod	253 splavov,
Račo	5 splavov,
Sremsko Mitrovico	515 splavov,
Rumo	50 splavov,
Šabac	150 splavov,
Kupinovo	100 splavov,
Zemun	200 splavov,
Beograd	1206 splavov,
Pančevo	591 splavov,
Smederovo	250 splavov,
Kovin	100 splavov.

Skupaj 4481 splavov.

Splavi, ki niso bili s slednjega splavarskega ozemlja, so vozili zvečine v bližnja mesta, medtem ko je šel izvoz savinjskih splavarjev v prvi Jugoslaviji, kakor rečeno, povečini v kraje med Slavonskim Brodom in Beogradom.

Lit.: A. Baš, Savinjski splavarji, str. 32 d, 37, 39 d, 51 d, 87 d, 113.- Idem, Savinjsko splavarstvo od 15. do 19. stoletja, str. 231 d, 235, 237 d, 240, 246.

b) *Dravsko splavarstvo*. O predmetu in količini njegovega izvoza je bilo nekaj povedanega v poglavju o namembnih krajih splavarskega izvoza. V Dravski dolini sodijo po domnevi F. Leskoschka najstarejši splavi v leti 1371/72; dostavljali so stavbni les in vinogradniško kolje bližnjim posestvom šentpavelskega samostana. L. 1552 so iz gosposke Vuzenica vozili splavi v Maribor in na Ptuj tudi skodle, vinogradniško kolje, letve ipd., 1601 so iz Dravograda splavi vozili vsaj do Ptuja tudi moko in oves. L. 1739 so splavi iz Maribora prevažali v Beograd tudi vojaštvo in živež.

L. 1812 so splavi iz okraja Fala vozili pohorsko steklo na Hrvaško in v Vojvodino. Istega, 1812. leta so splavi iz okraja Fala izvažali v Maribor, na Ptuj, v Varaždin in vse do Pančeva in Bele Crkve smrekove deske vseh vrst, strešne letve, podboje za okna in vrata in pa čreslovino. Poleg omenjenega tovara so 1812 splavi iz falskega in iz marenberškega okraja izvažali cepanice, skodle, vinogradniško kolje in pa koroške lončarske izdelke in lončarsko glino. Na enega teh splavov so po navadi nalagali 12 000

vinogradniških kolov ali 15 do 18 klafter drv (klaftera = približno 4 kubiki) ali 40 000 skodel. Takšni splavi so obsegali 500 do 600 stotov. L. 1813 so na splave iz Dravske doline natovarjali med potjo v Ormožu sode z apnom, ki so jih po vodni poti izvažali na Ogrsko in v Srbijo. L. 1822 so splavi iz Ruš izvažali hlode in deske do Pančeva in Banatske Palanke.

V času ok. 1847 je po R. G. Puffu vozilo skozi Maribor na leto v povprečju ok. 1100 do 1200 splavov; obsegali so največ po 600 stotov. V času ok. 1870 je bilo po I. Gršaku na Dravi na leto v povprečju ok. 1500 splavov, vozili so drva, deske, tesani les, kolje za vinograde in sode z apnom.

Za leta med svetovnima vojskama je F. Pahernik ugotovil, da je v tem času šlo skozi Maribor v povprečju ok. 50 000 kubikov stavbnega lesa na leto, vsega skupaj pa čez 1 000 000 kubikov stavbnega lesa. Poleg tega so po Paherniku od 1920 do 1941 dravski splavi prepeljali do Maribora ali naprej ok. 500 000 prostorninskih metrov drv in ok. 7 000 000 vinogradniških kolov.

Za 1936 so podatki naslednji. V tem letu je po poročilu gozdarskega odseka Dravske banovine šlo po Dravi

januarja	11 splavov z	224 m ³ lesa,
februarja	7 splavov z	211 m ³ lesa,
marca	74 splavov s	4188 m ³ lesa,
aprila	123 splavov s	6686 m ³ lesa,
maja	108 splavov s	5791 m ³ lesa,
junija	124 splavov s	7390 m ³ lesa,
julija	142 splavov z	8109 m ³ lesa,
avgusta	86 splavov s	4686 m ³ lesa,
septembra	118 splavov s	7199 m ³ lesa,
oktobra	82 splavov s	5560 m ³ lesa,
novembra	139 splavov z	9792 m ³ lesa,
decembra	38 splavov z	2449 m ³ lesa.

Skupaj 1052 splavov s 62285 m³ lesa.

Od tega lesa so 92 % ali 57 350 m³ izvozili v kraje zunaj Slovenije.

L. 1938 je po poročilu gozdarskega odseka Dravske banovine vozilo naprej od Maribora

- 19 splavov iz Libelič,
- 5 splavov iz Gortine,
- 474 splavov iz Dravograda,
- 7 splavov iz Tribonj,
- 81 splavov iz Vuzenice,
- 23 splavov z Mute,
- 89 splavov iz Marenberga (Radelj),
- 43 splavov iz Vuhreda,
- 189 splavov iz Brezna,
- 93 splavov iz Ožbalta,
- 26 splavov iz Lovrenca,
- 37 splavov iz Fale,
- 16 splavov iz Ruš,
- 23 splavov iz Bresternice,
- 28 splavov iz Selnice,

7 splavov iz Jelovca,
7 splavov iz Maribora.

Istege leta je vozilo do Melja v Mariboru

15 splavov iz Vuhreda,
20 splavov iz Brezna,
11 splavov iz Ožbalta,
16 splavov iz Šturma,
16 splavov iz Ruš.

L. 1938 je vozilo naprej od Maribora

marca	72 splavov s	23 941 m ³ ,	4 338 plm lesa,
aprila	179 splavov s	16 956,5 m ³ ,	11 260 plm lesa,
maja	182 splavov s	60 562 m ³ ,	10 998 plm lesa,
junija	192 splavov s	65 041,5 m ³ ,	11 819 plm lesa,
julija	119 splavov s	40 266 m ³ ,	7 308 plm lesa,
avgusta	74 splavov s	26 152 m ³ ,	4 725 plm lesa,
septembra	101 splav s	35 613 m ³ ,	6 410 plm lesa,
oktobra	97 splavov s	35 199 m ³ ,	6 370 plm lesa,
novembra	95 splavov s	30 384 m ³ ,	5 440 plm lesa,
decembra	56 splavov z	19 044 m ³ ,	3 339 plm lesa.

Istege leta je vozilo do Melja v Mariboru 78 splavov s 3 358 m³, 1 947 plm lesa.

Skupaj je šlo 1938 po Dravi 1245 splavov s 75 365 plm lesa.

Splavi so vozili deske, stavbni in okrogli les, drva in kolje.

Dravski splavarski izvoz je šel tega leta v naslednje kraje: po Dravi v Maribor 39 splavov, v Šentjanž splav, na Ptuj 5 splavov, na Borl 2 splava, v Varaždin 33 splavov, v Novo Selo 13 splavov, v Đorđe 2 splava, v Dubravo 113 splavov, v Barcs 99 splavov, v Legrad splav, v Čadevico 2 splava, v Moslavino 10 splavov, v Donji Miholjac 3 splavi, v Belišće splav, v Dalj 8 splavov, v Osijek 74 splavov.

Po Donavi je pripeljalo v Bogojevo 68 splavov, v Vukovar 138 splavov, v Čerević 4 splavi, v Ilok 5 splavov, v Bačko Palanko 96 splavov, v Čib 20 splavov, v Novi Sad 110 splavov, v Sremsko Kamenico 4 splavi, v Slankamen 40 splavov, v Staro Pazovo 13 splavov, v Banovce 7 splavov, v Beograd 15 splavov, v Pančevo 4 splavi, v Kovin 8 splavov, v Veliko Gradište 2 splava, v Apatin splav.

Po Aleksandrovem prekopu sta pripeljala v Veprovac 2 splava, po Petrovem prekopu v Srbobran 4 splavi, v Kulo splav, v Crvenko 2 splava, v Sivac 8 splavov, v Bački breg splav, v Sombor 5 splavov, v Bezdán 34 splavov, po Tisi v Titel 2 splava, v Novi in Stari Bečej 54 splavov, v Staro Kanižo 11 splavov, po Tamišu v Opovo 2 splava, po Begeju v Petrovgrad 97 splavov.

Lit.: F. Leskoschek, Schiffahrt und Flößerei auf der Drau, str. 130 d, 135 d, 140.– Idem, Die Draußlößer, str. 208.– A. Baš, O dravskih splavarjih, str. 144 d.

8. **Dobički in mezde.** a) *Savinjsko splavarstvo.* Za tamkajšnje splavarske gospodarje so o njihovih dobičkih na voljo podatki za 30. leta 20. stoletja. V tem času so njihove »rajže« najpogosteje obsegale 12 ali 15 samcev, medtem ko so podvzemali na leto zvečine štiri ali pet voženj. Čisti dobiček od prodanega samca opredeljuje ohranjeno ustno izročilo za obdobje po gospodarski krizi na začetku 30. let in za sredo in 2. polovico 30. let dovolj natančno. Tako spričujejo računi takratnih splavarskih gospodarjev in krmanižev, da je znašal v omenjenih letih čisti dobiček od prodanega samca (po odštetu vseh stroškov, ki so jih terjali nakup lesa, transport do žag, morebitno tesanje,

nadalje vsi stroški z vožnjo in plačilo splavarjem) od 500 do 1000 dinarjev, vendar je bil dobiček, ki se je približal vsoti 1000 dinarjev, le redkejši. Spričo tega sodimo, da se je sukal srednji dobiček od prodanega samca ok. 700 dinarjev. Potemtakem je znašal čisti dobiček od »rajže«, ki je štela 12 samcev, ok. 8400 dinarjev, čisti dobiček od »rajže« pa, ki je štela 15 samcev, ok. 10 500 dinarjev. Če pomnožimo ti vsoti s 4 ali 5 (vožnjami), ugotovimo, da je obsegal čisti dobiček splavarskih gospodarjev povečini od ok. 33 600 do ok. 52 500 dinarjev na leto.

Navedenih vsot ni mogoče uokviriti. Resda je bila splavarska lesna trgovina za splavarske gospodarje pglavitni, ne pa tudi edini vir dohodkov, vendar nimamo podatkov za druge njihove dohodke, tako da ni mogoče opredeliti njihovih celotnih letnih dohodkov. Nadalje se ne dá uokviriti dobiček splavarskih gospodarjev zato, ker ni podatkov o vsotah njihovih celotnih izdatkov. Vsekakor so morale biti te vsote razmeroma visoke, kajti ugotovljeni dobiček je s tem, ko je bil precej visok, deloma nedvomno zviševal izdatke splavarskih gospodarjev ali raven njihovih zahtev.

Vse to spričujejo tudi pglavitni nameni, za katere so porabljali splavarski gospodarji svoj dobiček od splavarske lesne trgovine. Zelo pogosto je šel del dobička za nadaljnje nakupe lesa ali za nadaljevanje te trgovine in se ni neposredno porabljal za poravnavanje perečih gmotnih potreb. Sicer so splavarski gospodarji s tem dobičkom največkrat obnavljali hiše ali si postavljali nove, dokupovali zemljo in se oskrbovali z novim orodjem. Naposled so del dobička nalagali v hranilnice, ga porabljali za dote ali ga namenjali za šolanje otrok.

Kar zadeva mezde savinjskih splavarjev, imamo o njih najprej nekaj podatkov K. Ebnerja za leta pred prvo svetovno vojsko. Tedaj so splavarji dobivali za vožnjo do Celja 6 kron, za vožnjo do Zidanega mosta 10 kron, za vožnjo do Rugvice 22 kron in za vožnjo do Beograda 76 kron. Poleg navedenih mezd so dobivali dve kroni na dan za hrano. Že v tistih letih, ne šele pozneje, se mezde niso ravnale po dnevih, ki so jih prebivali splavarji na vodi, temveč so se oblikovale glede na določene etape ali razdalje pri vožnji.

Med svetovnim vojskama so po ohranjenem ustnem izročilu naredili kmaniži in splavarji, ki so vozili na »mitrovčanih«, večinoma 5 ali 6 takšnih voženj na leto, poleg tega pa so vozili le do Rugvice, po navadi šestkrat do osemkrat na leto. Splavarji, ki so vozili do Rugvice, so naredili na leto povečini več ko ducat (do 15) voženj, medtem ko pri splavarjih, ki so vozili do Celja, ne kaže ugotavljati prevladujočega števila voženj, ker so prerezljivo sodelovali v splavarski dejavnosti.

Pri »Celjanih« je po ohranjenem ustnem izročilu obsegal od začetka 30. let čisti zaslužek od posamezne vožnje, t. j. potem ko so si kupili železniško vozovnico za vrnitev, ok. 90 dinarjev, v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojsko ok. 100 dinarjev. Splavarji, ki so vozili do Rugvice, so zaslužili od začetka 30. let na leto čistega od nekaj čez 2000 do ok. 3000 dinarjev, v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojsko od nekaj čez 3000 do ok. 4000 dinarjev. Splavarji na »mitrovčanih« so zaslužili od začetka 30. let, če so vozili v kraje med Slavonskim Brodom in Beogradom, povprečno od nekaj čez 6000 do ok. 7300 dinarjev, v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojsko od ok. 7500 do nekaj čez 9000 dinarjev na leto, medtem ko je znašal pri krmanižih na tej razdalji letni zaslužek od začetka 30. let v povprečju čez 7000 do ok. 8500 dinarjev, v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojsko ok. 8500 do nekaj čez 10 000 dinarjev. Obojim so plačevali železniško vozovnico za vrnitev domov splavarski gospodarji. Dejansko so bili zaslužki savinjskih splavarjev večji, saj so bili s tem, ko so imeli na vožnji hrano zastoj, plačani od splavarskih gospodarjev tudi v naravi.

Kupne moči navedenih splavarskih zaslužkov ni mogoče nadrobneje ugotoviti, ker je šlo pri splavarjih za več enot v podeželskem prebivalstvu, z neenakimi premoženjskimi razmerami. Pri nobeni od teh enot ne poznamo natančnejše porabe življenjskih potrebščin v rodbini ali pri posamezniku. Pač pa se dá dognati kupna moč omenjenega zaslužka približno ali v temeljni smeri. Ta zaslužek se je največ porabljal za hrano in obleko. Poleg tega so ga porabljali, toda redkeje, za zidavo ali obnavljanje hiš, za nakup zemlje, včasih so ga nalagali med prihranke, tu in tam je šel v razmeroma precejšnji meri za pijačo. Navedeni zaslužek krmanižev in splavarjev z »mitrovčanov« je vsekakor lahko zadoščal za nakup hrane in v veliki meri tudi za nakup obleke v teh rodbinah. Da pa si je bilo mogoče z letnim zaslužkom od »mitrovških«, deloma tudi od voženj do Rugvice in do Celja omisliti prav tako reči, ki so presegale temeljno življenjsko raven, spričuje to, da je bilo na ozemlju savinjskega splavarstva po 1930 skoraj pri vsaki (ne le kmečki) hiši kolo (nekateri splavarski gospodarji so imeli tudi motorna kolesa, medtem ko so bili avtomobili takrat še izjemni).

Lit.: A. Baš, Savinjski splavarji, str. 123 d.

b) *Dravsko splavarstvo*. O dobičkih od splavske trgovine v Dravski dolini ni zadostnih virov. Pač pa obstajajo za 19. in 20. stoletje nekateri viri o tem, kakšna je bila vrednost posameznih vrst tovara na dravskih splavih.

Po poročilu okraja Fala za Göthovo krajepisje je bila 1812 klaftra bukovih drv, kakršna so izvažali tamkajšnji splavi, vredna 12 goldinarjev; ti so tistega leta izvozili v Maribor in na Ptuj vsaj 4000 klafter, t. j. približno 16 000 kubikov, takšnih drv in zaslužili s tem ok. 48 000 goldinarjev. V vsakem splavu iz okraja Fala je bilo po navedenem viru 1812. leta 18 do 20 drevesnih debel, ki so se prodajala po 3 do 6 goldinarjev, kosmati dobiček od prodanih debel je tedaj znašal čez 6000 goldinarjev, čisti dobiček pa, po odštetu stroškov na poti, čez 5000 goldinarjev. Čreslovina, izvožena na splavih na Hrvaško in v Banat, je po istem viru prinesla 1812 okraju Fala več ko 120 000 goldinarjev. V času ok. 1847 je bil po R. G. Puffu dravski splav, naložen z drvmi, vreden 50 do 60 goldinarjev, če je bil naložen s čreslovino, je bil vreden 400 goldinarjev. L. 1937 je bil po J. Furlanu pri pohorskih kmetih les naprodaj po 150 dinarjev za kubik, medtem ko so se v krajih, v katere je povečini šel dravski splavarski izvoz, deske prodajale po več ko 600 dinarjev za kubik.

Za mezde dravskih splavarjev imamo dovolj natančne vire od srede 30. let 20. stoletja. Glede na to, da je takrat dobršen del dravskih splavarjev vozil le do Dubrave pri Kotoribi in je bil splavarski izvoz iz Dravske doline pogosto usmerjen v Osijek, bomo tukaj ugotovili zaslužek dravskih splavarjev, ki so vozili do Dubrave in do Osijeka. Ti razdalji sta približno ustrezali vožnjam savinjskih splavarjev do Rugvice in do Slavonskega Broda.

Mezde dravskih splavarjev so se od savinjskih razločevale najprej po tem, da so se deloma ravnale po dnevih, ki so jih prebijali na vodi, vendar tudi tu ne v celoti. Dravski splavarji so namreč dobivali dnevnic, t. j. bili so plačani po številu dni, ko so bili na splavih, poleg tega so dobivali potnino, t. i. »rajžo«, do določenega kraja, vendar ne glede na to, koliko dni so potrebovali, da so pripeljali do tega kraja. V omenjenih letih je znašala dnevnic ok. 30 dinarjev, potnina ali »rajža« do Dubrave najprej ok. 100 dinarjev, 1938/39 150 dinarjev in 1940 230 dinarjev. Za potnino ali »rajžo« do Osijeka so 1938/39 dobivali 350 dinarjev, 1940 540 dinarjev. Hrano so si morali dravski splavarji kupovati sami, splavarski gospodarji pa so jim plačevali vso železniško vozovnico iz Kotoribe ali bližnjih krajev do doma in tri četrtine železniške vozovnice iz krajev, ki so bili bolj oddaljeni kakor Kotoriba, do doma.

Do Dubrave so zaslužili dravski splavarji ok. 160 ali 190 dinarjev, 1938/39 ok. 210 ali 240 dinarjev, 1940 ok. 290 ali 320 dinarjev. Za hrano so porabljali povprečno ok. 14 dinarjev na dan. Edinole če so se okrepčali v gostilnah, je bilo hrane več in boljša je bila (to se je dogajalo večinoma potem, ko so pripeljali do končne postaje). Tako so do Dubrave zaslužili čistega ok. 132 ali 148 dinarjev, 1938/39 ok. 182 ali 198 dinarjev in 1940 ok. 262 ali 278 dinarjev.

Savinjski splavarji, ki so se vračali iz Rugvice, so po gospodarski krizi na začetku 30. let od vožnje zaslužili čistega nekaj manj ko 200 dinarjev, v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojsko ok. 270 dinarjev. Čisti zaslužek je bil pri njih potemtakem najprej boljši kakor zaslužek dravskih splavarjev, ki so vozili do Dubrave, potem je bil pri obojih izenačen. Tudi hrana savinjskih splavarjev, ki je niso plačevali, je bila od Celja boljša kakor hrana dravskih splavarjev, ki so si jo kupovali sami.

Do Osijeka so zaslužili dravski splavarji 1938/39 ok. 560 dinarjev. Za iztovarjanje so, kakor je bilo povedano, potrebovali dva do tri dni, pri tem so dobivali dvojne dnevnicke, tako da so zaslužili na takšni vožnji vsega ok. 680 ali 740 dinarjev. Če odštejemo od tega stroške za hrano, se pravi ok. 138 (98 [hrana na splavih] + 40 [hrana v gostilnah]) ali ok. 158 (98 [hrana na splavih] + 60 [hrana v gostilnah]) dinarjev, jim je, preden so šli na vlak, ostalo ok. 542 ali 582 dinarjev. Četrtnina železniške vozovnice za pot domov kakor tudi stroški na potovanju so to vsoto nekoliko zmanjšali.

L. 1940 je znašal zaslužek za vožnjo do Osijeka ok. 750 dinarjev, za iztovarjanje 120 ali 180 dinarjev, kar je zneslo skupaj ok. 870 ali 930 dinarjev. Če odštejemo od teh vsot stroške za hrano, se pravi ok. 138 (98 + 40) ali 158 (98 + 60) dinarjev, je ostalo za pot domov ok. 732 ali 772 dinarjev. Četrtnina železniške vozovnice in stroški na potovanju so ti vsoti nekoliko znižali. Savinjski splavarji so zaslužili za vožnjo do Slavonskega Broda najprej ok. 600 dinarjev, nato ok. 800 dinarjev ali nekoliko več kakor dravski splavarji do Osijeka, vendar so bili, kakor rečeno, savinjski splavarji enako plačani tudi za vožnjo v kraje med Slavonskim Brodom in Beogradom. Toda savinjski splavarji so na vodi, zlasti od Rugvice, kakor omenjeno, bolje jedli kakor dravski splavarji, prav tako jim ni bilo treba plačevati hrane. Žal ni mogoče zadosti zanesljivo ugotoviti, kolikokrat na leto so dravski splavarji odhajali na vožnjo in koliko je tako v povprečju znašal njihov letni zadevni zaslužek.

Tudi zato se ne dá n drobneje dognati kupna moč zaslužka pri dravskih splavarjih, ne glede na to, da je šlo pri njih, kakor pri savinjskih splavarjih, za več enot v podeželskem prebivalstvu, od katerih ni pri nobeni znana natančnejša poraba življenjskih potrebščin v rodbini ali pri posamezniku. Zavoljo tega lahko pri dravskih splavarjih ugotavljamo kupno moč njihovega zaslužka od obravnavane dejavnosti samo približno ali v poglavni smeri. Tudi pri njih, kakor pri savinjskih splavarjih, se je ta zaslužek največ porabljal za hrano in obleko, nato pa tudi, toča redkeje, za zidavo in obnavljanje hiš ipd. in ponekod za pijačo. Spričo nižje življenjske ravni prebivalstva v Dravski dolini si tamkajšnji splavarji s svojim zadevnim zaslužkom praviloma niso omišljali dobrin, ki bi bile presegale temeljno življenjsko raven, kakor je bilo to, kot povedano, deloma pri splavarjih v zgornji Savinjski dolini in v Zadretju.

Lit.: F. Leskoschek, Schiffahrt und Flößerei auf der Drau, str. 131 d, 135.– A. Baš, O dravskih splavarjih, str. 149.– Idem, Savinjski splavarji, str. 147 d.

9. **Organizacije.** a) *Savinjsko splavarstvo.* L. 1914 je bila v Radmirju ustanovljena Gornjesavinjska plavičarska in plavbena zadruga. Ta je skrbela za čiščenje Savinje in

Drete, posredovala za popravila jezov, predlagala oblastem dovoljenja za plavljenje in splavarjenje ipd. Zadruga splavarskih gospodarjev, kajti ti so bili zvečine njeni člani, medtem ko je bilo članov, ki bi bili edinole plavili les, ne da bi se bili nato ukvarjali tudi s splavarsko lesno trgovino, precej manj (1940 je imela zadruga 163 članov), je poleg naštetih nalog nedvomno imela za potrebno, posredneje ali neposredneje vplivati na razmerje splavarskih gospodarjev do splavarjev. Žal je o teh vplivih le zelo malo pisnih, pa tudi ne dosti več ustnih virov. Vsekakor je moralo biti slednje prizadevanje ena od nalog zadruge, ki jo je gornjegrajsko srezko načelstvo 1940 opredelilo takole: »Ker združuje ta zadruga vse večje podjetnike lesne stroke, predstavlja tako najvažnejšo gospodarsko korporacijo v srezu«.

Savinjski splavarji so ustanovili zadrugo dobrih dvajset let pozneje kakor njihovi splavarski gospodarji: 1935 je bila ustanovljena Zadruga splavarjev Savinjske doline, s sedežem na Rečici. Njen namen je bil, na kratko rečeno, varovati gmotne in družbene koristi svojih članov. Po mnenju F. Hribernika naj bi bila zadruga ustanovljena po zgledu donavskih splavarjev, po drugi strani pa je bil navedeni namen zadruge popolnoma enak namenu, kakor je bil oblikovan v Zadrugi splavarjev Dravske doline (tudi imeni obeh zadrug sta bili enako zasnovani). Ta enakost gre očitno na račun izvedenca, ki je sestavljal pravila za savinjsko splavarsko zadrugo in si je poenostavil delo s tem, da je prepisal pravila dravske splavarske zadruge, ki je bila ustanovljena dve leti pred savinjsko splavarsko zadrugo (1933 v Ožbaltu). Po samem tem ni mogoče sklepati, da bi bili dravski splavarji neposredno botrovali ustanovitvi savinjske splavarske zadruge, vendar ohranjeno ustno izročilo dravskih splavarjev sporoča, da so se savinjski splavarji zgledovali pri tem po njih in so imeli v ta namen z dravskimi splavarji tudi posebne sestanke v Dravogradu.

Poglavitni vzrok za ustanovitev splavarske zadruge na Rečici je na dlani. Terjalo jo je spoznanje o potrebi po organizaciji, ki naj bi uveljavljala splavarske koristi. Kako se je to spoznanje iz leta v leto širilo, spričuje število članov. L. 1936 je štela zadruga 529 članov, 1937 643 članov, 1938 773 članov. Ko je bila splavarska zadruga ustanovljena, so se skušali vanjo včlaniti tudi splavarski gospodarji, vendar se jim to v bistvu ni posrečilo. Iz njenega letnega poročila 1937 je razvidno, da je bil predlog, po katerem naj bi bili sprejeti v članstvo tudi splavarski gospodarji, sprejet, toda »s pripombo, da se sprejmejo kot izredni člani, ki jim odpadejo pravice, ki jih določuje § 29. zadrughih pravil vsakemu rednemu članu,« t. j. pravica do glasovanja na občnem zboru.

Prva prizadevanja splavarske zadruge so bila uspešna. Prek poslanca Pevca so dosegli, da so splavarji spet dobili pravico do polovične vožnje na železnici, kakor so jo imeli v obdobju avstroogrske monarhije. Kar zadeva drugo dejavnost zadruge, manjka virov; edinole o izboljšanju mezd so v ohranjenem ustnem izročilu splošnejša poročila, po katerih je zadruga posredovala v tej smeri, vendar brez pomembnejšega uspeha.

Lit.: A. Baš, Savinjski splavarji, str. 245 d.

b) *Dravsko splavarstvo*. Ne lesni trgovci, ki so v Dravski dolini imeli v rokah splavarsko lesno trgovino, ne tamkajšnji splavarski gospodarji, ki so vodili vožnje splavov, niso imeli svoje organizacije, pač pa so bili dravski splavarji, kakor je bilo omenjeno, povezani v Zadrugi splavarjev Dravske doline, o kateri je bilo deloma spregovorjeno. Temu naj tukaj sledi naslednje.

Drugače kakor savinjski so dravski splavarji med svetovnjima vojskama nekajkrat stavkali, kar govori o stopnji njihovega nezadovoljstva z mezdami. Zadnja takšna stavka

je bila sredi 30. let; takrat so po A. Ingoliču dosegli, da so se njihove dneve ali dnevnice povečale za 5 dinarjev, pa tudi stroške za železniške vozovnice so dobivali v večji meri povrnjene kakor dotlej (za četrtno). To stavko je organizirala Zadruga splavarjev Dravske doline in je očitno odmevala tudi med savinjskimi splavarji, saj bi sicer ne bili oboji imeli posebnih sestankov v Dravogradu, ki so vplivali na to, da so tudi savinjski splavarji ustanovili zadrugo.

Kljub uspešno izpeljani stavki sredi 30. let je število članov v Zadrugi splavarjev Dravske doline, kakor se zdi, naraščalo razmeroma počasi. L. 1937 je po J. Furlanu štela le ok. 300 članov, vendar navaja ohranjeno ustno izročilo, da so bili v zadnjem obdobju pred drugo svetovno vojno včlanjeni v njej tako rekoč vsi dravski splavarji.– Drugače kakor v zgornji Savinjski dolini in v Zadretju ni bilo v Dravski dolini poskusov, da bi se bili skušali v splavarsko zadrugo včlaniti lesni trgovci in splavarski gospodarji.

Ni pa bila to najstarejša organizacija dravskih splavarjev. V 2. polovici 18. stoletja in nato vse do 1914 je v Vuzenici obstajala bratovščina splavarjev, ki je zajemala območje vuzeniške deželne sodnije. Člani te bratovščine so se po virih, ki jih je objavil J. Mravljak, delili v mojstre, hlapce in v brate in sestre – podporne člane. L. 1776 je bilo v bratovščini 57 mojstrov, 27 hlapcev in 20 bratov in sester. L. 1812 je štela bratovščina 133 članov, t. j. mojstrov, hlapcev in bratov, in pa 32 sester. V letih 1829 do 1835 je bilo v bratovščini vpisanih 31 mojstrov, 128 hlapcev in bratov, medtem ko sester v njej ni bilo.

Lit.: F. Leskoschek, *Die Draufloßer*, str. 216 d.– A. Baš, *O dravskih splavarjih*, str. 147, 149.– Idem, *Savinjski splavarji*, str. 147, 246.

Summary

Rafting in Slovenia

(Transportation and Traffic Activity)

A raft, called a *flos* in Slovene (from German *Floß*), is a vessel constructed of wood pieces tied together to form a rectangle or a trapeze. Rafts were originally not only a means of transporting goods but also served to transport other, smaller items as well as people. They moved with the river flow and were steered by sweeps. When rafts travelling on a small river reached a larger one, or when a river widened considerably, the rafts were usually tied together to form a larger vessel.

In Slovenia, rafting was strongly developed in Zgornja Savinjska dolina (Upper Savinja Valley), the nearby Dreta Valley and the Drava Valley.

In the second chapter, titled Sources and Literature, Section 3 contains sources on rafting on the Savinja and Drava rivers, and Section 4 literature on the subject.

Rafts on the Savinja and the Dreta are first mentioned by the sources from the 15th century. In that period, as well as in the 16th and the 17th centuries, sources mention raft transportation to Celje. In the 18th century these voyages shifted to Croatia. By the 18th century at the latest rafters from the Savinja Valley navigated to Srem, sometimes even to Belgrade. In the middle of the 19th century they navigated the Danube, and in the second half of the 19th century to Romanian Calafat and Černa voda (close to the mouth of the Black Sea). Between WWI and WWII rafts transported wood to Veliko Gradište on the Danube. German occupation in 1941 put an end to this activity and wood could no longer be transported to Croatia or Serbia. This was the end of rafting on the Savinja.

First sources mention rafts on the Drava river in the 14th century and transportation by rafts to Ptuj in the 16th century. In the 18th century rafters from the Drava valley took their rafts to Bel-

grade. At the beginning of the 19th century they navigated to Pančevo and Bela Crkva close to Romanian border. In mid-19th century and decades later crafts were steered to Croatia and Vojvodina. In the period between WWI and WWII most rafts transported their ware to Croatia and Vojvodina. At the onset of war this was no longer possible and transportation by rafts from the Drava Valley was never resumed.

The rafts made in Zgornja Savinjska dolina and in Zadrebčka dolina were about four meters wide in the front and half a meter wider in the back. Their length was usually about sixteen meters. If the rafters took them along the Sava river beyond Zagreb the rafts became longer. Initially they were steered by two men, one in the back and one in the front. The rafts operating on the Sava or the Danube had as many as four to six rafters.

The rafts from the Drava Valley were larger. They were between eighteen and twenty-six meters long, four or five meters wide in the front and seven or eight meters in the back. It took four or six rafters to steer such a raft. Before the First World War, and under the influence of Italy, the rafters from the Drava Valley started to make larger vessels that were soon dubbed *taljanšek*.

Rafts had a small cottage where rafters could spend the night. Meals were made on open hearths. Rafts from the Savinja Valley primarily transported assorted wood, but also lime, pottery, tannic acid, wool, resin and different house implements. Sources mention the quantities of wood exported by the rafts from the Savinja Valley in certain years of the 20th century. Around forty families that owned the rafts in the period between the two World Wars set up their own stores for selling wood along the Sava and the Drava.

Aside from assorted wood, the rafts on the Drava exported flour, oats, provisions for soldiers, glass from Pohorje, tannic acid, shingles, pottery from Koroško, pottery clay and lime. Sources mention the quantities of wood exported by the rafts from the Drava Valley in certain years of the 20th century.

Between WWI and WWII the rafts from the Savinja Valley were owned by approximately ninety farmers. In the 1930's the rafts' owners earned the average of 33 600 to 52 500 dinars per year, and steerers between 7000 and 8500 a year.

In the Drava Valley raft owners were wood merchants. There is no data on the profit they made from wood transportation nor on their average yearly income.

In 1935 the rafters from the Savinja Valley organized their Raft Cooperative that managed to obtain a 50-percent discount on railways, but no significant rise in wages.

The rafters from the Drava Valley had founded their own cooperative two years earlier. It organized several strikes, the last of which achieved a 25-percent discount on railways and a wage increase by five dinars.

Mirko Ramovš
Valček kot slovenski ljudski ples

V prispevku je valček obravnavan kot ljudski ples na Slovenskem. Po razgrnitvi domnev o izvoru valčka in analizi njegovih oblik v okolju, kjer je nastajal, so predstavljeni koreološka podoba valčka kot ljudskega plesa, njegova vloga v šegah in navadah in mesto v plesnem repertoarju.

The article focuses on the waltz as a folk dance in Slovenia. It discusses different hypotheses about its origin, and its variants in the milieu in which it had originated. This is followed by an analysis of the choreological aspect of the waltz as a folk dance, its function in folk tradition and customs in particular, and its role and the dance repertoire.

Valček sodi med tiste evropske plesne s konca 18. in iz prve polovice 19. stoletja, ki so se rodili, oblikovali in živeli na podeželju med kmečkim prebivalstvom, se od tam razširili na meščanska in celo aristokratska plesišča, kjer so dobili novo podobo, vendar so se nato preoblikovani vrnili nazaj na podeželje. Vendar je valček eden redkih, ki živi še danes in ga plešejo v vseh družbenih okoljih, vsak na svoj način. Prispevek bo skušal pokazati, kako se je na Slovenskem valček oblikoval in živel kot ljudski ples.

1.

Evropski duh je v času med 1770 in 1850 obvladovala romantika. Rodila se je kot nemško gibanje, kot nasprotovanje francoski klasiki, kot boj proti odrevenelosti, za vse živo in razgibano, za dušo in prekipevajoče čustvo. Generacija romantikov je iskala opojnost, svobodo gibanja, odklanjala pa ustaljenost, zanjo so bili bistveni srce, čustvo, strast, prvinsko življenje, odkrila je ljudstvo kot pravir naravne biti. Romantika se je odmaknila od razumarstva 18. stoletja, prizadevala si je združiti končno in neskončno ter doseči univerzalnost, saj je prav tisti čas pokazal, kako razdrobljena je podoba evropskega duhovnega in političnega sveta. Zanimanje za staro in naravno je spodbudilo in okrepilo raziskovanje domače zgodovine jezika in ljudskega izročila. Herder je zlasti

povzdignil ljudsko poezijo, razglasil jo je za naravno, prvotno, izvirno pesništvo, ki naj bo podlaga moderne poezije. »Romantika je vplivala na versko, socialno, politično in nacionalno mišljenje, na filozofijo in znanosti, kakor tudi na različne ideologije, bodisi konservativne ali liberalne.«¹

Spremembe v družbenih odnosih, ki so nastale po francoski revoluciji, so vplivale na družabno vedenje v zasebnem in javnem življenju, na zabavah, veselicah in velikih javnih plesih. Zato se je morala spremeniti tudi podoba plesa, tako umetniškega kot družabnega. Značilnost plesa s konca 18. in v 1. pol. 19. stoletja v okviru družabnih zabav je nov pojav parnega plesa, sproščenega v tehničnem pogledu in s poudarjeno razgibanostjo vznesenih ritmov. Opuščajo se nekdanji dostojanstveni plesi in njihove zapletene oblike, negujejo se veseli in preprostejši plesi, dostopnejši meščanskim plastem plesalcev. Družabne plese plešejo iz zabave, ne iz težnje, da bi pokazali visoko raven plesne tehnike. Od predrevolucijskih plesov je ostal samo *contredance* in skozi vse 19. stoletje živel kot *kvadrilja* (četvorka) in *lancier*. Čas učenja družabnih plesov je postajal vse krajši; nekdanj so potrebovali vrsto let, zdaj so zadoščali trimesečni ali polletni tečaji, nazadnje samo še šesttedenski ali celo mesečni. V plesu meščanske družbe je nastalo germansko-slovansko obdobje. Angleški *contredance*, nemški valček, slovanski polka, mazurka in krakovjak so zavladali na plesiščih zasebnih salonov in javnih plesnih zabav. Na javnem plesu je mogel vsak plesati z vsako, če je plačal vstopnico. Vsak je izbiral po svojih simpatijah, vsaj enkrat so smele izbirati tudi dame.

Kot viharji veter je privršala revolucija valčka ob koncu 18. stoletja. Angleški plesi tipa *contredance* so bili podoba všečnega, samozadovoljnega meščanstva, nasproti kateremu se je dvignila mlada meščanska generacija. »Angleški plesi so samo capljanje brez značaja, lepa plesna umetnost je padla na raven navadnih fizičnih vaj ... Vsak ples mora imeti značaj. Naši figuralni plesi pa so brez značaja in izraza, so samo smešna igra nog, goli mehanizem«, je zapisano v nekem plesnem koledarju iz leta 1801. Valček pa je bil izbruh srca, valček je bil duša, opojnost, zamaknjenost, blaženi sen, valček je bil poezija in romantika.²

O nastanku valčka so mnenja različna. Z etimološkega stališča je nespodbiten njegov nemški izvor. Ime *Walzer* izvira iz nemške besede *waltzen*, kar je prvotno pomenilo biti »na potovanju« (auf der Walz), proti koncu 18. stoletja pa se je rabilo v pomenu »vrteti se« (*sich walzen*).³ Med opisi kmečkih plesov poznega srednjega veka je mogoče najti vrsto namigov na parne plese z vrtenjem, ki so izhodišče za poznejše parne plese v krogu in morejo veljati kot daljni predhodniki valčka. Neposredni izvor valčka je vsekakor treba iskati v podeželskih plesih, ki so jih plesali predvsem v južnih nemško govorečih deželah in so bili različno imenovani – često za en in isti ples, npr. kot *Dreher*, *Schleifer*, *Deutscher*, *Ländler*, *Schwäbischer*. Valček v krogu namreč ni nič drugega kot ločena in osamosvojena zaključna figura *Ländlerja*, pri katerem se par po kratki igri snubljenja in odmikanja združi v tesno objetem plesu v krogu. Sredi 18. stoletja je moral biti valček – seveda še ne pod tem imenom – na podeželju že splošno razširjen in priljubljen. Enega prvih dokazov z označbo *Walzen* je najti 1754 v neki

¹ J. Kos, Romantika, v: *Enciklopedija Slovenije* 10, Ljubljana 1996, 281.

² H. Günther und H. Schäfer, *Vom Schamanentanz zur Rumba*, Stuttgart 1959, 142–158; A. Goldschmidt, *Handbuch des deutschen Volkstanzes. Textband*, Berlin 1970, 167–171.

³ O. Schneider, *Tanz Lexikon*, Mainz 1985, 594–595 (geslo Walzer).

avstrijski komediji, v kateri se je pelo *walzen umatum*. In že leta 1760 so bili v bavarskem mestecu Eurasberg *teutsch walzende* plesi prepovedani.⁴

Od druge polovice 18. stoletja sta se tudi v mestnih plesnih dvorinah začela uveljavljati *Deutsche* in *Schleifer*, ki sta že imela valčku podobno obliko in sta zaradi zanosnosti osvojila mlado meščanstvo, ki je iskalo svojo povezanost tako s podeželsko kot dvorsko kulturo. Goethe v svoji knjigi *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit* iz časa okoli 1770 poroča, da se *das Walzen* zdi dobremu meščanstvu še težavno, nasprotno pa so na deželi, v Sesenheimu, *Allemanden, das Walzen und Drehen* začetek, sredina in konec plesnih zabav. Leta 1782 je bila v Wetzlarju objavljena prva knjiga o novem plesu z naslovom *Etwas über das Walzen* (G. von Zangen). Novi družabni ples je dosegel ob koncu 18. stoletja prvi vrhunec svoje priljubljenosti. Takrat se je uveljavilo tudi njegovo ime *Walzer*.

Le počasi se je *Walzer* uveljavljal v plesnih dvorinah plemstva. Njegov pojav je povzročil val sramoten in prepovedi. Okoli 1790 je prišel prek Strassburga v Pariz. Na pruskem dvoru je bil 1794 za dolgo prepovedan, v konservativne angleške kroge je prišel šele 1812. Zgodnja oblika valčka se je komaj razlikovala od *Ländlerja*, pod vplivom mestnega okolja in na gladkem parketu pa se je ples spremenil v glasbenem in koreografskem pogledu. Tempo se je pospešil, poskočne korake so nadomestili drseči. Za spremembo so bile odločilne skladbe valčkov dunajskih glasbenikov, kot so bili Lanner, Strauss in sinovi ter drugi mojstri. Kot »dunajski valček« je z Dunaja začel svojo zmagovito pot po svetu in doživel v 19. stoletju, približno od 1825, svoj drugi razcvet.⁵

Za valček je značilno, da se par obrača okoli svoje osi, hkrati pa se pomika naprej po krožnici, dokler ne pride nazaj na izhodiščno mesto. Vsak obrat terja šest korakov v dveh 3/4 taktih, v enem taktu torej tri korake. Podeželski valček je v nemški domovini še dolgo obdržal mirno podobo, vpliv hitrejšega tempa mestnega valčka je opazen šele proti koncu 19. stoletja.⁶ Razen tega so se na podeželju ohranile tudi bistveno bogatejše valčkove plesne oblike. Nemški in avstrijski raziskovalci v zbirkah in literaturi navajajo šest vrst valčka.

1. *Valček s prestopanjem (Getreter Walzer)*, pri katerem plesalci napravijo v enem taktu tri majhne enakomerne korake na celem stopalu, brez poudarjanja enega izmed korakov. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l d l / d l d /.

2. *Valček z menjalnim korakom (Wechselschrittwalzer)*, pri katerem je v vsakem taktu prvi korak poudarjen z mehkim klecem, drugi in tretji pa sta izvedena na prednjem delu stopala in je drugi korak vedno prikorak. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l d l / d l d /.

3. *Drseči valček (Schleifwalzer)*, pri katerem je v vsakem taktu prvi korak poudarjen z mehkim klecem, medtem ko neobtežena noga s prednjim delom stopala počasi drsi za prikorak k obteženi, ko se obe nogi dvigneta na prednji del stopala, nato pa se na tretjo četrtinko obe spustita na celo stopalo in se teža zopet prenese na nogo, ki je začela ples. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l (d) / d (l) /.

⁴ A. Goldschmidt, Nav. delo, 167.

⁵ Prav tam; C. Sachs, *Eine Weltgeschichte des Tanzes*, Hildesheim, Zürich in New York 1992 (3. Nachdruck des Ausgabe Berlin 1933), 288–292.

⁶ F. M. Böhme, *Geschichte des Tanzes in Deutschland*, Hildesheim 1967 (Leipzig 1886), 216–219 (Der Walzer).

4. *Dunajski valček (Wienerwalzer)*, ki se pleše podobno kot valček z menjalnimi korakom, le da plesalec začne z desno nogo, plesalka pa z levo: / d l d / l d l /.

5. *Poskočni valček (Hüpfwalzer)*, pri katerem plesalec napravi na prvo četrtno korak z levo nogo (plesalka z desno), na drugo četrtno odskoči in na tretjo četrtno zopet doskoči, medtem ko se neobtežena desna (leva) noga nekoliko skrči. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l - l / d - d /.

6. *Dvokoračni valček (Zweitritt)*, ki se pleše podobno kot poskočni valček, le da korak ni izveden s poskokom, ampak se na 2. četrtno noga samo dvigne na prednji del stopala in se na 3. četrtno spet spusti na celo stopalo. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l. / d. /.

7. *Odprti valček (Offene Walzer)*, za katerega je značilno, da plesalec in plesalka plešeta valček z menjalnimi koraki po krogu naprej in nazaj večinoma vštric, a se pri tem držita le z eno roko. Plesalec začne z levo nogo, plesalka z desno: / l d l / d l d /.

2.

Valček se je na Slovenskem verjetno pojavil že ob koncu 18. ali vsaj na začetku 19. stoletja. Tako kot druge plesne so valček prinesli na Slovensko »frentarji« – rokodelci, ki so se v svojem poklicu spopolnjevali v avstrijskih deželah, pa vojaki in študentje.⁸ Prve podatke o njem najdemo v odgovorih na vprašalnice, ki so bile leta 1811 na pobudo nadvojvode Janeza poslane vsem nabornim okrajem tedanje vojvodine Štajerske.⁹ Iz slovenskega dela so prišli odgovori iz Arveža,¹⁰ Cmureka,¹¹ Fale,¹² Hrastovca,¹³ Ormoža, Podsrede, Polskave, s Ptuja, iz Rogatca, Slovenskih Konjic in Studenic.¹⁴ Za ples so bili odgovori skromni. Leta 1812 izpolnjeni vprašalnici iz Fale in Studenic omenjata, da so med prebivalci razširjeni predvsem »*die deutsche Tänze*«, medtem ko leta 1815 izpolnjevalec ankete iz Hrastovca (odgovori se nanašajo na celotno gospodstvo) že navaja »*der deutsche Walzer*«. Ni seveda jasno, ali se v odgovorih iz Fale in Studenic pod nemškim plesom skriva valček, kar sicer lahko domnevamo glede na to, da je bil valček v teku svojega razvoja pogosto imenovan *Deutscher* ali *deutsche Tanz*. Toda poročevalec iz Hrastovca ga že nedvoumno pozna kot »*Walzer*« in se tudi zaveda njegovega nemškega izvora. Delo za anketo nadvojvode Janeza pa je nato žal za več let zastalo.

Medtem je leta 1838 gubernijski prezidij v Ljubljani pred nameranim obiskom cesarja Ferdinanda v Ljubljani petim kresijam razposlal okrožnico o noši, zabavah in plesih. Na podlagi odgovorov naj bi pripravili prireditev, na kateri bi vladarju predstavili posebnosti ljudstva na deželi. Do obiska ni prišlo, ostali pa so odgovori.¹⁵ Kljub temu, da niso posebej izčrpni, vendarle posredujejo podobo plesa v tistem času. Iz njih je razvidno, da je bil valček takrat že splošno v navadi in da je prav nemški valček z

⁷ A. Goldschmidt, Nav. delo, 162–166.

⁸ M. Ramovš, *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Gorenjska, Dolenjska, Notranjska*, Ljubljana 1992, 17.

⁹ N. Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. I/1*, Ljubljana 1985, 7–48.

¹⁰ Nav. delo, 64.

¹¹ N. Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. I/2*, Ljubljana 1987, 145.

¹² N. Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. I/3*, Ljubljana 1989, 241.

¹³ N. Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. II/1*, Ljubljana 1993, 85.

¹⁴ Izpisi za kraje, ki še niso bili obdelani, so v arhivu Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani: Narodopisni arhiv 11/10.

¹⁵ Prepis vsega gradiva je v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

drugimi nemškimi plesi vred že spodrinil domače izvirne plesne. V odgovorih se za valček še vedno največkrat uporablja ime »*der deutsche Tanz*»¹⁶ (Beljak, Trbiž, Celovec-Paternion, Vetrinj, Št. Jurij nad Celovcem, Telenberk pri Velikovcu, Stari dvor, Zg. Bela, Snežnik, Postojna, Trebnje, Mirna), »*der Deusch Tanz*» (Humperk), »*der Deutsche*» (Postojna), »*Deutsch*» (Stična) ali da se pleše »*deutsch*» (Celovec, Beljak, Dobrla vas, Pliberk, Kriva vrba, Ženek, Vipava, Stična, Boštanj), »*auf deutsch Art*»¹⁷ (Zg. Bela), »*in deutscher Manier*»¹⁸ (Kapla), toda pogosto tudi že »*Walzer*» (Osoje, Humperk, Prem, Senožeče, Planina, Novo mesto, Ribnica, Stična, Kostanjevica, Višnja gora) ali še vedno samo »*Walzen*» (Idrija, Kočevje, Šmohor). Za potrditev, da gre pri imenu »*Deutsche*» za valček, služi opomba poročevalca iz Stične, kjer je pri »*Deutsch*» v oklepaju zapisal še »*Walzer*».

Po dvajsetih letih je akcijo nadvojvode Janeza obnovil arhivar, bibliotekar in nadvojvodov zasebni tajnik dr. Georg Göth. Toda vprašalnice za obe slovenski kresiji, mariborsko in celjsko, so bile verjetno razposlane šele leta 1842, saj je večina izpolnjenih iz leta 1843 (skupno iz 494 krajev). Žal je bilo v njih (kolikor je bilo mogoče ugotoviti po doslej obdelanih) le malo odgovorov o plesu in je njihov splošni povzetek ta, da Slovenci svojih plesov skoraj nimajo ali so le neroden posnetek nemških ali gornještajerskih. Očitno pa je bil valček takrat že splošno razširjen, čeprav še vedno imenovan le kot nemški ples (pleše se »*deutsch*») in le redko »*Walzer*» (Solčava, Maribor, Jelše).

O valčku kot podeželskem plesu skoz drugo polovico 19. stoletja nimamo nikakršnih podatkov, saj za zbiralce in opisovalce »narodnega blaga« ni sodil med »narodne« plesne, temveč je veljal za navadnega. Predmet njihovega zanimanja so bile predvsem narodopisne posebnosti v obrobni pokrajini slovenskega narodnostnega ozemlja: v Beli krajini kolo in v Ziljski dolini stehvanje z visokim rejem.¹⁹ Brez dvoma pa je bil valček v tem času že trdno zasidran v sporedu kmečkih godcev in nepogrešljiv na javnih in domačih plesnih zabavah ter svatovščinah; v letih pred 1. svetovno vojno je na njih prav gotovo že zavzemal osrednje mesto. To dokazujejo tudi odgovori na »Popraševalno polo o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih«, ki jo je za sondiranje terena leta 1906 v okviru vsedržavne akcije razposlal Odbor za nabiranje slovenskih narodnih pesmi. Namenjena je bila predvsem duhovnikom, učiteljem in drugim državnim uradnikom, ki so imeli stik z ljudmi. Odziv na akcijo odbora je bil precej pičel, saj je v njegovem arhivu 77 izpolnjenih pol, medtem ko je 13 neizpolnjenih, ker so jih naslovniki take vrnili.²⁰ Odgovorov, v katerih so plesi navedeni poimensko, je vsega skupaj 18, in pri 17 odgovorih je med plesi naveden tudi valček (Luče, Ljutomer, Sv. Urban, Breginj, Glinje, Škofiče, Kotlje, Stahovica, Srednja vas v Bohinju, Češnjica) ali valcer (Voglje, Solčava, Ljubno, Šmartno pri Slovenjem Gradcu), valcar (Koprivnica), bolcer (Žetale) in tajč (Kapele pri Brežicah). V drugih vprašalnicah je okence, pripravljeno za odgovore o plesih, prazno ali prečrtano, kar je pomenilo, da »narodnih« plesov niso več plesali. To se zdi skoraj neverjetno, vendar postane razumljivo iz tistih odgovorov, v katerih so izpolnjevalci navajali, da »narodnih« plesov ne plešejo več,

¹⁶ »*der deutsche Tanz*«, nemški ples.

¹⁷ »*auf deutsch Art*«, na nemški način, po nemško.

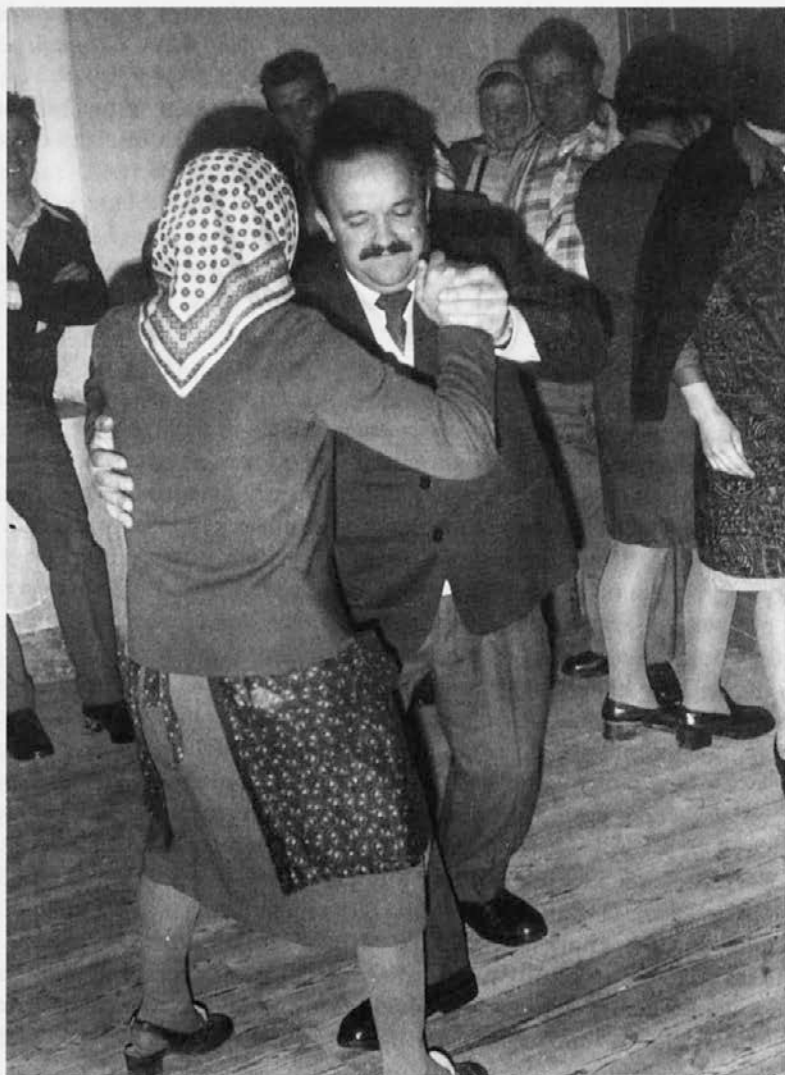
¹⁸ »*in deutscher Manier*«, v nemški maniri, po nemško.

¹⁹ M. Ramovš, *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Gorenjska, Dolenjska, Notranjska*, 11–12.

²⁰ M. Ramovš, Štrekljev prispevek k raziskovanju slovenskega ljudskega plesa, *Traditiones* 24, 1995, 293–300.

ampak samo navadne ali »obče znane«. Taki odgovori so bili deloma posledica dejstva, da odbor v navodilih izpolnjevalcem »Popraševalne pole« ni opredelil pojma »narodno«, oziroma bi moral izpolnjevalcem povedati, da naj navedejo vse plesе, ki jih ljudje plešejo. Vsekakor so ti odgovori za nas pozitivni, saj je takrat med navadne plesе sodil tudi valček, o čemer pričata npr. odgovora iz Luč (»Plešejo se navadni plesi kakor valček, polka, mazurka.«) ali iz Srednje vasi v Bohinju (»Narodnih plesov nimamo, navadno plešejo valček, polko, ceprle, štajeriš.«).

Valček pri Lošpergarju – Spodnji Dolič, 23. 5. 1976 (foto: M. Ramoš, arhiv GNI)

Za čas med obema vojnama nimamo virov, ki bi nam govorili o razširjenosti valčka na slovenskem podeželju. Znanstveno raziskovanje ljudskega plesa se je na Slovenskem

sicer začelo v tridesetih letih 20. stoletja,²¹ vendar se je njegov nosilec France Marolt, podobno kot raziskovalci in opisovalci v 19. stoletju, ukvarjal izključno s posebnostmi slovenskega plesnega izročila v obrobni slovenskih pokrajinah: z ziljskim visokim rejem, metliškim obredjem in s črnomaljskim kolom.²² Zato moremo o razširjenosti valčka med obema vojnoma govoriti le na podlagi terenskih raziskav po 2. svetovni vojni,²³ saj so potekale pri informatorjih, ki so se plesno največ udeleževali prav v času med 1. in 2. svetovno vojno. Po izsledkih raziskav je bilo ugotovljeno, da sta takrat na slovenskem podeželju (razen v Reziji) že prevladala polka in valček, medtem ko so drugi plesi iz 19. stoletja počasi tonili v pozabo, v godčevskem sporedu pa je že zaslediti tudi sodobne plese (tango, sving, fokstrot).

Podobna ugotovitev velja za čas od 2. svetovne vojne: valček in polka ostajata osrednja plesa podeželja na Slovenskem, medtem ko drugi iz obdobja 19. stoletja, razen redkih izjem (prekmurska šotiš in šamarjanka), popolnoma zamrejo. Nekoliko enolični spored poživljajo trenutni sodobni plesi, ki se pojavijo in hitro izginejo.

Glede na to, od kod se je valček širil na Slovensko, je razumljivo, da se je še dolgo ohranjalo izvorno ime *valcer*, vendar pogosto v popačeni obliki: *valcər*, *valcar*, *vajcer*, *vajser*, *volcer*, *volcər*, *volcar*, ali, če je začetni *v* prešel v *b*, *balcer*, *balcər*, *bolcer*, *bolcər*, *bolcar*. Toda že pred 1. svetovno vojno je začel izvorno ali popačeno ime spodrivati poslovenjeni *valček* ali *bolček*, ki je nato po 2. svetovni vojni skoraj prevladal.

3.

Glede na vire in dokumentirane različice, ki so se ustalile na podeželju in tam ostale najmanj do 2. svetovne vojne, lahko zanesljivo rečemo, da so se na Slovensko v prvi polovici 19. stoletja širile prvotne oblike nemškega valčka in da je dunajski valček sredi 19. stoletja dosegel samo meščanska plesišča. Zato se podoba valčka, ki nam jo odkrivajo zapisi, nastali po 2. svetovni vojni, v marsičem ujema z izvorno, opisano v prvem razdelku.

Najprvotnejša oblika valčka je bila tudi na Slovenskem s *prestopanjem*, pri kateri sta plesalec in plesalka v dveh taktih napravila šest majhnih enakomernih korakov na celih stopalih in se pri tem enkrat zavrtela : / l d l / d l d /. Plesalec je navadno ples začel z levo nogo, plesalka pa z desno, lahko tudi narobe. V teku plesa se je par vrtel v desno in se pomikal po krogu in levo naprej.

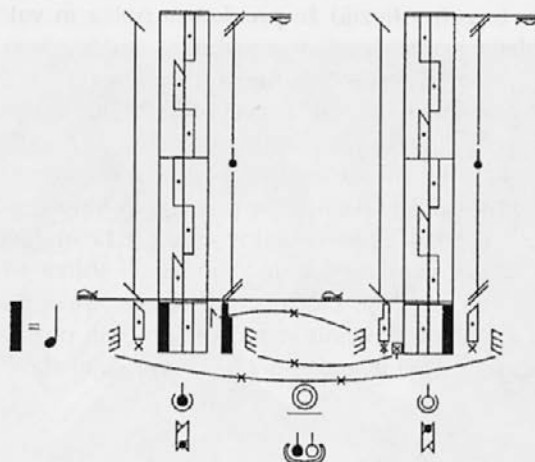
Oblika s prestopanjem se je verjetno razvila iz ene od figur štajeriša, in sicer tiste, ki je bila v načinu izvedbe skoraj enaka valčku. Plesalec in plesalka sta se namreč prijela v zaprto držo, značilno za valček (plesalec in plesalka sta bila obrnjena drug proti drugemu, plesalec je prijel z desno roko plesalko zadaj v pasu, ona je položila svojo levo roko na njegovo desno ramo, medtem ko sta se plesalčeva levica in plesalkina desnica skoraj iztegnjeni v levo oz. v desno sklenili v višini plesalkinih ram), in se nato na mestu vrtela. Enako sta plesala pri valčku, le da sta se med vrtenjem pomikala po

²¹ Leta 1934 je bil ustanovljen Folklorni inštitut, ki je imel sedež pri Glasbeni matici, vodil ga je France Marolt in bil takrat njegov edini sodelavec.

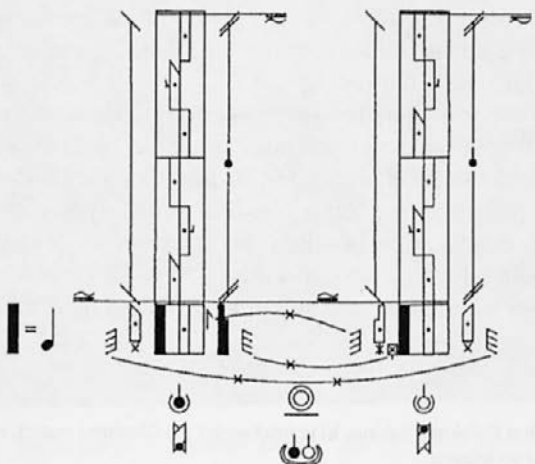
²² Rezultat njegovega raziskovanja sta bili dve študiji: *Tri obredja iz Zilje (Slovenske narodoslovne študije 1)*, Ljubljana 1935 in *Tri obredja iz Bele krajine (Slovenske narodoslovne študije 2)*, Ljubljana 1936.

²³ V letih po 2. svetovni vojni v okviru Glasbenonarodopisnega inštituta France Marolt in Marija Šuštar ter zunanja sodelavka inštituta Tončka Marolt; pri raziskavah, ki jih je organiziral Slovenski etnografski muzej, pa dr. Radoslav Hrovatin.

krogu naprej. V varianti, ki je bila zapisana v Brezovici pri Buču²⁴, sta celo enako kot pri štajerišu ob koncu vsakega osemtaktnega dela valčkove melodije potrkala z nogo ob tla, zaradi česar so ples imenovali *potrkan valček*. Posebnost sta bili dve varianti valčka s prestopanjem: pri *potresavki* iz Benečije²⁵ in Zgornjega Posočja so korake izvajali s potresavanjem telesa, pri *ta nizkem b^bolcarju* iz Retij v Loškem Potoku²⁶ pa so vsak prvi korak v taktu napravili klecnjeno. Valček s prestopanjem danes ni več v navadi.

Najpogostejša je bila oblika valčka, pri kateri je bil obrat izveden v dveh t. i. *menjalnih korakih*: / l d l / d l d /. Drugi korak v vsakem taktu sta namreč plesalec in plesalka napravila kot prikorak na prednjem delu stopala. Enako kot pri prvi obliki je plesalec začel z levo nogo, plesalka pa z desno, lahko tudi narobe. Vrtela sta se v desno po krogu v levo naprej.

²⁴ GNI Pl 642. Plesala 27. 5. 1968 Franc Pavlič, roj. 1910, in njegova hči.

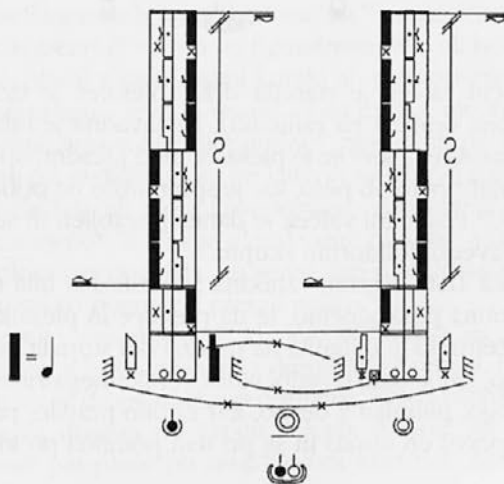
²⁵ GNI Pl 944. Ples pokazala 7. 3. 1980 Bažilija Lauretič.

²⁶ GNI Pl 228. Ples pokazala 25. 9. 1956 Marija Košir, roj. 1982.

Tako se valček večinoma pleše še danes, le da pomikanje po krogu naprej ni več intenzivno, ali ga sploh ni. Tudi menjalne korake je bilo mogoče izvajati s stilnimi posebnostmi, npr. s klecnjenim prvim korakom v taktu (*ta nizki bolcer*)²⁷ ali z drsanjem neobtežene noge pri prvem koraku (*podrsan valček*)²⁸. Pri različici iz Razkrižja (*pemišvalček*)²⁹ sta plesalec in plesalka del plesa izvajala po krogu naprej, pri čemer sta se držala le z eno roko ali sploh ne, medtem ko sta drugi del v navadni drži plesala na mestu.

Valček s t. i. menjalnim korakom je bil za plesalce zahteven, zato so manj večji raje plesali preprostejšo obliko, ki bi ji lahko rekli tudi *drseči valček*. Zanj je bilo značilno, da je bil v vsakem taktu korak na 1. četrtniko izveden s predhodnim majhnim klecem, medtem ko je neobtežena noga s prsti drsela k obteženi, ki se je nato na 2. četrtniko dvignila na prednji del stopala, neobtežena noga pa se je ob obteženi s prsti dotikala tal. Na 3. četrtniko se je obtežena noga spet spustila na celo stopalo in malo klecnila, neobtežena pa se je pripravila za naslednji korak : / 1 (d) / d (l) /. Plesalec je navadno začel z levo nogo, plesalka pa z desno, vendar to ni bilo pravilo. Par se ni vrtel tako intenzivno kot pri obliki z menjalnim korakom in tudi ne dosledno po krožnici .

Tudi na ta način se valček pleše še danes. Varianta drsečega valčka je bil *ta nizki bolcar* z Zelenbrega pod Strojno,³⁰ ki so ga po podatkih sodeč v enaki obliki poznali tudi drugod. Plesali so ga z izrazitim klecem, izvedenim v predtaktu oziroma v nadaljevanju plesa v vsakem taktu na tretjo četrtniko, in brez drsenja neobtežene noge in dviga obtežene na prednji del stopala v 2. četrtniki.

Posebna oblika valčka je bil *poskočni valček*, ki so ga zaradi visokih poskokov imenovali *ta visoki valcer (bolcar)*³¹ ali v Ziljski dolini *ta vās'očā bolcar*. Plesalec in plesalka (plesalec je navadno začel z levo nogo, plesalka z desno) sta v vsakem taktu napravila na 1. četrtniko korak, na 2. četrtniko odskočila in na 3. četrtniko doskočila na isto nogo, s katero sta začela, medtem ko sta neobteženo nogo nekoliko skrčila : / 1 - 1

²⁷ GNI PI 222. Ples pokazala Ivana Turk 27. 9. 1956.

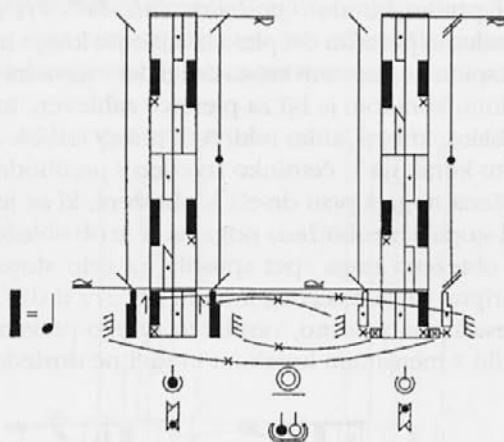
²⁸ Pokazal I. Ramovš, roj. 1889, Ježica pri Ljubljani. Podatki v arhivu GNI.

²⁹ GNI PI 858. Plesala folklorna skupina iz Razkrižja, 9. 3. 1991.

³⁰ GNI PI 1023. Ples pokazala 25. 4. 1957 Angela Ranc, roj. 1900.

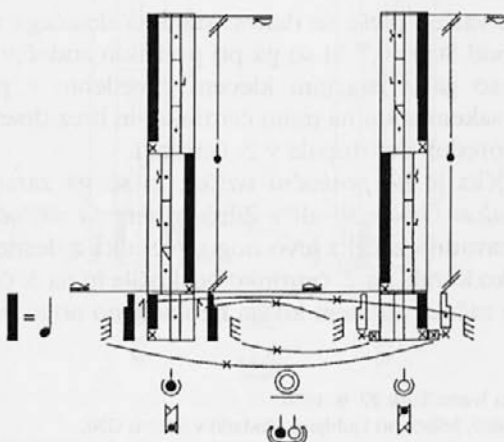
³¹ GNI PI 1022. Ples pokazala 25. 4. 1957 Angela Ranc.

/ d - d /. Pari so enako kot pri valčku z menjalnim korakom napravili v dveh poskokih obrat v desno in se pomikali po krogu v levo naprej.

Značilna za poskočni valček je starejša drža (plesalec je držal plesalko v pasu, medtem ko se ga je ona oprijela na ramenih). Nenavadna je bila oblika poskočnega valčka v Podjuni na Koroškem, kjer se je plesalec med plesom, opirajoč se na plesalko, odganjal od tal in udarjal s peto ob peto, kar je spominjalo na pobijanje muh, po čemer so ples tudi imenovali.⁵² Poskočni valček je danes pozabljen in se ne pleše več, videti ga je mogoče le še v izvedbi folklornih skupin.

Dokaj redka (okolica Trsta, Kostel, vzhodna Štajerska) je bila oblika *dvokoračnega valčka*, ki je bila podobna poskočnemu, le da plesalec in plesalka nista poskakovala, ampak sta se v drugi četrtinki le dvignila na prednji del stopala in se v 3. četrtinki spet spustila na celo stopalo, kar je dalo izvedbi videz vertikalnega zibanja / l. / d. /. Plesalec je ples začel z levo nogo, plesalka z desno, kar ni bilo pravilo; par se je vrtel v desno (v dveh korakih je napravil en obrat) in se pri tem pomikal po krogu v levo.

⁵² GNI PI 1025. Plesala folklorna skupina iz Žitare vasi. Zps. 17. 9. 1995.

Kostelsko varianto dvokoračnega valčka, imenovanega *mulcertanc*, je par plesal poljubno po plésišču, se poljubno tudi vrtel in ples vedno zaključil s potrkom.³³ Dvokoračni valček se je v dveh primerih (*dvojni valček* v Zgornji Koreni³⁴ in *Na oknu glej obrazek bled* v Križevcih pri Ljutomeru³⁵) razvil v poseben ples z ustaljeno melodijo.

Valček se je na navedene načine praviloma plesal samostojno, kar pomeni, da so se pari ves čas, kolikor je trajala plesna melodija, z enakimi koraki vrteli okoli svoje osi in se hkrati pomikali naprej.

Je pa valček mogel postati tudi sestavina drugih plesov, in sicer na dva načina:

a) da je drug ples v celoti prevzel valčkov »menjalni« korak in držo, vendar pri tem ohranil svojo lastno strukturo. Taki plesi so bili varianta *štajeriša* iz Lahovega Grabna pri Jurkloštru,³⁶ variante *malendra* iz Dul v Podjuni in z zahodnega Pohorja³⁷ ter varianta avstrijsko-nemškega »Neubayrischa« *Moja dečwa je djawa*, prav tako iz Dul v Podjuni.³⁸

b) da je bil valček en del plesa, medtem ko je drugi del vseboval figuralne prvine ali hojo po krogu ob petju neke pesmi oziroma samo ob inštrumentalni spremljavi. Pri variantah vzhodnoštajerske *mašarjanke*³⁹ je bil valček lahko po figuralnem delu ali pred njim, medtem ko pri variantah »Neubayrischa« (*ta potrkan tajč, ta potrkana, majpajersš*),⁴⁰ *mrzulina*,⁴¹ variantah *kmečkega valčka*,⁴² pri goričkem plesu *Güri Benko*⁴³ in pri variantah *špansirvalcerja*⁴⁴ vedno po figuralnem delu ali hoji po krogu. Pri večini teh plesov se je valček plesal z menjalnimi koraki ali prestopanjem (*ta potrkan tajč* iz Most pri Žirovnici⁴⁵) po krogu v levo in desno ali na mestu, medtem ko pri *ta potrkani* iz Nomenja⁴⁶ in *špacirbolcarju* iz Mežiške doline⁴⁷ poskočno po krogu naprej.

Valček so plesali tudi pri plesnih igrah, pri katerih so izbirali soplesalca ali soplesalko s pomočjo blazine, ogledala ali stola (*povštertanc, špegutanc, žesltanc*) ali menjali soplesalce (*beksl, ples z metlo*). Valček je plesal samo plesalec z izbrano plesalko ali pa se je igra menjanja soplesalcev dogajala, ko so vsi pari plesali valček. Vendar v teh igrah valček ni bil obvezen, saj so pogosteje plesali polko.⁴⁸

Valček je na podeželju priljubljen še danes, večinoma ga plešejo z menjalnim korakom (začenši plesalci z levo, plesalke z desno ali obratno), manj večči plesalci pa drseči valček, medtem ko so druge oblike pozabljene. Polna plésišča tudi ne dopuščajo, da bi ga plesali drug za drugim po krogu v levo, temveč ga plešejo poljubno po plésišču, pri čemer vsak par pleše po svoji majhni krožnici, zato tudi vrtenje para ni

³³ GNI PI 465. Plesali 16. 10. 1960 Ana Papič in Neža Glat.

³⁴ GNI PI 859. Plesala 20. 9. 1985 folklorna skupina iz Zgornje Korene.

³⁵ GNI PI 856. Plesala 13. 12. 1976 folklorna skupina iz Križevcih pri Ljutomeru.

³⁶ GNI PI 979. Pokazal Miha Borin, roj. 1903.

³⁷ GNI PI 996. Pokazala Vogarjeva mati; GNI PI 997 in PI 998. Plesali 23. 5. 1976 domačini pri Lošpergarju.

³⁸ GNI PI 980. Pokazala Vogarjeva mati.

³⁹ GNI PI 824 (Zg. Korena), GNI PI 826 in PI 827 (Lancova vas).

⁴⁰ GNI PI 413 (Moste pri Žirovnici), GNI PI 67 (Nomenj), GNI PI 981 (Zelenbreg).

⁴¹ GNI PI 276 in PI 782 (Beltinci), GNI PI 700 (Gornji Senik), GNI PI 829 (Razkrižje).

⁴² GNI PI 566 (Prigorica pri Ribnici), GNI PI 274 (Zg. Javoršica), GNI PI 328 (Rateče), GNI PI 311 (Markovci), GNI PI 697 (Gornji Senik), GNI PI 860 (Obrež), PI 1017 (Spodnji Dolič).

⁴³ GNI PI 686 (Pertoča).

⁴⁴ GNI PI 278 (Beltinci), GNI PI 1028 (Mežiška dolina), GNI PI 1029 (Sele pri Borovljah).

⁴⁵ GNI PI 413.

⁴⁶ GNI PI 67.

⁴⁷ GNI PI 1028.

⁴⁸ M. Ramovš, *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Gorenjska, Dolenjska, Notranjska*, Ljubljana 1992, 31–32.

intenzivno. Vrtijo se navadno v desno, le dobri plesalci se zmorejo tudi v levo in v običajni drži, opisani zgoraj. Stara drža, ko plesalec drži plesalko v pasu, ona pa se ga oprime na ramah, je pri valčku opuščena.⁴⁹

4.

Ko je valček skupaj s polko prevladal v podeželskem plesnem sporedu, je prevzel tudi obredno vlogo v nekaterih šegah, ki jo je do tedaj navadno imel štajeriš.

Na svatbi je bil slovesen dogodek solo ples glavnih parov ob začetku svatbe, med svatbo, predvsem pa ples ženina in neveste ob snemanju nevestinega venca opolnoči ali ob koncu svatbe. Kjer se je obred (na Koroškem imenovan npr. *krenc dow rajat*, na zahodnem Pohorju *kranclples*) izvajal ob petju poskočnic camarja in družice, je bil štajeriš kot solo ples obvezen, in se je npr. v Podjuni in Mežiški dolini na Koroškem ohranil skoraj do 60. let 20. stoletja.⁵⁰

-Valček glavnih svatbenih parov na svatbi- - Gornji Senik/Porabje/, 15. 11. 1970 (foto: M. Ramovš, arhiv GNI)

⁴⁹ Podatki v arhivu GNI ZRC SAZU. Osebna opažanja na različnih plesnih zabavah.

⁵⁰ M. Ramovš, *Polka je ukazana, Plesno izročilo na Slovenskem. Koroška in zahodna Štajerska*, Ljubljana 2000, 34–46.

Ko pa se je obred v prvotni obliki začel razkrajati in ni bilo več akterjev, ki bi ga bili sposobni izvajati, je valček hitro nadomestil štajeriš. Posebno, ker so poskočnice začele toniti v pozabo, z njimi pa zadnja vez s štajerišem. Četudi je ponekod snemanje venca še spremljala kakšna poskočnica, ki je ostala v spominu, je bilo to premalo, da bi se štajeriš ohranil, saj je bil valček preveč mikaven. Zato ne preseneča, da sta mladoporočenca povsod tam, kjer so obred snemanja opravljali brez petja poskočnic, že najmanj od 1. svetovne vojne ob tej priložnosti plesala valček. Večinoma so nevesti najprej sneli venec, kar je največkrat storil ženin sam, ponekod ga je lahko snela starešinaova žena ali tudi nevestina botra, nakar je ženin z nevesto zaplesal valček, ki je moral biti nekoliko počasnejši, da je bil sam dogodek slovesnejši. Ta ples je bil navadno prvi ples ženina in neveste na svatbi, saj prej nista smela plesati.⁵¹ V Zlatoličju na Dravskem polju je po obredu snemanja venca z nevesto plesal najprej starešina, in sicer polko, nato jo je prepustil ženinu, rekoč: »No, jaz sem jo naučil plesati, zdaj lahko ti plešeš z njo.« Šele zdaj je mladi par smel zaplesati, praviloma je izbral valček.⁵² Ples je mogel biti tudi pred snemanjem venca (Prušna vas na Dolenjskem, Podvolovjek, Luče).⁵³ V Porabju je morala nevesta med igranjem valčka kratko zaplesati z vsakim svatom, začeni pri najbolj oddaljenih sorodnikih ali znancih, proti koncu s svojimi in moževimi starši in nazadnje z ženinom, ki ji je med plesom snel venec.⁵⁴ Obred snemanja nevestinega venca je marsikod še v navadi, npr. v Porabju, sicer pa je na vseh svatbah, na katerih imajo godce ali vsaj glasbo s plošč ali kaset, obvezen solo ples ženina in neveste, ki je skoraj dosledno valček. Sicer pa so si valček na svatbah izbrali tudi glavni svatbeni pari, npr. starešina in teta, starši mladoporočencev, botri in botre, kadar je bil zanje napovedan solo ples. Enako so valček za solo ples izbrali drugi svatje, če so si ga pri godcih naročili in plačali.⁵⁵

Nenavadno se zdi, da so godci in tudi sami plesalci za solo ples izbrali valček in le redko polko. Zdi se, da je valček s svojim tridobnim ritmom povzdignil slovesnost dogodka, posebno če je bil zaigran v umirjenem tempu. Zato je bil valček za solo ples izbran tudi ob drugih priložnostih, ko je bilo treba počastiti posameznika ob nekem dosežku. Take priložnosti so bile plesne zabave po končanih skupnih delih, kot sta bili v Mežiški dolini steljeraja (pripravljanje stelje) ter v Podjuni in Rožu teritev lanu. Plesna zabava se je po steljeraji začela s tekmovanjem za pušeljce. Gospodar je vrgel na mizo, okoli katere so sedeli steljerajovci, debelejšo namiljeno repo ali kolerabo ali namaščeno smrekovo korenino, »rajcelj«. Vsak od njih je hotel repo ali rajcel zgrabiti. Komur se je posrečilo, je dobil pušeljce: šartelj, v katerega so zatakneli smrečico, okrašeno s cigaretami in svečicami ali pa steklenico žganja. Dobitnik pušelja je nato zaplesal solo z dekletom, ki mu ga je prinesla, ali pa z gospodinjo. Ples je bil najmanj od 1. svetovne vojne (tako daleč je segal spomin informatorjev) vedno valček, pogosto mirni *ta nizki bolcar*, saj se plesalec s pušeljem v roki ni mogel hitro vrteti. Pušeljec je bilo lahko na steljeraji več in vsakokrat je dobitnik plesal solo. Podobno je bilo tudi na »teričenbalu«, plesu po končani teritvi. V Podjuni so po »pojedini« terice tekmoval, katera bo dobila pušeljce. V Globasnici in Blatu, npr., je gospodinja vrgla med terice tri ali več jabolk (Globasnica, Blato) in tista, ki je dobila jabolko, zaznamovano s križcem, je dobila

⁵¹ Arhiv GNI ZRC SAZU.

⁵² Povedal Franc Kacijan, r. 1917 v Zlatoličju (arhiv GNI ZRC SAZU).

⁵³ Arhiv GNI ZRC SAZU.

⁵⁴ Tako je bilo na svatvi v Gornjem Seniku 16. 11. 1970 (Arhiv GNI ZRC SAZU).

⁵⁵ Arhiv GNI ZRC SAZU.

pušeljc, tj. šartelj s šopkom. V Kamnu v Podjuni pa je gospodinja tericam prinesla na krožniku papirnate zvitke, v katerih so bila koruzna zrna, razen v enem, v katerem je bilo fižolovo. Vsaka je potegnila en zvitek. Tista ki je izbrala zvitek s fižolovim zrnem, je dobila pušeljc, šartelj z rožo, in postala »roža«. V obeh primerih je sledil solo ples dobitnice z njenim izvoljencem ali sinom gospodarja, kjer je potekala zabava, in solo ples je bil vedno valček.⁵⁶

Solo plesi so plesali tudi na splošnih plesnih zabavah (veselicah), če jih je kdo godcem naročil in plačal. Vendar se je to redko dogajalo, ker so bili solo plesi nezaželeni.⁵⁷ Onemogočali so namreč plesati ostalim. Če pa ga je vendarle kdo naročil, je bil naročeni ples skoraj obvezno kakšen poseben valček.

«Svatje plešejo ob koncu svatbe zunaj na travniku» – Gornji Sentk /Porabje/, 16. 11. 1970 (foto: M. Ramovš, arhiv GNI)

V primerjavi z drugimi pokrajinami na Slovenskem je zahodni del slovenskega narodnostnega ozemlja, predvsem Slovenska Istra, Brkini, Vremska dolina, Kras, okolica Trsta in Gorice, deloma Vipavska dolina, Banjška planota in okolica Kobarida ohranil veliko posebnih navad na plesnih zabavah, ki so bile največkrat povezana z žeganji. Ker je na tem območju za žeganje in z njim povezano veselico s plesom najpogostejše ime *šagra*, imenujejo danes takó tudi veselico, ki ni povezana z žeganjem. Pri pripravi plesne zabave je imela nekdanj izključno vlogo fantovska družba in jo ima v drugačnih oblikah in spremenjenih okoliščinah še vedno. Njena dolžnost je

⁵⁶ M. Ramovš, Nav. delo, str. 27–29.

⁵⁷ Arhiv GNI ZRC SAZU.

bila pripraviti, voditi in nadzorovati plesno zabavo. Za izvedbo je zadolžila fante, ki so jih v Slovenski Istri, na Krasu in v tržaški okolici imenovali *párterji*, v Brkinih in Vremški dolini *fantje od bala*, na Banjški planoti pa *kordávci*. Izključna pravica teh fantov je bil *prvi ples*. Zanj so si že mesec prej izbrali plesalke, vendar je izbor ostal skrivnost. Prvi ples je bil slovesen dogodek, ki ga je opazovala vsa vas in tudi komentirala njegov potek in izbor plesalk. Prvi ples ni bil en sam, ampak splet šestih, sedmih plesov, ki so bili največkrat valček, polka, mazurka in lender. Prvi v tem spletu, imenovanem *partida*, je bil vsaj pred drugo svetovno vojno vedno valček, prej pa tudi lender, zlasti v Slovenski Istri in okolici Kopra, ki pa je bil pravzaprav le počasna oblika valčka.⁵⁸

V sporedu podeželskih plesnih zabav je valček kmalu, ko se je pojavil, zasedel ugledno mesto in začel skupaj s polko druge plese riniti v pozabo. Zato je večina informatorjev za čas med obema vojnama poudarjala, da so na zabavah ob različnih priložnostih največ plesali valček in polko, le ponekod (vzhodna Štajerska, Prekmurje) so omenjali tudi druge (npr. mašarjanka, šamarjanka, mazurka, sotiš).⁵⁹ Valček je na plesni zabavi vedno sledil hitri polki, pri valčku so si plesalci in plesalke spočili, razen tega je valček, še posebno v počasnejšem tempu, omogočal pogovor in tudi dvorjenje.

Ob tem se postavlja vprašanje, kaj vsebuje valček, da je postal in ostal eden najpriljubljenejših plesov pri vseh stanovih in generacijah. Ob njem so se zvrstili različni plesi, mnogih med njimi že davno ni več in se jih nihče niti ne spominja, valček pa živi naprej, ne da bi zgubil privlačnost in ne da bi se oblikovno spremenil. Za to ima zasluge v prvi vrsti njegova glasbena podoba, njegov tridobni ritem, ki ne samo pri plesalcih, temveč tudi pri gledalcih ali samo poslušalcih njegovih melodij zbuja veselje in notranje ugodje ter vpliva nanje s pozitivno energijo. Priljubljenega je naredil njegov preprosti menjalni korak, ki, izveden v skladnosti z ritmom melodije, ustvarja vtis valovanja vrtečih parov. Za valček ni potrebno velike plesne spretnosti in se ga je mogoče dokaj hitro naučiti, saj nima zapletenih figur, ki terjajo ure učenja. In korak je bilo mogoče poenostaviti, ne da bi se zgubilo valovanje, zaradi česar so se razvile nekatere variante. Kot parni ples, za katerega je značilna dominantna plesalčeva vloga, v katerem plesalec drži plesalko kakor v objemu in sta zato ves čas plesa v tesnem stiku, je v začetku svojega rojstva zbuja zgražanje in pomisleke, vendar mu je prav ta značilnost tudi pomagala, da je preplaval meščanska in podeželska plesišča po Evropi in jih do danes ni zapustil. Čeprav da sta od nastanka valčka minili dve stoletji, še danes plesalcem ob njem zaigra srce in še vedno uživajo, ko se zavrtijo in prepustijo njegovemu ritmu.

Summary

The Waltz as a Slovene Folk Dance

The changes in social relations that took place after the French revolution affected social behavior in people's private life as well as at public events such as parties, village festivities and large balls. The waltz appeared like a storm at the end of the 18th century, an emotional outburst of the heart and soul and a true expression of romanticism. Opinions differ on the origin of the waltz. Its beginnings are certainly to be sought in village dances usually danced in southern

⁵⁸ M. Ramovš, *Polka je ukazana Plesno izročilo na Slovenskem. Od Slovenske Istre do Trente, 1. del*, Ljubljana 1998, 19–21.

⁵⁹ Arhivu ZRC SAZU.

German lands. Although often denoting the same dance, these dances were called by different names, for instance the *Dreher*, the *Schleifer*, the *Deutscher*, the *Ländler* or the *Schwäbischer*. The circle waltz is none other than the separated and independent final figure of the *Ländler*, which, following a brief game of courting and dodging, brings the couple together into a tightly embraced dance in a circle. In the mid-18th century the waltz, although not yet known under that name, must have been widespread and very popular in rural areas. Since the second half of the 18th century town dance halls began to welcome the *Deutsche* and the *Schleifer*, both of which were already similar to the waltz. They fascinated the younger urban population that was searching for connections both with the culture of the countryside as well as the courts. The new social dance reached its first peak of popularity at the end of the 18th century, and also acquired the name the *Waltzer* (waltz). This urban environment with its polished wooden floors changed the nature of the dance both choreographically and musically. The tempo escalated and the hopping steps transformed into slides. Crucial for these changes were the compositions of Viennese musicians such as Lanner, Strauss and sons, and other masters. Dubbed the *Viennese Waltz*, the dance began its victorious journey and after 1825 blossomed for the second time.

A characteristic feature of the waltz is that the dancing couple revolves around their own axis while simultaneously moving forward along a circular line until reaching the point of origin. Every revolution consists of six steps over two $3/4$ bars, each bar therefore involving three steps. In Germany, the rural waltz held on to its slower form and was influenced by the faster urban waltz only in the late 19th century. In addition, the countryside preserved its substantially richer dance forms; German and Austrian sources quote six different kinds.

The waltz probably emerged in Slovenia at the end of the 18th century, or at least by the beginning of the 19th century. Like other dances, the waltz was brought to Slovenia by travelling craftsmen, soldiers and students. First evidence of the waltz can be found in the answers to a questionnaire initiated by archduke Janez and sent out to all draft regions of the then-existing duchy of Štajerska between 1811 and 1842, and the answers to a circular on dress culture, festivities and dance that had been sent out to the five departments of the Ljubljana district before the intended visit of emperor Ferdinand in Ljubljana. It is evident from the answers written down by German administrators that the dance was in general use at the time and that the waltz, along with other German dances, had already replaced the local dances. The waltz, however, was still most commonly called *der deutsche Tanz* or *der Deutsche*, and only rarely the *Waltzer*. Unfortunately there is no data on the waltz as a folk dance in the second half of the 19th century, even though it was undoubtedly already firmly established in the repertoire of rural musicians and danced at village public and private dance festivities. It is evident from the data before the First World War that by that time the waltz had already become one of the most popular dances. Yet those whose task it had been to fill in the questions in the 1906 «Questionnaire on Folk Songs, Music and Dances» (mailed by the Slovene Folk Songs Collection Committee) did not consider the waltz a «folk» dance, but categorized it as an «ordinary» dance. On the basis of field research data collected after the Second World War it has been established that in the time between the two World Wars the waltz and the polka were undoubtedly the most popular dances in Slovenia, and have remained the most prominent rural dances in Slovenia to this day.

According to available sources and the documented variants of the waltz that were danced in the rural areas of Slovenia at least up to World War II, we can say with certainty that in the late 18th and the first half of the 19th centuries Slovenia came to know and dance the original forms of the German waltz; by mid-19th century the Viennese waltz reached only urban dance floors. The dance form of the waltz as is known from the records from the period after World War II therefore matches the original in many ways. Like elsewhere, the most original form of the waltz in Slovenia involved *sidestepping* in which the dancing couple takes six small even steps in two measures, their feet in full contact with the ground, and then spin once while moving forward and to the left in a circle. The most common was the form with two *switch-steps*. Less skilled dancers performed the simpler form, formally dubbed the *sliding waltz*. Characteristic of this form was that on the first quarter-note in every measure the dancers executed a step, preceded by a slight

bending of the knees, while the unweighted foot slid towards the still-standing, weighted one; the latter then lifted on its toes on the 2nd quarter-note while the toes of the unweighted foot touched the floor next to the other foot. On the 3rd quarter-note the entire weighted foot was placed on the ground again, and the other foot prepared for the next step. A special form was the *hopping waltz* in which the dancing couples were spinning with two hopping steps in two measures while moving forward in a circle. Another popular form, which was similar to the last one, was the one in which instead of hopping the dancers lifted only the front of the foot on the 2nd quarter-note and brought the entire foot on the ground again on the 3rd quarter note; this gave the impression of a vertical bounce. The waltz danced in the above-mentioned ways was mainly danced as an independent dance, but occasionally it became part of dances with a double character. The waltz is still extremely popular in rural parts of Slovenia, where it is mostly performed with the switch-step or as the sliding waltz by the less skilled dancers. Other forms have been forgotten. Since the crowded dance floors no longer allow for the dance to be performed lined up in a circle the intensity of the spin is now lesser. The couples usually spin to the right and only very skilled dancers venture to the left.

When the waltz, along with the polka, became the most popular dance in the rural dance repertoire it also acquired a ritual function previously held by the *štajeriš*. This usually happened at a wedding (solo dance of the principal wedding couples at the beginning of the wedding, dance of the bride and groom in the course of taking down the bride's wreath at midnight or at the end of the wedding, honorary dance of the bride and groom at the wedding celebration, solo dances of the principal wedding couples), at dance festivities after group work (dance with nose-gays after flax dressing or after having prepared strewing for the cattle) or as the opening dance at public dance events, especially in the western part of the Slovene national territory.

As a dance for couples, characterized by the dominant function of the male dancer who holds his female partner as if in an embrace and is thus in close contact with her body throughout the dance, the waltz initially provoked indignation and scrutiny. Yet this very characteristic helped it flood the urban and the rural dance floors of Europe, where it has remained ever since. Even though it originated two centuries ago this dance still lights up the hearts of dancers who to this day gladly take a spin and surrender to the rhythm of the waltz.

Marija Klobčar

Ljudske pesmi v meščanskem okolju – pričevanje ljudskega v meščanskem ali meščanskega v ljudskem?

Ljudska pesem za mestno okolje nima razločevalnega pomena: v času, ko so ljudske pesmi zapisovali kot dokaz narodne samobitnosti, so jih iskali med kmečkim prebivalstvom, ki je bilo najbolj oddaljeno od tujih vplivov, prav tako razkrivanje življenja in kulture nekaterih mest v zadnjem času ni zaznalo ljudskih pesmi kot odseva družbenih vezi in duhovne podobe meščanov. Ljudske pesmi, ki jih je France Stele leta 1909 in 1910 zapisal med kamniškimi meščani, so prav zato izziv tako za razumevanje ljudskih pesmi kakor za razkrivanje raznovrstnosti in razplatenosti glashbenega sveta meščanov.

In the period when folk song was perceived as a proof of national origins researchers and collectors looked for it among the rural population of Slovenia, in villages that were relatively distant from foreign influences. Recent research of the lifestyle and culture of towns equally overlooked that folk songs reflect the social and spiritual structures of townspeople. France Stele's records of folk songs among the Kamnik townspeople between 1909 and 1910 therefore greatly contribute to the understanding of the function of folk songs in an urban environment.

Kamnik in Steletova odločitev za zbiranje ljudskih pesmi v mestu

Zanimanje za ljudsko pesem je v začetku 20. stoletja v mejah dednih dežel Avstro-Ogrske dobilo nov smisel in nove razsežnosti. Državo je pri tem vodila želja, da bi z razkrivanjem pesemske dediščine posamičnih narodov premostili nacionalne probleme: boljše poznavanje lastne kulture in kulture bližnjih naj bi pripomoglo k boljšemu medsebojnemu razumevanju narodov v državi.¹

---

¹ Tako danes razumejo to akcijo tudi nasledniki nekdanjih deželnih delovnih odborov v Avstriji (Interpretacija akcije Hundert Jahre Österreichisches Volksliedwerk v dopisu Österreichisches Volksliedwerk na Dunaju z dne 14. aprila 2003, povzeta po Moritzu Csákyju).

Slovenski odbor je po navodilih glavnega odbora na Dunaju zbiranje organiziral po enotnem načelu, ki ga je prilagodil domačim razmeram: Karel Štrekelj je zasnoval Osnovna načela za publikacijo Avstrijske narodne pesmi, ob tem pa še Povpraševalno polo o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih in Navodila in vprašanja za zbiranje in zapisovanje.² S pomočjo vprašalnic in s posredovanjem Mohorjeve družbe je vest o zbiranju prišla med ljudi.

Pečovnja kamniškega pevskega zbora Lira, tedaj že uradno imenovanega Prvo slovensko pevsko društvo Lira v Kamniku, France Stele,³ je sprejel povabilo Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi z napevi. Prve zapise je poslal leta 1909, kot možnega zbiralca ali informatorja pa ga je leta 1907 v izpolnjeni povpraševalni poli odboru priporočil že c. kr. sodni pristav Karol Bezeg.⁴ France Stele je 22. maja 1910 poslal v Ljubljano 75 pesmi,⁵ ki so jim kmalu sledili naslednji zapisi. Stele je bil tedaj samo eden od mnogih zapisovalcev, ki so v fond Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi prispevali 12.937 zapisov.

Pesmi, ki jih je zapisal Stele, tako ne bi bile nič posebnega, če ne bi bile zapisane v nekmečkem okolju, v mestu. V nasprotju z izkušnjami, ki ljudsko pesem povezujejo s podeželjem, namreč ti zapisi odpirajo vprašanje obstoja ljudske pesmi med meščani. France Stele je začel zapisovati med svojimi someščani brez posebnega razmisleka o tem, kaj si sam predstavlja kot ljudstvo, narod in kaj kot ljudsko, tedaj imenovano narodno pesem, in kaj si je tedaj pod temi pojmi predstavljal javnost: ni se namreč spraševal, ali je pri meščanih mogoča ljudska pesem ali ne. Kot Kamničan in zborovodja Lire⁶ je imel namreč dovolj možnosti slišati pesmi tako v vsakdanjem življenju kot med svojimi pevci, tedaj uglednejšimi meščani.⁷ Razločka med enim in drugim ni čutil. V pismu, ki ga je priložil prvim odposlanim pesmim, je med drugim zapisal: »Naš narod ima res bogato zalogo narodnih pesmi in družega narodnega blaga. Imam tudi nabranih mnogo izrekov, primer, zbadljivk in t. d. toda časa mi primanjkuje, da bi vse zbral in lično uvrstil. - Pa bo že prišlo.«⁸

France Stele torej govori o narodu, o Slovencih, in sicer ne glede na socialne in poklicne razločke. To je glede na specifične razmere, ki jih je poznal,⁹ povsem

² Več o tem M. Murko, Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami, *Etnolog* 3, 1929, 5–54; J. Tomišek, Prvo sestavno nabiranje slovenskih narodnih napevov, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32, 1937, 308–321; Z. Kumer, Slovenske ljudske pesmi z napevi. Poročilo o glasbenem gradivu, zbranim med letoma 1906 in 1918, *Slovenski etnograf* 12, 1959, 203–210.

³ Kamničana Franceta Steleta (1855–1924) pogosto zamenjujejo z umetnostnim zgodovinarjem Francetom Steletom (1886–1972) iz Tunjic pri Kamniku, ki je priložnostno prav tako zbiral ljudske pesmi, vendar brez napevov. France Stele, avtor zapisov, obravnavanih v tej razpravi, je bil med letoma 1882 in 1920 zborovodja Lire v Kamniku; po izobrazbi je bil učitelj, večinoma pa je delal kot pisar.

⁴ GNI [Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU], Arhiv OSNP [Odbor za nabiranje slovenskih narodnih pesmi], Izpolnjena povpraševalna pola o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih, iz Kamnika odposlana dne 27. 3. 1907.

⁵ Arhiv GNI, OSNP 131, spremni dopis k odposlanemu gradivu z dne 22. 5. 1910. Pri nadaljnjih opombah ne navajam, da je arhiv OSNP last GNI.

⁶ F. Stele se je rodil 5. 12. 1855 v Kamniku. Bil je prvi zborovodja Lire, z manjšimi prekinitvami jo je vodil do leta 1920 (*Lira 1882–1982*, Kamnik 1982, 11).

⁷ Lire se je vse do 2. svetovne vojne držal vzdevek -frakarska-, torej meščanska. Ohranjeni sezname oziroma fotografije pevcev vse od nastanka ta vzdevek opravičujejo (Nav. delo, 15–34).

⁸ OSNP 131, spremni dopis k odposlanemu gradivu z dne 22. 5. 1910.

⁹ Poleg Kamnika in okolice in dediščine ljudske pesmi na tem območju je Stele dobro poznal predvsem Primorsko, kjer se je dalj časa tudi zadrževal (*Lira 1882–1982*, 11), vendar je v tem zbiranju – razen nekaj zapisov – v ospredju njegovo razmerje do domačega kraja, do Kamnika.

razumljivo: Kamnik kot majhno mesto s posebno strukturo je bil namreč za Steleta dovolj »naroden«,¹⁰ da je tu začel zapisovati ljudske pesmi. Kljub tistim elementom, s katerimi so se Kamničani želeli ločiti od kmečkega zaledja mesta, je Stele kot dober poznavalec kulture meščanov namreč našel tudi sestavine, ki so Kamnik opredeljevale kot skupnost, kjer je moč najti »izvire narodove kulture«, torej ljudsko kulturo.

Za takšen pogled je bilo tedaj dovolj razlogov: Kamničane sta namreč navzven določala močna navezanost na izročilo in narodna zavest hkrati.¹¹ Navezanost na izročilo ni bila samo del duhovne podobe mesta, temveč je meščanom nudila pomembne materialne ugodnosti in jim zagotavljala ustrezen položaj na družbeni lestvici, narodna zavest pa je ustrezala sodobni predstavi o uglednem meščanu. Težko je reči, ali so bile ljudske pesmi, ki jih je med Kamničani zapisal France Stele, izraz preproste navezanosti na izročilo, ki se je povezovala s »purgarstvom«, ali so bile odsev iskanja tistih elementov »narodnega«, ki jih je v času poudarjanja narodne zavesti od meščanov pričakovala družba.¹² Še težje je ugotavljati, ali se je tega zavedal tudi zapisovalec sam.

Kamnik je bil v času Steletovih zapisov mesto z 2262 prebivalci.¹³ Glede na to, da je imel tedaj s »predkraji«, z novjšimi predmestji, priključenimi sredi 19. stoletja, 351 hiš (od tega staro mesto s predmestji 262 hiš),¹⁴ je razumljivo, da je bila gostota prebivalstva velika. Lastniki večine starih kamniških meščanskih hiš so bili vključeni v posebno organizacijo, Meščansko korporacijo, ki je članom vsako leto zastoj dajala drva za kurjavo in jim nudila tudi druge ugodnosti. Ta pravica je izhajala iz srednjega veka in se je dedovala po hišah. Kot rečeno, je hkrati z drugimi materialnimi ugodnostmi povzročala večjo navezanost na staro meščansko izročilo, čeprav so se meščani predvsem z razvojem industrije in turizma ob koncu 19. stoletja začeli postavljati tudi z nacionalno zavestjo.

Kljub razvoju industrije in turizma je Kamnik ostajal majhen. Graditev novih stanovanj je bila zelo počasna: novi naseljenci so si namreč prizadevali priti do »purgarske« hiše s posebnimi pravicami, dotlej pa so raje stanovali pri meščanih. Leta 1913 je tako v Kamniku več kot polovica, tj. 183 posestnikov, oddajala stanovanja. Pri tem so bili najemniki večkrat premožnejši ali uglednejši od lastnikov stanovanj.¹⁵ Gostota naseljenosti in majhnost mesta sta povzročali, da so se Kamničani med seboj dobro poznali in se kljub razslojenosti med seboj povezovali na razne načine, z vključevanjem v društva in z organiziranim družabnim življenjem, pa tudi neformalno.

Prav zaradi pestrosti družabnega življenja, ki je imelo v veliki meri organizirane oblike, je bilo spontano druženje in petje po domovih navzven videti nepomembno. Kamniški meščani so imeli namreč že od ustanovitve Narodne čitalnice, torej od leta 1868, od ustanovitve Prvega slovenskega pevskega društva Lira leta 1882, Mestnega

¹⁰ Izraz »naroden« uporabljam kot soznačnico za »ljudsko«, ne kot nekaj, kar je bilo s posebnimi nameni narejeno »za narod« (npr. čitalnice, bésede itn.). V tem pomenu besedo »narod« uporablja tudi Stele (Arhiv GNI, OSNP 131, spremni dopis k odposlanemu gradivu z dne 22. 5. 1910).

¹¹ O tem obširneje M. Klobčar, Transformacija meščanske zavesti v Kamniku, *Traditiones* 30/1, 2001, 253–278.

¹² V tem času je bilo kot izraz iskanja in poudarjanja »narodnega« v Kamniku v Narodni čitalnici že več razstav »narodnih starin«, ki jih je predvsem iz zbirke Narodne čitalnice prirejal njen garderobier Jožko Stele, brat zapisovalca Franceta Steleta in hkrati eden od njegovih pevcev v teh zapisih.

¹³ *Spezialortrepertorium der österreichischen Länder. VI: Krain*, Dunaj 1919, 97.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ M. Klobčar, *Kamničani med izročilom in sodobnostjo*, Ljubljana 1998, 78–79.

godbenega društva Kamnik in drugih društev zelo veliko možnosti, da so ta hotenja uresničevali ob društvenih prireditvah. Udeležba na prireditvah jim je hkrati dajala večji družbeni ugled. Navzven so se namreč opredeljevali s tistim, kar je bilo družbeno odmevnejše: za uglednega meščana je bilo nekaj povsem drugega, če se je kot častni član z vabilom v roki pojavil v prvih vrstah na besedi Narodne čitalnice ali na seji takšnega društva kot odbornik, kakor pa če je v prijateljski družbi zapel kakšno pesem.

Več Steletovih zapisov je iz najpomembnejšega dela Kamnika, iz Mesta, še več pa iz predmestja Štuna, torej iz predmestja, ki se je ob koncu 19. stoletja vrednostno večinoma že izenačilo z mestnim središčem.

/Predmestje Štuna ob mitnici okrog leta 1909. Nasproti mitnice je bila hiša, v kateri je živel tudi zapisovalec pesmi, France Stele; dopisnica, poslana leta 1910, foto Franc Aparnik, Kamnik/

V nekaterih pogledih pa se meščani, predvsem srednji sloj, vendarle niso ozirali na družbeno odmevnost ali družbene sodbe. To je veljalo za petje in igranje v gostilnah in za nekatera praznovanja, predvsem za godove. V večernih urah pa je takšno igranje in petje preganjala mestna oblast: člani Mestnega godbenega društva in drugi, ki so godli za godove, so zaradi kršitev občinskega reda velikokrat prišli v spor z mestnim policajem. Neformalno petje ob večerih po mestu ni bilo le nezaželeno, temveč tudi kaznovano, o čemer pričajo pritožbe v policijskih zapisih.¹⁶ Petje in igranje v zasebnih krogih pa nista nikogar motila, vendar je takšno povezovanje veljalo le za določene

¹⁶ Policijski zapisi kot del t. i. splošnih spisov (ZALj, KAM 102, Splošni spisi).

družbene skupine in je razkrivalo le določene družbene plasti. Mednje so sodili tudi Čehi, ki jih je bilo predvsem zaradi industrije veliko;¹⁷ na zasebnih dvoriščih so se ob skupnem muziciranju zbirali predvsem v predmestju Graben. Za to igranje je vedela vsa okolica.

Družbena razplatenost mesta, katere del sta bili tudi glasba in pesem, se je opazno izražala v duhovni kulturi. France Stele je v svojih zapisih odstrl del te razslojene podobe. Kot Kamničan je namreč moral čutiti večplastno družbeno razločevanje, pri čemer ni šlo le za socialne in profesionalne razločke; razslojenost je izvirala tudi iz posebnega statusa mesta oziroma iz dediščine njegovih srednjeveških pravic, hkrati pa tudi iz odnosa do kmečkega zaledja. Prav kmečko zaledje je bilo še močno navzoče, saj so bile nekatere kmetije v samem mestnem središču, marsikdaj pa so ga krepile poroke z okoličani. Razločevanje je bilo povezano tudi s prostorsko raznovrstnostjo mesta: kmet iz predmestja je bil za okoličane meščan, za meščane pa vaščan. Širitev občine na »predkraje« je to shemo samo še zapletala. Vsa ta prepletenost je odsevala v duhovni kulturi, katere del je bila tudi pesem. Prav zaradi te prepletenosti je toliko bolj zanimivo ugotavljati, kdo so bili pevci, pri katerih je France Stele zapisal te pesmi.

Opredelitev pevcev v Steletovih zapisih

France Stele je Odboru za nabiranje slovenskih narodnih pesmi z napevi v Ljubljani v letih 1909 in 1910 poslal 283 zapisov pesmi, ki jih je zapisal v Kamniku. Na prvi pogled je kazalo, da ni zapisoval samo v Kamniku, temveč tudi v okolici mesta. Kraji, ki so navedeni pri posamičnih zapisih v arhivu OSNP, namreč pri nekaterih drugih zapisovalcih pomenijo kraj zapisa pesmi, ne pa rojstni kraj pevca. Pozneje se je pokazalo, da so bili vsi kamniški zapisi narejeni v samem mestu in da opombe, od kod je določeni pevec, označujejo samo kraj, kjer je bil pevec rojen, pa še pri tem Stele ni bil vedno dosleden.

Navedbe rojstnega kraja so glavni podatki, s katerimi je Stele opremil svoje zapise, vendar ne vedno. Tako pri nekaterih pevcih navaja, od kod so, npr.: »Zapela koroški Slovenec z Brnce pri Beljaku, Jože Misetič, in goriški Slovenec Anton Gregorič iz Šempasa, oba dragonca«, »Zapela 51 let stara Marija Hutaževa iz Kamnika«, »Zapel Josip Janko v Kamniku«, »Ivana Pogorelčeva, doma iz Blagovice, 73 let; pesem pel njen oče«. ¹⁸ Krajevni izvor pevca je bil torej večinoma jasno opredeljen, včasih je navedeno tudi, od koga se je pevec pesem naučil. Teže, marsikdaj pa celo nemogoče pa je bilo ugotoviti, kaj rojstni kraj pomeni oziroma ali je bil pevec v Kamniku samo za kratek čas ali pa se je v Kamnik stalno naselil, bodisi s poroko ali kako drugače.

Za razumevanje ljudske pesmi v mestu se mi je pravilno ovrednotenje kraja izvora zdelo zelo pomembno, posebno zato, ker je bilo povezovanje mestnega okolja in ljudske pesmi dokaj nenavadno. Zaradi časovne oddaljenosti mi je bilo pri iskanju teh podatkov v pomoč predvsem arhivsko gradivo, za nekatere pevce pa je bilo moč dobiti podatke tudi na terenu. Prvo podobo sem si ustvarila s pomočjo neuradnega, mestnega popisa prebivalstva Kamnika iz leta 1900 in statusov animarum župnije Kamnik iz tega

¹⁷ Čehi so v Kamnik privabljali smodnišnica, sicer pa tudi keramična in kovinska, pozneje še tekstilna industrija. Pri sprejemanju v službo so imeli prednost tisti, ki so se včlanili v Mestno godbeno društvo. Še leta 1921 je bilo v Kamniku 20 Čehov (M. Klobčar, *Kamničani med izročilom in sodobnostjo*, 81).

¹⁸ Opombe k pesmim OSNP št. 6421, 6423, 6200, 6459.

časa.¹⁹ Tako je bilo mogoče ugotoviti krajevni, delno pa tudi socialni izvor le za nekatere pevce, ki jih omenja Stele. Pozneje sem manjkajoče podatke skušala dopolniti s Poselskim zapisnikom občine Kamnik,²⁰ vendar so prav podatki iz Poselskega zapisnika popolnoma spremenili mojo prvotno oceno Steletovega zapisovanja oziroma presojo njegovih pevcev.

Na podlagi prvih dveh skupin dokumentov, torej popisa prebivalstva in statusov animarum, sem za nekatere pevce lahko ugotovila, kaj pomenijo krajevne navedbe pri posamičnih pevcih. Jasno je bilo, da so nekateri pevci živeli v samem mestnem središču, v Mestu, za dve pevk²¹ je poleg tega jasno, da sta bila njuna očeta lastnika meščanskih hiš z vsemi mestnimi pravicami, torej ugledna meščana. Mestne pravice, s tem pa tudi položaj uglednih meščanov, so imeli tudi nekateri drugi pevci iz predmestij, predvsem v mestu tedaj že skoraj izenačenem predmestju Šutna.

Iz zapisov je razvidno, da je veliko pevcev, predvsem pevk, v Kamnik prišlo od drugod. Kot je mogoče sklepati iz omenjenega arhivskega gradiva, je večina priseljenih pevk, ki so pele Steletu, v Kamnik prišla predvsem s poroko, nekateri pa so v mestu živeli kot podnajemniki, gostači, in se preživljali kot »zasebniki«. Delež Kamničanov, ki so se poročili z okoličankami, je bil tedaj namreč še vedno zelo velik, čeprav je v tem obdobju v primerjavi s preteklostjo naraslo število primerov, ko sta se v Kamnik priselila oba zakonca.²² Kamnik, od leta 1891 z Ljubljano povezan z železnico, je bil tedaj ob razvijajoči se industriji in turizmu dokaj odprt in privlačen za tujce.

S poroko so v Kamnik prihajali večinoma ljudje iz okolice. V življenje mesta se niso vključevali vsi enako, kar odseva tudi v Steletovih zapisih. Za pevko Terezijo Grkman France Stele ob vseh zapisih pesmi navaja, da je iz Mekinj, iz drugih arhivskih virov pa je razvidno, da je ob zapisu pesmi živela v Kamniku že petdeset let, in sicer kot žena Janeza Grkmana, lastnika hiše na Šutni št. 12.²³ Tako je vprašanje, ali so njeno glasbeno obzorje oblikovale samo Mekinje: v petdesetih letih je, glede na svoje zanimanje za ljudsko pesem, gotovo spoznala vsaj del ljudskih pesmi, ki so jih peli v Kamniku, hkrati pa so se verjetno s pesmimi, ki jih je pela, seznanili tudi nekateri Kamničani.

V nasprotju s tem za pevko Uršulo Bolte France Stele piše, da je iz Kamnika, po statusu animarum in popisu prebivalstva pa je jasno, da je bila rojena v Loki pri Mengšu, se ob poroki z mojstrom v smodnišnici, prav tako priselencem, priselila v Kamnik,²⁴ kjer je službovala kot babica. Družina je stanovala pri uglednem trgovcu Albrehtu v Mestu,²⁵ na Trgu, kot ugledna babica pa je imela Uršula Bolte z ljudmi zelo veliko

¹⁹ Za leto 1900 je ohranjen neuradni popis prebivalstva, pristojnega v tedanjo občino Kamnik, ki se je razločeval od državnega popisa. Za leto 1910 ni ohranjen noben popis (ZALj, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900); NŠALj, Kamnik, Status animarum – mesto–gostači 1815–1912 in Status animarum – mesto in vasi Šutina, Graben, Fužine, Podgoro, Novi terg, Zaperce, Žale, Ravne, Perovo 1821–1913.

²⁰ ZALj, Kam 102, 62, Poselski zapisnik 1897–1924 (TE 20).

²¹ To sta bili Jožefa Tominc in Antonija Traven. Antonija Traven je na primer zapela pesem »Pastirci, nehajte, označeno kot pesem »Od sv. treh kraljev«, ki je trikralkjevska kolednica z zanimivo koledniško dramizacijo (OSNP 10.934).

²² V oletih 1883–1901 je bilo čistih kamniških zakonov malo (22,2 %), mešanih zakonov je bilo okoli 52 %. 22,2 % je bilo primerov, ko sta se priselila oba zakonca (Zora Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec se skrivj, Dunaj tud Kamniku gliha nič ni. Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja*, Kamnik 1996, 117).

²³ ZALj, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900; NŠALj, Kamnik, Status – mesto in vasi Kamnik, Šutina, Graben, Fužine, Podgoro, Novi terg, Zaperce, Žale, Ravne, Perovo – 1821–1913.

²⁴ NŠALj, Župnija Kamnik Status mesto – gostači 1815–1912; ZALj, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900.

²⁵ ZALj, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900.

stikov; najemali so jo tudi najpremožnejši. Kot vdova se je potem, ko je leta 1916 enemu najpomembnejših kamniških trgovcev, nožarju Ivanu Koschierju, umrla žena, znova poročila²⁶ in se uveljavila v najuglednejši kamniški družbi. Stele jo je navedel kot Kamničanko, njen odnos do ljudske pesmi pa je gotovo zaznamoval njen rojstni kraj. To je Stele ponekod celo izrecno navedel, kot na primer: »Pesem od ciganov..., katero zna od zelo starih ljudi« ali »Rojen sem pri Ljubljanici..., katero zna od svojih dedov«.²⁷

Spreminjanje kraja bivanja je torej v takšnih primerih prineslo tudi spremembo socialnega položaja. Čeprav so ljudje tako po vzponu na družbeni lestvici še vedno znali pesmi iz otroštva – in jih Steletu tudi zapeli, ni jasno, ali so imele te pesmi v novem okolju dejansko kakšno vlogo v njihovem življenju.

Ob poglobljenem spoznavanju se je opiranje na kraj rojstva zdelo vedno bolj relativno. Ob natančnejšem pregledovanju arhivskih virov sem ugotovila, da rojstni kraj, zapisan pri posamezniku, velikokrat pomeni samo eno od postaj na njegovi poti, s tem pa tudi samo eno od možnosti za srečevanje z dediščino in sodobnostjo. Ljudje so se namreč, ne glede na svoj družbeni položaj, veliko selili tudi iz kraja v kraj. Veliko je bilo selitev zaradi dela, ko so bili posamezniki, npr. državni uslužbenci, premeščeni v drug kraj, ali pa so iskali boljši zaslužek kot obrtniki. Ena od Steletovih pevk, Olga Šlegel, je bila rojena leta 1888 v Hrastju pri Pivki. Oče je bil krčmar iz Vipave, drugi otroci – bilo jih je šest – pa so bili rojeni v Kamniku, v Ribnici, v Pivki in spet v Kamniku, kamor se je družina priselila leta 1900.²⁸ Družina se je torej večkrat selila in se zaradi bivanja v različnih krajih in zaradi svoje dejavnosti, gostinstva, povsod srečevala z ljudsko pesmijo. Kako je mogoče ugotoviti za krčmarjevo hčer, ki se je z družino selila iz kraja v kraj, od kod zna pesem, ki jo je zapela?

Kaj pomenijo selitve iz kraja v kraj in hkrati srečevanja z drugimi ljudmi, je dokazal sam zapisovalec Stele. To neposredno odseva tudi v njegovih zapisih: med kamniške pesmi je namreč uvrstil tudi nekaj pesmi, ki se jih je naučil na Krasu, v Pivki, in jih je zapisal po spominu:²⁹ pri tem je bil hkrati pevec in zapisovalec. Med temi je tudi edina tujejezična pesem, Madžarica. Gre za posredni zapis, saj izrecno pravi, da se je naučil na Primorskem: »To pesem so prinesli vozniki iz Pivke, ki so bili leta 1878, 79 in 80 v Bosni.«³⁰

Tudi za same Kamničane ni bilo mogoče ugotoviti, v katerem delu mesta se je pelo več in v katerem manj. Veliko je bilo namreč selitev v samem Kamniku, redkeje pri posestnikih kot pri gostačih. Do selitev je prihajalo predvsem zaradi prilagajanja bivalnih razmer gmotnemu položaju – nekateri so se vzpenjali više, drugi so iskali cenejše bivalne možnosti. Tako je npr. eden od pevcev v Steletovih zapisih, čevljar Gregor Kratnar, ki se je med davkoplačevalci prvič pojavil šele leta 1883 in se je kmalu uvrstil med najpremožnejše meščane,³¹ kar šestkrat menjal svoje stanovanje, pozneje hišo: od leta 1850, ko je prvič omenjen v najbolj kmečkem kamniškem predmestju, v Novem trgu, je živel še na dveh lokacijah v Mestu, nato na Šutni, ponovno v Mestu, zadnjo hišo pa je kupil na Šutni,³² kjer je oddajal stanovanje premožnim najemnikom,

²⁶ ZALJ, KAM 102, 60 (TE 19).

²⁷ OSNP 6458, OSNP 6483.

²⁸ ZALJ, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900; NŠALJ, Kamnik, Status mesto – gostači 1815–1912.

²⁹ To so pesmi OSNP 6530, 6531 in 6532.

³⁰ OSNP 6230.

³¹ Zora Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec se skrjaj, Dunaj tud' Kamniku gluha nič ni. Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja*, 45–46.

³² NŠALJ, Župnija Kamnik, Status animarum – mesto in vasi – 1821–1913.

tudi okrajnemu zdravniku in tovarnarju. Iz gostača je torej postal pomemben kamniški posestnik.

Spreminjanje bivališča je v marsičem pomenilo tudi spremembo družbenega okolja, kar pa ne pomeni, da se je temu povsem prilagodilo tudi posameznikovo pesemsko obzorje. V času Steletovih zapisov je bil čevljar Gregor Kratnar že ugleden meščan in posestnik. Steletu je med drugim zapel eno najzanimivejših kamniških pesmi, pesem »En pušlec na klobčiču«; ob njej je Stele napisal opombo: »To pesem je pel s svojim bratom, ko sta šla kot rokodelca na tuje leta 1867.«⁵⁵ Pesem, ki je hkrati edina v arhivu GNI, je torej »frentarska«, na tuje, »v frent«, pa so hodili obrtniki, saj brez izkušenj pri tujih mojstrih ne bi mogli postati mojstri. Iz vsebine pesmi pa je razvidno, da je novejša, saj že omenja železnico – »hlapon«.

Kamniški urar Josip Janko, nezakonski sin služkinje, ki je služila v Kamniku, in češkega vojaka, ki je služil vojaški rok v smodnišnici, je Steletu zapel veliko ljudskih pesmi; naučil se jih je od starih staršev z Vodice, kjer je preživel otroška leta, nanje pa je bil ponosen tudi potem, ko je postal ugleden kamniški meščan.

Josip Janko s sinom pred svojim lokalom na Štuti v Kamniku pred 2. svetovno vojno; sin Saša je, v nasprotju z očetom, tedaj igral violino v Kamniškem »jazz-bandu«; izvirnik last Marinke Joska, Maribor/

⁵⁵ OSNP 6151.

Pri iskanju odgovora na to, kakšno okolje in kakšno mesto je imela ljudska pesem v Kamniku, se torej geografsko in socialno okolje močno prepletata. Samo površna ocena tega, od kod in kaj so bili pevci, lahko močno zavaja. Tako so v tej zbirki zelo opazne pesmi, ki jih je Steletu zapel urar Josip Janko. Pesmi niso opazne le zato, ker so zelo zanimive, temveč zaradi samega pevca. Josip Janko je edini, ki je Steletu zapel zabavljico o kamniških purgarjih.³⁴ Zabavljica je bila poznana po objavah v Štrekljevih Slovenskih narodnih pesmih.³⁵ V Štrekljevi zbirki objavljene variante niso iz samega Kamnika, temveč iz njegove okolice. Prav zato preseneča zapis pesmi v samem mestu, saj bi se, če bi upoštevali samo podatke iz Steletovega rokopisa, z njo ugleden kamniški meščan norčeval iz someščanov in iz samega sebe.

Natančnejši pregled arhivskega gradiva pa je pokazal, da je bil Josip, naveden kot Jože in Joseph Janko, rojen v Kamniku 12. 3. 1865, in sicer v predmestju Novi trg. Bil je nezakonski sin Terezije Janko iz Vodice v mekinjski fari, ki je tedaj služila v Novem trgu,³⁶ in češkega vojaka, ki je tedaj služil vojaški rok v smodnišnici. V občini Kamnik je živel od leta 1884, tedaj kot najemnik v Mestu št. 5,³⁷ pozneje pa je bil posestnik na Šutni. Otroških let torej ni preživljal pri materi, služkinji, v Kamniku, čeprav se je ta pozneje poročila, temveč verjetno pri starih starših na Vodicach. Na to opozarjajo tudi Steletove opombe pri nekaterih pesmih, ki jih je od njega zapisal. Pri eni od kolednic pravi: »Pela jo je njegova prababica, ki je v 84 letu pred 70 leti umrla,« pri pesmi »Dragonar« pa: »Naučil se je to pesem od svoje stare matere, ki je bila 80 let stara.«³⁸ Kje je preživljal leta, ko se je učil za urarja, ni znano. Življenjska pot Josipa Janka tako zelo zgovorno relativizira pomen rojstnega kraja.

Zanimiva so tudi razmerja med posamičnimi deli mesta oziroma med Mestom in predmestji. Za nekatere pevce ni mogoče ugotoviti, od kod so bili, vendarle je jasno, da so zunaj Steletove neposredne zapisovalske pozornosti v precejšnji meri ostala tipična kmečko-delavska predmestja Graben, Podgora, Novi trg, Zaprice, Žale in Košiče. V teh predmestjih so bili prebivalci zelo navezani na izročilo, zato je bila ljudska pesem tam zelo živa. Glede na naključno znane podatke iz popisa je moč sklepati, da je Stele nekaj pesmi zapisal tudi v predmestjih, čeprav imen znanih pevcev iz bolj kmečkih predelov, predvsem iz Novega trga, ni zaslediti. Glede na to, da so fantje pod lipo v Novem trgu peli še po 2. svetovni vojni,³⁹ je moč sklepati na živost ljudske pesmi v Steletovem času.

Na podlagi Steletovih zapisov in arhivskega gradiva tako ni mogoče ugotoviti, kje v mestu so peli več in kje manj. Še manj vemo o novejših kamniških predmestjih. Do nekaterih sklepov o živosti ljudskih pesmi v kamniških predmestjih je mogoče priti posredno. Ena od Steletovih pevk, Marija Hüttaž, roj. Pukshofer, žena brivca, sina prvih čeških priseljencev v Kamniku, je bila rojena v Novem trgu. Z možem sta kot gostača večkrat menjala stanovanje: živela sta na Šutni, v Mestu, na Fužinah, v Mestu, na Šutni in na Grabnu.⁴⁰ Pesmi, ki jih je zapela Steletu, prav gotovo izpričujejo del pesemske podobe Novega trga, kjer je preživela otroštvo. Vsaj delno pa je Stele v teh zapisih

³⁴ OSNP 11.179.

³⁵ Štrekelj navaja osem variant, vendar brez melodij (š 8558–8565).

³⁶ NŠALJ, Kamnik, Status animarum – mesto in vasi, 1821–1913.

³⁷ ZALJ, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900.

³⁸ OSNP 2002, OSNP 6471.

³⁹ Informatorika Linca Repanšek, Kamnik.

⁴⁰ NŠALJ, Status mesto – gostači 1815–1912.

predstavil eno od novih kamniških predmestij, kmečko-delavsko predmestje Perovo, in sicer z zapisi petja bratov Jožeta in Lojzeta Dolinška.⁴¹

V času Steletovih zapisov je minilo že pol stoletja, kar se je mesto upravno povečalo.⁴² Nova predmestja so bila z mestom sicer upravno izenačena, od starih pa so se ločevala v posebnih, podedovanih pravicah, sicer pa tudi socialno, profesionalno in vrednostno. Hkrati je bilo mesto prostorsko strukturirano: občutek mestnega je slabel od središča mesta proti predmestjem. Bivanje v določenem delu mesta je tako samo po sebi narekovalo drugačno obnašanje kot predmestja. V mestnem središču ni bilo klopi pred hišami, kjer bi ljudje posedali, medtem ko so jih celo stara predmestja imela, nova predmestja, mestu priključena v 19. stoletju, pa so imela kmečko-delavsko podobo. To se je poznalo tudi na drugih ravneh, navzven pa se je morda najbolj videlo po tem, da so ljudje iz predmestja, tudi iz Novega trga, obuli čevlje, ko so šli v mesto.

Večina Steletovih zapisov je iz pomembnega dela Kamnika, iz Mesta in iz predmestja Šutna, torej iz predmestja, ki se je ob koncu 19. stoletja vrednostno večinoma že izenačilo z mestnim središčem.⁴³ Steletovi zapisi tako zagotovo prinašajo samo del kamniške dediščine ljudske pesmi. Tudi dejstvo, da so nekateri pevci sodili med uglednejše meščane, opozarja na to, da Steletovi zapisi niso nastali nekje na mestnem obrobju, ki bi se, neodvisno od siceršnjih kulturnih teženj v mestu, preprosto napajalo s kulturo podeželja, temveč so ta prepletanja potekala na mnogo zapletenejši način.

Da je bila ta zapletenost še večja, kakor je videti na prvi pogled, dokazujejo tudi zapisi pesmi, ki sta jih zapela zanimiva pevca, koroški Slovenec z Brnce pri Beljaku Jože Misič in goriški Slovenec Anton Gregorič iz Šempasa. Stele je pri eni od pesmi omenil, da sta dragonca,⁴⁴ drugih podatkov o njiju pa ni. Ker v razpoložljivih arhivskih dokumentih ni bilo moč zaslediti ničesar o njiju, je odgovor prinesel datum zapisa pesmi: pesmi so bile zapisane 15. 8. 1910, torej na praznik Marijinega Vnebovzetja. Pevca sta bila tedaj torej v Kamniku na obisku. V kakšnem krogu sta zapela te pesmi in kaj so te pomenile za obogatitev kamniške dediščine, lahko samo ugibamo, toda tudi takšni pojavi so bili del teh prepletanj. Ni izključeno, da je na ta način zapel Steletu še kateri od pevcev, za katere v arhivskih dokumentih ni bilo moč dobiti podatkov.

Prepletanja torej niso povzročale samo selitve posameznikov in spreminjanje njihovega položaja na družbeni lestvici, temveč tudi krajša, naključna srečanja, hkrati pa je bilo zelo pomembno tudi to, od koga so se pevci pesmi naučili. Pri nekaterih pevcih je to neposredno navedeno, vendar velikokrat s skopo opredelitvijo: »naučila od 70 let stare žene«, in podobno. Le pri nekaterih zapisih je točno navedeno, kdo je pesem nekoč pel, in sicer samo, če so bili za zapisovalca posebej zanimivi: na primer »Po Francetu Prašnikarju – 'Nebeškem očetu'«, kot so imenovali najzanimivejšega gostilničarja v središču mesta, ipd. Na podlagi teh omemb si tako skoraj ne moremo ustvariti podobe

⁴¹ OSNP 6490 idr. zapisi.

⁴² Sredi 19. stoletja so namreč mestu, ki se je notranje členilo na mesto in predmestja Šutna, Graben, Podgora in Novi trg, pridružila nova, večinoma kmečko-delavska predmestja, ki so jih od starih ločevali z izrazom predkraji. Kot predkraje so priključili vasi Košiše, Žale, Zaprice in Perovo.

⁴³ Tudi na Šutni so kupovali hiše ljudje, ki so sodili v kamniški družbeni vrh, npr. okrajni zdravnik, okrajni živinozdravnik, lekarnar pa tudi fotograf, pomembni trgovci in drugi. Posamezniki, npr. eden od pevcev v Steletovih zapiskih, so celo prodajali slabše hiše v mestu in se preselili na Šutno, kjer so imele hiše tudi vrtove. Edini navzven viden razloček je bil ta, da so bile na Šutni pred določenimi hišami še klopi, na katerih so ljudje posedeli, v Mestu pa so to možnost nudile le stranske ulice.

⁴⁴ OSNP 6421.

o tem, ali so bili ti stiki bežni in povezani le s pesmijo in z naključnimi družabnimi srečanji ali pa so bili resnično povezani z življenjem.

V nekaterih primerih pa je vendarle več kot jasno, da zapete pesmi odsevajo globoko vpetost v življenje: gre predvsem za primere, ko so se pesmi naučili doma. Za veliko pesmi Stele navaja, da so se jih on, brat ali sestri naučili od matere. Njegova mama, Ana Stele, je prišla v Kamnik iz Male Račne na Dolenjskem.⁴⁵ Od nje so se naučili pesmi vsi štirje otroci. France Stele je pri pesmih, ki se jih je od matere naučil sam, mater navedel neposredno kot pevko. Največ pesmi pa se je od nje naučil brat Jože, ki je bil najmlajši; v nekaterih primerih to pri pesmi tudi zapiše: »Zapeli so jo mati, Ana Stele, roj. Kancilja in od njih se je naučil Jože Stele, v Kamniku, ki mi jo je zapel.«⁴⁶ Veliko je pesmi, ki so mu jih zapeli brat ali sestri, pa matere pri tem ne navaja. Ali to pomeni, da so se teh pesmi naučili v Kamniku?

Vloga matere je bila torej v tem primeru zelo pomembna, vendar tega za mesto, kot je bil Kamnik, ni mogoče posploševati. Matere so imele namreč v Kamniku različno vlogo, in sicer glede na socialni položaj družine, zato so se tudi različno ukvarjale z otroki. Najpreprostejše Kamničanke, tako kot sicer najrevnejši, niso imele služinčadi; po potrebi so imele le »pedentarce«, pomočnice za občasno pomoč. Vzgoja otrok, kolikor so imeli sploh čas zanjo, je bila torej samo njihova. Nekateri Kamničani, ki so se po svojem odnosu do izročila bolj uvrščali med purgarje in so si služinčad lahko privoščili, pa so imeli deklet, nekateri tudi hlapce.⁴⁷ Dekle niso vzgajale otrok: z njimi so se ukvarjale matere. Tudi v teh primerih sta bila vzgoja in prenašanje izročila od matere k otrokom podobna kakor na podeželju.

Drugače je bilo v tistih družinah, ki so se s svojo svetovljansko naravnostjo za razloček od purgarjev opredeljevale za meščanske in sodobne: te gospodinje so imele služkinje, saj sicer ne bi bile gospe. V številnih družinah so se služkinje ukvarjale z otroki, matere pa so delale v trgovini, v gostilni in podobno. Vzgoja in izročilo tu nista bila povezana: otroci so bili deležni vzgoje, včasih strožje od vzgoje revnejših mestnih otrok, izročilo, tudi pesmi, pa so, vsaj deloma, spoznavali prek služinčadi.

Jasno je, da odnos teh meščanov do ljudske pesmi ni bil enak odnosu podeželjanov: znano je, da so vsaj nekateri imeli pesmarice, saj so se pri nekaterih ohranile do danes.⁴⁸ Na pesmarice se v opombah svojih zapisov ponekod sklicuje tudi sam zapisovalec Stele.⁴⁹ To pa seveda ne pomeni, da so se pesmi, zapisane v pesmaricah, učili le iz pesmaric: iz ohranjenih variant iste pesmi je videti, da so se prenašale tudi ustno: ob prvi različici Pesmi starega Krajncja, ki se norčuje iz sodobnih navad Slovencev, predvsem iz mladine, je na primer Stele zapisal: »Zapela Lenčika Pogačnikova iz Kamnika. To pesem je pela 80 let stara žena Ana Trpinčeva.«⁵⁰

Temu načinu prenašanja pesmi, učenju iz pesmaric, je bilo sorodno seznanjanje s pesmimi na društvenih prireditvah, predvsem na koncertih Lire, na prireditvah Narodne

⁴⁵ NŠALJ, Kamnik, Status mesto in vasi 1821–1913.

⁴⁶ OSNP 6126.

⁴⁷ Dekle in hlapce navaja tudi popis iz leta 1900 (ZaL, KAM 102, 108, Ljudsko štetje 1900).

⁴⁸ Pri enem od Kamničanov, pri Božu Matičiču, sem julija 2003 našla več pesmaric, med njimi tudi prvi in drugi del Korytkovih *Slovenskih pesmi krajnskega naroda*, Razlagovo pesmarico iz leta 1872, Deželičovo pesmarico in druge.

⁴⁹ Pesmi od št. 6126 do 6132 Stele navaja kot pesmi iz Repeževe zbirke (z ustrežno številko v pesmarici), pri enem od dveh zapisov »Pesmi starega Krajncja« (»Kaj doživel sem na sveti«, OSNP 6496) pa pravi: »Nadaljevanje kitice glej v Razlagovi pesmarici z leta 1872, stran 116.«

⁵⁰ OSNP 6482; avtor pesmi je Matija Ravnikar - Poženčan, že v Razlagovi pesmarici pa je pesem objavljena kot »narodna«.

čitalnice in Prosvetnega društva in druge. Spomin na to se je ohranil tudi v ustnem izročilu. Le tako si je mogoče pojasniti hitro sprejemanje nekaterih pesmi sodobnih avtorjev. Posamične ponarodele pesmi so tudi med Steletovimi zapisi, ni pa znano, ali se je avtorstva takšne pesmi zavedal samo zapisovalec France Stele ali tudi pevci teh pesmi.⁵¹

Kamniški purgarji, po svojih nazorih že sicer navezani na izročilo, so ljudsko pesem centili kot svojo lastno dediščino, čeprav v mestu ni imela družbene veljave. V času novih prizadevanj za odkrivanje tipičnih slovenskih vrednot so v njej videli dediščino slovenskega naroda, podobno kakor pri »narodni noši«.

/Kamničani, v sredi brat zapisovalca Franceta Steleta, Jožko Stele, sicer garderober Narodne čitalnice, pred 1. svetovno vojno; foto Franc Aparnik, Kamnik./

⁵¹ Pri pesmi »Planinarica« (OSNP 6547) je na primer Stele zapisal: Besede Andreja Praprotnika – zapela Josipina Hacetova iz Kamnika)

Prav v tem pogledu se je mestno okolje močno razločevalo od vaškega. Tu se je namreč eni vrednoti, zavezanosti izročilu, pridruževala druga vrednota, svetovljanstvo, odprtost novemu. Prav zato se postavlja vprašanje, ali ni bilo zanimanje za ljudsko pesem vsaj delno povezano tudi z novo težnjo po odkrivanju domnevno tipičnih slovenskih vrednot, ki jih je sodobni meščan kot izraz svoje narodne naravnosti iskal pri kmečkem človeku. Vprašanje je torej, v kolikšni meri je pesem nastopala v enaki vlogi kot »narodna noša«: brat Franceta Steleta, Jožko Stele, ki je Steletu zapel največ pesmi, je bil kot garderober Narodne čitalnice v Kamniku navdušen zbiralec narodnih noš, večkrat pa je v čitalniških prostorih priredil tudi razstave »narodnih dragocenosti«. Prav gotovo je tudi na ljudsko pesem gledal kot na eno izmed teh dragocenosti.

Ob pregledovanju arhivskih virov pa me je najbolj presenetilo, da Stele v svoje zapise ni vključil služinčadi.⁵² To je, gledano z družbenega vidika, razumljivo: Stele kot meščan bi jim na ta način dal družbeno veljavo, to pa je bilo v času, ko je marsikje pri meščanih služinčad še jedla posebej in ko meščanke niso šle odkrite v cerkev, da so se ločevile od služkinj, skoraj nemogoče. Stele se je na ta način izognil pomembni dediščini, ki je prihajala s podeželja, vprašanje pa je, koliko je ta dediščina resnično vplivala na življenje v mestu: primeri, ko sta gospa in služkinja skupaj peli, so bili zelo redki. Poleg tega služinčad ni razpolagala s svojim časom, da bi imel Stele priložnost slišati te pesmi.

Pesmi v Steletovih zapisih

Ugotavljanje krajevnega izvora in socialne in poklicne pripadnosti pevcev je vsaj delno razjasnilo predstavo o tem, kakšna je bila vloga ljudske pesmi v Kamniku. To vlogo po svoje nakazujejo tudi same pesmi. Poskusi, da bi ločili pesmi, ki so jih zapeli v Kamniku rojeni kamniški meščani, in pesmi, ki so jih zapeli ljudje, za stalno ali začasno naseljeni v Kamniku, so se izkazali za neuspešne oziroma so zaradi družbenega ozadja, ki je te pesmi spremljalo, nesmiselni: nekateri priseljenci, predvsem pevke, ki so se poročile v Kamnik, so se s poroko imeli za Kamničane, pri drugih pa je tudi po več desetletjih po poroki čutili, da poudarjajo svojo pripadnost rojstnemu kraju. Še manj je jasno, ali je določena pesem postala sestavni del kamniških neformalnih družabnih srečanj ali jo je določeni pevec zapel samo Steletu, ki je ljudske pesmi iskal s posebnim namenom.

Prva domneva, da bo hitro moč ugotoviti razločke med pesmimi, ki so jih zapeli pevci, opredeljeni kot Kamničani, in pesmimi, ki so jih v mesto prinesli od drugod, je prav zaradi relativnosti opredeljevanja izvora sporna. Iz teh razlogov iskanje razmerja med posamičnimi tipi v Kamniku zapisanih pesmi ne daje absolutnih rezultatov.⁵³ Tako sem se pri tem morala odreči začetnemu namenu, da bi ločila »avtohtone« in »prinešene« pesmi, čeprav je jasno, da vsebina nekaterih pesmi nedvomno dokazuje, da so nastale v mestu, pri nekaterih drugih pa je v ozadju jasno čutili vaško okolje.

Zadovoljiti sem se torej morala z oceno splošnega razmerja med posamičnimi tipi pesmi. Od 283 pesmi je približno četrtnina ljubezenskih in četrtnina nabožnih. Na podlagi številčne ocene je število nabožnih pesmi izredno visoko, v resnici pa je skoraj polovica zapisov odpevov k lavretanskim litanijam; v Kamniku so te pesmi večinoma zapeli predvsem sorodniki samega zapisovalca, nekatere pa je zapisal sam po spominu. Pri

⁵² V poselskem zapisniku mestne občine Kamnik nisem našla nobenega od Steletovih pevcev. ZALj, KAM 102, 62, Poselski zapisnik 1897–1924 (TE 20).

⁵³ Zaradi tega ne navajam številčnih vrednosti.

nekaterih nabožnih pesmih je poznan ne samo izvor, temveč je tudi jasno, da so imeli pevci v rokah Repeževo zbirko: sam Stele jih je označil kot pesmi iz Repeževe zbirke in jim pridal ustrezne številke.

Nekoliko več kot desetina pesmi je pripovednih: čeprav je nekaj zanimivih zapisov tudi iz Kamnika in zaslužijo posebno pozornost, so pripovedne pesmi peli večinoma ljudje, ki so se v Kamnik priselili od drugod; med njimi so tudi nekatere zelo redke, predvsem od pevk iz Ihana in iz Blagovice. Sledijo jim stanovske pesmi (skoraj desetina) pa tudi šaljive pesmi, ki jih je nekoliko manj (16), se v precejšnji meri nanašajo na poklice. Sedemnajst pesmi je vojaških: zanje je zanimivo, da jih je Stele večinoma dobil pri pevcih iz Kamnika. Nekatere od teh je sam označil kot fantovske. Skoraj toliko (15) je pivskih, manj pa zdravic (10). Pesmi, ki so opredeljene kot kolednice, je 11, čeprav je tudi med nabožnimi več pesmi, ki so božičnim kolednicam zelo blizu. Obsmrtnih pesmi je 12, bolj kot Kamničani pa so jih peli ljudje, rojeni drugod. Manj kot deset je otroških, moralističnih, svatovskih in drugih.

Samo tipološko razmerje pesmi torej ne označuje mesta: število pripovednih pesmi, npr., ni veliko, hkrati pa tudi to število obeta več, kakor bi ustrezalo dejanskemu stanju: pesem, ki jo je Stele naslovil »Furmani«,⁵⁴ bi npr. prej spominjala na pivsko pesem kakor na pripovedno; ohranilo se je samo vabilo v gostilno. Pri tem spreminjanju je bila v ozadju gotovo že spremenjena družbena vloga te pesmi: ker je bil prostor za širjenje takšnih pesmi gotovo tudi gostilna, Kamnik pa je imel tudi posebne, furmanske gostilne, tam gotovo ne bi poslušali dolgih pripovednih pesmi, temveč se je ohranil del, ki je bil za to okolje najaktualnejši.

Več o mestu torej povedo nekatere pesmi same, in sicer hkrati z okoljem, saj se posamične pesmi namreč tematsko povsem navezujejo na mestno okolje. To posebno velja za že omenjeno zabavljico o kamniških purgarjih, ki pa je bila zaradi smešenja meščanov značilnejša za vas, ne za mesto.

Od stanovskih pesmi, zapisanih v Kamniku, je poleg že omenjene pesmi o odhodu v »frent« morda najzanimivejša t. i. študentovska pesem »Svet Matevž se približuje«, ki poje o zaključku šolskega leta in o počitnicah.⁵⁵ Čeprav je to edini zapis, še ne pomeni, da pesem drugod ni bila poznana. Enako je mogoče reči tudi za »Pesem tihotapecv«, ki jo je Steletu zapela sestra Josipina.⁵⁶

Posebno pozornost in posebno obravnavo zasluži zapis kolednice, ki je bila v Steletovem času sicer že pozabljena,⁵⁷ čeprav so zanimivi tudi drugi Steletovi zapisi kolednic oziroma božičnih pesmi iz Kamnika. V zapisu »Pesmi od sv. treh kraljev«, ki jo je Steletu že pred akcijo OSNP zapel osemdesetletni Kamničan, je ohranjen spomin na celoten dramski prizor: v njem sta poleg Treh kraljev nastopala tudi Herod in angel, Stele pa piše, da je bila šega v času zapisa že popolnoma opuščena.

Nekatere pesmi se sicer navezujejo na Kamnik, vendar v njih ni posebej poudarjeno mestno okolje. To so pesmi »Od kamniških deklet«, posnemanje zvonov in »Pesem pri pestovanju otrok«. ⁵⁸ Pri nekaterih pesmih mestno okolje nastopa posredno, in sicer kot prostor dogajanja: ljubzenska pesem »Kod hodi moj par« se na primer v Štrekljevih

⁵⁴ OSNP 6169; gre za pripovedno pesem »Iz groba rastoči cvetlici se združita«.

⁵⁵ OSNP 6208.

⁵⁶ OSNP 6223.

⁵⁷ OSNP 6465; prim. Niko Kuret, *Slovenska koledniška dramatika*, Ljubljana 1986, 234–235.

⁵⁸ OSNP 6428, 6173 in OSNP 6162.

Nekatere pesmi, za katere je bilo moč ugotoviti, da v Kamnik niso zašle naključno, temveč so bile tam zapisane kot kamniška dediščina, presenečajo po svoji sorodnosti z dediščino podeželja; pesmi, kjer ni sledov mestnega okolja, je v Steletovih zapisih največ. Posamične pesmi pa imajo kljub temu poteze kamniškega okolja: pripovedna pesem »Zormanova Micika«, ki jo Stele naslovi »Stari purgar«,⁶¹ je postavljena v okolje, ki je bilo Kamničanom blizu (Komenda, Skaručna, Šmarna gora). Pesem je Steletu zapela sestra Marija. Čeprav je bila pesem poznana tudi na Notranjskem,⁶² vsaj ta varianta gotovo ni od tam, saj o tem govorijo podrobnosti v pesmi. Tako je jasno, da pesmi v tej obliki ni mogla v Kamnik prinesiti njena mati Ana, kakor velja za nekatere druge, temveč se je je – pevka ali pa mati – naučila v Kamniku.

Med Steletovimi zapisi pesmi ima posebno mesto »Pesem od fabrike«,⁶³ ki jo je Steletu zapela Kepičeva Reza iz Kamnika. Gre za pesem, označeno kot šaljivo, ki govori verjetno o kamniški smodnišnici: omenja namreč »belo fabriko«, ki soji na »tratici«, dekleta, fante, ki imajo »svetle sablice«, in luči v tovarni. Pesem dokazuje živo ustvarjalnost v samem mestu, žal pa tudi s pomočjo arhivskega gradiva ni bilo mogoče ugotoviti kaj več o sami pevki. Ker pa je bila pesem zapisana 29. 6. 1910, torej na praznik svetega Petra in Pavla, je možno, da je bila pevka v mestu le zaradi praznične maše.

V Steletovih zapisih ni videti, da so Kamničani peli tudi pesmi drugih slovanskih narodov, prav tako pa tudi nemške pesmi, čeprav je bila narodna zavednost za družbeni ugled zelo pomembna. Prav tako Stele v Kamniku ni iskal ali zapisoval pesmi drugih narodov, niti pesmi Čehov, ki jih je glasba zelo povezovala in je bila odmevna tudi med meščani.

Sklep

Mesto je bilo, kakor lahko sklepamo iz obravnave Steletovih kamniških zapisov ljudskih pesmi, tudi v preteklosti neprimerno bolj zapleten in nepregleden prostor kot vas. Družbeni razplatenosti in prostorski raznovrstnosti mesta je ustrezala pestra duhovna podoba, katere del je bila na svoj način tudi ljudska pesem. Prepletanje je potekalo na raznih ravneh, zato podobo glasbenega sveta meščanov najlaže odkrivamo na primeru, kjer dobro poznamo tako strukturo družbe kot njeno kulturo oziroma ravni te kulture. Steletovi zapisi ljudskih pesmi med kamniškimi meščani omogočajo pogled v ta del meščanskega sveta.

Za osvetlitev družbenega ozadja Steletovih zapisov je bila potrebna natančnejša opredelitev samih pevcev, kar so omogočili predvsem arhivski viri. Steletove opombe, od kod je kateri od pevcev, so namreč nastale na podlagi njihove lastne opredelitve, ta pa je bila marsikdaj relativna in jo je treba upoštevati v širšem kontekstu. Tako se je pokazalo, da so nekateri pevci še vedno čutili močno pripadnost svojemu rojstnemu kraju, čeprav so v Kamniku živeli že pol stoletja, drugi pa so se imeli za Kamničane, čeprav v mestu niso živeli tako dolgo. Samoopredelitve so bile v veliki meri povezane s pripadnostjo določenemu družbenemu sloju ali z njihovimi družbenimi stremljenji, saj je bila uvrstitev v višjo družbeno plast povezana s sprejetostjo med meščani.

⁶¹ V Štrekljevi zbirki je objavljen verjetno popravljene zapis M. R. Poženčana z Gorenjskega (Š 233).

⁶² Pesem je bila še leta 1961 posneta nad Cerknico (GNI M 24.513).

⁶³ OSNP 10.938.

S pomočjo arhivskih virov sem ugotovila, da je bilo veliko ne le medkrajevnega preseljevanja, temveč tudi preseljevanja v samem mestu. Preseljevanje iz enega dela mesta v drugega je oteževalo in hkrati razreševalo razumevanje vloge ljudske pesmi v mestu: pokazalo se je, da je Stele v večji meri zapisoval v Mestu in v mestnemu središču skoraj enakovrednem predmestju Šutna, kar kaže, da je bila ljudska pesem navzoča v samem mestnem središču. Preseljevanje v mestu pa kaže na to, da so se selile tudi pesmi, da je torej nemogoče reči, v katerem delu mesta so ljudje poznali več pesmi in kje manj. To, da večkrat ni bilo mogoče ugotoviti, kje je v času Steletovega zapisovanja živel določeni pevec, ker so posamezniki večkrat menjali stanovanje, torej temu pregledovanju ni bilo v škodo. Iz zapisovanja pa so bila skoraj izključena nova kamniška predmestja, ki so imela povsem drugačno podobo.

Čeprav so nekateri pevci prišli iz okolice in so se sčasoma povzpeli v kamniški družbeni vrh, so v novem okolju ohranili naklonjenost ljudski pesmi. Ljudska pesem je namreč v precejšnji meri ustrezala drugim oblikam kulture, od njene materialne do duhovne podobe – tako kot je npr. dekle iz predmestja, ki ni bilo vajeno nositi klobuka, nosilo ruto tudi potem, ko se je poročilo v mesto. Iz Steletovih zapisov pa ni mogoče razbrati, ali so pevcem, ki so prišli iz okolice, pesmi resnično napolnjevale življenje in so jih peli tudi sicer ali pa so samo ohranili spomin nanje.

Posamične pesmi govorijo, da so ljudsko pesem ohranjali tudi tisti avtohtoni meščani, ki so se z zavezanostjo izročili bolj oprijemali tradicionalnih koristi in vrednot. Socialno je bila to predvsem nižja srednja plast. Ljudska pesem pa v mestu ni živela samo kot prežitek starejših obdobj, čeprav se je v precejšnji meri povezovala s starimi purgarji, ali kot kultura podeželja, temveč so družbeni procesi v mestu ljudem omogočali živ odnos do izročila, ki se je izražal tudi v pesmi in odseva razplatenost mesta.

Ob tem ne moremo prezreti še ene ravni odnosa do ljudske pesmi, tiste, ki se je ob koncu 19. stoletja že zelo zavedala izumiranja starega, tipično slovenskega, in jo na svoj način ponazarja Ravnikarjeva »Pesem starega Kranjca«, kot ljudska pesem zabeležena tudi med kamniškimi meščani: ljudsko pesem so meščani poznali in jo ohranjali kot vrednoto zaradi narodnih ciljev. V teh primerih je bil odnos podoben kot pri drugem pomembnem simbolu narodnega samozavedanja, pri noši, ko so meščani kupovali stare, dobro ohranjene noše s podeželja in si jih nadeli ob posebnih priložnostih in s posebnim namenom, vendar šele tedaj, ko ni bila več praznje oblačilo na vasi.

Tem, »narodnim ciljem«, je bilo blizu tudi sprejemanje tistih novih pesmi, katerih avtorje so poznali in so poudarjale vrednote, ki naj bi odlikovale zglednega Slovenca. Takšne pesmi so ljudje hitro sprejeli za svoje, v pomoč pa so jim bile tudi pesmarice in »narodne« prireditve. Sprejemali pa so tudi druge pesmi, ki so »ponarodevale« tudi med meščani. Mestno okolje je namreč, za razloček od vaškega, namreč zelo cenilo novosti. Čeprav je v Kamniku iz specifičnih razlogov, zaradi posebnih »purgarskih« pravic, čutili veliko naklonjenost izročilu, se je ustvarjalnost, ki je sicer povezana s pojmom ljudskega, izražala tudi v povsem »neljudskem« okolju – od tovarn do meščanskih omizij. Nekatere pesmi, ki zaslužijo posebno pozornost, zelo nazorno izpričujejo ustvarjalnost mesta. Kljub temu bi samo na podlagi vsebinskih tipov pesmi brez siceršnjega poznavanja družbenega okolja težko razpoznali, da gre za mesto.

Na geografskem in socialnem obrobju, od koder Stele ni skoraj ničesar zapisal, pa je imela ljudska pesem še vedno močno družbeno in družabno vlogo, česar Steletovi zapisi niso zabeležili. Steletovo zapisovanje namreč ni bilo sistematično ugotavljanje vloge ljudske pesmi v mestu, temveč predvsem iskanje njene podobe pri tistih ljudeh, za katere je osebno vedel, da jo poznajo. Zunaj Steletovega zanimanja so tako – razen

izjem – ostala tista kamniška predmestja, ki so bila najbolj kmečka, in služinčad, ki je prihajala s podeželja. V teh primerih pa je šlo za kmečko kulturo v mestu.

Na podlagi analize Steletovih zapisov in predhodne raziskave, ki je v širšem kontekstu razkrila življenje in kulturo Kamničanov, je tako postalo jasno, da je bilo izročilo – in ljudska pesem je bila del tega duhovnega sveta – samo del meščanske kulture. To je bil tisti del, ki so ga že v času zgodnje industrializacije in napredka druge oblike prehiteli: v mestu je imela prednost svetovljanska odprtost novemu. Prav ta odprtost, ki je pospešila t. i. društveno življenje, pa je zaradi specifičnih potreb po iskanju narodne prepoznavnosti ponovno pripeljala tudi k ljudski pesmi.

Malo znana ljudska pesem pri meščanih torej v poznavanje slovenske ljudske pesmi vnaša tisti dinamični vidik, ki za celovito razumevanje tega dela dediščine kljub svoji zapletenosti in neenotnosti, hkrati pa tudi nereprezentančnosti za meščane ne bi smel biti prezrt. Zanikanje ali preziranje obstoja ljudske pesmi med meščani bi – podobno kot velja za druge razsežnosti človekovega bivanja in njegove kulture, pomenilo zanikati tisti del njihove kulture, ki je hkrati s pojavi, znančilnejšimi za meščane, sooblikoval podobo naših mest.

Steletovi zapisi iz Kamnika so prestregli eno izmed takšnih podob, razlaga teh zapisov pa enega od pogledov v zapleteni svet meščanov.

Summary

Folk Song in Urban Environment

An essential question that arose during the study of folk songs that had been recorded in Kamnik by France Stele is the following: do they really represent the heritage of the Kamnik townspeople, or are they merely the reflection of the heritage of those who had moved to the town from the countryside, and whose cultural tradition was entirely alien to the townspeople? In order to correctly interpret Stele's material it was therefore necessary to determine the social background and affiliation of individual singers.

The town has always been much more complex than the village. Socially stratified and much larger than the village, the town has a population that is equally diversified and has different cultural traditions of which folk song is but one. In order to fully understand the music culture of a town it is imperative to analyze the structure of its population and its different cultures. Aside from meagre sources that could be obtained in the field this insight was made possible by the study of archival sources.

Using the data from population censuses, parish records and other documents it was possible to find out their local origin, possible other places of residence prior to their settlement in Kamnik, and in some cases also social affiliation of almost each singer mentioned in Stele's records. In many cases, the data differed from the entrances in Stele's notes. This is understandable because his notes had been based on the statements of singers themselves, and these statements had other connotations as well. Even though they had been living in Kamnik for as many as five decades some of the singers still had very strong emotional ties with their birthplace. Some of the others, on the other hand, felt that Kamnik was truly their home despite the fact that they might have come to the town much more recently. Their statements reflected their wish of belonging to a certain milieu and to a certain social class; being promoted to a higher social class namely denoted full acceptance by the townspeople.

According to archival sources the people of Kamnik often changed their residence, be it that they moved from one place to another, or within Kamnik itself. Many of Stele's notes were taken in the town center or in the Šutna suburb, which was almost equal to the center. This denotes that

folk songs were equally present even in the town center proper. When people moved from one part of Kamnik to another folk songs moved with them. It is therefore impossible to say in which part of the town residents knew more songs.

Especially important were the shifts from one social class to another, which were most often connected with actual moves to a different location. Even though some of the singers' origins were in the village and in due time they had progressed to the top of the Kamnik society they had remained faithful to folk songs even in the new milieu. Folk songs namely functioned much like other cultural elements, be it material or spiritual; similarly a girl from a village or a distant suburb, unaccustomed to wearing a hat, wears a kerchief even after having gotten married into town. It is unclear from Stele's notes whether folk songs were often sung and remained an important part of the lives of the singers who had come from the rural vicinity, or if they had only been preserved in their memory and as such sung for Stele.

The complex social structure in the town center proper had yet another dimension. A thorough analysis of archival sources and each song's interpretation indicate that folk song was largely associated with the part of the autochthonous town population that felt closer to traditional values. Socially this was the lower middle class. Its members became richer by having moved from the countryside, and the number of brides that had married into Kamnik was considerable. Then there were those who had come to Kamnik in search of work and as tenants settled there permanently.

Even though no longer highly esteemed, folk song was therefore regarded as part of people's heritage. At the end of the 19th century, however, there was a considerable change in this attitude. This was a period in which it was imperative to discover typical Slovene values and characteristics. Folk song, together with the so-called Slovene national costume, became a very important part of Slovene heritage. At the end of the 19th century many people became aware of the fact that old customs and characteristics that were perceived as typically Slovene would gradually disappear and die out. This attitude can be detected in Ravnikar's song *Pesem starega Kranjca* (Song of an Old Carniolan) that was also sung by the burghers of Kamnik. They knew of folk songs and, in order to realize certain nationally-oriented goals, regarded them as something valuable. This view was not unlike the attitude toward folk costume: another important symbol of national awareness, well-preserved costumes from the countryside were bought by townspeople who were proud of their Slovene heritage. After they had been no longer worn by villagers as their Sunday best these costumes were donned by townspeople and worn on special occasions and with a different function.

In accord with such "nationally-oriented goals" people also embraced new songs whose authors were known, and which emphasized the values that were perceived as typically and truly Slovene. Such songs, soon included into songbooks and performed at events with a pronounced "national" note, were quickly accepted. Equally well received were some other songs that in due time became perceived as folk songs. Different from the village environment, the town namely highly appreciated novelties. Even though there were specific reasons because of which the town of Kamnik favored folk heritage, one of which were the special "burgher" rights, folk songs were warmly received and sung in very different environments, for example in factories or among regular patrons of a pub. Stele's records include such examples as well.

Regardless of the singers' true attitude toward the songs they had sung for Stele an important fact is that his notes pertain either to the very center of Kamnik or to the suburbs with a purely urban character. Contrary to expectations, the singers Stele had selected for his research had not come from the town outskirts or from its social margins; neither did Stele include newer suburbs of Kamnik that were very different and socially closer to folk culture. With rare exceptions Stele omitted from his project the suburbs with originally entirely rural population as well as servants who had come to Kamnik from villages. All of these were examples of rural culture in an urban environment. Stele's notes therefore indicate that folk and urban characteristics were strongly intertwined and by no means far apart from each other. Researchers have not been adequately aware of this aspect so far.

It is thus clear that folk song in an urban environment is not an expression of a uniform and unselfconscious attitude toward heritage, but rather a mixture of many urban characteristics. Preserved song variants as well as some songs typical for the town express a considerable degree of creativity. All of this, however, is but one part of the music heritage of the Kamnik townspeople; because of its private character and the fact that it was connected only to certain social circles it was much less evident. It is a fact that folk song did not have a very pronounced social function in Kamnik. If they wanted to be seen in public the townspeople became members of different societies or frequented certain events. Social value of folk songs that was different from the one in the town center had been preserved only in the remote suburbs of Kamnik with a different social structure; these suburbs had become part of Kamnik only recently and were socially and culturally closer to the village.

It is therefore very difficult to ascertain in Stele's notes the relation between that which has folk characteristics, and between urban features. Analyzing the role and function of folk song among the townspeople of Kamnik is therefore a very complex process. Because of its variability, which is certainly not true of rural environment, and local and social migrations rural and urban characteristics were closely connected. Because of the quick pace of life in the town that highly valued novelties the function of folk songs in Kamnik has been almost overlooked by researchers. On the basis of Stele's notes, an analysis of local and social origins of the population of Kamnik, and extensive previous research of its lifestyle and culture it has become evident that heritage, of which folk song is a part, was but one segment of Kamnik's urban culture. It was the part that had been left behind in the period of rapid industrialization and progress; Kamnik valued worldliness and novelty more than tradition. It was this willingness to embrace novelties and the search for national identity that in due time had brought the townspeople of Kamnik back to folk song; as is evident from Stele's notes they were able to search for it in their own spiritual heritage. Its long-neglected function and role in an urban environment should thus help fill in the blank spots in the research of Slovene folk songs in general.

Helena Ložar - Podlogar

Vrbiške šjeme*

Skrivnost pustne tradicije v Vrbici pri Ilirski Bistrici

Dolina reke Reke v njenem zgornjem toku je za raziskovalca ljudskega izročila še vedno neraziskano področje. V Podgori, zahodnem delu doline, 4 km od Ilirske Bistrice, leži vas Vrbica. Kljub obsežni anketi o maskah, ki jo je izvedel Niko Kuret preden je zastavil svoje monumentalno delo Maske slovenskih pokrajin, so vrbiške šjeme ostale skrivnost, ki so jo Vrbičani, dokler se leta 1998 niso odločili, da se predstavijo na karnevalu na Ptuj, dolgo hranili le zase. Kot dopolnilo Kuretovi monografiji in zborniku O pustu, maskah in maskiranju, avtorica predstavlja tridnevno pustno dogajanje v tem kraju in svojevrstne pustne like, ki jim lahko dokažemo vsaj sedemdesetletno tradicijo.

The upper stream of the Reka river valley is still a secret for researchers. In Podgora in the western part of the valley, four kilometers from the town of Ilirska Bistrica, lies the Vrbica village. Even though Niko Kuret had conducted an extensive research before writing his monumental work titled Maske slovenskih pokrajin (Masks of Slovene Regions), the carnival masks from Vrbica, called the vrbiške šjeme, remained a secret until 1998. This was the year when the residents of Vrbica decided not to keep the masks to themselves any longer, but to present them at the Ptuj Carnival festivities. This paper, written as a supplement to Kuret's monograph and to the publication on Carnival festivities throughout Slovenia O pustu, maskah in maskiranju (Carnival, Carnival Masks and Masquerading in Slovenia), describes three-day Carnival events in Vrbica and the unique masks whose tradition spans at least seven decades.

Uvod

Včasih si zgolj iz strokovne radovednosti ogledamo kakšno turistično-folklorno prireditev, bodisi, da je to festival "narodnih noš" ali predstavitev šeg in navad kakršne so ohceti, mlatev, košnja, razne ročne spretnosti in drobne obrti itn., najbolj pa ljudi

---

* Poenostavljen zapis za lokalno poimenovanje "vrbiške šjeme".

pritegnejo pustni karnevali. Ne da bi veliko pričakovala, sem si na pustno nedeljo leta 1998 ogledala karneval v Ribnici na Dolenjskem. Pri takih prireditvah gre navadno za mimohod pustnih skupin iz različnih krajev Slovenije in sosednjih dežel, nekakšno revijo, rekla bi celo *izložbo* oz. predstavitev mask. Ni veliko dogajanja, maskiranci hodijo v skupinah, predstavljajo se s transparentom, na katerem piše, kako se skupina imenuje (npr. kurenti, orači, lavfarji, škoromati, pustóvi, mačkare ipd.) in od kod so; le tu in tam kakšna maska (najbolj to velja za korante) zapusti skupino in se pomeša med gledalce. S tribune nekdo po zvočniku napoveduje posamične »etnološke« skupine. Takih prireditev v krajih, kjer so kljub dolgemu pustnemu času organizirane na sámo pustno nedeljo, ko bi se sicer moral »dogajati pust« v domačem okolju, se udeležijo tiste skupine, ki svojo dejavnost bolj usmerjajo v folklorne prireditve kakor v skrb za ohranitev tradicije doma. Pravzaprav ne po svoji krivdi, saj je razumljivo, da se radi predstavijo v drugih krajih in navsezadnje jih lahko tako tudi raziskovalci ljudskega (pustnega) izročila spoznamo in z njimi navežemo stik. Nad datumom bi se morali, in ponekod se na srečo že, zamisliti organizatorji prireditve, ki udeležence potegnejo iz njihovega domačega okolja oz. jih s povabilom silijo v težave, kar včasih celo izzove spore v pustni skupini.

Tista pustna nedelja v Ribnici pa je zame kljub vsemu bila nov izziv – prvič sem videla *šjeme*, ki jih, ne povsem po krivdi posameznih, dolgo maloštevilnih raziskovalcev šeg in s tem tudi pustnega izročila, zaman iščemo v strokovni literaturi. Leta 1998, ko so Vrbičani gostovali na Ptuj, so šjeme v Ribnico prišle iz Vrbovega in jih pozneje, ko sem jih na pustne dni iskala v domačem okolju, nisem več srečala. Po pripovedovanju vem o njih le to, da se udeležujejo karnevalskih sprevodov v Postojni, da so bile nekoč drugačne, s papirnatimi naličji, *lovc* je imel »pangelce« iz krep papirja, krzveno pokrivalo pa v obliki stožca, pa tudi to, da so izdelavo kožnih naličij in nekaterih glavnih impozantnih likov prevzeli od sosedov iz vasi *Vrbica*, kar Vrbičanom seveda ni povsem všeč; zdi se kakor da se v domačem Vrbovem tradicija ni obdržala.

Tudi *vrbiške šjeme* sem prvič spoznala v Ljubljani, ko so se na predpustni petek, 8. februarja 2002, na sam slovenski kulturni praznik, predstavile na sejmu Alpe–Adria s programom, ki je sicer doma na sporedu na pustno nedeljo. Vendar jim tistega leta pustna nedelja ni bila naklonjena: neusmiljeno je deževalo in preprečilo vsakršno prireditev pa tudi moje neposredno terensko spoznavanje z njimi. Tako je okrnjena skupina na pustni torek dopoldne lahko izvedla le skrajšani nedeljski program in ga združila s torkovim obhodom po hišah. O pustu 2003 sem se ponovno odpravila v Vrbico, tokrat s kolegom *Naško Križnarjem*, ki je z očesom etnologa in s spretnostjo filmskega snemalca šjeme prvič strokovno dokumentiral.¹ V lastnem šjemskem arhivu, ki ga vzorno vodi *Boris Prosen*, pa Vrbičani hranijo tudi domači posnetek *Pust – Vrbica 1935–1996*, ki ga je leta 1996 posnel in dopolnil s starimi filmskimi in fotografskimi posnetki *Marjan Prosen*. Za pomoč pri pisanju tega prispevka, kot primerjalno gradivo k lastnim opažanjem in zapiskom, sem smela uporabljati tudi video, ki ga je za Televizijo Koper – Cappodistria leta 2000 pripravila *Barbara Kampos* s snemalcem *Blažem Svetino*.

* * *

Preden je Niko Kuret zastavil svoje monumentalno delo *Maske slovenskih pokrajin*,² je dotlej zbrano, deloma tudi objavljeno gradivo želel dopolniti. Leta 1969 je pri

¹ Naško Križnar, *Vrbiške šjeme*, Vrbica 2003 (videokaseta). Dokumentacija AVL.

² Niko Kuret, *Maske slovenskih pokrajin*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1984.

takratnem Skladu Borisa Kidriča prijavil petletno raziskovalno nalogo *Maske na Slovenskem*⁵ in jo leta 1974 zaključil z obsežnim elaboratom. Po vsem slovenskem ozemlju je organiziral veliko anketno akcijo in k sodelovanju pritegnil tako mlade etnologe kakor tudi zunanje sodelavce Inštituta za slovensko narodopisje oz. informatorje. Ilirska Bistrica z okolico ima v inštitutskem arhivu oznako *Teren 21*; sem pa spadata tudi komaj 4 km oddaljeni vasi Vrbovo in Vrbica. Torej bi med tem gradivom upravičeno pričakovali vsaj skromno omembo *šjem*, še posebej zato, ker danes vemo, da so leta 1968, torej samo leto pred začetkom Kuretovega pozvedovanja, veličastne vrbiške šjeme obiskale tudi Ilirsko Bistrico. Pa ni tako.

Pri Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU je leta 2003 izšla monografija *O pustu, maskah in maskiranju*,⁶ v bistvu zbornik referatov z dveh mednarodnih posvetov (Ptuj 2000 in Cerklje 2001), ki naj bi bil *nov rezultat večletnih raziskav etnoloških ustanov in posameznikov v različnih slovenskih pokrajinah v drugi polovici 20. stoletja*. Nastal je iz *»želje in potrebe po dopolnitvi Kuretovega dela s spoznanji zadnjih raziskav»*,⁵ ali drugače povedano: nadaljevanje in nadgraditev Kuretovega življenjskega dela, kar je od nas, sodelavcev Inštituta za slovensko narodopisje, žele in pričakoval. Prav raziskave mask so namreč bile rdeča nit od prvih let obstoja inštituta, njegova raziskovalna stalnica. Žal tudi v tem zborniku ne najdemo šjem: iz preprostega vzroka, ker jih do leta 2002 še nihče ni raziskoval, še več, zanje sploh nismo vedeli.

Domovina šjem

Dolina *Vélike vode*, kakor domačini pravijo reki Reki v njenem zgornjem toku, pod strmim, z grmičevjem zaraslim Golim vrhom, je za raziskovalca ljudskega izročila še vedno skrivnost, ki jo bo treba začeti počasi odstirati. V Podgori, zahodnem delu doline, leži vas *Vrbica* s svojim *Dolnjim* in v pobočje odmaknjenim *Gornjim krajem*, kjer izvirajo trije občasni potoki, ki se izlivajo v Veliko vodo. Do nje se pride po cesti, ki se sredi Ilirske Bistrice odcepi levo, mimo vasi Jasen in Vrbovo, proti Zabičam v t. i. *Kočansko dolino*. *»O Kočanih nam nihče ne zine.»* se že sredi 19. stoletja v Novicah huduje *Janez Bilc*, ki v več nadaljevanjih zanimivo in slikovito opisuje pot čez Knežak in raznovrstnost pokrajine. Najprej pove, da je to, seveda *»merjeno»* s koraki, *»dve uri dolga in eno uro široka dolinica»*, ki se razprostira *»na izhodni strani Primorja in se naslanja proti izhodu in severju na Horvaško, proti zahodu na Kranjsko, na južni strani se drži Čičarije.»* Med gorovjem, ki jo obdaja, je najvišji vrh Kozlek, s katerega je čudovit razgled na Nanos, Pivko in celotno *bistriško dolino*, z vsemi cerkvicami in gradovi, pogled se odpre na celo Čičerijo in *»v sinji daljini vidiš jadransko morje z otokoma Kerkom in Čersom. Vidiš celo versto juliških planin in pod nogami ti je kočanska dolinica. Tam se mirno skrivaje Reka vali in goni celo versto mlinov in žag.»*⁶ Starejši ljudje so govorili, da naj bi tam bilo nekoč jezero, ki pa je usahnilo, ostale pa so vrbe, iz katerih so ljudje izdelovali gnojne koše in košare. Tako imamo že na dlani etimologijo imen obeh vasi (Vrbovo, Vrbica) in vrbiških šjem.

⁵ Raziskovalna naloga 1969–1974 s podporo Sklada Borisa Kidriča (nosivec: Dr. Niko Kuret): *Dopolnjevanje gradiva o maskah na Slovenskem*. Teren 21, Vzhodni Kras, Pog. št. 511/56–69, 511/37–70, 618/69–72. Tipkopis. (Arhiv ISN ZRC SAZU).

⁶ *O pustu, maskah in maskiranju*. Razprave in gradiva. (ur. Jurij Fikfak, Aleš Gačnik, Naško Križnar, Helena Ložar - Podlogar), Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 2003, 348 str.

⁵ Jurij Fikfak, Predgovor v zbornik *O pustu, maskah in maskiranju*, 7 sl.

⁶ *Janez Bilc, Kočanska dolina*. (Ozir po domači). Novice 14, 12. 7. 1856, 397.

Vrbiške šjeme (šjeme)

»Srečanje z *vrbiškimi šjemami* je srečanje z večnim bojem med dobrim in zlim, med svetlobo in temo ter med starim in novim,« – je zapisal Romeo Volk v zgibanki,⁷ ki jo je za svojo promocijo februarja 2001 izdalo »Kulturno društvo Vrbiške šjeme«. Izročilo maskiranja domačini lahko dokažejo vsaj za sedemdeset let, ker pa so se dolga leta *šjemali* le za svoje veselje, ostajali v lastnem okolju, odmaknjenem od velikih pustnih prireditev, so ostali takorekoč v senci svojih sosedov v Brkinih – *škoromatov*, o katerih je že 1952. leta pisal Metod Turnšek,⁸ jih pozneje dokumentiral Radoslav Hrovatin, v šestdesetih letih pa še Niko Kuret,⁹ če se omejimo le na najzgodnejše raziskave. Društveni predsednik *Boris Prosen* se spominja pusta še iz otroških let, ko so se Vrbičani prvič po 2. svetovni vojni spet našemili. Bilo je leta 1952, ko je Boris imel komaj tri leta. »najbolj nam je otrokom pusta znal pričarati ... Miha Logar p. d. Nancn, ki je umrl leta 1959, star kar 101 leto.«¹⁰ Logarjevo pripovedovanje je poznejšim fantom in možem ostalo v spominu: zavedati so se začeli, kako daleč v preteklost sega v Vrbiški šjemska tradicija, ki se je prenašala iz roda v rod, se tako, kljub prekinitvi, ki so jo povzročili medvojni in povojni dogodki, ohranila, obnovila, zaživela in se kot domače izročilo, torej brez tujih primesi, danes bogati. »V tistih poveljnih letih naše šjeme niso bile tako bogate kot danes, časi so bili pač drugačni. Tako smo pravzaprav vrbiški otroci zrasli z njimi. Kot šolarji smo se redno šemili in posnemali starejše. Tako nam je potem, čeprav že odraslim, pust ostal v krvi,« je za TV prilogo Primorskih novic še povedal Boris Prosen, ki se je leta 1968 tudi sam prvič dejavno vključil v pustno družčino in so se Vrbičani, po dolgih letih premora, v šjemskem sprevodu predstavili v Ilirski Bistrici. »Tisti dan, na dan pusta, sem imel iti v vojsko, pa sem šel šele drugi dan,« si je zapomnil Boris in to tveganje že samo po sebi dokazuje, kaj je mladim pomenila taka oživitvev domače tradicije.

Najstarejši ohranjeni dokument o vrbiških šjemah je črno-bela fotografija neznanega avtorja iz leta 1935, ki jo hrani Boris Primc. Na njej lahko prepoznamo 28 maskirancev, posneta pa je bila ob takratnem obisku šjem v Ilirski Bistrici. Potem so ponovno šli v Bistrico šele leta 1952, vendar so se, kakor trdijo sami, vmes vsako leto *šjemali* doma, v iste like, čeprav za to nimajo materialnega dokaza. Iz vasi tedaj pač niso hodili, doma pa jih verjetno ni nihče fotografiral. S svojim obiskom so pozneje Bistričane le občasno razveseljevali: prišli so leta 1968, potem še 1979 in 1983, od 1996, ko se jih je od 120 odraslih krajanov *ošemilo* kar 90, pa redno pridejo vsako leto. Prav leta 1996, ko je *Marjan Prosen* dogajanje snemal na video, je tudi *Romeo Volk* med prvimi v Primorskih novicah obsežnejše spregovoril o vrbiških »predpustnih dnevih, polnih posebnega razpoloženja,« ko imajo fantje in dekleta, otroci in starejši polne roke dela. »Skriti pred radovednimi očmi pripravljajo *larfe*, šivajo in na podstrešjih iščejo primerna oblačila, popravljajo in na novo izdelujejo pustne rekvizite.«¹¹

⁷ Vrbišče šjeme. Izdalo Kulturno turistično društvo Vrbišče šjeme. Besedilo, barvne fotografije in oblikovanje Romeo Volk. Vrbiča, februar 2001 (zhibanka).

⁸ Metod Turnšek, *Od morja do Triglava. Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja*. Prva knjiga (*Od Istre preko Tržaškega in Goriškega do Benečije*), Trst 1952.

⁹ Več o tem Jurij Fikfak, *Pripovedi o škoromatih*, v: *O pustu, maskah in maskiranju*, 209–219.

¹⁰ Primorske novice, TV priloga (Pust, pust, širokih ust), št. 9, 4. 3. 2000, str. 27.

¹¹ Romeo Volk, *Vrbiške šjeme (vrbišče šjeme)*. Primorske novice, »7. val«, 16. 2. 1996.

Vrbiške šjeme 1935: najstarejši ohranjeni dokument

Vrbiško pustno izročilo »skoraj nima primerjave med sicer bogato primorsko in slovensko pustno dediščino,« je še zapisal R. Volk in pri tem mislil na eni strani na res enkratne glavne protagoniste šemske skupine in na podedovano in priučeno tehniko izdelave larf, na drugi strani pa na razpoloženje v vasi v predpustnem času, ko izdelujejo maske in se skupina pripravlja na obhod, pa čeprav samo doma. In vendar se *vrbiške šjeme*, kljub svoji enkratnosti, tudi lepo vključujejo ne samo v slovensko pustno dediščino, temveč v dediščino širšega srednjeevropskega prostora. V številčno zelo bogati skupini šjem nastopajo tako *antropomorfne* in *zoomorfne*, kakor tudi ena *fitomorfna* maska.

Po nastanku maskiranja je najstarejša živalska preobleka; živali so predstavljene ali v pravi obliki, celo velikosti, s štirimi nogami ali pa sicer z živalsko glavo in preobleko, hodijo pa po dveh – torej so ambivalentne, izražajo dvojnost, mešanico med živaljo in človekom, lahko jih razumemo kot povezavo med obema – v tem primeru so to *antropoidne maske*. Med *zoomorfnimi* maskami sta kot najstarejši izpričani *jelen* in *srnjak*, poznana v Srednji in Zahodni Evropi še iz dobe Keltov, ko je bila jelenja maska verjetno del kulta nekega božanstva. Maske jelenov, srnjakov in košut so se ohranile vse do krščanskih stoletij, ko so jih cerkvene prepovedi skoraj povsem zatrle.¹² Na drugi

¹² Niko Kuret, *Tipološke različnosti mask, v: Maske slovenskih pokrajin*, 71.

strani pa so, največkrat pod tujimi vplivi in povezano s trgovino, postale zelo priljubljene *ekvidne* maske, kakršne so konji in *kamele*.¹³

Po številu in raznovrstnosti pa je seveda največja skupina *antropomorfnih*, tj. človeku podobnih mask, zgledov iz resničnega življenja v neposrednem okolju: praviloma se povsod pojavljajo kot nasprotujoči si skrajnosti: svetle in temne, gosposke in uboge, stare in mlade, betežne in pokončne, suhe in debele, pritlikave in velikanke itn. Predstavljajo posamezne socialne plasti (berači, cigani, kmetje kot orači, sejalci, žanjice, mlatiči itd., meščani, gosposka, poklice in dejavnosti (gozdar, čevljar, slikar, muzikant, piskrovez, kramar, zdravnik, policaj, trgovec, dimnikar, lovec, coprnica, hudič, kot strašilen in obenem komičen lik) in starostne skupine (starci kot posamezniki ali v paru kot ta star in ta stara, pijanec in pijanka, zaljubljeni, otroci).

Rastlinske (*fitomorfne*) maske, včasih povsem fantazijske, so v svojem zgodovinskem razvoju povezane s kultom zelenja in rodovitnosti. Srečamo jih tako v pomladanskih jurjevskih obhodih, tedaj odete v mlado zelenje, kakor tudi med zimskimi obhodniki, od katerih je najbolj poznan v mah odet *divji (gozdni) mož* s strašljivim naličjem, izpričan že v srednjem veku. Njegov sopotnik je od glave do petá oblečen v bršljan in prijaznejšega obraza. Domovina teh mask je predvsem predalpski in alpski svet, na Slovenskem pa sta oba lika (divji mož kot *Pust in ta bršljanast*) npr. med *cerkljanskimi lavfarji*. Omenjeni glavni tipi maskirancev imajo svoje predstavnike tudi med vrbiškimi šjemami.

* * *

Priprave na pustne dni, dogovarjanja, razdeljevanja posamičnih vlog in samo šemanje ustvarijo med Vrbičani posebno razpoloženje; vso šjemsko obleko namreč izdelajo sami in se pri tem do potankosti držijo izročila; za izdelavo kožnih naličij, *larf*, uporabljajo posebno tehniko, ki jo obvlada le nekaj domačinov in za katero je potrebno nemalo ročne spretnosti, domišljije in estetskega čuta. Na kalupih oblikovana naličja iz platna ali živalske kože so bila na Slovenskem ponekod poznana sicer že vsaj od konca 19. in začetka 20. stoletja, predvsem pa med obema vojnama, kar nam potrjujejo nekatera poročila (npr. iz Idrije) in tudi stari ohranjeni kalupi (npr. iz Pečin nad Slapom ob Idriji).¹⁴ Izročilo usnjenih larf, za katerih izdelavo so uporabljali t. i. *kopito*, je potrjeno tudi pod Krvavcem.¹⁵ V Vrbiči pa, kjer je vsak lik tako ali drugače povezan izključno z življenjem in dogodki domačega kraja, so larfe prvotno izdelovali iz mehov za nošenje žita v mlin, danes pa so narejene iz ovčje nape (kože), saj je tod prav ovčereja pomembna gospodarska dejavnost. Napo namakajo v vodi, da je mehka in voljna, medtem oblikujejo kos jelševega debela v velikost in obliko glave. Razmočeno napo natančno napnejo čez oblikovan les in jo z žeblički na gosto pritrdijo nanj ter pustijo, da se osuši in tako obdrži obliko modela. V to osnovo izrežejo odprtine za oči in usta, dodajo obrvi, trepalnice, po potrebi brke, nato vsak lik dobi še ustrezno poslikavo. Tisti, ki so bili »posvečeni« v izdelavo larf in so dojeli tehniko, vsako leto poskrbijo, da nihče od sodelujočih (razen muzikanta, ki ne nosi larfe) ne ostane brez usnjenega naličja.

Skupine mask, značilne za določeno pokrajino ali naselje, praviloma tako v preobleki in obnašanju kakor v obrednih obhodih spoštujejo svoje krajevno izročilo. Tudi *vrbiške*

¹³ *Kamela* pogosto nastopa v pustnih sprevodih na Štajerskem in Dolenjskem, še bolj pa kot t. i. *žentovanjska maska*, vedno pa je povezana s trgovanjem, bodisi da prodajajo njen tovor ali pa njo samo, in jo potem ubijejo.

¹⁴ N. Kuret, *Maske slovenskih pokrajin*, 67, 68.

¹⁵ Tone Cevc, *O pustnih šemah in šegah v vaseh in zaselkih pod Krvavcem v Kamniških Alpah*, v: *Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 1., Ljubljana 1972, 173–180.

šjeme niso izjema; vsak lik ima svojo zgodovino, vse je povezano z življenjem domačega okolja ali z izkustvom posameznika, četudi še iz časov, ko so kot vojaki služili vojsko v italijanskih kolonijah v Abesiniji (Etiopiji) in Eritreji. Od časa do časa pa si omislijo tudi nov lik. Eden med izdelovalci je tudi *Boris Čekata*, ki se je, po lastnih besedah, kar nekaj let pripravljal, da bi naredil nov lik. Ko se je spomnil svojega očeta, ki je iz vrbovih šib pletel, *pleu*, košare, je zamisel dozorela: izdelal je *košárja*, *košúvarja* oz. *vrbičana* – še po imenu predstavnika Vrbiče.

Izdelava naličij – larf (1997). Iz arhiva Borisa Prosenca

Kdo se skriva pod določeno masko, je bila nekoč strogo varovana skrivnost. Celo med sabo se niso prepoznali in izdajalca bi kaznovali z izključitvijo iz skupine. Prav tako so se do leta 1968 smeli šemati le fantje in možakarji, nikakor pa ne ženske. Ker pa je vas majhna (*le 40 hiš s 124 volilci*), šjemska skupina pa velika, so staro pravilo, hočeš nočeš, morali prekršiti.

Vrbiške šjeme (vseh skupaj je skoraj 60 različnih likov), čeprav nastopajo strnjeno in se posamični liki bistveno ne oddaljujejo od osrednjega dogajanja, se vendarle kot celota, podobno kot še kje v Sloveniji,¹⁶ delijo v dve simbolni skupini: *bele in črne šjeme*, ali

¹⁶ Kot primer navajam npr. *zagoriške mačkare* v Dobrépolju na Dolenjskem, kjer so bele mačkare tudi *ta gosposke* (gl. H. Ložar - Podlogar, *Mačkare – pustni otok sredi Dolenjske*, v: *O pustu, maskah in maskiranju*, 221–231).

kakor pravijo domačini, na *gosposke* in *njihove podložnike*, ki so kmetje in delavci. Gosposke šjeme, ki jim obraz zakrivajo zelo lepe larfe, so vse oblečene v belo: moški v belih, s širokim, lepo izvezenim pasom prepasanih srajcah s kravato okoli vratu, ob straneh belih hlač navzdol je prišita 2–3 prste široka rdeča ali modra obroba, na glavi nosijo črn, zgoraj raven trd klobuk z rdečim trakom. Ženske so v dolgih belih *čítlah*, spodaj okrašenih s cikcakastimi *bordurami*, pod čitlo je še *kóttla* s čipkami (navadno je to spodnje krilo), ogrnjene so s pisanim pletom, na glavah imajo z rožami okrašene svetle klobučke, v rokah pa torbico iz blaga (pompadurca). Vsi imajo lepe, gosposke *krvále* (sprehajalne palice). Med njimi so tudi enako oblečeni otroci. Na repu sprevoda belih šjem v paru stopata *Munc* in *Munka*, »prišleka« iz sosednje hrvaške vasi Mune. Za razloček od drugih gosposkih, prijaznih šjem je *Munc* resnega obraza, v črnem fraku z belimi rokavicami in s cilindrom na glavi, kravato pa si je zavezal v pentjo. Starikava *Munka* nosi nazaj *povit fečuo*, čez kratko krilo bel čipkast *fertoh*, čez jopo, *načičkano z naborki in volanci*, pa ima ogrnjen plet. Vse gosposke šjeme hodijo, držeč se pod roke, zelo dostojanstveno, kakor da so na promenadi, pred vsiljivci pa jih varujeta *policaja*.

Vse druge šjeme nastopajo kakor velika družina dveh tradicionalnih likov *ta starega* in *ta stare*,¹⁷ v *Vrbici uoče* in *moma*. V sprevodu podložnikov, tj. *ta črnih šjem*, sta vodilni šjemi, dostojanstvenega videza. Uoča ni zgrbljen starec, pač pa z velikostjo, pokončno držo in rahlo šepajočo hojo nastopa kot vodja družine, njegovo naličje pa izžareva modrost. Na prsih se mu svetijo vojaška odlikovanja, oblečen je v stara zakrpana oblačila (*posflikane hlače in jakéto*), v *čičmah* (= škornjih), spod širokokrajnega klobuka v štrenah visijo dolgi lasje, obraz pa mu zakriva velika bledorjava larfa z do pasu segajočo brado. V pisano zakrpano *kitlo* in črno jopo oblečeni *momí*, v starih volnenih *kocétah* in *šolneh* na nogah, zakriva obraz *skrčena* (= zgubana) *larfa*, čez njo črn *fečou* (ruta). Držita se *pod rame* in se opirata vsak na svojo *krváľjo*. Zanju je značilna zelo velika, pisana in raztrgana, še iz starih časov podedovana *marela* z bambusovim ogrodjem, na katero so navešeni tudi koščki živalskih kož.

Posebna skupina so orači: plug z lesenimi križovatimi kolesi vlečeta siv in rjav *osel*, poganja pa ju *gonjač*, ki naj bi bila navadno ženska, največkrat oblečena v Istrijanko, z grdo larfo čez obraz, na glavi črno-bel *fečou*, čez kiklo *fertoh*, povrh pa *lajblc*, z desne rame ji na levo visi torba, obuta je v debele volnene *kocéte* in *gumaste čevlje* (= škornje), v rokah ima palico. In zakaj sta že od leta 1935, kakor kaže stara fotografija, v plug vprežena ravno osla, ki sta navadno tovorna, ne pa vlečna žival? Domačini ju povezujejo z bližino Istre, od koder so pred *oljčno nedeljo* Istrijanke z osli tovorile vino in oljke: ljudem se je baje ta živalica že tedaj zelo prikupila in namesto vola (*bovidna maska*), ki je sicer priljubljena pustna žival, med vrbiškimi šjemami pa ga ne srečamo, so v plug vpregli dva osla. Za plugom se opoteka *orač*, – trebušast, velik kmet, v prekratkih pokrpanih hlačah z *rámncami*, na glavi velik slamnik s pušeljcem, na nogah stare *kocéte*, podkované *čičme*, čeznje pa *onúče*, sledi mu *cépar s cépom* in snopom pod roko, na obrazu pa ima larfo z dolgimi *mustáfami* (brke), oblečen je v rjave hlače, *križasto* (karirasto) srajco, čeznje rjavo *jakéto*, obut pa v zelene gumaste škornje; v novjšem

¹⁷ Liki *starcev* (navadno v paru kot *ta star* in *ta stara*) sodijo med najbolj priljubljene maske; najdemo jih pri skoraj vseh slovanskih narodih od Rusije, Poljske, Češke, na Balkanu do Romunije, Bolgarije in Grčije, posebno pa v alpskih krajih Italije, Švice, Francije, tako tudi na Slovenskem. (gl. Kuret, Liki »starcev« med maskami jugovzhodne in srednje Evrope. *Traditiones* 10–12, 1984). Navadno jih povezujejo s kultom prednikov. Ta star in ta stara lahko nastopata vsak posebej ali pa v paru; sta ali usmiljenja vredna, razcapana, grbasta, ali pa smeh zbujajoča pijanica.

času so mu na hrbet obesili lesen koš s slamo, na njem pa napis: *kmet prazno slamo mlati*. Ne manjka *karabóčar*-, tj. pastir z *mustafami*, ki poka s *karabočem*, 3–4 m dolgo palico z dvometerskim jermenom. Tu je še nekaj kmetov in kmetic, s poljedelskim orodjem in s košarami, *pétljarca*, ki *petlja* (prosjači) med ljudmi, baba, ki svojega moža nosi v košu, neroden, s slamo ali kakšnim sodobnejšim materialom natlačen *napeštánc*, *velíka ženska*, ki za pol telesa štrli v višino, predstavniki raznih poklicev (šuštar s svojim orodjem in posebnim šuštarskim stolčkom, kramar, poštar, slikar oz. fotograf, *rajfenkirar*, *policaj ipd.*), med njimi tudi bledoličen, plešast pater – *kapcírar*; dva hudiča in *cuprnica*, na čelu spreveda mož s praporom, na katerem je izvezen šjemski emblem – podoba belega lovca in seveda *muzikanti*, med katerimi je po svoji iznajdljivosti posebno zanimiv harmonikar; na hrbtu nosi tamburin, ki ga posebna naprava povezuje z nogo, da lahko z udarci spremlja svoje igranje.

Kot prvi za transparentno se samostojno počasi pomika *bršljánar* – v Vrbiči edina fitomorfna maska; za razloček od cerkljanskega, katerega obleka je pošita izključno z bršljanovimi listi, so na obleko in širokokrajni slammik vrbiškega *bršljánarja* na gosto prišite navzdol obrnjene bršljanove vejice, med katerimi skriva tudi doma narejeno »pustno glasbilo« – lončeni bas: na vrat lončene posode brez dna napnejo opno iz ovčje kože, skoz sredino potegnejo s smolo prepojeno čevljarsko dreto, iz katere bršljanar s sunkovitimi gibi izvablja brundajoče glasove.

Posebna skupina šjem iz vsakdanjega življenja je povezana z dejavnostjo v snežniških gozdovih. Poleg gozdnih delavcev (vsi so oblečeni v prave poklicne uniforme z vsemi potrebnimi rekviziti), drvarjev in logarjev je nepogrešljiv *jager*; z dobrodušno larfo, z lovskim nahrbtnikom, s katerega visijo zajčje kože, in lovskim rogom, s puško in z daljnogledom, skozi katerega od časa do časa »pogledajo« izbuljene oči. Prav opazovanje divjadi skoz ta daljnogled, streljanje in »padanje« *srnjaka*, *srne* in *jelena* ob vsakem strelu, zbudi veliko zabave in smeha. Medtem ko divjad sama teka naokrog, pa so druge živali vključene vsaka v svojo skupino: *osli* pri oračih, *medveda* vodi *cigan* s činelami, spremlja ga lepa *ciganka*, ki potresa z obročem, na katerem so kraguljčki, *šejk*, *beduin*, včasih *črnc*, pa *kamelo*. Kamela je v sprevedu prvič nastopila leta 1952. Kot spomin na služenje v italijanski vojski v nekdanji Abesiniji si jo je zamislil mizar Vinko *Raspor*. Iz vrbovih in močnejših leskovih vej (danes iz žice) je naredil ogrodje, ga prekril z žakljevino, ki so jo pozneje zamenjali s *ta lepo koperto* (pregrinjalo) iz pliša. Čez žičnato ogrodje glave potegnejo blago ali umetno usnje, v gobcu, iz katerega moli šop sena, ima kamela *g(h)ojzdo* (uzdo), na njej pa povodec. Za oči služita žogici, na grbi pa je pritrjen v zlat papir zavit tovor. Fanta, ki sta skrita pod pregrinjalom in nosita kamelo, morata biti zelo spretna, da se ujameta v koraku, saj pot vidi samo prvi, drugi mu mora zaupati. Da sta nosača kamele lahko pogasila žejo, seveda z vinom, ki so ga šjemam ponujali vaščani, so izumili posebno napravo: skozi kamelin gobec so k vsakemu nosaču napeljali cevko, da je lahko srkal pijačo. Razumljivo, da je prvi spil vedno več kot zadnji, saj je bila pri njem pot od posode do ust krajša. Temu primerno pa je potem gonjač, ki je kamelo vodil, z njo imel veliko več posla. Leta 1968 se je šjemam, tudi pod vplivom »vojaškega« spoznavanja eksotičnih dežel, in zato, ker je v Vrbiči živel mož, ki je bil posebno nadarjen za izdelovanje živalskih mask, pridružila še *opica*.

Največ vrišča in smeha pa povzročata oba *hudiča*: oblečena sta v črne hlače in jopo, ki se povsem prilegata telesu, čez eno ramo do pasu in okoli njega imata pritrjeno verigo, na katero so navezani kraguljčki. Iz devetih, v črno usnje povitih žic (po tri so združene v obroč okoli vsake noge in tri v sredini), je rep v razkoraku speljan nazaj, valovito zavrt navzgor in se konča s čopom žime. Črna larfa z rdečim jezikom, belimi

zobmi in resastimi močnimi obrvmi, pri enem hudiču s *špičastim* nosom in vrabčiji krili namesto ušes, pri drugem pa s *tumpastim* nosom in govejimi ušesi z žimo na vrhu, je prišita na črno kučmo; pod njo je vstavljena plošča na katero so pritrjeni rdeči rogovi. Njuna družabnica in preganjalka je *cuprnica* z brezovo metlo.

Največja posebnost vrbiških šjem pa sta, kakor ju sami imenujejo – *paradna lika: bel in črn louc*, ki s preobleko že navzven izžarevata ambivalentnost antropomorfne maske z živalskim naličjem. Lahko ju razumemo kot nasprotujoča si pola, kot simbolni boj med svetlobo in temo, med zimo in poletjem, med dobrim in zlim, med začetkom in koncem, torej med življenjem in smrtjo. V njiju odseva tudi dvojnost celotne šemske skupine: ta belih in ta črnih šjem. Oba sta oblečena v hlače iz žaklovine, porisane z navpičnimi živordečimi in črnimi progami, čez ramena jima visita *prvi in zadnji tal* strojene ovčje kože z enoletno dlako, belemu svetla, črnemu pa temna; prepasana sta s *konópom* (vrvjo) na katerem visijo po trije zvonci: večji zadaj, dva ob straneh. Nekaj posebnega pa sta njuni ovčji (svetla in temna) *kapi*, pokrivali, ki sta obenem larfi: medtem ko se pri črnem kapa zoži in podaljša v en sam, skoraj meter visok *turn*, pa se pri belem razcepi v dva, ki se na koncu končata s črnimi *cofli*. Pred leti so bili turni gibljivi, pri teku so nihali, kar se lepo vidi na starejših filmskih posnetkih. Kože so bile verjetno potegnjene čez ogrodje iz šib oz. vrbovih palic, danes je *grešt*¹⁸ stabilen, zato pa kapa verjetno težja in si jo morata fanta (navadno sta med največjimi v vasi), pod rameni dobro pritrčiti. Naličji spominjata na divjo mačko ali na risa: rdeče obrobline odprtine za oči poudarjajo pri belem izrazite črne, pri črnem pa bele obrvi, narejene iz konjske grive. Spod rdečega nosu visijo dolgi brki, pod njimi je videti ostre bele, nekoč iz kartona, danes iz plastike narejene zobe, ki stiskajo rdeč jezik. Medtem ko ima črn v rokah *krvaljo*, ki jo med tekom z obema rokama vodoravno drži pred seboj, pa ima bel *louc* velike lesene klešče, s katerimi lovi otroke in dekleta, da jih pomaže s sajastimi rokami.

Med vrbiškimi šjemami ne bomo srečali resnično grozljivih mask. Tudi oba lovca, varuha skupine, s prijazno larfo divje mačke in s svojim nastopom zbudita v ljudeh več simpatij kakor pa odpora in strahu.

* * *

»Nemo gledališče«

Posebnost vrbiškega pustovanja je ustaljen scenarij tridnevnega dogajanja. Nedeljsko dopoldne z uprizoritvijo pantomimične predstave, ki ji posrečeno pravijo *nemo gledališče*, je v prvi vrsti namenjeno domačinom. Pravijo, da najlepše zaigrajo doma, saj tu »imamo plac in imamo čas«; šele popoldne po tradiciji obišejo tudi Ilirsko Bistrico, kjer si zadnja leta občinsko turistično društvo prizadeva povezati pustne skupine iz okoliških krajev v lokalno karnevalsko prireditev; šele v terek je *poberija*, ko sicer v pustnih preoblekah, vendar brez obraznih naličij, po hišah pobirajo darove za večerno *fešto*, v sredo pa se poslovijo od veselih pustnih dni in norčij in *pusta pokopljejo*.

Tišino nedeljskega dopoldneva, v kateri je čutiti napeto pričakovanje, zmoti enakomerno pozvanjanje zvoncev – *bel louc* začne svoj ritmični obredni tek po vasi. Z razprtimi lesenimi kleščami na rami, pokončno, z drobnimi, stopicajočimi koraki naredi prvi krog okoli vaškega korita, ga razširi po trgu, se spusti v dolnji konec vasi in se vrne na izhodiščni kraj. S tem simbolnim tekom da znamenje za začetek pustnega praznovanja: z vseh ulic se začno proti

¹⁸ *grešt* < iz nem. das Gerüst = ogrodje.

Beu in črn louc. (Pustna nedelja 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Bele šjeme, za njimi Munc in Munka. (Pustna nedelja 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Bršljanar, zadaj orači z osli in gonjačem. (Pust 2002). Foto: H. Ložar - Podlogar

vaškemu koritu, – prvemu prizorišču predstave, zgrinjati šjemske skupine in posamezniki, ki niso vezani na določeno skupino in lahko prosto tekajo naokoli, izvajajo svoje vragolije, ustvarjajo nemir in poskrbijo za vrišč in smeh. Najzabavnejši šjemi sta oba hudiča, ki po vasi preganjata otroke in se spoprijemata s svojo izzivalko coprnico. Z zgornjega konca vasi prihaja *bršljanar*, za njim pa šepajoča *uoča* in *moma*, ki vodita svojo delavno družino od oračev do vseh poljskih delavcev. Vsak nosi svoje orodje in brez besed »opravlja« svoje delo: orači orjejo, grabljice grabijo, cepar s cepom udarja po snopu, karabočar poka z bičem, *karabočem*, kmetice po tleh razgrinjajo velike prte, nanje razvrstijo žlice in vilice in na sredo postavijo skledo, s *krompirjem v zidovanci* (z ocvirki zabeljen krompir in zelje). Z ene strani pridejo gozdni delavci in se lotijo svojega dela: logar meri debelino električnega

Larfi hudičev in coprnica. (Pustna nedelja 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Uoč in moma. (Pustna nedelja, 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Kamela z gonjačem. (Pustna nedelja 2003). Foto H. Ložar - Podlogar

droga, žagarja se pripravljata, da ga bosta požagala, drvar na tnalu seka klade in pripravlja drva. Lovec okolico opazuje skozi daljnogled, sledi divjadi, ustrelji in se k padlemu jelenu ali srnjaku previdno približa v izredni igralski pozi, da bi se prepričal, ali je dobro zadel in ko se žival premakne, prestrašen odskoči. Iz druge ulice prihajata ciganka in cigan z medvedom, za njima, kakšen kramar ali ribničan, ki okoli stoječim »prodaja« svojo robo, pa fotograf, ki ponuja svoje storitve, in še kdo. Iz daljave se počasi približuje kamela z beduinom v vlogi goniča in s spremljevalcem, preoblečenim v črnca. Kot zadnja skupina pridejo v sprevodu elegantne ta bele šjeme, med njimi zadnja Munc in Munka. Mirno se pridružijo svojim »podložnikom« in se vsi skupaj sprehajajo okoli vaškega korita. Ob sprevodu, s piščalko v ustih in prometnim loparčkom v rokah, delata red policajaja. Nad vsemi pa neutrudno, v enakomernem teku in z ritmičnim pozvanjanjem, bedita oba lovca, ki krožita okoli skupine in po potrebi, da pred vsiljivci ubranita šjemsko skupino, uporabita tudi svoje orodje: bel lesene kleščice, s katerimi lahko od daleč ujame nepridiprava pa tudi kakšno dekle, črni pa dolgo, na zgornjem koncu zakrivljeno palico, kraljjo. Ko se obema lovcema zdi, da sta izčrpala svoj spored, se vštric postavita na zgornji del trga in začneta na mestu ritmično poskakovati. To je znak šjemam in policajema, da začneta šjeme razvrščati za skupno fotografiranje – pač po zgledu fotografije, ki jim je edina ostala kot zgodovinski dokaz tradicije.

Šjeme se nato uvrstijo v skupni sprevod in »ta gosposke« zdaj zasedejo prvo mesto, takoj za praporjem. Z vaškega središča ob vodnem koritu se odpravijo v Dolnji kraj, kjer bodo predstavo ponovili. In kakor je bel louc z obrednim tekom simbolno oznanil začetek praznovanja in priklical druge šjeme v vaško središče, je zdaj črni louc tisti, ki je zadnji zapustil prizorišče neme predstave in s tem potrdil eno prej omenjenih ambivalenc obeh glavnih protagonistov, namreč: *začetek in konec*.

V Ilirsko Bistrico so šli zgodaj popoldne. Čeprav je oddaljena kar 4 kilometre, so nekoč šli v sprevodu peš, pod budnim očesom ošemanega policajaja. Danes se do šole, kjer se preoblečejo, pripeljejo s kombiji in avtomobili. Obisk svoje občine je ostal tradicija, tudi še iz časov, ko tam ni bilo pustnega karnevala, ki pa tudi danes ni kaj več kakor sprevod nekaj šemskih skupin iz okoliških vasi, od tradicionalnih pa se ga poleg vrbiških šjem udeležijo le še podgrajski škoromati. Ko se šjeme vračajo z gostovanj, se vedno, kot zahvala za denarno podporo, ustavijo v gostilni *Kudra* v Vrbovem.

Obredni tek belega louca (Pustna nedelja 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Skupinska slika. (Pustna nedelja 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Poberija

Pustna nedelja v Vrbici ni bila nikoli povezana z obiskom hiš oz. domačij in s pobiranjem darov. Spominjajo se časov, ko je bila *poberija* šele v sredo. Ker pa je pepelnična sreda začetek postnega časa, ko naj bi se končalo pustno veselje in je na ta dan za verne zapovedan strogi post, klobase pa so od nekdaj tradicionalni dar, so tudi vrbiške šjeme, šaljivo so rekly, da *zaradi ljubega miru*, predstavile poberijo na torek. Vas ima 40 hiš in prav nobene ne smejo izpustiti, saj po starem verovanju šeme prinašajo srečo za vse leto. Vrbiške šjeme za poberijo snamejo svoje larfe in si obraz le malo olišejo, ostanejo pa v šemski preobleki. Tudi oba lovca snameta kapi, obdržita pa drugo opravo, skupaj z zvonci, da se po vasi sliši, pri kateri hiši se mudijo. Pravijo, da se ob obdarovanju obraz mora videti, da ljudje vedo, komu darujejo. Obrazno naličje obdržita le uoče in moma, kot vodji te velike, revne družine, ki mora prositi za milodare. Toda vse, kar pri posamični hiši dobijo, je natančno zapisano v veliko debelo knjigo (formata A3), ki ima na usnjenih platnicah upodobljena »paradna« protagonista – oba lovca, in je bila narejena posebej za arhiv Kulturnega društva *Vrbiške šjeme*. V knjigi je vsaki hiši, označeni s hišno številko, namenjeno več strani, pač za vpise več let. Vpisi vsebujejo podatke, kdo od domačih je bil v času šjemskega obiska doma, kaj je daroval (npr. jajca, klobase, kruh, krofe, potice, pijačo) in koliko denarja je prispeval. Potem ko obišejo vseh štirideset hiš, do vrha napolnijo več ogromnih jerbasov, od katerih morata vsakega nositi po dva močna fanta, napolnijo pa tudi več velikih posod za vino. Obhodnike spremlja muzikant, ki v vsaki hiši zaigra, šjeme pa zoplešejo z gospodinjo, gospodarjem ali z domačimi dekleti. Iz časov, ko so pobirali še na pepelnično sredo, je ostal tudi *pepeličar*, ki je *pepeličil* – v vsaki hiši je domače posul s pepelom. Zvečer v stari zapuščeni kasarni za vse pripravijo veliko *fešto* s plesom, ki traja vse do jutranjih ur.

Na pepelnico pusta zaklenejo

Na *pepelnico* pa so некоč, istočasno s poberijo, kadar v vasi do pusta ni bilo poroke, tudi *ploh vlekli* – navadno so vzeli *jančevega* t.j. topolov ploh (topol = janc), na katerega so za vlačenje pritrčili verigo; najstarejši samski fant se je moral *ujarmit* – nataktni si je moral jarm in za pobirači vleči ploh. Danes ploha ne vlečejo več, menijo pa, da bi bilo dobro oživiti tudi to šego. Ostal pa je na pepelnico pustov pokop. Pogrebci se, oblečeni v pustna oblačila, vendar čistih, tudi ne olisanih obrazov, uvrstijo v pogrebni sprevod. Z elekričnega droga ob glavni cesti snamejo *napeštánca*, nagačeno lutko, ki je vse pustne dni opozarjala na vrbiške šjeme. Po obsodbi ga ustrelijo in nato sežgejo.

Tako v Vrbici velja, da pusta »na pepelnico zaklenejo, na štefanovo pa odklenejo«, ko se prvič zbere organizacijski odbor in se začno pogovori o prihodnjem šemanju.

Prireditev v Vrbici skoz desetletja ostaja posebna pantomimična predstava, karikiran povzetek vsakdanjega življenja, ne pa karnevalsko smešenje osebnosti, bodisi lokalnih ali državniških veljakov, v kar se je spremenilo marsikatero pustno praznovanje. Vrbičani ohranjajo svojo tradicijo, zvesto se držijo domačega izročila in ne posegajo po stereotipnih zamislih sodobnega časa.

Zadnja leta v svoje načrte vključujejo tudi predstavitev v enem ali drugem večjem slovenskem kraju – predvsem zaradi promocije, da bi končno ljudje le prišli pogledat »v tisti kraj od koder smo«. Morda pa bo prav ta prvi zapis v strokovni literaturi pripomogel k načrtnem raziskovanju tudi krajev tostran Brkinov.

Napeštanc. (Pust 2003). Foto: H. Ložar - Podlogar

Summary

The Šjeme from Vrbica. The Secret of Carnival Tradition in Vrbica by Ilirska Bistrica

The Velika voda valley, as the locals call the upper stream of the Reka river, still presents a secret for researchers. In the western part of the valley, in Podgora, lies the Vrbica village. One part of it is called Dolnji kraj, the other, which is nested under a slope, is the more remote Gornji kraj. Vrbica can be reached by a road that in the middle of Ilirska Bistrica forks to the left toward Kočanska dolina. Even though Niko Kuret had conducted an extensive research before writing his monumental work titled *Maske slovenskih pokrajin* (Masks of Slovene Regions) the carnival masks from Vrbica, the *vrbiške šjeme*, remained a secret until 1998. It was then that the residents of Vrbica decided not to keep the masks to themselves any longer, but to present them at the Ptuj Carnival Festivities. This paper, written as a supplement to Kuret's monograph and to the publication on Carnival festivities throughout Slovenia *O pustu, maskah in maskiranju* (Carnival, Carnival Masks and Masquerading in Slovenia), describes three-day Carnival events in Vrbica and the unique masks whose tradition spans at least seven decades.

The *vrbiške šjeme* masks, which are either anthropomorphic, zoomorphic or phytomorphic, are of two types: white (representing noble origin) and black. They depict a number of different characters (old man and old woman, ploughers, gypsies, devils, witches, stag, roebuck, bear, camel, ivy man). As such, they can be encountered not only in Slovenia, but in the entire cultural space of central Europe. For many decades the residents of Vrbiica donned their costumes only for their own pleasure. Since they never participated in carnival events they had been overlooked and neither mentioned in the rich carnival material collected so far nor in any professional literature on the subject. In one way or another, every local mask character is connected to the lives and destinies of the population of Vrbiica. The facemasks have all been made at home by means of a special technique of stretching soaked sheepskin on a carved piece of wood. The most impressive mask characters are the two hunters, one black (*črn louc*) and one white (*bel louc*). Even their outward appearance reflects the ambivalence of an anthropomorphic mask character with a facemask that depicts an animal. The hunters represent two opposite poles, a symbolic fight between darkness and light, winter and summer, good and evil, beginning and end. They aptly reflect the very duality of the entire mask group: the white and the black. Both hunters wear sackcloth pants painted with horizontal vivid red and black stripes and a belt made of rope with three bells; each has a year-old sheepskin slung over the shoulders, a light-colored skin for the black mask and a dark sheepskin for the white one. Rather special are also their sheepskin hats (one light-colored, the other dark) that extend into the facemask; the black hat narrows and lengthens into an almost a meter-long tower, the white one splits into half. The facemasks resemble a wild cat or a lynx: red-rimmed eye slits emphasize the strongly-blackened brows of the white masks while white brows, made from horse mane, adorn the black mask. The nose is red, with a long mustache underneath that reveals white teeth and a red tongue. With swift rhythmical steps the black hunter runs forward, holding a long curved stick horizontally in front of him, while the white hunter tries to catch children and young women in his large wooden tongs, and smear them with his sooty hands. The two masks depicting an old man and an old woman are followed by a large family of farmers among which are ploughers, sowers, threshers, and loggers; next comes a Gypsy with a bear, a merchant with a camel, and various petty tradesmen. The white masqueraders are quite the opposite of the black ones: walking in a dignified manner and wearing white town clothes they represent the upper classes. The only phytomorphic mask is the ivy man whose clothes and a wide-rimmed straw hat are densely adorned with of ivy twigs that conceal a home-made «carnival instrument». This is a clay bass that, when the ivy man jerkily pulls a resinous twine in the middle, emits grumbling noises.

A specialty of the carnival festivities in Vrbiica is the firmly-established scenario of the three-day event. The pantomime show on Sunday morning, also called «the mute theater», is designed primarily for the local population. In the afternoon the masks traditionally visit the town of Ilirska Bistrica to participate in its yearly carneval festival organized by the local tourist society that invites all mask groups from the vicinity. Tuesday is the day for the so-called *poberija*. The masqueraders, still in their costumes but without their facemasks, collect donations for the evening *fešta* (party). Carneval festivities are concluded on Wednesday by burning King Carnival (pust).

Since its very beginning, the Carnival celebration of Vrbiica has remained unique. A pantomimic event and a caricaturized summary of everyday life, it is by no means a ridicule of various locally or internationally prominent personages that has become customary in many a Carnival event. The people of Vrbiica cling to their traditional ways and have not succumbed to stereotypes of modern times.

Polona Roblek
Ledinska imena v katastrski občini Tupaliče.
Imenoslovni poskus

Ledinska imena so najmanjša zemljiška imena, ki zaradi prenatrpanosti redko najdejo prostor na zemljevidih ali kartah. Živijo s prebivalci posameznih vaških skupnosti in odlikujejo njihov način življenja in miselnost.

Place names denote such limited areas that they only rarely entered on maps. They are closely connected with the members of village communities and reflect their lifestyle and mentality.

Uvod

«Hm, Tupaliče, zanimiva stara vas z najstarejšo poselitveno zgodovino v preddvorski fari ..., pa tudi širše», se je iskril odgovor znanca Andreja Valiča, ko je pogovor nanesel na Tupaliče. «Nikoli niso spremenile imena, od prvega zapisa *Tupalich*¹ do danes.» Verjetno je tudi v njem tlelo neizrečeno vprašanje: etimologija tega nenavadnega, osamljenega imena, ki se ga niti kronistom ni posrečilo prevesti v latinščino in pozneje nemščino. Ali se morda navezuje na drevesno vrsto «topol», ki ga najdemo v še danes živem ledinskem imenu *V topolah*² na Možjanci? Na slovenskem etničnem ozemlju srečamo kar petindvajset krajev, zaselkov ali samotnih kmetij, ki imajo v osnovi besedo «topol», Tupaličam najbližja so naselja Topole pri Komendi, Topolje v Selški dolini in Topol pri Medvodah.³

Starodavna vas Tupaliče leži v deželi pod Storžičem, kakor domačini radi rečejo preddvorski fari in občini. Njeno razgibano obrežno lego na terasah reke Kokre v ozadju lepo zapolnjujejo obrisi Kamniško-Savinjskih Alp s predgorjem. Na fotografiji si

---

¹ Zapis na darilni listini iz leta 1154 (Otošec 1999: 88).

² Gl. poglavji *Sodobna imenoslovna podoba, rastlinska odeja in Imenoslovna podoba v 18. stoletju*, v nadaljevanju besedila tudi tabelo XXIII. ledina SA VODO.

³ *Atlas Slovenije 1986*: 82, 85 in 106.

od leve sledijo vrhovi Storžič (2132 m), Kališče (1534 m), Srednji vrh (1853 m) in Zaplata (1820 m) ter pod njo Sv. Jakob (961 m).

Tupaliče

Vaško jedro še vedno kaže obcestni značaj, saj so se Tupaliče razvile ob srednjeveški trgovski poti, ki je vodila iz Kranja v Železno Kaplo in Velikovec na Koroškem⁴, čeprav arheološka najdišča v sami vasi in na bližnjih obronkih kažejo sledi rimske in železnodobne kulture.⁵ Preteklost vasi je delno že osvetljena, predvsem na področjih, ki so pustila sledi v materialnih ostankih. Domačinu, arheologu Andreju Valiču, gredo zasluge za arheološka izkopavanja na *Vrtižneku* in v *Miklavževem borštu*, Janez Höfler⁶ in Mojca Jenko sta podala umetnostno zgodovinsko oznako podružnične cerkve sv. Klementa v Tupaličah, kolegica Lidija Uranič pa je popisala življenje nekdanjih furmanov v vasi.⁷

Poleg Tupalič sodi v obravnavano katastrsko občino še naselje Možjanca. Gručasta vas se razprostira na vrhu približno 689 m visokega uravnanege in z gozdom poraslega hriba, ki se dviga desno nad Tupaličami in se na severni strani strmo spušča v dolino reke Kokre. Idilična vas, odmaknjena od vrveža v dolini, šteje šest domačij, nekaj novejših hiš in počitniških hišic. Z glavne ceste ni vidna, zato pa nam toliko lepši

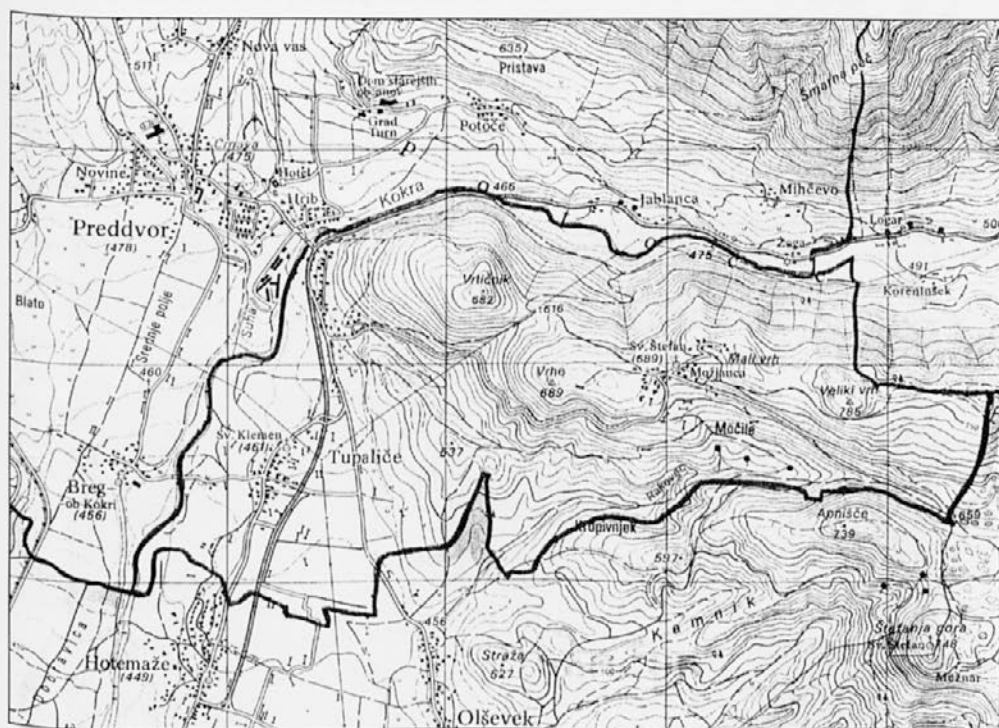
⁴ Več v: Kosi 1998: 254–257.

⁵ Valič 1999: 49 ss.

⁶ Höfler 1996: 179–181.

⁷ Vsi članki so, z izjemo članka J. Höflerja, objavljeni v zborniku *Preddvor v času in prostoru* (Preddvor 1999).

pogled nanjo z obdajajočimi polji in travniki ponujajo bližnji hribi Sv. Jakob, Sv. Lovrenc in Potoška gora. V nasprotju s Tupaličami lahko Možjanci z večjo gotovostjo razložijo svoje ime. V listini vojvode Ulrika II Spanheimskega, ki je v 13. stoletju gospodoval tudi takratni Ljubljani, se prvič omenja kot »Možesova gora«.⁸ Enako jo razlagajo domačini, pri čemer ne pozabijo omeniti skalo na koncu vasi, spod katere priteka voda, ki presahne samo v obdobjih največje suše. Poznavalcu stare zaveze Svetega pisma je vse jasno. Po legi in obliki terena se Možjanca bolj prilega sosednji, čeprav nekoliko oddaljeni Zgornji Štefanji vasi na Štefanji gori v občini Cerklje kakor pa Tupaličam, zato ni čudno, da jo v preteklosti srečujemo enkrat kot posest vetrinjskega samostana z grangijo v Preddvoru, drugič kot posest velesovskega samostana v Cerkljah⁹. Bližina ljudske šole, župne cerkve, poštne in telegrafske postaje, zdravnik, javna knjižnica in številna društva pa so leta 1936 na podlagi komasacij občin v takratni Dravski banovini pretehtali za pripojitev vasi Tupaliče in Možjanca k občini Preddvor.¹⁰ Obe vasi povezuje lega na levem bregu reke Kokre, ki je obenem najdaljša meja katastrske občine Tupaliče s sosednjo katastrsko občino Breg ob Kokri. Potek meje katastrske občine Tupaliče, katere nastanek je postavljen v leto 1938, ko so bili za omenjeno občino izdelani novi katastrski načrti in parcelno oštevilčenje, prikazuje spodnji zemljevid.

Meje katastrske občine Tupaliče

⁸ Otorepec 1999: 86.

⁹ Otorepec 1999: 86.

¹⁰ Žontar 1999: 323–24.

Na severovzhodnem robu se stika s katastrsko občino Kokra. Južna stran občine meji na občino Šenčur s katastrskima občinama Milje in Olševek, skrajni vzhodni rob pa na že omenjeno katastrsko občino Štefanja gora v občini Cerklje.

Prve katastrske občine na Slovenskem so bile ustanovljene na pobudo avstrijskega cesarja Jožefa II. (vladal v desetletju 1780–90), ki je izdal patent o izmeri in ocenitvi donosa kmetijskih zemljišč, da bi izboljšali dotedanjo davčno politiko. Predstavljale so osnovno upravno in ozemeljsko enoto nastajajočega jožefinskega katastra in svoj teritorij z določenimi spremembami ohranile do današnjih dni. Merjenje so v glavnem izvedli domači kmetje – predstavniki občine, z županom na čelu, popis pa je vodil uradnik okrajne gosposke.¹¹

V jožefinskem času je vas Tupaliče, seveda s pripadajočimi zemljišči, sodila v katastrsko občino Olševek. Katastrska občina Štefanja gora je zajela Možjanco. Že čez trideset let, ko se je uveljavil nov, franciscejski kataster, je nastala katastrska občina Tupaliče. Obsegala je naselja na levem bregu reke Kokre: Tupaliče in južno od nje Hotemaže, Visoko in Milje, medtem ko je Možjanca pripadla katastrski občini Olševek.

Zaradi prehajanja vasi Tupaliče in Možjanca k različnim upravnim središčem je bilo raziskovanje preteklosti oteženo, vendar je bilo z veliko mero vztrajnosti, glede na dobro ohranjenost jožefinskega in franciscejskega katastrskega gradiva v Arhivu Republike Slovenije, nekako mogoče izluščiti celoto.

Sodobna imenoslovna podoba

Čas je, da spoznamo imenoslovni svet te celote, katastrske občine Tupaliče. Pri tem mi bo v veliko pomoč Dušan Čop, največja slovenska avtoriteta v imenoslovju,

Ježa v Tupaličah

¹¹ Ribnikar 1982: 324.

predvsem zato, ker se je v dosedanjih raziskavah pretežno ukvarjal z Gorenjsko. Imenoslovje ali onomastika je razmeroma mlada veda o lastnih imenih, kamor sodijo tudi vsa zemljepisna in tako tudi krajevna, drobna ledinska in celo hišna imena.¹²

Ledinska imena – mikrotoponimi označujejo najmanjše dele zemeljskega površja, primerne za kmetijsko in gozdarsko izrabo, tj. posamezne zemljiške parcele ali skupino parcel. Pojavila so se s stalno naselitvijo, ko je moral človek za svoje in preživetje družine zorati in posejati vedno večji krog zemlje. Zaradi lažjega medsebojnega sporazumevanja in orientacije v naravi je poimenoval kos za kosom poznane zemlje. Ta bistveni smoter ohranja ledinska imena pri življenju, saj se njihova vloga kljub natančnim parcelnim številčenjem in digitaliziranim kartografskim načrtom, ki jih trenutno uvajajo v katastrskih upravah po vsej državi, do danes ni spremenila.

Gre torej za imena polj, travnikov, pašnikov, sadovnjakov, vinogradov, gozdov, planin, močvirij, v višjih legah celo nerodovitnega sveta. Seveda so se skozi stoletja spreminjala, nastajala so nova, odmirala so stara imena. Zlasti ob prihodu in ustalitvi Slovanov v vzhodnoalpski prostor se je na naših tleh začel velik »imenoslovni« proces, ki je z ledinskimi imeni zajel vse ozemlje, na katerem so živeli predniki Slovencev. Ker izražajo prvotno naselbinsko podobo kraja, lahko domnevamo, da bi bilo preučevanje ledinskih imen zunaj meja Slovenije, npr. na avstrijskem Koroškem ali v Reziji,¹³ zelo zanimivo raziskovanje. Po drugi strani pa so prav ledinska, vodna in druga zemljepisna imena izredno trdoživa. Na primer reka *Kokra*, latinsko Choher (12. stoletje), nemško Konker (15. stoletje)¹⁴ je gotovo predslovanskega izvira.¹⁵ Vendar je treba biti pri razlagi imen zelo previden, vsakič opozarja Dušan Čop. Pogosto je ustno izročilo kot sestavni del živega govora določeno ledinsko ime preoblikovalo do te mere, da sta prvotni pomen in izvir povsem zabrisana. Zato mora imenoslovec imeti obsežno jezikovno, zgodovinsko in primerjalno znanje.¹⁶

S popisovanjem ledinskih imen na področju občine Preddvor sem morda v zadnjem trenutku prestregla ustno izročilo, katerega bogastvo z najstarejšimi prebivalci tamkajšnjih vasi tone v pozabo.¹⁷

Na podlagi večletnega terenskega raziskovanja, pregledovanja omenjenega arhivskega gradiva, starejših in sodobnih zemljevidov ter kart je nastala sodobna imenoslovna podoba katastrske občine Tupaliče. Obsega 120 imen, od tega 92 izvirnih, ostalo so ponavljanke ali izpeljanke. Zbrana ledinska imena sodijo med t. i. živa ledinska imena, kar pomeni, da jih domačini še uporabljajo ali da vedo, katero zemljišče označujejo.

Skozi daljše ukvarjanje s toponimi so imenoslovci razvili posebno imensko tipologijo. Mikrotoponime v osnovi delijo na tiste, ki opisujejo zunanji svet in naravo zunaj vsakršnega človekovega posega (naravno stanje, op.), in na one, ki kažejo zunanji svet po spremembah, ki so posledica človekovega dela ter izsledkih njegovih rok (človeška dejavnost, op.).¹⁸ V našem primeru sta, verjetno zaradi zelo nadrobnega popisa, obe

¹² Čop 1992: 133.

¹³ Tržaško in goriško ozemlje imata zemljevida s slovensko mikrotoponomastiko (gl. *Tržaško ozemlje* (Trst 1977) in *Goriško ozemlje* (Gorica 1999)).

¹⁴ Otorepec 1999: 86–87.

¹⁵ Bezljaj 1956, I: 271.

¹⁶ Čop 1990/I: 15–18.

¹⁷ Na tem mestu se ponovno zahvaljujem prijaznim domačinom za zaupane podatke in vso pomoč pri terenskem delu.

¹⁸ Merkù 1994: 79, 81.

skupini številčno enakovredni, kar ni pravilo, saj pri večini raziskav, ki so jih opravili slovenski strokovnjaki,¹⁹ prevladujejo imena, ki opisujejo naravo. Vse to zgolj potrjuje prevlado človeka nad naravnim okoljem, ki zaradi prepletenosti s civilizacijskimi pridobitvami zgublja prvotno podobo.

Zaradi preseganja narečja okolja majhnih vaških skupnosti, ki so glavni tvorci in nosilci tega besednega zaklada,²⁰ so ledinska imena v sodobni imenoslovni podobi poknjžena in podana na takšen način:

Ime /spol (m. – moški, ž. – ženski, sr. – srednji) in število (edn. – ednina, mn. – množina), «fonetični zapis» imena in krajevnega prislova na vprašalnico «kam» ali «kje»/ parcelna številka (par. št.) – zemljiška vrsta (njiva, travnik, pašnik, sadovnjak, gozd). Lokacija je ponekod opisana z besedami. Nižje parcelne številke (cca 1–400) ležijo na področju Tupalič, višje (400–862) pa na Možjanci.

Opis: v nekaterih primerih so domačini povedali zanimive pripombe o imenovanem zemljišču, ki so dodane zaradi morebitne večje jasnosti in poglobitve pomena posamičnega imena.

Razlaga: preprosta imena, zlasti če opisujejo rastje, relief ali druge naravne danosti, znajo najbolje pojasniti domačini sami; gre za ljudsko etimologijo, ki pogosto ustreza strokovni in se mirno lahko zapiše.

Etimologija: razložena sta pomen in/ali izvir manj znanih mikrotoponimov s pomočjo etimoloških slovarjev in druge ustrezne strokovne literature: ESSJ – *Etimološki slovar slovenskega jezika*, LG – *Ljudska geografija*, SES – *Slovenski etimološki slovar* in SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, TOZ – *Toponomastika občine Zgonik*.

Naravno stanje

Najprej so predstavljena ledinska imena, ki opisujejo *naravno stanje*, tj. naravne značilnosti od zemeljskega površja, sestave tal in vodnih oblik do rastlinskih in živalskih vrst, ki uspevajo in živijo na tem območju. Izvor takšnega poimenovanja moramo iskati v dolgoletnem opazovanju, obdelovanju in vrednotenju naravnega okolja s strani domačinov,²¹ zato so imena zelo konkretna in preprosta. Največkrat posnemajo občne besede iz vsakdanje govorice, kot so dolina, vrh, reber, log, travnik, gozd, voda. V Tupaličah sta v ospredju geografska pojava «ježa» in «dol» na sicer ravnih terasah, ugodnih za kmetovanje (*Platiša*), medtem ko so na razgibanem možjanskem hribu pretežno brežinski (*Strmec*, *Bregovi*) in vodni izrazi (*Močila*, *Pod vodo*). Vsi mikrotoponimi z drevesnimi vrstami prihajajo z Možjance, kar si razlagamo s pomembnejšo vlogo gozda v življenju tamkajšnjih ljudi. Najbolj vznemirljivo je ime pašnika *Topola*, ki je dokumentirano že pred dobrimi dvestotimi leti v jožefinskem katastru za gozdno parcelo. Morda so topoli rasli tudi v Tupaličah, pa je spomin nanje zbledel!

I. RASTLINSKA ODEJA

Boršt /m. edn., Bošt, u Bôšt/ del *Vrtižneka*, par. št. 336, 354, 356, 494, 805 – gozd.

Etimologija: boršt – TOZ: razširjena sposojenka iz nemščine «Forst» = z drevesi posejano zemljišče, drevesni nasad.

¹⁹ Jezikoslovci (Dušan Čop, Pavle Merku, Jožica Škofic), geografi (Rudolf Badjura, Anton Sore, Jurij Titl), naravoslovci (Andrej Držaj, Lado Kutnar), planinci (Henrik Tuma, Miran Kodrin in Stanko Mihev) in drugi (Vlado Klemše).

²⁰ Klemše 1988: 431.

²¹ Titl 1999: 30.

Dob /m. edn., Dób, na Dób/ par. št. 531/1, 532 – travnik.

Opis: V tleh se nahaja labora.

Etimologija: SES: »dob« – hrast, drevo.

Gabrovci /m. edn., Gábrovč, u Gábrovch/ par. št. 810 – gozd.

Opis: Zemljišče je kamnito, zato tu uspeva slabši gozd: gabri, jeseni ipd.

Gošča /ž. edn., Góša, u Góš/ par. št. 543 – gozd.

Opis: Teren je strm.

Razlaga: skrajšava besede goščava – SSKJ: z gostim grmovjem in drevesi porasel svet.

Javorje /sr. edn., Jávorje, u Jávorjə/ severna stran Možjanskega hriba, ki pada v dolino Kokre – gozd.

Lešje /sr. edn., Léšje, v Léšjə/ hrib nad staro potjo Tupaliče – Možjanca – gozd.

Razlaga: Verjetno po rastišču leske; v jožefinskemu katastru (JK) *Lesse, Lejše*, Po Čopu bi lahko pomenilo tudi »v malem gozdu, gozdličku«. ²²

Log /m. edn., Vóh, u Vóh/ par. št. 186-212 – travnik.

Opis: Tu ob vodi smo včasih pasli živino.

Etimologija: log – SSKJ: (močvirnat) travnik ob vodi, navadno deloma porasel z drevesi.

Mali boršt /m. edn., Mal bošt, u Málmo bôšt/ par. št. 343 – gozd.

Planjava /ž. edn., Pvanáva, u Pvanáv/ par. št. 387 – gozd.

Opis: Včasih so to zemljišče obdelovali kot njivo, zemlja je tu rodovitna.

Etimologija: iz besede plan – SES: širok, raven, neporasel svet; LG: ne pomeni nujno čiste terenske gladkosti, bistveno je, da ni gosto stoječih dreves.

Plano /sr. edn. Pván, na Pván/ par. št. 349-50 – gozd.

Opis: Leta 1936 je vetrolom podrl skoraj vsa drevesa, od takrat se je prijelo ime *Plano*, prej smo pravili *Veliki štant*.

Pod češnjami /ž. edn., Pod čéšnam, Pod čéšnam/ par. št. 283 – naselje ali v *Novinah* – par. št. 286 – gozd.

Opis in razlaga: Tu so bili nekdanji tupališki pašniki, pod potjo na Možjanco pa so rasle divje češnje. Po drugi svetovni vojni je zemlja pripadla občini Preddvor, ki jo je poceni prodajala. Nastalo je novo naselje *Na gmajni*, ki se je začelo širiti tudi v nekoliko višji gozd. Najstarejšo hišo *Na gmajni* je postavil Drčajev Pavel leta 1948. ²³

Pod gošo /ž. edn., Pod Góšo, Pod Góšo/ par. št. 491 – gozd.

Pod lešjem ali **Podlesje** /sr. edn., Pod léšjm, u Podléšjm/ par. št. 383-403/1, 2 – gozd.

Opis: Tu raste leska, jesen, »gošča«, smreke so slabe. Včasih naj bi rasla samo leska, a jaz tega ne pomnim. Nad Lešjem pa je bil travnik *Ajdovčev grajenec*. ²⁴ Na vrhu parcele št. 395/1 raste samo praprotni, v kateri se skriva staro obzidje. ²⁵

Razlaga: gl. *Lešje*.

Topola /m. mn., Topôla, v Topôlah/ par. št. 562/5 – pašnik.

Voka /ž. edn., Vóka, na Vók/ okolica »Mlinarja« v Tupaličah – travnik.

Etimologija: narečna izgovor besede »loka«.

Voke /ž. mn., Vóke, na Vókh/ par. št. 171-174 – pašnik.

Etimologija: iz besede ločje – SES: trs, močvirnate, v vetru upogljive rastline.

²² Čop 1992: 135.

²³ Pavel Rogelj, Drčajev iz Tupalič, najstarejši informator (1918).

²⁴ Tako se spominja Pavel Rogelj, Drčajev iz Tupalič.

²⁵ Tako Rok Valjavec, Zamudov iz Tupalič (1979), starinar, ljubitelj in zbiralec »ljudskega blaga«.

Za plešo /ž. edn., Za pléšo, Za pléšo/ del par. št. 604 – travnik.

Etimologija: pleša – SSKJ: del zemljišča, ki ni porasel.

Zavoka /ž. edn., Závoka, na Závok/ par. št. 600-6001 – pašnik.

Etimologija: gl. *Voka*.

Zgornji log /m. edn., Zgorn vóh, u Zgornmo vóh/ par. št. 239 – travnik in obrežje Kokre pred Jenežem.

II. RELIEF

Brda /sr. mn., Břda, na Břdh/ par. št. 475, 479 – gozd.

Opis: Predelu gozda smo rekli tudi *Goslice*.

Razlaga: brdo – ESSJ: hrib, vzpetina (v toponomastiki izredno pogosto).

Breg /m. edn., Bréh, u Bréh/ par. št. 221, 222 – travnik.

Bregovi /m. mn., Bregôv, u Bregôvh/ par. št. 562-63 – travnik.

Dol /m. edn., Dôu, u Dôu/ par. št. 189 – njiva.

Etimologija: dol – SES: jama, dolina, votlina.

Doli /m. mn., Dôvi, u Doléh/ par. št. 201 – travnik.

Opis: Poglobljeni svet med vasjo Tupaliče in »Mlinskim potokom« (del reke Kokre je bil včasih speljan do Mlinarjeve domačije v Tupaličah).

Doline /ž. mn., Dolíne, u Dolính/ par. št. 342, pod staro potjo Tupaliče-Možjanca – gozd.

Globok graben /m. edn., Gobók grábñ, u Gobókmo grábñ/ par. št. 821, 826, 832 – gozd.

Hrib /m. edn., Hřib, u Hřib/ par. št. 533-34, 640 – travniki.

Jame /ž. mn., Jáme, v Jaməh/ par. št. 406-424 – gozd.

Opis: Gre za štiri večje jame v obsegu tlorisa ene hiše, globoke do 10 m. Jame so tako velike, da so se v času Turkov vanje lahko skrile številne družine skupaj z živino. Še danes se lahko najdejo ostanki ognjišč. V *Jamah* naj bi kopali pesek za preddvorsko župno cerkev sv. Petra. Predel se imenuje *Studenova skala*, po dveh bogatih bratih Studen, ki sta živela v Tupaličah. Eden se je poročil h »Kovač«, drugi k »Ulip«. ²⁶ Bila naj bi brez otrok, prvi je kupil zvon, drugi pa križev pot za znano božjepotno Marijino cerkev na Brezjah. ²⁷

Ježa /ž. edn., Jéža, na Jéz/ par. št. 166, 169-70 – travnik in njiva.

Etimologija: ježa – LG: bolj ali manj močno strm, navadno gol, travnat del brega med dvema širnima ravnima ploskvama.

Klanec /m. edn., Kvánc, na Kvánc/ par. št. 90/1,2 – travnik.

Léščeva dolina /ž. edn., Léščeva dolína, u Léščev dolín/ par. št. 847 – gozd.

Opis in razlaga: Tu še raste leska.

Mála dolina /ž. edn., Mála dolína, u Mal dolín/ par. št. 536-37, 542 – travniki.

Platiša /sr. mn., Platíša, na Platísh/ par. št. 133, 136 – njive.

Opis: nekdanje je bilo to veliko polje vzhodno in jugovzhodno od vasi Tupaliče, danes se ime redko še uporablja.

Pod ježo /ž. edn., Pod jéžo, Pod jéžo/ par. št. 218, 225-227 – travniki.

Pod klancem /m. edn., Pod kváncm, Pod kváncm/ par. št. 269-75 – travniki in njive.

²⁶ Pripoveduje Rok Valjavec, Zamudov iz Tupalič.

²⁷ Po pripovedovanju očeta povedal Pavel Rogelj iz Tupalič.

Podovnice /ž. mn., Podóvnce, na Podóvncah/ par. št. 580-83 – travniki.

Razlaga: Zemljišče se položno spušča proti grabnu.

Pod strmekom /m. edn., Pod stâmk, Pod stâmk/ par. št. 489 – gozd.

Razlaga: gl. *Strmek*.

Rebrnica /ž. edn., Rébrnica, na Rébrnic/ ali *Prebrnica* par. št. 512, 515-18 – travniki.

Etimologija: pomanjševalnica besede reber – LG: tlopisno poimenovanje je vzeto po trupu, životu ležečih, počivajočih živali (goveda, konja), ki se jim rebra prav dobro poznajo.

Stoli /m. mn., Stol, na Stlôh/ par. št. 833 – gozd.

Strmek /m. edn., Stîmk, u Stîmk / par. št. 541 – travnik, par. št. 495 – gozd.

Opis: Teren je strm in se vse bolj zarašča.

Vrhe /ž. mn., Vrhé, na Vrhéh/ par. št. 629, 631-45 – travniki.

Razlaga: Najbolj raven teren na vrhu Možjance.

Vrtače /ž. mn., Vrtáče, u Vrtách/ par. št. 513, 517/2 – travnik, v zaraščanju.

Zerta /ž. mn., Zerta, v Zerth/ par. št. 511-12 – travniki, 508-09 – gozd.

Opis: Zelo strm teren, tako da se krave ne morejo pasti.

Razlaga: Oblika terena spominja na »žrd«; tj. dolga šilasta palica za povezovanje sena na vozu.

III. VODNE OBLIKE

Močila /ž. mn., Močiva, na Močivh/ par. št. 539, 541-21, 544-45, 548, 554, 557 – travniki.

Opis: Močila poznajo številne detajlne oznake: Kotel, Mala dolina, Pod zelenko, Pod borštam, Jakelnov breg...

Razlaga: Gre za močvirnato področje, na zemljišču št. 548 izvira potoček Rakovec, ki se izliva v Olševnico. Rakovec se imenuje po rakih.

Potoki /m. mn., Potókə, na Potókh/ par. št. 492 – gozd.

Razlaga: Tu teče voda iz *Močil*, Rakovica, ki se izliva v Olševnico; gl. *Močila*.

Pod vodo /ž. edn., Pod vódo, Pod vódo/ par. št. 568, 578-80 – travniki, par. št. 800/1-809 – gozd.

Opis: Tu izvira »Mojzesova voda«, to je tista, po kateri je Možjanca dobila ime.

Za vodo /ž. edn., Za vódo, Za vódo/ par. št. 571-72 – travnika, par. št. 803 – gozd.

IV. SESTAVA TAL

Ilovka /ž. edn., Ívovka, u Ívovk/ ali *Ilovník* par. št. 105 – njiva, par. št. 101, 102 – travniki, par. št. 102 – gozd.

Razlaga in opis: Področje je ilovnato, kadar pada dež, stoji voda čez in čez; danes so tu travniki, nekdam pa so bile same njive.

Jamna peč /ž. edn., Jámna péč, na Jámna peč/ ali na *Skalici* za naseljem počitniških hišic na Možjanci par. št. 797 – skalovje.

Opis in razlaga: Gre za skalnato jamo, spred katere seže lep pogled na vas Potoče na drugem bregu reke Kokre.

Etimologija: peč – TOZ: ustreza občnemu imenu za skalo, kamen (pečina).

Kamnica /ž. edn., Kámnica, na Kámnic/ nad *Strmekom* – travnik.

Pečice /ž. mn., Péčce, Na péčch/ par. št. 103 in 331/3 – gozd.

Opis: Gre za skalnat hrib desno od stare možjanske poti, kjer naj bi bilo nekdanj naselje, o čemer pričajo kupi obdelanega kamenja in terasast teren.²⁸ Na parceli št. 332 naj bi bili ostanki gradu, na meji s *Pečicami*.

Etimologija: gl. *Jamna peč*.

Rjava prst /ž. edn., Rjava prst, na Rjav prstə/ par. št. 833-41 – gozd.

Opis: Na Možjanci prevladuje zaradi vsebnosti železa rdeča prst, rjava prst je izjema.

V. ŽIVALSTVO

Za Rakovcem /m. edn., Za Rákovcam, Za Rákovcam/ par. št. 485 – gozd.

Razlaga: V bližini teče potok »Rakovec«.

Zlata grlica /ž. edn., Zláta gilca, na Zlát gilc/ par. št. 239 – travnik.

ČLOVEŠKA DEJAVNOST

Mikrotoponimi iz skupine *človeška dejavnost* so za etnologa neizčrpen zaklad. Pri tem je treba opozoriti, čeprav gre za sodobna, živa ledinska imena, da nosijo sporočila o načinu življenja preteklih dob, odvisno od časa nastanka. Najpogosteje razkrivajo vrste in načine obdelovanja kmetijskih površin. Kmetovanje je bilo do nedavna glavni vir preživetja večine prebivalcev v katastrski občini. S poljedelstvom (*Groblje, Njiva*) so se ukvarjali predvsem Tupaličani, z živinorejo in sadjarstvom za domače potrebe pa v obeh vaseh. Tupaličani so pasli živino na *Vokah*, Možjančani pa ovce in živino na skupnem vaškem zemljišču *Freika*.

Edina (dopolnilna) obrt, razvidna iz ledinskega poimenovanja, je mlinarstvo ob reki Kokri, ki ga omenjajo že jožefinski vojaški zemljevidi – »na potoku je sedem vodnih objektov.«²⁹ Po vrsti od severa proti jugu so si sledili: Mlinar (nekdanj Breznos), Mohar, Narobe, Kap, Krč, Zorman in Fik.³⁰ Žal niti eden ni več ohranjen. Prvi med njimi, *Mlinar* v Tupaličah, je mlel moko do leta 1961 za potrebe domačinov in okoliških vasi od Velesovega do Besnice pri Kranju.³¹ Mlinarjeva domačija je lepo prikazana na mapi franciscejskega katastra. Mlinska kolesa in žago je poganjala umetno speljana struga *Mlinsčica*, ki se je odcepila iz reke Kokre tik pod vasjo Breg.

Naravno je bilo, da so bila polja in travniki oblikovani v pravokotnike različnih velikosti. Posebnost so parcele trikotnih ali zakrivljenih linij (*Klini, Krivica*), ki so kmetovalcu navsezadnje bile nekakšne orientacijske točke v naravi, enako kakor najbližja naselja.

Med pomembnejšimi gradbenimi posegi v okolico so v zavesti domačinov prevladali stara povezovalna možjanska *cesta* ali *pot*, potem *gozdna pot* nad Možjanco in *cerkev* sv. Klementa kot najstarejša in nekdanj edina zidana stavba v vasi (*Za cerkvijo*). Nasploh je bila za duhovno in socialno življenje domačinov zelo pomembna rimskokatoliška cerkev. Duhovnik je kot edini posameznik pustil sled v poimenovanju ledine (*Za župnikom*). V sosednji katastrski občini Breg pri Preddvoru so bili na primer pomembni graščaki, kot je bil gospod Schrott (*Šrotarica*), upravnik bližnjega gradu Turn pod Novim gradom.³²

²⁸ Pravi Pavel Roglej, enako Alojz Zaplotnik, Grabčev (1939), oba iz Tupalič.

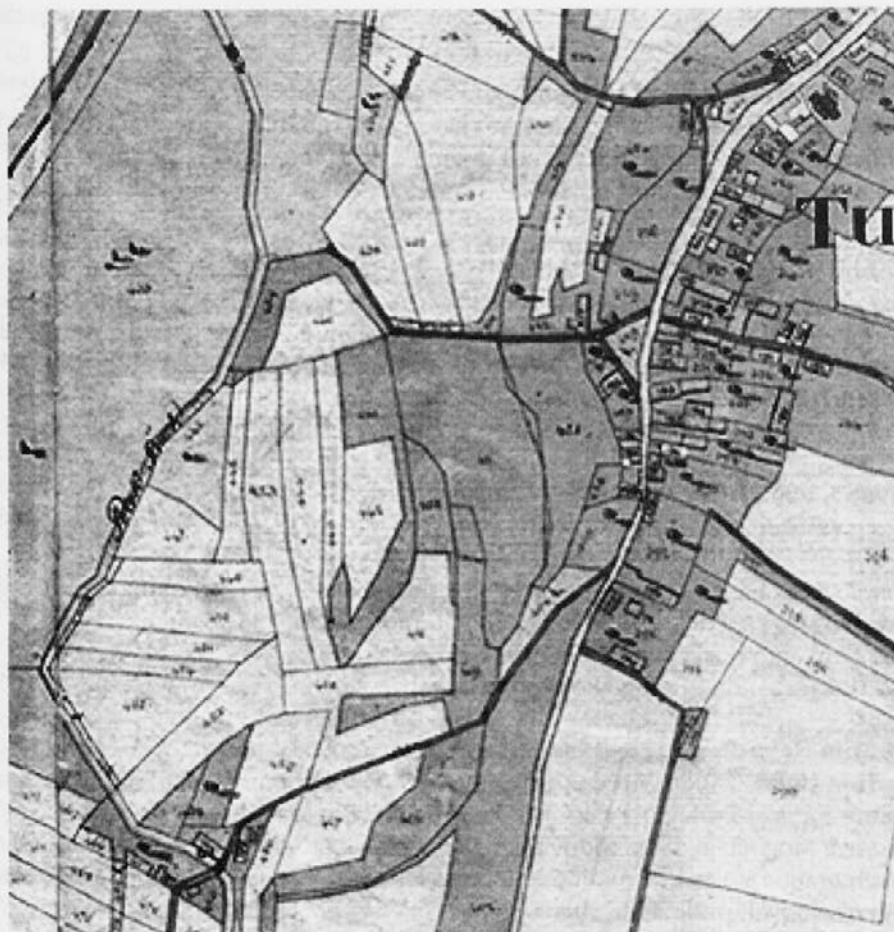
²⁹ Rajšp in Srše 1998, 4, Opisi: 205.

³⁰ Pripoved Janeza Broliha, Žnidarjevega iz Tupalič (1928).

³¹ Ana Begelj, Mlinarjeva iz Tupalič (1944).

³² Roblek 2002: 46.

Mlinarjeva domačija na franciscejskem katastru 1826

Ledinska imena nam sporočajo celo spremembe v lastniških odnosih, v obstoju družin in njihovem izginotju...³⁵ Na Možjanci imamo lep primer starega lastništva v gozdu *Freika* nad vasjo, ki se še vedno izkorišča za skupne potrebe vasi. Pri graditvi vaškega vodovoda ali cest so si domačini pomagali z lesom in denarjem od prodanega lesa iz *Freike*.³⁴ Skupna vaška zemlja je pravi arhaizem, ki je preživel vse državne zakone cesarske Avstrije o delitvi srenjske zemlje, vključno s fiziokratskimi načeli. Od srede 18. stoletja so namreč izhajali patenti in odredbe, ki so težili k razdeljevanju vseh skupnih pašnikov in gmajn, razen tistih, ki jih ni bilo mogoče uporabiti drugače kakor za pašo, tj. skalnatih, peščenih in planinskih površin, pa tudi pašniške gmajne okrog naselij, zlasti v gorskih naselbinah,³⁵ kakršna je omenjena *Freika*. Nasprotno velja za *Zadnji del* na Možjanci, kjer pravilna zemljiška parcelacija kaže na nekdanj vaški gozd, razdeljen med vse kmetije v vasi že pred letom 1826.

³⁵ Kaiser - Kaplaner 2000: 188.

³⁴ Pripoveduje Mirko Jagodic, Prgavov z Možjance (1946).

³⁵ Valenčič 1970: 156–58.

VI. KMETIJSTVO IN GOZDARSTVO

a) prvotno kmetijstvo

Novina /ž. edn., Novína, u Novín/ par. št. 486 – travnik.

Etimologija: novina – prvotno njiva, pri kateri je še ohranjen spomin na to, da je bila pridobljena s trebljenjem gozda³⁶. SSKJ: novina – nedavno izkrčen, obdelan svet.

Pod novino /ž. edn., Pod novíno, Pod novíno/ par. št. 485 – gozd.

b) poljedelstvo

Groblje /ž. edn., Gróble, u Gróblah/ par. št. 155 – njiva, par. št. 140 – travnik.

Opis: »Grobla« je velika kamnita gmota, ki je nastala, ko so domačini pobirali kamenje z njiv in ga nosili na en kup; zemlja je v Tupaličah namreč precej peščena. Kamenja se je včasih držala še prst, zato je na »grobli« začela poganjati leska in drugo grmovje, ki je dajalo senco delavcem na polju.

Etimologija: groblja – ESSJ: kup kamenja, peska, razvaline; lahko tudi grič, vzpetina, breg.

Njiva /ž. edn., Níva, na Nív/ del *Platiš* par. št. 133 – travnik.

Ozare /ž. mn., Ozáre, na Ozárah/ par. št. 626 – njiva, par. št. 622, 638-640/2 – travniki.

Etimologija: ozara – SES: travnat svet na koncu njive, kjer se pri oranju obrača plug.

Pod grobljo /ž. edn., Pod gróblo, Pod Gróblo/ par. št. 134 – travnik.

Opis: Sem smo nosili kamenje z njiv.

Pod tlako /ž. edn., Pod tváko, Pod tváko/ par. št. 249, 252 – travnik, par. št. 252 – gozd.

Spodnja tlaka /ž. edn., Spódna tváka, na Spódnə tvák/ par. št. 232 – njive.

Srednja tlaka /ž. edn., Srédna tváka, na Srédnə tvák/ par. št. 238/1 – njive.

Tlaka /ž. edn., Tváka, u Tvák/ par. št. 247-48, 255 – travnik.

Razlaga: Mogoče je, da je rodovitna ravnica ob reki Kokri pripadala enemu od treh okoliških gradov v Preddvoru ali dominikanskemu samostanu v Adergasu (Velesovo), ki so jo obdelovali podložniki s tlako.

Etimologija: tlaka – SSKJ: v fevdalizmu podložniško obvezno neplačano delo zemljiškemu gospodarju.

Velika njiva /ž. edn., Vélka níva, na Vélk nív/ par. št. 538 in 569 (ali *Bregovi*) – travnik.

Zgornja tlaka /ž. edn., Górna tváka, na Górnə tvák/ par. št. 246 – njive.

c) živinoreja

Grajenc /m. edn., Grájenc, v Grájenc/ par. št. 209 – travnik.

Opis: Travnik je bil ograjen, da niso nanj ušle krave, ki so se pasle v *Logu*. V obdobjih, ko se je živina še prosto pasla, so ograjevali zemljišča, ki so jih hoteli obvarovati pred živalmi.

Etimologija: grajenc – LG: ograjeno področje zaradi paše, med umetne terenske pregrade spadajo ograje, žive meje, ploti.

Pri kozolcu /m. edn., Pr' kozúc, Pr' kozúc/ par. št. 131 – njiva, par. št. 156 – travnik, par. št. 138 – sadovnjak.

Pri Tekletovem kozolcu /m. edn., Pr' Tékletovmo kozúc, Pr' Tékletovmo kozúc/ par. št. 107, 112 – travnik.

³⁶ Valenčič 1970: 132.

Razlaga: Téklet – staro hišno ime sredi Tupalič, nasproti mlekarne, zdaj se pišejo Pavlič.

Senožet⁵⁷ /m. edn., Snôžt, na Snôžcə/ par. št. 646 – travnik, par. št. 645 – v zaraščanju.

Etimologija: senožet – SES: praslovanska zloženka iz besede »seno« (trava, seno) in »žet« (košnja), ki prvotno pomeni košnja trave ali mesto kjer se kosi trava.

Travnik /m. edn., Trávnk, na Trávnk/ par. št. 599/1, 613 – travnik.

Veliki travnik /m. edn., Vélk trávnk, u Vélkmo trávnk/ par. št. 199, 200 – travnik.

Za kozolcem /m. edn., Za kozúcm, Za kozúcm/ par. št. 41 – njiva.

d) sadjarstvo

Podčrnice /ž. mn., Podčrnice, u Podčrnícəh/ par. št. 564 – travnik.

Razlaga: Črnice – črne češnje.

Pungrat /m. edn., Púngrat, na Púngrat/ par. št. 574, 583 – travnika, par. št. 573/2 – sadovnjak.

Razlaga: Gre za popačenko nemške besede *Baumgarten* – sadni vrt oz. sadovnjak.

Vrt /m. edn., Vít, na Vít/ par. št. 10, 11, 31, 32, 144-45 – sadovnjaki.

e) gozdarstvo

Posekaš /m. edn., Posékaš, na Posékašh/ par. št. 811-32 – gozd.

VII. DRUGA DEJAVNOST

Apnišča /sr. edn., Apníša, v Apníšh/ par. št. 559, 560/1 – gozd.

Opis in razlaga: Gre za dolinast svet, kjer so nekdanj kuhali apno.

Jama /ž. edn., Jáma, v Jám/ par. št. 134 – travnik.

Opis: Gre za 10 metrov široko in 80 metrov dolgo jamo, ki je nastala, ko so kopali pesek za nasutje novih cest po končani komasaciji.

Pri mlinu /m. edn., Pr' mlín, Pr' mlín/ par. št. 189 – njiva, par. št. 188 – travnik.

Razlaga: V bližini je stal *Mlinarjev mlin*, prvi izmed sedmih na reki Kokri.

VIII. OBLIKA PARCELE

Nad kotom /m. edn., Nad kótm, Nad kótm/ par. št. 310, 311 – travniki in naselje, par. št. 422 – gozd.

Klini /m. mn., Klínə, na Klính/ par. št. 224, 225 – njiva.

Razlaga: Parcele so bile oblikovane v »klin-; gl. še *Krvica*.

Kotel /m. edn., Kótu, na Kótlə/ del par. št. 544 – travnik.

Razlaga: Zemljišče je oblikovano kot hribček – okrog obrnjen kotel, okrog in okrog je dolina, po kateri se da voziti s kmetijsko mehanizacijo.

Kračice /ž. mn., Krášce, na Krášce/ali *Pod vodo* par. št. 573/1 – travnik.

Razlaga: Gre za kratka zemljišča.

Krvica /ž. edn., Krvíca, na Krvíc/ par. št. 216-17 – travnika.

Razlaga: Danes so parcele večina pravokotne oblike, pred komasacijo pa so bile »zakrivljene«, kakor kaže posnetek s katastrske pregledne karte. Ohranilo se je staro ledinsko ime.

⁵⁷ Pri izgovorjavi se ime obnaša kot moški samostalnik (tisti Snožat); v knjižnjem jeziku je *senožet* ženskega spola.

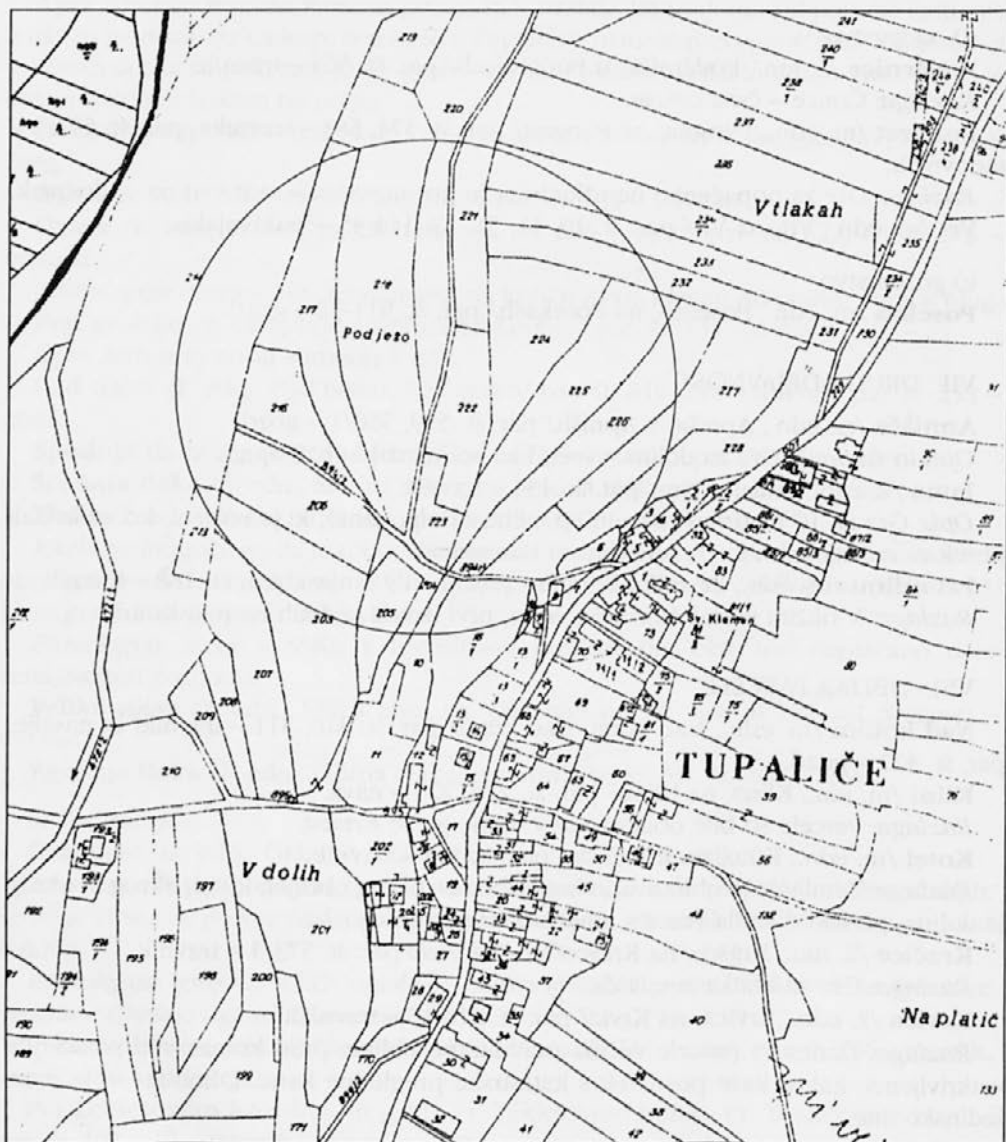
Opis: Pred devetnajstimi leti je bilo v Tupaličah izvedeno združevanje zemljišč, domačinom poznano pod imenom komasacija, ki naj bi zaokrožilo kmetijsko posest v bližini domov, tako da kmetje ne bi imeli majhnih zemljišč raztresenih po občini.

Krvina /ž. edn., Krvína, na Krvín/ – travnik ob *Krvici*.

Razlaga: gl. *Krvica*.

Širokovec /m. edn., Širôkovec, u Širôkovec/ par. št. 556 – travnik.

Opis: Gre za breg, kjer pozimi smučajo.

Krvica in Kltni so pred komasacijo upravičeno nosili svoje ime

IX. STAVBE IN POTI

Gorska pot /ž. edn., Gôrska pót, na Gôrska pót/ zgornji del par. št. 810 – gozd.

Nad cesto /ž. mn., Nad césto, Nad césto/ par. št. 526/2 – v zaraščanju.

Pod cesto /ž. mn., Pod césto, Pod césto/ par. št. 514/2, 4 – v zaraščanju.

Pod potjo /ž. edn., Pod pótam, Pod pótam/ par. št. 862 – gozd.

Pot /ž. edn., Pót, na Pót/ par. št. 584/1, 2 – travnik.

Za cerkvijo /ž. edn., Za cérkujo, Za cérkujo/ par. št. 78, 79 – njiva.

Razlaga: Gre za podružnično cerkev sv. Klemena v Tupaličah. Cerkev je kot edina prvotna podružnica lastniške cerkve v Preddvoru omenjena že leta 1154, bila pa je tudi edina podružnica srednjeveškega preddvorskega vikariata tostran Kokre. O njeni starosti priča tudi romanska ladja, ki so jo v 19. stoletju povišali in obokali. Prezbiterij v gotski tradiciji je nekdanjo polkrožno apsidu nadomestil šele nekako sredi 16. stoletja ali še pozneje. V notranjosti je delno ohranjena bogata poslikava.⁵⁸

Za hišo /ž. edn., Za híšo, Za híšo/ par. št. 54 – sadovnjak.

Za podom /m. edn., Za pôdam, Za pôdam/ ali na *Platišah* par. št. 160 – njiva.

Razlaga: pod – lesen gospodarski objekt za mlatenje žita in shranjevanje kmečkega orodja.

X. LEGA

Nad Hotemažem /ž. mn., Nad Kotémažm⁵⁹, Nad Hotémažm/ par. št. 163/1 – njiva.

Razlaga: Hotemaže – vas južno od Tupalič.

Nad Olševkom /m. edn., Nad Ušévk, Nad Ušévk/ par. št. 143 – njiva.

Razlaga: Olševka – vas na vzhodni strani Tupalič.

Stranja /ž. edn., Strána, u Strán/ par. št. 114, 118-120, 123, 128 – travnik.

Razlaga: Zemljišča ležijo nekoliko odmaknjena od vasi Tupaliče, v smeri proti Olševku.

Zadnji del /m. edn., Zád, U zádno dévə/ par. št. 842-62 – gozd.

Etimologija: del(a) – TOZ: pravni termin, ki pomeni del dediščine; v našem primeru verjetno del vaške, srenjske zemlje.

XI. LASTNIŠTVO

Ajdovka /ž. edn., Ájdovka, na Ájdovk/ v *Platišah* par. št. 158 – njiva.

Razlaga: Pr' Ajdovc – hišno ime za Tupaliče št. 23, pišejo se Gregorc.

Etimologija: ajd – SES: pogan, velikan; prevzeto iz srvnem. 'heiden' – pogan.

Freika /ž. edn., Frajka, na Frájk/ par. št. 797/1 – gozd.

Opis: Tu so Možjančani do srede 70. let 20. stoletja pasli živino in ovce ter sekali les. Pozna števina mikrotoponime: *Vrsa*, *Za starim apnom*...

Razlaga: Gozd je še vedno v lasti vse vasi in kot tak oproščen kakršnega koli davka, od tod nemški izvir besede 'frei', tj. prosto (dajatev).

Miklavžkov boršt /m. edn., Mikvávžkov bóšt, v Mikvávžkovmo bóšt/ par. št. 473 – gozd.

Razlaga: Gre za velik gozd, ki je v cerkveni lasti podružnične cerkvice sv. Miklavža na Možjanci.

⁵⁸ Höfler 1996: 179.

⁵⁹ Med starejšimi domačini je navada, da namesto 'Hotemaže' izgovarjajo 'Kotemaže'.

Pavčevo /sr. edn., Pávčev, na Pávčevm/ ali na *Vrheh* par. št. 634-35 – travnik.

Razlaga: Pr' Pavčevih se je nekdanj pravilo tam, kjer je sedaj Pr' Rožičevih, Možjanca št. 6.

Za župnikom /m. edn., Za žúpnkəm, Za žúpnkəm/ par. št. 519-23, 630, 635 – travniki

Razlaga: Ime se pojavlja že leta 1789 v JK – Sa supnekam.

XII. NEPOJASNJENA IMENA

V več primerih so imena popačena do neprepoznavnih oblik, tako da je njihova razlaga sporna. Nekaterne besede so poznane, nejasen pa je vzrok poimenovanja.

Baba /ž. edn., Bába, na Báb/ zahodni del par. št. 628 – travnik.

Drnik /m. edn., Drník, v Drník/ par. št. 463 – travnik, par. št. 441-459, 462 – gozd, dejansko levi breg reke Kokre.

Opis: Gre za strm skalnat breg, poln velikih čeri; v JK se pojavlja kot ledinsko ime Dereunik.

Jeber /ž. edn., Jébr, u Jébrə/ par. št. 560 – travnik v zaraščanju.

Opis: Teren visi, na koncu so še skale, zato je mogoče, da gre za popačenko besede reber.

Jovnik /m. edn., Jôvnik, u Jôvnik/ par. št. 565-67 – travnik.

Opis: Zemlja je pusta, na skali, teren je zelo strm. Lahko bi bil mikrotoponim, povezan z besedo ilovica ali »jilovca«, kakor rečejo domačini.

Kolednik /m. edn., Kolédnk, u Kolédnk/ del Bregov par. št. 526 – travnik.

Kršiša /sr. mn., Kršiša, na Kršišh/ par. št. 526/2,3, 527, 528, 628 – travniki.

Opis: Teren je kamnit in valovit.

Pod čapkam /m. edn., Pod čápkam, Pod čápkam/ par. št. 544 – travnik, par. št. 545 – gozd.

Pod snikom /m. edn., Pod sníkm, Pod sníkm/ par. št. 834 – gozd.

Spodnji vrtičnek /m. edn., Spódn vrtížnek, u Spódnmo vrtížnek/ par. št. 375/2 – gozd.

Taberše /sr. edn., Tábrše, u Tábršh/ ob cesti Tupaliče – Breg nekje proti »srednji poti« oz. par. št. 203 – travnik

Razlaga: Hoditi v tabrh pomeni opravljati dnino – delo enega dneva. Morda je ime povezano z opravljanjem tlake, po kateri se imenujejo bližnja polja na severu. Misel na tabor – utrdbo je sredi ravnine manj verjetna.

Etimologija: dnina – SSKJ: delo na kmetiji, ki ga opravlja najet delavec, plačan na dan.

Vrtičnek /m. edn., Vrtížnek, u Vrtížnek/ 368/1, 2 – gozd, ki seže do možjanskega polja.

Opis: Če piha močan veter oz. vrtinec, je vse drevje polomljeno.

Vožič ali **Užič** /ž. edn., Vôžč, ali Užič, v Užič/ par. št. 219, 220 – njiva.

Opis: Tu je bila nekdanj poljska pot.

Veliki štant /m. edn., Vélk štánt, na Vélkmo štánt/ par. št. 349-50, 360-61 – gozd.

Opis: V zgornjem predelu parcel je arheolog Andrej Valič izkopal domnevno grobno gomilo, povezano s še neraziskano starejšo železnodobno naselbino na nekoliko višji ledini *Vrtičnek*.⁴⁰

⁴⁰ Več v: Valič 1999: 49, 50.

Razlaga: »Veliki« se pravi zato, ker so parcele velike in v primerjavi z okoliško parcelacijo nekoliko nenavadno oblikovane, beseda štant pa v tej zvezi ni pojasnjena.

Vrsa /sr. mn., Vřsa, na Vřsah/ par. št. 810, v *Freiki* – gozd.

Za jebrom /m. edn., Za jébrm, Za jébrm/ par. št. 814 – gozd.

Za jovnikom /m. edn., Za jôvnikm, Za jôvnikm/ par. št. 805 – gozd.

Zgornji vrtižnik /m. edn., Zgôrn vrtižnek, u Zgôrnmo vrtižnek/ par. št. 372 – gozd.

Imenoslovna podoba v 18. stoletju

Predstavljena je na podlagi jožefinskih katastrov katastrskih občin Štefanja gora in Olševek iz leta 1789, ki so odličen imenoslovni vir. Polni ledinskih imen so tako imenovani »posestni listi«, ki kažejo na stanje nepremičnin posamičnega posestnika po vaseh.⁴¹ Vsaka zemljiška parcela ima svojo topografsko številko in zemljiško, tj. ledinsko ime. Zapisana so v slovenščini tistega časa, za jezikoslovce strokovno zelo zanimiva, saj kažejo na glasoslovne in oblikoslovne značilnosti krajevnega govora.⁴² Le vrtovi na Možjanci so zapisani v nemškem jeziku. Zastarela ali manj poznana imena so razložena v opombah. Vsa imena so prepisana tako, kakor so navedena v virih (beri: ch = h, s = z, sch = š, sh = š, tsch = č, z = c, zh = č). Če se določeno ime pojavlja večkrat, ima pripisano število.

Glavne ledine, označene z rimskimi števili, izhajajo iz tako imenovane »fasije«, knjige s popisom vseh zemljiških parcel v katastrski občini.

Opozorila bi samo na nekaj ledinskih imen. Kljub ugodnemu terenu je bilo poljedelstvo na območju Tupalič od nekdanj zahtevno, saj je zemlja pomešana s kamenjem. Pobiranje kamenja z njiv (odtod ledinsko ime *V groblah*), ki prileze iz zemlje z oranjem in preveč poškoduje plug, je v navadi že stoletja. Na poljih so po franciscejskem katastru gojili večinoma žita: pšenico, koruzo, proso in ajdo, na drugo ali tretje razrednih njivah tudi oves, ter poljščini repo in deteljo. Žita in druge poljske pridelke so posušili v lesenih stegnjenih kozolcih na koncu njiv (*Per kosuze*), kjer stojijo še danes, le da so zadnjih dvajset let betonski in služijo, vendar vse redkeje, sušenju sena. Na fevdalno dobo, ko se je zemlja delila na rustikalno in dominikalno, ki so jo deloma obdelovali tudi podložniki, spominja ledina *Tuaka* na holocenski ravnici ob Kokri, danes *Zgornja*, *Srednja* in *Spodnja tlaka*. Od sadnih vrst so prav gotovo uživali ob češnjah (*Pod zernizam*) in hruškah (*Per hruschze*), ki niso rasle v sadnih vrtovih, pač pa samostojno.

Ledinski imeni *Apniza* in *Apnishka* pričata o kuhanju apna na območju Možjance že v 18. stoletju. Verjetno je mogoče dejavnost povezati s pojavom zidanih hiš oziroma stavb, saj graditev z lesom apna ne potrebuje. Apno so lahko uporabili kot razkužilo v primeru epidemij ali kužnih bolezní. Priprava apna v večji količini je morala prenehati pred prvo svetovno vojno, saj se o njej niti najstarejši prebivalci vasi ničesar ne spominjajo.

Ostala imena preprosto opisujejo naravno – kulturno krajino v jeziku 18. stoletja in kot taka bi bila zanimiva predvsem za jezikoslovce.

⁴¹ Ribnikar 1982: 327.

⁴² Škofic 1998: 49.

KATASTRSKA OBČINA ŠTEFANJA GORA – vas Možjanca

XX. ledina: VAŠKA LEDINA

vrtovi	travniki
Gärten bei dem Scheuer dem Guth Höflein dienstbar 3 Beim Hauß 2 Garten beim Hauß	Garten beim Hauß Garten beim Hauße unter die Kirche daselbst dienstbar

XXI. ledina: PER ZERKLE

njive	travniki
Per zerkle 3 Na trauenze 2	Traunik 3 Na Traunek Sa vodo

XXII. ledina: NA GABROUZAH

gozd
na Gabrouzah 38

XXIII. ledina: SA VODO

njive		travniki	pašniki
Na ussarah 4	Na velkeh mozileh	Na ussarah 3	Na kerschischeh 2
Na vercheh 4	Per kosuze	Traunik 3	Pod vodo 2
U mozileh 4	Per sevenze	Leskouza 2	Apnishka
Mala dolina 3	Podizahgam	V motschilich 2	Mala dolina
Na verte, Na verteh 3	Pod podam	V verteh 2	Na shnoeth
Na babe (ali Pabe) 3	Pod vodo	Mala dolina	Na velkeh mozileh
Na hribe 2	Pod zernizam ⁴⁵	Nad vodo	Novinze
Na kerschischeh 2	Rebernik	Na snoset	Per kosuze
Na novinze 2	Sa supnekam	Na velke niue	Reber
Na podovenza 2	Sredna niuna	Na verhah	Sa vodo
Pod pungratam 2	U dolle	Pod pungertam	U novinze
Sa vodo ali vudo 2	U doline	U mozelach	V dolin
Stermez 2	Vasse	U reber	V scheroke doline
U seitih ali serteh 2	Velza niua	Vasse	V srednem reber
Acker	V prege (brege?)	V motschilah	
Apniza	V sadnem rebre	V novine	gozd
Jasse		V topole	
Na dobe			Brdah ali v Berdeh
Na male niveze			Breih
Na novine			V boste ali v Worste
Na preuernize (?)			V deu
Na scheroke doline			V gosche
Na snosheth			V topole

⁴⁵ Pod černicam.

XXIV. ledina: V BERDEH

gozd
V berdeh, V werdech 13

KATASTRSKA OBČINA OLŠEVEK – vas Tupaliče

I. ledina: VAŠKA LEDINA

vrtovi		pašnik
Na verte per hische 8 Na verte 5 Na Bogatinze ⁴⁴ Na Schauske ⁴⁵ Na verth u brenzelu	Na verze ta male Per hische Vertez Vertez sa schischo	Vertez per zeste

II. ledina: TUAKA

njive		travniki
Na kervize, prute Koker 4 Jescha 3 Na srednem polle 3 Na klinzeh 2 Per kosuze 2 Na peske Na voschize Sa kosuzam	U tuaze, Tuaka 9 Sgorna tuaka, U sgorne tuaze 6 Spodna tuaka 2 U trauneze, Travenk 2 Sa vulzam Vertez	Na voschize Sa kosuzam
		pašnik
		Spodne voch

III. ledina: V DOU

njive	travniki	pašnik
V dove 3 Na taberschze Per kosuze Sa vulzam V sarotie	Na taberschze Na verthe Per kaische Per kosuze V dove V sarotie	U loge

IV. ledina: U VOZE

njive	travniki
V dou, U doue 3 Na voze, V voze 3 Per mline, Pred mlinam 3 Per starmu sevenze Sa schirmam Sgorna voka V dove per vode V loge	Na travenze Na voze Pred mlinam Sgorna voka Travenk U verte Vertez

⁴⁴ Izumrlo hišno ime, ki ga ne poznajo niti v Tupaličah, niti v Olševku.⁴⁵ Hišno ime v Olševku – pr' Šavs.

V. ledina: PER MLINSCHZE – SA VODO – SPODNA VOKA PER JESCHE

njive	travniki	pašnik
Na spodni vozi	Sa vodo na verth	Sa vodo
Sa podam	Savoka et jescha	
Sa vodo	Spodna voka	
U savoke		

VI. ledina: PER GROBLACH – NAD USCHEUKAM

njive		travniki
Nad Uscheukam ⁴⁶ 6	Na sidouze (Na sidanze?)	Usare per kosuze
V groblah 6	Na usarah	
Na platitsche, V platische 4	Per hruschze	
Per kosuze 3	Pod groblo	
Nad Hotemasham 2	Sa Grabzheum ⁴⁸ kosuzam	
Pod vertam 2	Sa tem malem kosuzam	
V sduanze (V sdovenze?) 2	Sa tem velkem kosuzam	pašniki
Kerviza	Ta velka niva	Nad groblo
Na Aidouke ⁴⁷	V kotitschke	Per kosuze
Nad groblo		V kotitsce

VII. ledina: SA ZERKUJO (U KUANZE)

njive	travniki	pašniki
Na kuanze, U kuanze 5	Na kuanze	Na usarah
Sa Studenam ⁴⁹ 2	Na spodneh usarah	Per kosuze
Na spodneh usarah	Na usarah	Sa Stedenam
Na usarah		V kotesch
Per kosuze		
Sa Koschakam		
Sa kosouzam		
Sa Mekuzhevim ⁵⁰ kosuzam		
Sa podam		
Sa zerkujo		
Ta sredna na usarah		

VIII. ledina: POD GMAINO

njive	travniki	pašniki
V ivouze 3	V ivouze 2	V strane
V strane 3	Travenze	
Sa snamnam 2	V strane	
Na stese		
Per zeste		
V sgornem pole per zeste		

⁴⁶ Nad Olševkom – sosednja vas.⁴⁷ Hišno ime v Tupaličah – pr' Ajdovc.⁴⁸ Hišno ime v Tupaličah – pr' Grabe'.⁴⁹ Velika kmetija, ki je bila v jožefinskem času last Simona Studen, Tupaliče št. 1.⁵⁰ Hišno ime v Tupaličah – pr' Mekuč.

IX. ledina: PER PILLERJOVEM BOSCHTE

njive	travniki	pašniki
U strane 5 Na zeste	U strane 4	V strane 3

XXIX. ledina: POD MOSCHANSKEM VERHAM⁵¹

gozd	gozd	
V dereunike 40	Na maleh lesseh	U Koker ta druge
U lesse, U leiše, Na lešeh 22	Na niuzeh	U menizah
U vertischneg 17	Na schaze	U potoke
Na katschiem werde/ berde 17	Na skale	V dolin
U Koker 16	Pod schischnekam	V kopriunze
Na boshte 14	Puschaninza (?)	V schmehelskeh doleh
Na porte 3	Shemhenskem delli (?)	V stenitscheh
Na kugvah 2	Šgorne voh	V strasche
V lipnem verhu 2	Schupaine dolline	V tshelle
Ivouza	U gmaine	V Zakouze
Na kamneke	U Koker ta prve	

Arhivski viri in slikovno gradivo

Jožefinski kataster za Kranjsko (JK)

Enota 129 Katastrska občina Štefanja gora. Fassion Buch, Individula Ausweis, ARS.

Enota 42 Katastrska občina Olševek. Fassion Buch, Individula Ausweis, ARS.

Franciscejski kataster za Kranjsko (FK)

Enota L 304 Katastrska občina Tupaliče. Castral – Schatzungs Elaborat, Katastralplan, ARS.

Enota L 187 Katastrska občina Olševek. Katastralplan, ARS.

Katastrski pregledni načrti (KPN)

1978 merilo 1: 5000. Katastrska in geodetska uprava Kranj.

Upravna karta občine Preddvor (UK)

1997 merilo 1: 25000. Občina Preddvor.

Fotografije

2000–2002 Fototeka avtorice.

Literatura**Atlas Slovenije**

1986 *Atlas Slovenije*. Ljubljana.

Badjura, Rudolf

1953 *Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje*. Ljubljana. (LG)

⁵¹ Ker jožefinski kataster nima zemljevida, ne moremo natančno določiti meje med ozemljem vasi Tupaliče in Olševek, na katerem leži omenjena ledina, zato katero od naštetih imen lahko danes sodi k vasi Olševek.

Bezljaj, France

1956 *Slovenska vodna imena, I. del.* Ljubljana.

1976 *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV.* Ljubljana. (ESSJ).

Blaznik, Pavle

1970 Kolektivna kmečka posest, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. del.* Ljubljana.

Čop, Dušan

1990 Imenoslovje in njegove zakonitosti, v: *Skaleras I.* Ljubljana.

1992 Krajevna in ledinska imena med Begunjami in Radovljico oziroma Lescami, v: *Radovljiški zbornik.* Radovljica.

Kaiser - Kaplaner, Ingrid

2000 Flurnamen in der Kastralgemeinde Maria Elend, v: *Maria Elend im Rosental. Gestern und heute mit Flurnamen und Lebenswegen.* Celovec, Ljubljana in Dunaj.

Klemše, Vlado

1988 Ledinska imena na doberdobskem Krasu, v: *Doberdob včeraj in danes.* Doberdob.

Kosi, Miha

1998 *Potujoči srednji vek.* Ljubljana.

Hoefler, Janez

1996 *Srednjeveške freske v Sloveniji. Gorenjska.* Ljubljana.

Merkù, Pavle

1994 *Toponomastika občine Zgonik. Znanstvena raziskava.* Zgonik. (TOZ)

Otorepec, Božo

1999 Občina Preddvor v srednjem veku, v: *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor.* Preddvor.

Reišp, Vincenc in Aleksandra Serše

1998 *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 4. zvezek.* Ljubljana.

Ribnikar, Peter

1982 Zemljiški kataster kot vir za zgodovino, *Zgodovinski časopis* 36, 4. Ljubljana.

Roblek, Polona

2002 *Preddvor v luči franciscejskega katastra. Imenoslovni poskus* (Diplomska naloga). Preddvor.

Slovar slovenskega knjižnega jezika I.–IV.

1970–1991 *Slovar slovenskega knjižnega jezika.* Ljubljana. (SSKJ)

Snoj, Marko

1997 *Slovenski etimološki slovar.* Ljubljana. (SES)

Škofic, Jožica

1998 Mikrotoponimi v Kropi in bližnji okolici, v: *Jezikoslovni zapiski* 4. Ljubljana.

Titl, Jurij

1999 Ledinska imena, *Kras* 35.

Valenčič, Vlado

1970 Vrste zemljišč, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. del.* Ljubljana.

Valič, Andrej

1999 Temeljne arheološke prvine okolice Preddvora, v: *Preddvor v času in prostoru, Zbornik občine Preddvor.* Preddvor.

Zemljevid krajevnih in ledinskih imen Goriške

1999 *Goriško ozemlje* (spremno besedilo). Gorica.

Zemljevid Tržaškega ozemlja s slovensko mikrotoponomastiko1977 *Tržaškò ozemlje* (spremno besedilo). Trst.**Žontar, Jože**1999 Občina Preddvor nekdanj, v: *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor*. Preddvor.*Summary***Place Names in the Tupaliče Cadastral Commune**

Place names speak for themselves. A comparison of contemporary place names with the ones from the period of emperor Franz Joseph in the 18th century reveals that despite the time span of two centuries most of them have remained unchanged. The only difference is that there were fewer of them in the past, which denotes that the area in question had been less divided. Most older place names reveal the connection between man and nature. They describe the plant world, natural forms or waters of different areas. They often list house names of wealthier families. Living on the edge of memory, contemporary house names have been classified into different categories:

A: place names that denote a «natural situation»

group	number of names	%	% of explained names	most common name
earth surface	23	43,4	22,3	<i>Dolina</i>
plant world	19	35,8	18,5	<i>Voka</i>
soil composition	5	9,4	4,9	<i>Peč</i>
water shapes	4	7,6	3,9	<i>Voda</i>
animal world	2	3,8	1,9	-
total	53	100	51,5	<i>Voka</i>

B: place names that refer to «man's activity»

group	number of names	%	% of explained names	most common name
agriculture	23	34,3	22,3	<i>Tlaka</i>
other activity	3	4,5	2,9	<i>Apnišča</i>
lot shape	7	10,5	6,8	<i>Krivina</i>
position	4	6	3,9	-
buildings and paths	8	12	7,8	<i>Pot</i>
ownership	5	7,5	4,9	-
total	50	100	48,5	<i>Tlaka</i>

C: all contemporary place names

group	number of names	% of all names	most common name
natural condition	53	44,2	<i>Voka</i>
man's activity	50	41,7	<i>Tlaka</i>
unexplained names	17	14,1	<i>Vrtičnek</i>
total	120	100	-

Vera Kržišnik - Bukić

Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo

---

Slovenci so se priseljevali v dežele nekdanje skupne jugoslovanske države še pred njenim nastankom, že vsaj od 19. stoletja naprej, medtem ko jih je mogoče zlasti v Zagrebu, na Reki in ponekod na hrvaški strani slovensko-hrvaške meje zaslediti še prej, tako da lahko veljajo v omenjenih krajih za domačine. Čeprav so se priseljevali zlasti v mesta, rudarska in industrijska središča, so bili npr. v Slavoniji, Bosni, Makedoniji, Vojvodini tudi agrarni kolonisti. Številčno najmočnejše navzoči so bili sredi 20. stoletja (71.652, popis 1953), ob razpadu SFR Jugoslavije naj bi jih bilo po prebivalstvenih popisnih podatkih nekaj čez 35.000, po še drugih virih avtorice pa vsaj 100.000. Njihov splošni družbeni pomen je v obravnavanih deželah, po ocenah zadevnega družbenega okolja, presegal njihovo zgolj številčno navzočnost. V vseh, po letu 1991 novo nastalih državah na območju nekdanje Jugoslavije so se Slovenci obdržali in želijo ohraniti svoje slovenstvo, o čemer pričajo številna kulturna društva, ki so jih ustanovili povsod tam, kjer je bilo mogoče.

Slovenes migrated to the areas of the former state of Yugoslavia long before it had even existed as such, and have been living there at least since the 19th century. In Zagreb, Reka and in some areas along the Croatian side of the common border they have settled so long ago that they are viewed as natives. Even though the majority of them went to towns and to mining and industrial centers, some of those coming to Slavonija, Bosnia, Macedonia or Vojvodina also settled on farms. In the middle of the 20th century the number of Slovenes living in other Yugoslav republics was the highest, as many as 71 652 according to the 1953 census. According to official census data over 35 000 lived there in the period of Yugoslav disintegration. By using some other sources the author estimates that this number was as high as 100 000. The majority nation views these Slovenes as a socially very relevant factor regardless of their numbers. Slovenes still live in all of the newly-created states on the territory of former Yugoslavia. Wherever possible, they have created their own associations and clubs that help them preserve their Slovene identity.

Uvod

Ob desetletnici osamosvojitve Slovenije se je zvrstilo kar nekaj znanstvenih posvetov, ki so iz različnih zornih kotov skušali analizirati pot do nastanka samostojne in neodvisne slovenske države.¹ Na proslavah so si govorniki prizadevali za čim celostnejšo podobo vloženih naporov in vsestranskih bojev ter posledičnih uspehov slovenskega državnega osamosvajanja. Ob vseh teh priložnostih je bila seveda v ospredju pridobljena državna samostojnost kot vrhunski zgodovinski dosežek slovenskega naroda. Sočasno pa je ostal povsem v ozadju, če je sploh bil v tem kontekstu kje omenjen, en vidik slovenstva, ki pa je bil prav z dogajanjem leta 1991 tudi usodno povezan. Gre za tisti del slovenskega naroda, ki se je ob razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije nenadoma znašel zunaj nove slovenske države, ostal na območju preostalega dela dotedanje Jugoslavije.² Tukajšnji zapis o teh, tedaj okrog 100 tisoč Slovincih naj bi vsaj nekoliko dopolnil splošni pogled na zgodovinski trenutek, ki ga je slovenski narod doživel pred desetletjem z državno osamosvojitvijo. Na podlagi svojega dosedanjega raziskovalnega dela bom skušala podati zgoščen prikaz o Slovincih, ki so živeli ali živijo na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji.

Slovenci so prihajali živeti v dežele nekdanje skupne jugoslovanske države še pred njenim nastankom. Tako številčno kakor po pomenu, ki so ga priseljeni Slovenci imeli v novem okolju, je v ospredju 70-letno obdobje jugoslovanske države, v katerem je bil čas do druge svetovne vojne za tamkajšnje slovenstvo morda celo plodnejši od dvakrat daljšega po drugi svetovni vojni. Z razpadom Jugoslavije pa so nastopile za te Slovence povsem nove okoliščine, ki si jih sami nikakor niso želeli, temveč so jih doživeli z mešanimi občutki, pretežno z grenkobo, razočaranjem, resigniranostjo, strahom, vendar tudi s ponosom.

Tudi civilno-družbena ustanova, kot je Slovenska izseljenska matica, Slovencev v bivši skupni državi zunaj Slovenije ni obravnavala kot izseljencev. To so postali tudi zanjo šele z letom 1991, odkar se jim je začela razmeroma zgledno posvečati, skladno s svojim načrtovanim delovanjem, zmožnostmi in pristojnostmi.

Ker zaradi pripadnosti skupni državi s Slovenci v Sloveniji, ti Slovenci za razloček od drugih, tradicionalnih zamejcev in izseljencev do pred nekaj let sploh niso bili predmet posebne raziskovalne pozornosti, kaj šele temeljnega raziskovanja, bo celovitejši pogled nanje mogoč šele v prihodnje, čez približno desetletje, ko se bosta že objavljeni knjigi *Slovenci v Hrvaški* (1995) in nastajajoči o Slovincih v Bosni in Hercegovini čez nekaj let pridružili še načrtovani knjigi o Slovincih v Zvezni republiki Jugoslaviji (Srbiji in Črni gori) in Makedoniji. Ta dela naj bi bila podlaga sintetični in uravnoteženi predstavitvi Slovencev v deželah/državah nekdanje Jugoslavije.

Tukajšnja predstavitev sledi merilu geografske bližine oziroma oddaljenosti, tako kakor so te dežele/države navedene v naslovu. Dodatno pa to zaporedje narekujejo še naslednji dejstva. Večja geografska bližina Sloveniji je v vseh obdobjih in tudi danes

¹ Med temi posveti sta bila gotovo osrednja v Brežicah in v Kopru. Prim. *Slovenska osamosvojitve 1991. Pričevanja in analize. Simpozij, Brežice, 21. in 22. 6. 2001* (ur. J. Perovšek); *Mednarodna znanstvena konferenca ob 10. obletnici samostojnosti Republike Slovenije*, Koper, 25.–26. 10. 2001.

² Po popisu prebivalstva, zadnjem velikem skupnem aktu SFRJ pred razpadom, je po drugih republikah razen Slovenije živelo 35.388 Slovencev, ki so se tako narodno samoopredelili. Prim. tabelo in pojasnilo v: V. Kržišnik - Kukić, *O Slovincih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991, Razprave in gradivo* 26–27 1992: 198. Upoštevajoč še druge raziskave avtorice pa je slo dejansko vsaj za trikrat večje število.

povezana z večjim številom tamkajšnjih Slovencev, nato z njihovo boljšo organiziranost in z njo povežano boljšo prepoznavnostjo v drugo-narodnem večinskem okolju.

Hrvaška

Splošno dejstvo je, da je bilo Slovencev na Hrvaškem v vseh obdobjih razmeroma največ; po zadnjem, še jugoslovanskem popisu prebivalstva iz leta 1991 22.376.³ To je znatno več, kakor je bilo drugih Slovencev (13.012), ki so bili tedaj popisani v vseh drugih delih Jugoslavije izven Slovenije. S tem je poudarjeno samo razmerje. Hkrati pa kaže takoj pripomniti, da so omenjene številke ne le popisno najnižje v pretekli polovici stoletja, temveč so precej nižje od stanja, ki je razvidno iz nekaterih drugih, bolj življenjskih kazalnikov.

Toda pogledimo najprej v nekoliko oddaljenejšo preteklost. Na področje današnje hrvaške države so se Slovenci posamič naseljevali že precej pred 19. stoletjem, od tedaj pa jih uradni popisi prebivalstva začenjajo šteti že v več tisočih.

In če se za začetek najprej ustavimo pri številkah, naj bodo v grobem predstavljeni popisni izidi skoz zadnje stoletje, ob splošni pripombi, da pri teh popisih (kar ne velja le za Hrvaško, temveč tudi za druge tu obravnavane dežele) ni šlo le za neenotna osnovna merila, temveč tudi za razlike v teritorialnem obsegu Hrvaške (oziroma drugih dežel) v času popisov, tako da te številke niso res zelo ustrezne. Pa vendar. Po popisih v letih med 1880 in 1921 je bil glavni kriterij občevalni jezik (leta 1880: 20.102, leta 1890: 20.987, leta 1900: 19.789, leta 1910: 15.686, leta 1921: 23.260 prebivalcev Hrvaške (brez Istre in Reke, ki sta tedaj sami imeli skupaj prek 20.000 prebivalcev s slovenskim govornim jezikom).⁴ Leta 1931 se je spraševalo po domovinski pripadnosti: iz Dravske banovine, ki se je v glavnem ujemala s slovenskimi deželami v Kraljevini, je bilo naštetih 34.765 le na področju Savske banovine (ki je delno zajemala Bosno, bila pa zmanjšana za Dalmacijo). Pozneje, od srede 20. stoletja, pa imamo opraviti z eksplicitno narodnostnim samo-opredeljevanjem, ko je mogoče spremljati Slovence tudi v enotnem teritorialnem okvirju, opredeljenem z »avnojskimi«⁵ mejami, veljavnimi tudi na začetku 21. stoletja (leta 1948: 38.734, leta 1953: 43.010., leta 1961: 39.101, leta 1971: 32.497, leta 1981: 25.134). Številčno gibanje je do polovice 20. stoletja torej rastlo, nato pa stalno, razmeroma naglo upadanje števila Slovencev na Hrvaškem.⁵

Od 19. stoletja so Slovenci na Hrvaškem v zgodovinsopisju in leposlovni literaturi predstavljeni ne le kot posamezniki, temveč tudi kolektivno, čeprav kotčasni prišleki, ki so bili sezonski delavci na poljih in v gozdovih. Kot sezonski gozdni delavci so Slovenci potem odhajali še naprej na Vzhod, vsem pa so doma pravili »hrvatarji«. Še pred 19. stoletjem je slovenska mladina odhajala na šolanje v Varaždin, na Reko, v Opatijo in seveda v Zagreb, najprej kot srednješolsko, pozneje, v 20. stoletju, zlasti univerzitetno središče. Pri slednjem gre poudariti pomen tistih visokih šol, ki jih takrat Ljubljana (še) ni imela, npr. Medicinska fakulteta ali Akademija za likovno umetnost. Tako v daljni kot v bližnji preteklosti so bile zelo pomembne

³ Najobsežnejšo analizo popisnih podatkov o Slovencih na Hrvaškem v letu 1991 je podala S. Mežnarič, Slovenci u Hrvatskoj. Podaci i model jednog (sociološki) istraživanja, v: *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995, 195–229.

⁴ A. Szabo, Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880 i 1910. godine, v: *Slovenci v Hrvaški*, 85–107.

⁵ V. Kržišnik-Bukić, O Slovencih..., 191–197.

trgovske in gospodarske vezi, ki so mnoge Slovence že zaradi teritorialne bližine in jezikovne sorodnosti tudi za trajno privabile na hrvaška tla. Težko bi našli dejavnost ali poklic, ki ga ne bi opravljal tudi kak Slovenec ali Slovenka, od dninarja in vaškega posestnika, obrtnika in trgovca, delavca različnih strok, služkinje, gostilničarja, državnega uradnika, učitelja, zdravnika, do duhovnika in nune. Nemalo je bilo in je še na Hrvaškem Slovencev, ki so bili in so znani znanstveniki in umetniki, gospodarski in drugi strokovnjaki, športniki.

Ob tem kaže poudariti dejstvo, da so bili Slovenci na Hrvaškem vedno izrazito mestni prebivalci. Številčno jih je bilo opazno največ v Zagrebu (v 19. stoletju uradno/popisno največ leta 1890: 5.880 prebivalcev s slovenskim materinim jezikom, kar je tedaj pomenilo 15,20 % vsega zagrebškega prebivalstva, v 20. stoletju največ leta 1953: 17.592 narodnostno opredeljenih Slovencev), za njim je bila vedno Reka z uradno približno tremi ali štirimi tisoč Slovenci že stoletje in več, sledili so z več kot tisoč ali včasih kaj manj Pulj, Split in Opatija.

V primerjavi z drugimi nekdanjimi republikami nekdanje Jugoslavije pa je treba Slovence na Hrvaškem razen v številčnem pogledu obravnavati drugače tudi iz geografskih razlogov. Slovenski in hrvaški narod sta sosedata. Neposredno teritorialno sosedstvo slovenskih dežel s hrvaškimi je skozi zadnji stoletji do danes oblikovalo dve tipični vrsti Slovencev na Hrvaškem: tiste, ki jih zaradi že več-generacijskih korenin na Hrvaškem lahko imamo za tamkajšnje domačo prebivalstvo, in druge, ki so priseljenci v novejšem času. Slovenci sicer danes spadajo med starejše hrvaške prebivalce, saj jih 2/3 živi tam že več kot tri desetletja.

Avtohtone Slovence je mogoče najti v Istri, na Reki, na nekaterih manjših še ne dovolj raziskanih območjih na hrvaški strani današnje slovensko-hrvaške meje in v Zagrebu. Kar 70 % zagrebških Slovencev je imelo stalno prebivališče v glavnem mestu Hrvaške še pred letom 1945.⁶

Tudi relativna gosta naseljenost je vedno bila in je ostala večja v področju ob meji, ki je zgodovinsko stara meja. Kot notranja upravna meja v širši skupni državi (Habsburška monarhija, Jugoslavija) se v svojem največjem delu skoz stoletja ni bistveno spreminjala. V letu 1991 je živel v 17 hrvaških obmejnih občinah, skupaj z Zagrebom in Reko, 14.580 Slovencev (tj. 0,95 % tamkajšnjega prebivalstva). To je v primerjavi z letom 1971 res za 7349 manj, vendar hkrati skoraj še dvakrat toliko glede na delež Slovencev v prebivalstvu Hrvaške leta 1991.⁷

Najpomembnejše kulturno središče slovenstva na Hrvaškem je bilo vedno mesto Zagreb. Tudi največ slovenskih društev (študentski *Triglav*, *Slomškovo prosvetno društvo*, *Zveza slovenskih služkinj*) je nastalo prav tu. Med njimi ima gotovo posebno vlogo Slovenski dom, ki si lasti kontinuiteto obstoja in delovanja, z izjemo časa druge svetovne vojne, vse od leta 1929, ko je nastala Narodna knjižnica in čitalnica, vse do danes, ko društvo slavi že 52-letnico svojih prostorov v najožjem središču Zagreba, na Masarykovi 13, kjer je tudi sedež Zveze slovenskih društev na Hrvaškem. Vanjo so na prelomu dveh stoletij vključena še društva *Bazovica* na Reki (ustanovljeno leta 1947), *Triglav* v Splitu (1992) in *Dr. France Prešeren* v Šibeniku (1997). Sicer pa so imeli dolga desetletja svoje kulturno društvo *Triglav* tudi Slovenci v Karlovcu, kjer se, po daljšem

⁶ S. Mežnarić, Nav. delo.

⁷ V. Kržišnik - Bukić, *Narodnostna sestava v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško*, Ljubljana 1997, posebej str. 21–25.

zastoj, prek tamkajšnje knjižnice slovenstvo znova obuja. Med obema svetovnjima vojnoma so imeli Slovenci društvo v Osijeku. Še v 19. stoletju pa so prav tam, v »Oseku«, javno in organizirano s skromno kulturno slovesnostjo proslavili 75-letnico Prešernovega rojstva; morda je bilo to prvič, pisalo se je leto 1875, da je bila kje na območju poznejše jugoslovanske države prirejena slovesnost v čast Prešernu.⁸ Brez formalnih društvenih povezav so se Slovenci v preteklosti zbirali in se družili še v Opatiji, Pulju, Dubrovniku, Varaždinu, Čakovcu in seveda še kod. Čeprav je v vseh omenjenih mestih občasno prihajalo do pobud o tudi društvenem samopovezovanju, je bila ta težnja uresničena le v Dubrovniku, in to celo dvakrat. Najprej je bil leta 1985 ustanovljen *Slovenski klub Dubrovnik*, ki je z razpadom Jugoslavije tudi sam usahnil, na začetku 21. stoletja pa sta se pojavili v Dubrovniku kar dve novi slovenski društvi.⁹

V skoraj polstoletni »Titovi« Jugoslaviji so Slovenci na Hrvaškem, enako kakor v drugih ljudskih, pozneje socialističnih republikah, imeli pravni status pripadnikov naroda, ki je enakopraven s hrvaškim oz. z matičnimi narodi teh republik. Tik pred razpadom Jugoslavije so Slovenci na Hrvaškem z ustavno opredelitvijo Republike Hrvaške leta 1990 postali narodna manjšina, ki pa jo je sprememba ustave Hrvaške leta 1997 nominalno zbrisala. Ta neutemeljeni akt je močno prizadel dostojanstvo Slovencev na Hrvaškem, ki so bili skoz vso svojo zgodovino le konstruktivno in vsesplošno družbeno in ožje kulturno dejavni in brez kakršnih koli narodno obarvanih političnih ambicij. Kljub odločnemu protestu svoji, hrvaški državi ob vnovičnih ustavnih spremembah na Hrvaškem leta 2000 niso poimensko kot Slovenci vrnjeni v hrvaško ustavo, pri čemer je grenak priokus tudi zaradi tedaj dokaj medle države slovenske države.¹⁰

Gotovo je s tem vsaj deloma povezano drastično zmanjšano število Slovencev na Hrvaškem ob tamkajšnjem popisu leta 2001; za rezultate se je lahko izvedelo šele sredi leta 2002. Za Slovence se je opredelilo le 13.173 Slovencev ali 0,30 % narodno opredeljenega prebivalstva sosednje države, v njenem glavnem mestu, Zagrebu, pa 3.225 ali 0,41 %.¹¹ Kaj vse je še prispevalo k tako velikemu upadu števila Slovencev, dejansko ne bo mogoče nikoli natančneje ugotoviti, gotovo pa ne gre za množičnejše izseljevanje ali vračanje v Slovenijo, temveč predvsem za nadaljevanje že v prejšnjih desetletjih opaznega asimilacijskega procesa.

Bosna in Hercegovina

Če ne upoštevamo posamičnih slovenskih potopiscev, na tisoče ugrabljenih slovenskih otrok, žena in mož, ki so jih ob roparskih pohodih kot v glavnem sužnje v Bosno in naprej prignali in prodajali Osmanski Turki, in še posameznikov, ki so tam zelo izjemno začasno službovali, je praktično šele druga polovica 19. stoletja čas, ko lahko govorimo o slovenski navzočnosti tudi v Bosni in Hercegovini.

⁸ Prim. Spomin na Prešernovo slovesnost, NUK, f. Ms 1301, Ostalina 9/70.

⁹ Več v: V. Kržišnik - Bukić, O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju, v: *Slovenci v Hrvaški...*, 133–188; D. Plevnik, *Slovenci na Hrvaškem*, Črnomelj in Metlika 1998, 13–83; Silvin Jerman in Ilinka Todorovski, *Slovenski dom v Zagrebu*, Zagreb 1999.

¹⁰ Zelo redki so bili protestni javni odzivi posameznikov. Na podlagi spoznanj svojih raziskav je v javnosti z obsežno utemeljitvijo nastopila podpisana; prim. Slovenci v ustavi Republike Hrvaške, *Delo*, 16. 9. 2000, 31; Slovenci upravičeno prizadeti zaradi izbrisa iz ustave, *Novi odmevi* [Zagreb] 12(nov. 2000): 12–13.

¹¹ http://www.dzs.hr/Popis%202001/H01_02_02/H01_02_02.html.

Najpomembnejši mejnik navzočnosti Slovencev v BiH je politično-vojne narave, tj. vojaška okupacija BiH, ki jo je leta 1878 izvedla Avstro-Ogrska.¹² V tej zasedbi in poznejši deželni upravi so zelo dejavno sodelovali tudi Slovenci. V več tisočih so prišli tja najprej kot vojaki, po nekaj mesecih tudi odšli, od leta 1879 in vse do konca avstro-ogrške vladavine v BiH pa jih najdemo kot državne uradnike, orožnike, učitelje, železničarje, delavce raznih strok, gostilničarje, duhovnike, umetnike, pa tudi kot kmete – koloniste. Mala vas Ralutinac blizu mesteca Prnjavor je bila v 80. letih 19. stoletja pretežno slovenska.¹³ Ob avstro-ogrskem popisu leta 1910 je bilo v BiH naštetih 3.108 prebivalcev s slovenskim materinim jezikom, leta 1921 pa po istem kriteriju ob prvem jugoslovanskem popisu že 4.682. Sredi 20. stoletja jih je bilo uradno največ, leta 1953 se je narodno opredelilo za Slovence 6.300 prebivalcev BiH.¹⁴

Največ Slovencev je bilo vedno v Sarajevu, leta 1910 že 789, leta 1953 pa 1476. Podobno kot na Hrvaškem so bili Slovenci v vseh obdobjih živeli predvsem v mestih, razen v Sarajevu jih je bilo največ v večjih mestih (Banjaluka, Tuzla, Mostar, Zenica), razmeroma gosto pa so bili naseljeni še v izrazito industrijskih in rudarskih središčih, npr. v Kaknju, Novem Travniku, Varešu. Med delavci in rudarji so bili zelo cenjeni, izbirali so jih za vodilne sindikalne aktiviste; ob generalnem štrajku rudarjev BiH so bili Slovenci vodilni v znani Husinski buni leta 1920.¹⁵ Iz časa med obema svetovnima je poznana slovenska kolonizacija v Bosni. Gre za več deset družin primorskih Slovencev, ki so se naselili v plodno okolico Banjaluke, zlasti v vasi Slatino še v 20. letih, tam pognali korenine in bistveno prispevali k uspešnemu agrarnemu razvoju kraja.¹⁶

Zaradi dejstva, da so bili med sarajevskimi Slovenci mnogi izobraženci, je tam, v tudi širše dobro znani Vidmarjevi gostilni, že leta 1897 nastalo prvo slovensko društvo z imenom »Slovensko omizje«, ki je po dosedanjih raziskavah najstarejše slovensko kulturno društvo v zunajslovenskem etničnem območju poznejše Jugoslavije. Od leta 1910 se je imenovalo »Slovenski klub« in je nepretrgoma delovalo do druge svetovne vojne, v času Kraljevine Jugoslavije ob še dveh sarajevskih društvih, delavskem »Ivan Cankar« in primorsko-slovenskem »Bazovica-Gortan«. Tudi drugače os bila leta med svetovnima vojnima tudi v BiH v društvenem pogledu samo-organiziranja Slovencev najbogatejša in najbolj razgibana, saj so slovenska društva delovala tudi v Banjaluki in Zenici, poleg nekaterih bolj občasnih primorskih beguncev.

Prav med slednjimi je bilo več poznanih aktivistov Komunistične partije Jugoslavije, ki so bili potem v času narodnoosvobodilnega boja pomembni tako med partizani, kjer so bili tudi vojaški poveljniki, kakor pri postavljanju revolucionarne ljudske oblasti, in to ne le na lokalni ravni. Ne kaže pozabiti, da so v BiH potekale najpomembnejše bitke na tleh Jugoslavije in da je bila v Jajcu utemeljena bodoča jugoslovanska federacija. Pri njenem nastajanju so imeli ključno vlogo prav nekateri Slovenci. Hkrati je bilo med

¹² O štirimesečnih bojih poleti 1878, ki so pripeljali k zasedbi Bosne in Hercegovine se je veliko pisalo v tedanjem slovenskem tisku, ob 25-letnici okupacije pa je po svojih spominih in drugem gradivu nastala o tem dogajanju znana knjiga Jerneja pl. Andrejke, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, Celovec 1904.

¹³ I. Hadžibegović, *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1850–1992*. Rokopisno gradivo projekta (knjiga v pripravi). (Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja Ljubljana).

¹⁴ Prim. V. Kržišnik - Bukić, O Slovincih..., 178–181.

¹⁵ A. Hadžirović, *Slovenski i Hrvatski buni*. Rokopisno gradivo projekta (knjiga v pripravi) (Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja Ljubljana).

¹⁶ V. Popović, *Slovenski u Slatini*. Rokopisno gradivo projekta (knjiga v pripravi) (Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja Ljubljana).

drugo svetovno vojno v Bosno pregnanih blizu 5.000 Slovencev, ki so se, podobno kakor iz Srbije, po vojni v glavnem vrnili v Slovenijo.

Slovenke in Slovenci so se zelo množično udeležili povojnih mladinskih delovnih akcij, zlasti pri graditvi cest in prog Šamac–Sarajevo, Brčko–Banovići, Doboj–Banjaluka. Drugače pa so v povojno BiH, podobno kakor v druge jugoslovanske narodne republike, Slovenci prihajali predvsem službovat na različna delovna mesta, od učiteljev, zdravnikov, inženirjev... po t. i. administrativni razporeditvi. Sloves dobrih strokovnih delavcev in poštenih ljudi se jih je v BiH držal še iz časa Avstro-Ogrske, zaradi zaslug v narodnoosvobodilnem boju v Sloveniji, po Jugoslaviji in tudi v sami Bosni pa so si pridobili še dodatno zaupanje in naklonjenost tamkajšnjega prebivalstva. Titov koncept o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov vsaj v BiH zagotovo ni bil prazna fraza, kajti tamkajšnji Slovenci s(m)o se v povojnih desetletjih narodnostno povsem dobro počutili, enako kakor pripadniki vseh drugih jugoslovanskih narodov. Kot delavni ljudje in hkrati pripadniki slovenskega naroda s(m)o bili spoštovani in v glavnem tudi cenjeni državljani. Ker pa narodno samo-opredeljevanje v splošnem tedaj tudi v BiH ni bilo v ospredju in slovenstvo samo po sebi ni bilo ogroženo, tudi Slovenci do 80. let nis(m)o čutili potrebe po lastnem društvenem organiziranju. Dodatno še posebej ne zato, ker s(m)o v BiH živeli teritorialno dokaj razpršeno, ker so bile močne in pogoste vezi s sorodstvom v Sloveniji in Slovenijo nasploh in ker so se zaradi razmeroma številnih narodno mešanih zakonov oziroma družin tudi mnogi Slovenci oziroma Slovenke nagibali k jugoslovanstvu.

Razpadanje Jugoslavije v začetku 90. let je delovalo na Slovence v BiH šokantno. Toda preden so se sploh utegnili tega zavesti, se je v sami BiH začela spomladi 1992 splošna družbena in človeška katastrofa. Bogastvo bosansko-hercegovaške nacionalne pluralnosti je bilo zlorabljeno, čez noč pretvorjeno v notranjo slabost dežele, prebivalstvu so bili vsiljeni medsebojni spori po kriteriju nacionalne in verske različnosti. V to usodo so bili pahnjeni tudi razmeroma maloštevilni tamkajšnji Slovenci, ki so tako postali zaradi svoje »ne-prave« nacionalne pripadnosti žrtev notranje in zunanje agresije na BiH. Slovenska država je leta 1993 organizirala nekaj konvojev, s katerimi je bilo iz Sarajeva in zahodne Bosne (Cazinska krajina) pripeljano v Slovenijo več sto Slovencev, njihovih potomcev oz. sorodnikov in zakonskih tovarišev.¹⁷ Še nekaj več Slovincem se je iz bosanskega pekla posrečilo rešiti samostojno; prišli so v glavnem v Slovenijo, nekateri pa so se v splošni usodi nesrečne bosansko-hercegovaške diaspore razkropili na vse strani sveta.

Tisti Slovenci oz. njihovi potomci, ki so v BiH ostali, so se v precejšnjem številu povezali: nastala so združenja za samopomoč in slovenska kulturna društva v Sarajevu, Zenici, Kaknju, Travniku, Vitezu, Tuzli, Banjaluki. Že leta 1992 je bila ustanovljena Zveza Slovencev Bosne in Hercegovine v Sarajevu, njeno delovanje pa je zlasti zaradi vojnih dogajanj tedaj in potem ostalo na ravni glavnega mesta Federacije BiH, medtem ko je leta 1995 nastala še Zveza Slovencev Republike Srbske v Banjaluki. V vseh omenjenih društvih že nekaj let potekajo tečaji slovenskega jezika za otroke ali odrasle, imajo različne družabne in športne sekcije, mešane pevske zборе, knjižnice in gojijo tesne stike z različnimi ustanovami slovenske države, ki jih tudi vsestransko podpira. Med slovenskimi združenji v BiH, ki so sicer vsa zelo pomembna za tamkajšnje

¹⁷ I. Šumi, "Mislili smo, da je kaj takšnega možno samo na Marsu." Kratka etnografija slovenstva skozi identifikacije evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH, *Antropos* 1/3, 2001: 239–262.

Slovence, kaže še zdaj posebej poudariti Zvezo Slovencev Sarajevo in sarajevsko kulturno društvo »Cankar«, ki sta opazno soustvarjala dobro, tudi širše družbeno ozračje in visoko kakovostne kulturne prireditve v času večletnega barbarskega obleganja glavnega mesta BiH.¹⁸

Pretrgane vezi med Republiko Slovenijo in državo Bosno in Hercegovino se od druge polovice 90. let naglo obnovljajo, pri čemer gre predvsem za zelo močno uveljavljanje slovenskega gospodarstva in trgovine v BiH, v obe njeni entiteti. Živahno se obnovljajo tudi vse druge povezave, kulturne, umetniške, znanstvene, ki pa na osebnih ravneh zelo pogosto niti niso bile pretrgane.

Gotovo je vsaj zanimivo, da so Slovenci v BiH znova navzoči tudi kot vojaki. Toda če so res številni leta 1878 odigrali vlogo zasedbenih sil, so konec 20. stoletja, čeprav le nekaj ducatov, sodelovali in še sodelujejo v mednarodnih operacijah vzdrževanja miru.

Zvezna republika Jugoslavija /Srbija in Črna gora

Zvezna republika Jugoslavija je bilo po razpadu SFRJ uradno ime za državo, ki jo je v letu 2000 priznala tudi Republika Slovenija in ki od leta 2003 nosi uradno ime Srbija in Črna gora. Sestavljata jo bivši republiki bivše Socialistične federativne republike Jugoslavije, nekdanja največja Srbija in nekdanja najmanjša Črna gora. Med njima je bila vedno velika razlika glede Slovencev, ki so živeli kdaj v eni ali drugi.

V Črni gori jih je bilo vselej zelo malo. Popisne številke iz druge polovice 20. stoletja, ko bi jih bilo pričakovati kaj več, so, nasprotno, zelo nizke. Največ jih je bilo leta 1961, in sicer 819, potem pa vse manj (leta 1971: 658, leta 1981: 564 in leta 1991 le še 407). Tja so prihajali predvsem zaradi službe, posvetne in božje, redkeje kot zakonski soprogi ali soproge.¹⁹

Ni (še) znano, da bi se kdaj med seboj združevali, kaj šele, da bi se povezali v kako slovensko kulturno društvo. Ve se, da je nekaj Slovencev, ki so bili za časa Avstro-Ogrske mornarji v Boki Kotorski, tam ostalo tudi po razpadu monarhije. Med svetovnimi vojnami so zelo redki Slovenci živeli še na Cetinju, črnogorskem glavnem mestu, ter v Hercegovnem, Podgorici in Nikšiču. Jugoslovanski gospodarski razvoj je po drugi svetovni vojni mnogim slovenskim velikim podjetjem odprl pot v Črno goro, zlasti na področju železarstva, v črnogorska obmorska mesta Budvo, Otrant, Petrovac pa so slovenske organizacije vlagale v razvoj turizma. Turistično naselje v Budvi, ki se še danes imenuje Slovenska plaža, je načrtoval Slovenec. Še na številnih drugih gospodarskih in negospodarskih področjih so Slovenci delovali kot strokovnjaki.²⁰ Ni pa raziskano, v kakšnem številu so bili Slovenci, ne le za čas morda tudi nekajletne službene naloge, temveč trajneje naseljeni v Črni gori. Po drugi strani pa je zelo znano, da so bili pogosti, razvejeni in tudi že zelo stari kulturniški in umetniški stiki med obema majhnima južno slovanskima narodoma, vendar slednji ne spadajo v tukajšnji prikaz. Gotovo pa so ti stiki povezani z dejstvom, da je bilo npr. v zadnjih desetletjih pred razpadom Jugoslavije kar šest parov pobratenih slovensko-črnogorskih mest.

¹⁸ O društvenem življenju Slovencev v Sarajevu je bilo objavljeno več prispevkov različnih avtorjev. Prvi je o tem obširneje pisal M. Grum, Društvo sarajevskih Slovencev 1891–1918, *Zgodovinski časopis* 37, 1983, 1: 79–92.

¹⁹ Kržišnik - Bukič, O Slovincih..., str. 181.

²⁰ Zelo skromna osnova za poznavanje elementov slovenstva v Črni gori je geslo v: *Enciklopedija Slovenija* 2, Ljubljana 1988.

Precej številneje kot v Črno goro so se Slovenci v daljni in bližji preteklosti priseljevali v Srbijo. Srbija je zaradi izrazite večnacionalne prebivalstvene sestave večji del druge polovice 20. stoletja tudi uradno notranje administrativno razdeljena na t. i. ožje področje Srbije in veliki periferni avtonomni pokrajini, Vojvodino in Kosovo. V vseh treh predelih Srbije so živeli in še živijo tudi Slovenci.

Podobno kot v Slavoniji in Bosni so tudi v Srbiji dokumentirani prihodi slovenskih sezonskih gozdnih delavcev že v 19. stoletju, medtem ko je bila (časopisna) propaganda za stalno naseljevanje slovenskih kmetov v Srbiji povezana z ugodnimi pogoji, ki jih je srbska oblast ponujala kolonistom pri razdeljevanju obdelovalne zemlje po dokončnem izgonu turške oblasti iz Srbije. Čeprav še ni raziskano in dokazano, so se prvi Slovenci, torej kot kmetje, verjetno tedaj tudi naselili kje v kneževini Srbiji. Morda je bil še prej v kakem srbskem rudniku kak rudar Slovenec, vsekakor pa jih je bilo precej po letu 1880 v rudniku Vrdnik, pod vznožjem Fruške gore, kjer je nastala cela slovenska naselbina in so se tam slovenski priimki obdržali potem še več kot stoletje, nekateri do danes.²¹ Pozneje, leta 1882, ko je Srbija postala kraljevina, so prihajali obrtniki, trgovci in drugi.

Že od preloma 19. v 20. stoletje pa je mogoče Slovence v Srbiji spremljati na dveh ravneh: eni so bili kmetje-kolonisti, rudarji in drugi različni delavci ter strokovnjaki v notranjosti Srbije, drugi pa Beograjčani. Prvi so živeli raztreseni individualno ali po več družin skupaj po raznih krajih ožje Srbije in Kosova, nekaj kot poljedelci, zlasti pa v industrijskih (Kragujevac, Kraljevo, Paračin, Niš, Zaječar) in rudarskih (Trepča, Blagovica, Novo Brdo, Rakita, Bor, Majdanpek) središčih. Rudnik Rtanj v vzhodni Srbiji je v začetku 30. let zaposloval »skoraj same Slovence«.²²

Med omenjenimi mesti je po mnogočem gotovo izjemen Kragujevac. Leta 1933 je bilo samo v kragujevski tovarni orožja in streliva zaposlenih nad 300 Slovencev, med njimi »več odličnih strokovnjakov«, in je tam tedaj in tudi sicer vsako leto po 500 slovenskih fantov služilo vojaški rok, po čemer je bilo to mesto »na prvem mestu v Kraljevini«. Slovenci so bili tudi med zasebniki, poznani kot mojstri in vzorni delavci, in to stavbeniki, mizarji, tesarji, mesarji, peki, krojača, fotograf, graver, gostilničar, špeceristka.²³

Popisi prebivalstva po drugi svetovni vojni kažejo, da so se Slovenci v srbskem okolju pretežno asimilirali. Če ne upoštevamo Beograda, v drugi polovici 20. stoletja ni bilo večjega priliva Slovencev v Srbijo. Ob tej oceni ne smemo pozabiti na nekajletno agrarno kolonizacijo v Vojvodini, v kateri so sodelovali tudi Slovenci. Gre zlasti za vasi Gudurica, Velika Greda, Plandište, Bela Crkva in mesto Vršac. V narodnostno močno pomešani Gudurici je bilo leta 1948 največ Slovencev, 498 od skupno 1474 prebivalcev. Ob tej kolonizaciji v Vojvodino, v kateri so Slovenci razmeroma sicer najmanj sodelovali, je tja prišlo v letu 1945 623 družin z 2625 člani, vendar se je v poznejših letih to število stalno manjšalo, delno zaradi asimilacije, delno pa zaradi vračanja v Slovenijo tistih, ki se v novem okolju niso zmogli prilagoditi.²⁴

²¹ Slovenski rudarji so prišli v rudnik konec 19. stoletja; gl. "Raztreseni slovenski udje, Stara slovenska rudarska kolonija pod Fruško goro", *Izseljenski vestnik, Rafael*, september 1937, št. 9, 101. 52 let pozneje je o njih pisalo *Delo*: D. Utenkar, Knapi so pognali korenine. Slovenci na Fruški gori, *Delo*, 2. 8. 1979.

²² "Naši v Kragujevcu", *Jutro* 84, 1933, str. 4.

²³ O Slovencih v Kragujevcu in drugih mestih Srbije in na Kosovu je v 30. letih 20. stoletja redno poročalo zlasti ljubljansko *Jutro*.

²⁴ Kolonizacijo Slovencev po drugi svetovni vojni je obravnavalo več avtorjev; gl. M. Pak, Kolonizacija Slovencev v Banatu, *Geografski zbornik* 8, 1963: 402/404; Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984; V. Kržišnik - Bukić, O Slovencih..., 189-191.

Posebej bogate podobe pa je mogoče opazovati o Slovencih, priseljenih v Beograd. Ne samo da jih je bilo tam v primerjavi z drugimi območji in mesti Srbije vedno največ (leta 1921: 1059, čez desetletje že 5986, po prvih treh popisih po drugi svetovni vojni pa blizu 10.000, pozneje je uradno število stalno padalo, celo na 3.628 leta 1991), bili so hkrati, zlasti kot posamezniki, tudi zelo pomembni; številni v političnih in upravnih službah, kar je bilo seveda povezano z vlogo Beograda kot velikega mesta in še posebej kot 72 let delujoče prestolnice skupne jugoslovanske države, prav tako v kulturi in umetnosti.²⁵

V času naglega in številčnega vzpona v 30. letih 20. stoletja so bili beograjski Slovenci tudi znani družbeni in gospodarski zasebniki: odvetniki, zdravniki, lekarnarji, vrtnarji, gostilničarji, krojači, mizarji, trgovci. Restavracija v ulici Kraljice Natalije se je celo imenovala »Slovenija«. Podobno kot v Zagrebu in Sarajevu so bili Slovenci v Beogradu med obema vojnama tudi narodno zelo zavedni in med seboj povezani. Leta 1937 je bilo v Beogradu kar pet slovenskih društev: »Cankar«, »Edinost«, »Prosvetno društvo«, »Triglav«, »Istra-Trst-Gorica«. Še pet let prej so bile organizirane v lastnem društvu slovenske služkinje (»Zveza služkinj«). Zelo dejavne so bile tedaj tudi slovenske sestrebolničarke, tudi jugoslovansko združenje sester-bolničark je vodila Slovenka. Skupni cilj beograjskih Slovencev, ki so se v 30. letih čutili v Beogradu doma, je bila pridobitev slovenskega »narodnega doma«, kar pa se ni uresničilo ne tedaj ne pozneje.²⁶ Čeprav ni šlo le za slovensko narodno združenje, pa je bilo v Odboru za sprejem in nameščanje beguncev iz Julijske krajine, ki mu je v Beogradu predsedoval znani Slovenec, J. M. Čok, največ aktivistov in aktivistk Slovencev in Slovenk. Opisovalec in tedaj nedvomno najboljši poznavalec »socialno-kulturne slike« Slovencev v Beogradu je oktobra leta 1932 ocenjeval, da jih je ne glede na manjše statistično število »najmanj 10.000«.²⁷

Pomembna epizoda slovenstva v Srbiji se je dogodila v času druge svetovne vojne, ko je za več let po raznih srbskih krajih svoj dom našlo okrog 10.000 ljudi iz okupiranih slovenskih dežel pregnanih Slovencev. Leta 1945 se je v organizaciji beograjskega slovenskega društva »France Rozman Stane« večina pregnancev iz Srbije vrnila v Slovenijo. Kljub seveda tudi zelo neprijetnim posamičnim usodam pa na splošno velja, da so bili v Srbijo pregnani Slovenci tam dobro sprejeti; tako so še desetletja po vojni vozili vsakoletni vlaki prijateljstva med Slovenijo in Srbijo. Drugače pa so bili med drugo svetovno vojno Slovenci v Srbiji, kakor v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem, tudi partizani in znani politični voditelji.

Obdobje po drugi svetovni vojni je čas nadaljnje močne navzočnosti Slovencev v Beogradu na prav vseh področjih, od preprostejših poklicev do vrhunskih strokovnjakov, umetnikov in seveda politikov. Družiti so se začeli takoj po osvoboditvi Beograda, ko je še leta 1944 nastalo že omenjeno slovensko društvo, ki je imelo svoje prostore, knjižnico, pevski zbor, organiziralo mnoge kulturne dejavnosti, vendar je bilo že po nekaj letih razpuščeno, skladno s politikom Partije do nacionalnih društev v Jugoslaviji nasploh. Medsebojna srečanja beograjskih Slovencev so se potem nadaljevala na neformalni ravni, zlasti v restavraciji dnevnika »Borba«, kjer je bila ustanovljena tudi »Prešernova klet«. Pozneje sta bili odprti še dve slovenski restavraciji, v 60. letih »Pri

²⁵ Že med obema vojnama je nastala knjižica *Slovenci v Beogradu*, ki jo je napisal in uredil B. Žvan. Tedaj je o njih stalno in obsežno poročalo tudi slovensko časopisje, zlasti dnevnika *Jutro* in *Slovenec* ter, seveda, *Izseljenski vestnik*.

²⁶ Žvan, *Slovenci v Beogradu*. Beograd 1932, str. 68–69.

²⁷ Nav. delo, str. 7.

majolki« v Novem Beogradu, v začetku 80. let pa »Kurent« v Zemunu. Gostilne »Pri majolki« na začetku 21. stoletja ni več, preimenovala se je v »Vojvodino«, vztraja pa, in to že natanko sto in dve leti, sicer bolj formalno, gostišče oziroma restavracija z imenom »Bled«. Poznavalci beograjske gostinske ponudbe pogrešajo namreč tudi pristne slovenske jedi, npr. zlasti kranjske klobase, ki naj bi jih seveda stregli zlasti v lokalih s slovenskim imenom. Pričakuje se, da bo to vrzel lahko vsaj deloma zapolnil ljubljanski »Mercator«, ki na prelomu 20. in 21. stoletja zelo uspešno plete trgovsko mrežo tako rekoč na celotnem področju nekdanje Jugoslavije; konec leta 2002 so odprli doslej največji trgovski center prav v Beogradu, pred tem pa še v Sarajevu, Zagrebu in Pulju.

Zaostrovanje političnih odnosov med Srbijo in Slovenijo, ki je doseglo vrhunec v drugi polovici 80. let in je napovedovalo razpad Jugoslavije, je imelo večrazsežnostni vpliv na Slovence v Srbiji. Najprej, v večinskem srbskem okolju so postali marsikod nekako nezaželeni, če že ne osovraženi, kar so doživeli celo slovenske redovnice in duhovniki. Mnogi Slovenci in Slovenke so se zaradi omenjenih napetosti povsem umaknili iz družbenega okolja, nekateri pa so se, prevzemajoč argumentacijo Srbije zoper Slovenijo, slovenstvu v določenih trenutkih celo odrekli. Del Slovencev je pri slovenstvu ne samo tiho vztrajal, temveč ko je le bilo mogoče, svojo narodno pripadnost tudi javno izražal. Med takšnimi gotovo velja omeniti malo in sčasoma vse večje število Slovencev v Novem Sadu in Vojvodini, kjer je izrazita večnarodna prebivalstvena sestava že stoletja ustvarjala strpno ozačje medetničnih odnosov. Leta 1997 je peščica Slovencev ustanovila svoje slovensko kulturno društvo. Društvo, ki se je leta 1999 poimenovalo »Kredarica«, ima na samem začetku novega stoletja okrog 300 članov.²⁸ Medtem se oglašajo še Slovenci iz drugih krajev Vojvodine z željo, da bi se društveno povezali.

Proces umirjanja političnih odnosov med Slovenijo in Zvezno republiko Jugoslavijo, od leta 2003 uradno imenovano Srbija in Črna gora, pravzaprav med Slovenijo in Srbijo, kajti politični odnosi s Črno goro so bili v zadnjem desetletju izredno dobri, optimistično napoveduje ugodnejše čase za tiste ljudi v Srbiji, ki bi hoteli ohraniti in negovati slovensko narodnostno identiteto. Zadnja leta potrjujejo, da je kultura v najširšem smislu in v njenem okrilju posebej umetnost, tisto področje, ki napoveduje naglo in pestro oživljanje stikov med zgodovinsko potrjeno prijateljskima narodoma, kar že ugodno vpliva tudi na počutje tako Srbov v Sloveniji kot Slovencev v Srbiji. Naj v tem pogledu sklenem z omembo kavarne »Stupica«, poimenovane po Slovcu Bojanu Stupici, očetu znamenitega Jugoslovenskega dramskega pozorišta, katerega nova stavba v središču Beograda še nastaja, vendar sta bili leta 2002 že vzajemni gostovanji uglednih slovenskih in srbskih gledaliških ansamblov ob navdušenem sprejemu številnega občinstva tako v Beogradu kot v Ljubljani, o čemer je bogato poročal tudi tisk v obeh mestih.

Makedonija

V Makedoniji, najbolj oddaljeni nekdanji republiki bivše SFRJ, se je po pričakovanju naseljevalo razmeroma najmanj Slovencev. Medtem ko so prej, še v 19. in na začetku 20. stoletja prihajali tja bolj izjemoma, naključno in posamič, v zvezi s kako vojno na

²⁸ Izdajajo istoimenski bilten. *Kredarica* je izšla v letih 2000–2002 v 8 številkah, v letu 2003, do zaključka tukajšnjega zapisa, pa je izšla še do dvojne številke 10–11 (junij–september 2003).

Balkanu (sodelovanje v južnoslovansko-turških bojih) ali kot trgovci, pa je obdobje po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev čas, ko je postala Makedonija, tedaj vsesplošno imenovana Južna Srbija, del skupne države, in tako tudi prostor, kjer so se med svetovnjima vojnima začeli naseljevati Slovenci. Kot koloniste jih je tja organizacijsko usmerjala Zveza jugoslovanskih emigrantskih združenj in tudi poskrbela za njihove namestitve.

Primorski rojaki so v večjem številu v 20. in 30. letih prišli v Makedonijo kot kolonisti zlasti v organizaciji v Skopju ustanovljenega društva »Trst-Gorica-Istra«, leta 1931 enega od 26 društev iz Zveze jugoslovanskih emigrantskih združenj, ki so delovala po večjih jugoslovanskih mestih. Največjo naselbino, ki je leta 1933 štela okrog 150 slovenskih Primorcev, so ustanovili v Bistrencih pri Demir Kapiji ob Vardarju. To je bila etnično pretežno slovenska vas, tako so v njej, v danih razmerah, gojili slovensko kulturo. Postavili so tudi katoliško cerkvico, vendar so zlasti nesoglasja s pravoslavnim okoljem poleg drugih razlogov zelo vplivala bodisi na pravoslavno prekrščevanje oz. srbizacijo Slovencev, na zapuščanje vasi in razseljevanje, npr. v Bosno ali, če je bilo mogoče, vračanje v domače slovenske kraje. Po drugi svetovni vojni v tej nekdanji slovenski vasi ob Vardarju ni ostal več noben Slovenec.²⁹ Druga večja slovenska kolonistična naselbina je nastala v Dušanovcu ob Dojranskem jezeru, zatem v Bogdancih pri Gevgeliji, po več slovenskih družin pa je živelo še v Strumici, Štipu, Kumanovem, Pepelištu, Bitolju; v slednjem so bili zlasti kot častniki in podčastniki z družinami ter vojaki.

V manj ko desetih letih se je število Slovencev v Makedoniji potrojilo. Leta 1921 jih je bilo 429, leta 1931 pa (na nekoliko širšem ozemlju Vardarske banovine) 1424 (po materinem jeziku) oziroma 1493 (po kraju rojstva: Dravska banovina). Število Slovencev je do druge svetovne vojne očitno še raslo, kajti po neuradnih, cerkvenih, virih (skopska škofija) naj bi jih bilo okoli 4000 leta 1939. Spet jih je največ prišlo v največje mesto, v Skopje. Tam so bili častniki, državni uradniki, različni strokovnjaki, seveda duhovniki in častne sestre, razmeroma zelo veliko je bilo slovenskih deklet, ki so se udinjale kot služkinje. Za njihovo varstvo so sestre usmiljenke ustanovile Dom sv. Marte.³⁰

Po množičnem Hitlerjevem izgonu Slovencev leta 1941 je nekaj slovenskih družin prispelo celo v Makedonijo. Sicer pa je bila večina slovenskih fantov iz Bistrenc med makedonskimi partizani, nekateri Slovenci iz Makedonije so leta 1944 sodelovali v znamenitih bojih na sremski fronti. Po drugi svetovni vojni se je število Slovencev v Makedoniji znatno zmanjšalo. Le ob enem popisu jih je bilo čez 1000, leta 1961, ko so jih našteali 1147, ob vseh drugih uradnih popisih se je njihovo število gibalo med 500 in 1000 makedonskih prebivalcev.³¹

To gibanje se je nadaljevalo tudi po razpadu skupne države. Poseben popis leta 1994 je o Slovencih v Makedoniji postregel z naslednjima podatkom: 403 so se narodnostno opredelili kot Slovenci, 352 prebivalcev Makedonije pa je prijavilo slovenski jezik kot svoj materin jezik. Ponovno je mogoče ugotoviti, da je bilo Slovencev največ v Skopju

²⁹ B. Rusić, Slovenci v Bistrenici v Makedoniji, *Traditiones* 2, 1973:177–201; Boža Škoberne, Slovenska vas ob Vardarju (podlistek), *Delo*, 9.–13. 10. 2000.

³⁰ Med vojnima so za Slovence v Makedoniji oz. v Južni Srbiji, kot so tedaj imenovali Makedonijo, najbolj skrbeli tamkajšnji slovenski duhovniki, ki so pošiljali tudi vesti v domače kraje; gl. A. Turk, Skopje. Iz Južne Srbije, *Izseljenjski vestnik, Rafael*, maj 1937, 34–36.

³¹ V. Kržišnik - Bukić, O Slovencih..., 181.

(227), veliko manj v drugih mestih, v Bitolju (23), Ohridu (14), Štipu (14), Kumanovem (11), Gostivarju (10), preostali so bili še bolj razpršeni.⁵²

Zanimivo je, da je Makedonija edina novo nastala država, v kateri so po razpadu SFRJ imeli popis prebivalstva kar dvakrat. 31. oktobra 2002 so namreč ponovno popisovali, predhodni rezultati tega popisa pa še niso znani. Najnovejši popis v Makedoniji seveda ni neposredno povezan s tamkajšnjimi Slovenci, povod zanj je bil izrazito političen, čeprav je etnično obarvan – povezan je z etničnimi napetostmi in spori med večinskimi Makedonci in manjšinskimi Albanci v Makedoniji, ki tudi zaradi naraščajočega števila zahtevajo konstitutivno narodno enakopravnost. Slovenci bodo tudi tokrat najprej v kategoriji »Ostali«, poznavalka razmer med tamkajšnjimi Slovenci, skopska Slovenka dr. Amalija Jovanović pa napoveduje, da bi se utegnilo število Slovencev celo povečati, kajti medtem so prenekateri dobili slovensko državljanstvo, kar naj bi vplivalo na okrepitev slovenske narodne samozavesti posameznikov.

Ne glede na danes razmeroma zelo majhno število Slovencev v Makedoniji je slovenska narodna zavest, na katero smo posebej opozorili za prvo polovico 20. stoletja med slovenskimi agrarnimi kolonisti in v Skopju, zdaj znova živa še vsaj zaradi enega, morda celo pomembnejšega razloga. K njeni krepitvi je pripomoglo slovensko društvo »France Prešeren«, ki so ga ustanovili v Skopju živeči Slovenci leta 1994. Od začetka so se vanj vključevali tudi pripadniki drugih v Makedoniji živečih narodov. Društvo se ukvarja z značilnimi kulturnimi vsebinami, podobno kot že drugod omenjena društva. Vse intenzivneje pa so Slovenci po razpadu Jugoslavije in v razmerah dveh novo nastalih samostojnih držav v Makedoniji navzoči ob gospodarskih vlaganjih in različnih vrstah drugega sodelovanja, pri čemer kaže poudariti, da je ugoden razvoj vsestranskih stikov med Slovenijo in Makedonijo posledica tudi razmeroma manjše obremenjenosti s težavami iz bližnje preteklosti, ki so nekatere še zelo moteče v odnosih Slovenije do drugih držav, naslednic bivše Jugoslavije.

Nekatere skupne poteze slovenstva v obravnavanih deželah v preteklosti

Usode Slovencev v vseh obravnavanih deželah/državah ni mogoče posploševati ne za preteklost ne za sodobnost. Vendar je nekaj značilnosti takšnih, da povezujejo Slovence v vsaj dveh ali treh deželah skupaj. Naj za sklep skušamo podati le nekaj opaznejših skupnih značilnosti, kakor so si približno sledile skozi čas.⁵³

- Če ne že prej, so bili že vsaj v 19. stoletju Slovenci navzoči kot rudarji v Bosni in Srbiji, kot sezonski gozdni delavci v Slavoniji (Hrvaška), Bosni in Srbiji.

⁵² Prvi popis prebivalstva po razpadu SFRJ so opravili v Makedoniji že leta 1994. Bil je posledica napetih političnih odnosov med Makedonci in Albanci v Makedoniji. Slovenci so popisani med »Ostali« in tedaj zanje niso pripravili natančnih izračunov po občinah; po pričevanju Slovenke Amalije Jovanović, pobudnice združevanja Slovencev v Skopju, doktorice sociologije, ki se tudi poklicno ukvarja s prebivalstveno statistiko in je posredovala navedene podatke o Slovencih v Makedoniji v letu 1994. Leta 2002 so opravili v Makedoniji nov popis prebivalstva. Poleg večinskih Makedoncev (64 %) in zelo številnih Albancev (25 %), so kot številni imenovani še Turki, Romi, Srbi, Bosanski Muslimani in Vlahi, medtem ko so bili Slovenci uvrščeni med Ostale, ki skupaj tvorijo 1,04 % prebivalstva (RFE/RL NEWSLINE Vol. 7, No 225, Part II, 2 December 2003).

⁵³ Gre za plod avtoričinih dolgoletnih študijskih spoznanj pogleda o tematiki, zasnovanih na deloma objavljenem in deloma še neobjavljenem gradivu projekta. Podatki o društvenem samoorganiziranju Slovencev so bili posodobljeni poleti 2003.

- Res gre za redke posameznike, pa vendar ne kaže pozabiti, da se je nekaj deset Slovencev zaradi južnoslovanske ali/in protiturške solidarnosti udeležilo različnih vstaj, uporov, vojn na balkanskem jugu v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, ko so se tamkajšnji narodi borili proti osmanski oblasti oz. so jo izrivali iz južnoslovanskih dežel. Morda najzanimivejši bojevnik, vendar tudi mirovnik, je bil Miroslav Hubmajer: bil je upornik (Hercegovina) in vodja upornikov (Bosna) leta 1875, bojevnik proti Turkom v Srbiji v letih 1876–1878, vodja prostovoljcev v uporu v Makedoniji leta 1878 in 1879, v 90. letih 19. stoletja je večinoma živel v Beogradu, potem do smrti leta 1910 v Sarajevu, kjer je bil zelo ugleden meščan, služboval je kot arhivar v muzeju, bil je član Slovenskega omizja.
- V podobnem kontekstu bi kazalo omeniti še enega slovenskega bojevnika, borca na intelektualnem področju – dr. Gregorja Čremošnika. Leta 1917 je postal tajnik Inštituta za preučevanje Balkana v Sarajevu, v letih 1919–1935 je bil kustos tamkajšnjega Zemaljskega muzeja, kjer je vodil tudi knjižnico in oddelek za srednji vek. Vseskozi je bil tudi pomemben član Slovenskega kluba. Iz Bosne je odšel v Makedonijo, kjer je služboval kot univerzitetni profesor v Skopju. Čas druge svetovne vojne je preživel v Beogradu, leta 1946 se je vrnil v Slovenijo in postal na Filozofski fakulteti v Ljubljani profesor za zgodovino Južnih Slovanov.
- Morda z izjemo Črne gore so bili v vseh deželah Slovenci v večjem številu agrarni kolonisti, gotovo najprej na Hrvaškem, zatem v Srbiji, pa v Bosni in Makedoniji. Med njimi so bili primorski Slovenci iz Makedonije kar »dvojni« agrarni kolonisti. Medtem ko so se nekateri še pred drugo svetovno vojno selili v Bosno, v širšo okolico Banjaluke, so drugi po drugi svetovni vojni dobili zemljo v Vojvodini, zlasti v Gudurici, spet tretji so se ali neposredno ali prek postanka v Vojvodini vrnili v svoje primorske ali vsaj druge slovenske kraje.
- Slovenci so ves čas ustanavljali kulturna društva, kjerkoli so za to imeli ugodne okoliščine. Razen morda v Črni gor so jih ustanavljali po večjih in manjših mestih, celo ponekod na podeželju (npr. pevsko društvo »Soča« v Slatini pri Banjaluki). Posebna vrsta slovenskih oziroma slovensko-hrvaških društev, ki so jih ustanavljali preganjani Primorci, Istrani in Rečani, je nastala širom po bivši Jugoslaviji. Nekatera slovenska združenja so imela izrazito socialno vlogo, predvsem tista, ki naj bi skrbeli za slovenske služkinje (Zagreb, Beograd, Skopje).
- Za eno pomembnih stalnic v navzočnosti slovenstva je mogoče omeniti delovanje slovenskih redovnic in duhovnikov skoz vse obravnavano obdobje in področje. Kar nekaj visokih slovenskih duhovnikov, (nad)škofov je delovalo ne le v eni deželi: Janez Gnidovec, Alojzij Turk (Makedonija, Srbija), dr. Franc Perko (Srbija, Vojvodina, Črna gora).
- Zelo pomembna skupna poteza slovenstva v bivši Jugoslaviji je povezana s številnimi delavci in strokovnjaki, ki so tako v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji in pozneje v socialistični Jugoslaviji službeno menjavali mesto stanovanja po več deželah/republikah (železničarji, poštni, delavci, zdravniki, častniki in drugi).
- Po razpadu Jugoslavije bi kot skupno značilnost slovenstva v novih državah lahko navedli tako imenovana društva prijateljstva, ki so bila ustanovljena, da bi gojila dobre stike med narodom oziroma njunima državama. Tako so v zadnjem desetletju nastala društva slovensko-hrvaškega, slovensko-bosansko hercegovskega, slovensko-makedonskega, še nekaj prej, tik pred razpadom skupne jugoslovanske države, pa za kratek čas v Beogradu tudi društvo slovensko-srbskega prijateljstva.

Ob sklepu te sintetične zgodovinske predstavitve je treba odgovoriti na vprašanje, zakaj niso omenjena imena premnogih gotovo zelo zaslužnih Slovencev, kakršnih pravzaprav nikoli in nikjer ni manjkalo. Da, res veliko je bilo Slovencev, ki so bili pomembni v tamkajšnjem družbenem okolju in jim gre priznati ustrezno mesto v zgodovini slovenskega naroda. Toda počakajmo na nekoliko bolj vsestranske raziskovalne rezultate naše tematike, ko bo mogoče nekoliko manj tvegano izpolniti tudi to nalogo.

Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Zvezni republiki Jugoslaviji, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji na začetku 21. stoletja

Čeprav smo se že dotikali tudi sedanjosti, naj za konec poudarimo pogled na Slovence v obravnavanih deželah v zdajšnjem času, zlasti z vidika njihove medsebojne povezanosti. Prav ta vidik je namreč, če že ne najbolj, pa vsaj zelo značilen za družbeno navzočnost in življenje Slovencev v obravnavanih državah. Še nikoli do zdaj niso bili društveno samoorganizirani na slovenski narodnostni podlagi v takšnem obsegu kakor na začetku 21. stoletja.

Na omenjeno dejstvo gotovo bistveno in morda odločilno vpliva spodbuda iz Slovenije, od koder doteka prek različnih mehanizmov slovenske države tako moralna kot materialna podpora. Vsekakor ima najpomembnejšo vlogo med njimi že desetletje delujoči poseben organ Vlade oziroma Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije, ki se zdaj imenuje Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu. Poleg še nekaterih drugih državnih služb Urad na različne načine, skladno s peto točko Ustave Republike Slovenije, skrbi za Slovence tudi z območja nekdanje Jugoslavije.

Vsaj enakega pomena pa je zanje razmeroma ugodno ozračje, ki ga zdaj doživljajo ob društvenem samopovezovanju v drugovečinskih etničnih okoljih bivše Jugoslavije. V splošno bolj demokratičnih okoliščinah že ob koncu 20. stoletja in na začetku 21. se še v nobeni od novo nastalih držav ni zgodilo, da bi kje oblast ali kaka druga družbena ustanova ovirala delovanje ali nastajanje in oblikovanje slovenskih združenj. Nasprotno, pričevanja tamkajšnjih Slovencev razkrivajo ne le dejansko strpnost, temveč celo naklonjenost večinskega prebivalstva do že znanih ali na novo izraženih teženj Slovencev po narodnostnem kulturnem samopovezovanju. Poleg tega bistvenega spoznanja, ki ga kaže jemati kot najpomembnejše, so slovenska združenja in društva, vsaj večina, registrirana kot pravne osebe. V skladu z zakonodajo in splošnimi razmerami, zlasti z materialnimi zmožnostmi, okolje potem določeno slovensko združenje tudi podpira. Zaradi poznanih izrazito neugodnih okoliščin, ki so spremljale razpad skupne jugoslovanske države in mu sledile, so splošne razmere v teh novih državah v primerjavi s Slovenijo slabe. Že prejšnje razlike v družbenem razvoju med Slovenijo in drugimi republikami bivše Jugoslavije so se po letu 1991 še povečale, saj so ta okolja utrpela v zadnjem desetletju neprimerno večjo vsestransko škodo. Slovenci, ki živijo v novih državah na območju nekdanje SFRJ zunaj Slovenije, praviloma tudi kot njihovi državljani, delijo seveda usodo svojega življenjskega okolja, ne bi pa mogli trditi, da so kot Slovenci kot posamezniki ali na ravni kolektivnega narodno-kulturnega združevanja zatirani ali diskriminirani.

Ena od posledic razpada SFRJ (v glavnem na njene konstitutivne republike) so, med drugim, nove narodne manjšine v formalno in dejansko vsaki od novo nastalih držav. Deli vseh narodov, sicer po zvezni ustavi konstitutivnih na vsem področju bivše SFRJ, ki so ostali zunaj svojih, na novo nastalih nacionalnih držav, imajo v zdaj novo nastalih

državah, naslednicah SFRJ, po mednarodnopravnih merilih formalno status narodno-manjšinskih entitet. Čeprav to med državami, naslednicami SFRJ, še ni usklajeno, gre vsekakor za pomembno skupno zadevo, ki sodi med nasledstvena vprašanja, izhajajoča iz dejstva nekdanje skupne jugoslovanske države. Slovenci na začetku 21. stoletja živijo v vseh državah, naslednicah bivše SFRJ. Svoj novi položaj so očitno doživeli in ga doživljajo kot slovenske narodnostne skupnosti, ki želijo zlasti s kulturnim delovanjem na slovenski narodni podlagi in v sodelovanju z okoljem večinskega naroda ohranjati in uresničevati svojo narodno identiteto. Najboljši dokaz za to je gotovo pestra podoba slovenskih kulturnih društev in drugih združenj, ki so zdaj svoje že dolgo trajajoče dejavnosti ali še okrepili, nekatera pa so bila nedavno oziroma tako rekoč pravkar ustanovljena. Prostorsko razmestitev teh društev, ki jih je mogoče najti po bivši Jugoslaviji izven Slovenije ob koncu drugega leta 21. stoletja, omogoči naslednji kratek sprehod.

Največ slovenskih društev je vedno bilo in jih je tudi danes na Hrvaškem. V Zagrebu je »Slovenski dom« (dolgoletni predsednik Darko Šonc), najstarejše slovensko društvo med danes delujočimi. Društvo je vsestransko aktivno in v Zagrebu cenjeno. Že več let redno izdaja visoko kakovostno revijo *Novi odmevi* (urednik Silvin Jerman). Na Reki je »Bazovica« že praznovala 55-letnico (sedanji predsednik Marijan Keber), tj. edino slovensko društvo, ki ves čas deluje v istih prostorih, v že legendarni lastni hiši v ulici Podpinjol 43. Desetletnico je leta 2002 praznoval »Triglav« v Splitu (prvi in dosedanji predsednik Boštjan Kordiš), slovensko kulturno društvo s številnim članstvom in ugledom v dalmatinski prestolnici; vseskozi izdaja list *Planika* (pod uredniškim vodstvom Gustava Zupana) V Šibeniku imajo Slovenci tudi že uveljavljeno društvo »Dr. France Prešeren« (predsednica Mira Knežević). Vsa štiri društva so že nekaj let včlanjena v »Zvezo slovenskih društev na Hrvaškem« (tudi v novem mandatu jo vodi Darko Šonc, ob podpredsedniku Francu Strašku, dolgoletnem slovenskem aktivistu iz Zagreba), v letu 2002 pa se jim je pridružilo še eno; najmlajše društvo Slovencev na Hrvaškem se imenuje »Istra« in deluje v Pulju, kjer so, vedno živeli številni Slovenci (predsednica Alojzija Slivar). V Karlovcu zdaj Slovenci nimajo društva, dejansko in formalno pa deluje v okviru Mestne knjižnice Ivan Goran Kovačić »Osrednja knjižnica Slovencev« (vodi jo Dubravka Hren), ki poleg skrbi za slovenski knjižni fond občasno prireja slovenske kulturne prireditve v Karlovcu. V letu 2001 sta bili uradno registrirani dve slovenski društvi v Dubrovniku. Najprej so ustanovili »Lipo«, ki je imela že takoj okrog 80 članov (predsednik dr. Đuro Zuančić, ob agilni tajnici Maši Butijer), potem pa je manjša skupina osnovala še društvo »Ivan Cankar« (predsednik Ivan Žerovnik, ki je kako desetletje pred razpadom skupne jugoslovanske države vodil v Dubrovniku do zdaj malo znano društvo »Triglav«). Napoveduje se ustanovitev še enega slovenskega kulturnega združenja, in sicer v Osijeku. Če se spomnimo, da so v »Oseku« mladi slovenski rojaki počastili 75-letnico Prešernovega rojstva, potem ustanavljanje slovenskega društva v Osijeku na začetku 21. stoletja niti ne more biti presenečenje.

V Bosni in Hercegovini ima društveno življenje na slovenski narodnostni podlagi že več kot stoletno tradicijo. Specifične razmere v tej državi so povzročile, da so danes Slovenci povezani razmeroma tesneje kakor drugod. V BiH formalno prevladujejo slovenska združenja, ki so po eni strani sama po sebi tudi kulturna društva, vendar je posebej poudarjeno združevanje, ki je bilo v zadnji večletni vojni nujna podlaga tudi za fizični obstoj Slovencev v BiH. Združenja so namreč nekako bolj sistematično lahko skrbela za ljudi (hrana, zdravstvena nega, organiziranje konvojev v Slovenijo). Ob koncu leta 2001 je v Sarajevu zelo intenzivno delovala »Zveza Slovencev Sarajevo«

(vodila sta jo dolgoletna aktivista Aleksander-Saša Novak in Roman Bitenc), ki je leto pozneje praznovala 10-letnico ustanovitve (sprva se je imenovala »Zveza Slovencev Bosne in Hercegovine« pod vodstvom prvoimenovanega). Zveza izdaja tudi list *Novice* (večletna urednica Metka Kraigher - Hozo). Vsaj od leta 1993 so bili organizacijsko med seboj in s Slovenijo prek svojih združenj povezani Slovenci v srednji Bosni; tam so združenja slovenskih družin, ki jih je danes prek 1000, in sicer v Zenici (Ljiljana Mihačević), v Kaknju (Joško Špringer), v Brezi (Alojz Vrhovnik), v Travniku (Amalija Zupančič) in v Vitezu (Henrik Gumilar). Povezana so v »Zvezo Slovencev Osrednje Bosne«, ki ji predseduje dolgoletni aktivist Ivan Debeljak. Nekoliko mlajša je organizacija Slovencev v severovzhodni Bosni, »Zveza Slovencev v Tuzli«, ki jo vodi večletna predsednica Slavica Pavlović. Po letu 1995 oz. koncu vojne v BiH so se organizirali Slovenci tudi v drugi entiteti države BiH, v Republiki Srbski. S sedežem v Banjaluki deluje tam dejansko od pomladi leta 1997 »Zveza Slovencev v Republiki Srbski« (sedanji predsednik Franc Sošnja), sploh prvo etnično združenje, registrirano v Republiki Srbski. V vseh omenjenih združenjih uresničujejo različne kulturne programe, v večini tudi tečaje slovenskega jezika, močno pa se povezujejo tudi z gospodarskimi in podobnimi organizacijami iz Slovenije. Poleg naštetih združenj je v BiH že skoraj devet let vsaj eno, izrazito kulturno društvo, tj. »Cankar« v Sarajevu (ustanovne zasluge pripadajo zlasti Stanku Koblerju, zdaj mu predseduje Ljiljana Testen). Poleg širše poznanega pevskega zbora in drugih sekcij je potrebno poudariti, da v društvu že vseskozi prirejajo tečaje slovenskega jezika za otroke in odrasle, ki jih je v glavnem vodila in jih še vodi Ana Božanović, tudi skoraj pet let predsednica društva. Njeni učenci so z listom *Planinček* na lanskem natečaju dosegli prvo mesto med primerljivimi listi, ki jih izdaja slovenski izseljenski podmladek v Evropi. Upravičeno pa je »Cankar« ponosen tudi na revijo Zora Cankarjeva (večletni urednik Juraj Martinović).

Če izvzamemo Črno goro, kjer ob vedenju podpisane, tudi danes (še) ni slovenskega društva, so si jih Slovenci ustanovili prav po vseh drugih nekdanjih republikah. V Zvezni republiki Jugoslaviji imajo Slovenci na začetku 21. stoletja dve kulturni društvi, obe v Srbiji (eno v Novem Sadu v Vojvodini, drugo v Beogradu). Najprej je leta 1997 nastalo novosadsko »Društvo Slovencev«, leta 1999 poimenovano »Društvo Slovencev Kredarica v Novem Sadu« (prvi in dosedanji predsednik Franc Cevc je bil maja 2003 izvoljen za »doživljenskega častnega predsednika«, od tedaj društvo vodi Albert Kužner), ki je imelo sprva 22 članov, po štirih letih delovanja pa 400. Izdaja tudi svoj bilten *Kredarica* (urednica Zlatica Radisavljević). Podobno kakor v drugih društvih imajo pevski zbor, organizirani pouk slovenskega jezika, pomagajo pri pridobivanju slovenskega državljanstva, vstopnih dovoljenj za potovanje v Slovenijo, s katero so predvsem po predsednikovi zaslugi postavljene že mnoge vezi. Sredi leta 2002 je vzniknilo in bilo zatem kmalu tudi registrirano »Društvo Sava, društvo Slovencev v Beogradu« (predsednica Anica Szabo), pri čemer naj bi ime reke Save simboliziralo povezanost Slovenije in Srbije, Slovencev v Sloveniji in Slovencev v Srbiji. V oporo novoustanovljenemu društvu je gotovo skoraj sočasno odprto veleposlaništvo Republike Slovenije v Beogradu in slovensko duhovništvo (najvišji predstavnik katoliške cerkve na območju Srbije in Črne gore je, po nadškofu Francu Perku, ponovno Slovenec, nadškof Stanislav Hočevar) in redovnice. Društvo ima začasno shajališče v župnišču Cerkve blažene Device Marije. Kdor ve, da je bilo zlasti med svetovnjima vojnoma razmeroma veliko Slovencev tudi na Kosovu, bi mogoče tudi tam pričakoval kako slovensko kulturno društvo. Toda nemirni časi, v katerih živi ta dežela, seveda slabo vplivajo na morebitno kaj sorodnega. Malo pred razpadom SFRJ pa je bilo tudi tam zaznati združevanje Slovencev; v Peči so se, vsaj priložnostno ob maši sestajale

sestre usmiljenke, slovenske nune, ki jih je leta 1988 vsaj deset med seboj govorilo »lepo slovensko«.

V Makedoniji je slovensko kulturno društvo »France Prešeren« nastalo in bilo tudi registrirano leta 1994 (od začetkov mu predseduje dr. Amalija Jovanović). Ustanovili so ga seveda Slovenci v Skopju, kjer jih sploh več kot polovica od nekaj sto Slovencev, popisanih v Makedoniji. »Združenje France Prešeren« je društvo odprtega tipa, vanj se včlanjujejo poleg Slovencev in njihovih družinskih članov tudi drugi ljudje, ki so ali želijo biti povezani s Slovenijo. Društvo ima mešan pevski zbor, ki je že večkrat nastopal po Makedoniji in Sloveniji, knjižnico, organizira tečaje slovenskega jezika (za tamkajšnje Slovence in druge poslovneže, ki rabijo slovenščino v stikih s Slovenijo, bodoče študente v Sloveniji), prireja družabne proslave, sodeluje z državnimi ustanovami v Sloveniji in z Veleposlaništvom Republike Slovenije v Skopju.

S tem zaključujem najavljeni sprehod med slovenskimi kulturnimi društvi in združenji, ki jih je mogoče najti na območju nekdanje SFRJ zunaj Slovenije na samem začetku 21. stoletja. Kljub tudi morda nekaterim upravičenim pomislekom sem se vendarle odločila, da poimensko omenim njihove vodilne slovenske aktiviste. Predvsem zato, ker je v današnjih življenjskih okoliščinah potrebno ceniti predano delo posameznikov in posameznic, ki povsod vlagajo veliko življenjske energije za korist teh društev. Gotovo sem pri tem spregledala koga, ki bi moral biti prav tako deležen omembe; morebitni spodrselj gre pripisati le moji, morda pomanjkljivi informiranosti.

* * *

Sedanji trenutek slovenstva v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori in Makedoniji je seveda v celoti vpet tudi v prihodnost, saj ne kaže, kakor sem si prizadevala pokazati, da bi se Slovenci kar prepustili spontanemu asimilacijskemu procesu večinskega etničnega okolja. V novih državah na območju nekdanje Jugoslavije so se kot tamkajšnji državljani in kot ljudje, zahvaljujoč tudi opisanim zgodovinskim okoliščinam, v glavnem uspešno integrirali. Očitno pa si še vnaprej želijo ostati tudi Slovenci.

Viri in literatura

Dokumentarno projektno gradivo

1992 Arhivski fond projekta *Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije*. Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Kržišnik - Bukić, V.

1992 O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991, *Razprave in gradivo*, št. 26–27: 172–199.

Jerman, S., Todorovski, I.

1999 Slovenski dom v Zagrebu 1929 – 1999. *Zagreb*.

Plevnik, D.

1998 *Slovenci na Hrvaškem*. Črnomelj-Metlika.

Slovenci v Hrvaški

1995 *Slovenci v Hrvaški*. Zbornik skupine avtorjev (ur. V. Kržišnik – Bukić). Ljubljana.

Žvan, B.

1932 *Slovenci v Beogradu*. Beograd.

*Summary***Slovenes in Croatia, Bosnia-Herzegovina, Serbia and Montenegro, and Macedonia between past and present**

Slovenes have migrated to all republics of former Yugoslavia and at the moment of the dissolution of the common state in 1991 they suddenly became an ethnic minority in the new nation states of Croatia, Bosnia-Herzegovina, Federal Republic of Yugoslavia (consisting of two former Yugoslav republics, Serbia and Montenegro) and Macedonia. They were naturally not happy with this politically and socially different situation. Since it has been a decade since they have been living in these new circumstances the author has decided to dedicate this article to them.

In the 18th and especially in the 19th centuries Slovenes lived only in Croatia, mostly in the area close to the border between Croatia and Slovenia. Established for political reasons, this border had been stable for centuries. Slovenes living in Istria, Reka, Zagreb and in some other smaller towns therefore represented an autochthonous, and also the largest, ethnic minority in Croatia. With the exception of Slovenes in Sarajevo (Bosnia-Herzegovina) all other Slovenes living in other parts of former Yugoslavia could probably be termed immigrants. Wherever they lived and in whatever time period, Slovenes have always been considered honest, good workers and experts in their own field. This stereotype has survived to the present.

Whatever part of former Yugoslavia they live in, Slovenes associate with one another on the basis of ethnic adherence. Trying to preserve and cultivate their Slovene language and customs, as well as the emotional attitude towards their original homeland, they are (more than ever) organized in different cultural clubs. The article describes as many of their past and present associations and clubs, as well as their leaders, as possible. It was the author's decision to write it as an acknowledgement of their well-deserved voluntary work for the preservation of Slovene collective identity in the area of former Yugoslavia.

Aleksej Kalc

Zapiski k preučevanju zgodovine tržaškega prebivalstva v 18. in 19. stoletju. Od demografske entitete k družbeno-kulturnemu tkivu

---

Avtor ugotavlja zanimanje, ki ga je bogato italijansko in mednarodno zgodovinopisje o Trstu namenilo zgodovini njegovega prebivalstva in poudarja pomen historično-demografskega analitičnega pristopa kot enega temeljnih izhodišč za razumevanje družbeno-gospodarskih, etničnih oziroma nacionalnih in kulturnih značilnosti tega mesta. Poudarek je na 18. in 19. stoletju, ko se je Trst, v vlogi avstrijskega nacionalnega pristanišča, prelevil iz majhnega komunalnega mesteca v moderen trgovsko-pomorski in nazadnje tudi industrijski mestni aglomerat, z izredno raznovrstnim družbenim tkivom, ki ga je soustvarjalo množično priseljevanje iz širokega jezikovno in kulturno mešanega zaledja.

Although numerous, Italian and international historiographic research studies have been somewhat limited in dealing with the population history of the town of Trieste. The author emphasizes the importance of demographic and historical analyses that form the principal basis for the understanding of social, economic, cultural and ethnic – or rather national – characteristics of this town. The author focuses on Trieste in the 18th and in the 19th centuries. This was the period in which Trieste as an Austrian national seaport transformed from a small provincial town to a modern commercial and naval center. It became an industrial conglomerate with an extremely heterogeneous population that was the result of mass emigration from the vast culturally and linguistically mixed hinterland.

Liana De Antonellis Martini je leta 1968 v svoji študiji o versko-etničnih skupnostih v Trstu v 18. stoletju poudarila, kako dolgo in strmo pot je morala prehoditi historiografija, preden se je dokopala do dovolj kritičnega in objektivnega gledanja na razvoj in kulturno fiziognomijo tržaške družbe. Opozorila je tudi, kako pristransko se je zgodovinska misel oklepala različnih partikularističnih tez in zanemarjala mnoge ključne elemente za bolj uravnovešeno vrednotenje vsestranske «metamorfoze», ki jo je mesto doživelo z razglasitvijo svobodnega pristanišča in prevzemom vloge avstrijskega nacionalnega pristanišča (De Antonellis Martini 1968: 4–20). V 35 letih, ki nas ločujejo

od njenega pisanja, se je zgodovinopisje o Trstu obogatilo s številnimi temeljnimi študijami in zapolnilo še marsikatero vsebinsko in konceptualno vrzel. To ne samo za 18. stoletje, ki je bilo »kot propulzivno obdobje trgovsko-pomorskega mesta deležno največje pozornosti« (De Antonellis Martini 1968: 3), temveč tudi za naslednje obdobje, vse do prve svetovne vojne, pred katero je mesto, po kriznih desetletjih v 70. in 80. letih 19. stoletja, doživelo nov razcvet.

Če se skrbno ozremo po vsem opravljenem in pregledamo dela o razvoju Trsta kot modernega urbanega aglomerata in gospodarskega središča, pa lahko ugotovimo, da ostajajo nekateri temeljni dejavniki še vedno premalo upoštevanji in večinoma izolirani od osrednjega diskurza, enkrat zanemarjeni, drugič sprejeti in pritegnjeni v razpravo kot »danosti«. Med temi je gotovo vprašanje prebivalstva. Trditev izzveni na videz protislovno, če upoštevamo, da je bila družba t. i. »emporijalnega« Trsta (it. *città emporiale*¹) zaradi svojih posebnosti in raznovrstnosti pravzaprav vedno v središču pozornosti vseh, ki so kdajkoli o njej pisali in jo preučevali, od samih tržaških mislecev in kronistov iz 18. stoletja do današnjih zgodovinarjev. Gospodarski in socialni sestav, predvsem pa etnične značilnosti prebivalstva so pomembna poglavja tržaške historiografske razprave in iz njih se je bohotalo (in se delno še bohotalo) nacionalno vprašanje, ki se je vse bolj konfliktno razvnelo od srede 19. stoletja in zaviralo zbistritev podobe preteklosti, o kateri govori De Antonellis Martinijeva. Dejstvo pa je, da sta demografija in zgodovina prebivalstva kot takega našli le redkokdaj primerno mesto tako v kontekstualizaciji kot med ključnimi temami tržaškega družbenega in kulturnega dogajanja, da so tudi najuglednejše obravnave socio-ekonomskega, kulturno-zgodovinskega, antropološkega in etničnega oziroma nacionalnega ter političnega značaja pogosto »preskočile« podrobnejšo analizo demografskih izhodišč in demografskih vidikov kot sooblikovalcev družbenih, etničnih in kulturno-antropoloških potez mesta.² Večina avtorjev se je, tudi

¹ S tem izrazom je mišljen habsburški Trst od razglasitve svobodnega pristanišča. Uporablja se predvsem za zelo splošno (idealno) razlikovanje s prejšnjim, »komunalnim« obdobjem in zato pogosteje, ko je govor o 18. stoletju.

² Dva primera v pojasnilo. Elio Apih, skupaj s Fabiom Cusinom in Carlom Schiffrerjem najuglednejši tržaški zgodovinar 20. stoletja in utemeljitelj dokončne umestitve tržaške zgodovine, prečiščene lokalpatriotičnih razlag, v interpretacijski okvir evropske zgodovine, ponuja v delu *La società triestina nel Settecento* (Tržaška družba v 18. stoletju) iz leta 1957 barvit pogled na družbo in življenjski utrip takratnega, hitro razvijajočega se pristaniškega mesta. Njegovo učinkovito izrisovanje, ki se dotakne vseh plasti in zelo pozorno spremlja spremembe, povezane z novo vlogo mesta, pa ne preseže impresionističnega učinka. Avtor z velikim smislom za »ključne« informacije, izbrane iz zajetne dokumentacije in povezane v argumentirano pripoved, ponese bralca v živo dogajanje, ne da pa mu pravega občutka za razsežnosti pojavov, ker začenši prav pri prebivalstvu in razvoju njegovega sestava uporablja samo pavšalna merila in s sočasno »drugo rokoposredovane ocene. Drugačen je primer dve desetletji poznejšega dela *La formazione del proletariato urbano* (Formacija mestnega proletariata) Marine Cattaruzze, med drugim Apihove učenke in naslednice, ki je prav tako pronicljivo obravnava o oblikovanju in značilnostih tržaškega delavstva v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne razvila prav iz poglobljene analize demografskih in drugih kvantitativnih podatkov. Pri tem je seveda imela veliko lažjo nalogo, saj je razpolagala z modernimi in zanesljivimi uradnimi statistikami. Ne glede na to (tudi za 18. stoletje namreč ne manjka demografskih in drugih serialnih virov, čeprav na stopnji pragradiva) se Cattaruzzino delo razlikuje od Apihovega prav po prijemu in po ovrednotenju vezi med demografskim dogajanjem in socialno zgodovino. Podobno zasnovane in še poglobljeneje raziskave premore zgodovinopisje o nekaterih tržaških »versko-etničnih« skupnostih, zlasti judovski, ker je bila ta skupnost deležna obsežne študijske pozornosti in ker je za številčno omejene in »zaprte« družbene agregate takšen prijem lažje izvedljiv (Gatti 1996). Pomembna prispevka te vrste sta še študiji Elisabette Navarre in Marte Verginelle, ki pa ne obravnavata urbanega aglomerata in se, predvsem z vidika družine, ukvarjata z obmestnim naseljem (zdaj obrobno mestno četrtjo) Barkovlje (Navarra 1990), v drugem primeru pa z vasjo Dolina v bližnji okolici Trsta (Verginella 1990).

ko se je izrecno govorilo o prebivalstvu in njegovih značilnosti, zadovoljevala s predstavljanjem globalnih števil iz objavljenih popisov, oziroma – v zadnjem stoletju – povzetih po Pietru Montanelliju, ki si je s svojo sicer odlično demografsko študijo leta 1905 prav tako prizadeval izključno za ugotavljanje velikosti tržaškega prebivalstva skozi čas (Montanelli 1905).³ Podobno so demografske podatke uporabljali tudi neitalijanski in med njimi slovenski pisci, katerih še v šestdesetih letih dokaj živahno zanimanje za historično demografijo je pozneje pojemale. Za navrh je bil Trst vedno v središču pozornosti slovenskega zgodovinarstva v prvi vrsti s svojimi nacionalnimi in političnimi temami, zlasti nekako od srede 19. stoletja dalje, medtem ko so prejšnja obdobja pritegnila razmeroma manj zanimanja.⁴

Pomen vezi med demografijo in zgodovino družbe postane v tržaškem primeru še jasnejši, če upoštevamo tipologijo in razvoj tega mesta. Najprej dejstvo, da je emporijalni Trst sad absolutistične vladne volje, ki je usodno posegla v tržaško zgodovino in na kraju majhnega, srednjeveškega komunalnega aglomerata spodbudila razrast modernega, načrtno oblikovanega pomorsko-trgovskega središča. Razglasitev svobodnega pristanišča leta 1719 in nadaljnji patenti, ki so tvorili pravne inštrumente pri uresničevanju tržaškega merkantilističnega načrta, sami po sebi seveda še niso pomenili rojstva novega Trsta. Do tega je prišlo po dolgem in negotovem procesu, ki je trajal skoraj do 80. let 18. stoletja. Še desetletje prej so namreč v samem vladnem vrhu nekateri dvomili o smotnosti »tržaškega projekta«⁵ in šele v zadnjem dvajsetletju je emporij polno zaživel in nedvoumno potrdil svojo vlogo in veljavo. V teku tega uveljavljanja skozi vso drugo polovico stoletja se je oblikovala tudi nova tržaška družbena podoba, ki je koreninila v povsem preosnovani demografski entiteti.

Podobno kot številna druga svobodna pristanišča, ki jih je »proizvedla«⁶ merkantilistična doktrina, je tudi Trst doživel, kljub omenjenim negotovostim, hiter in obsežen vzpon, vendar z določenimi posebnostmi. Prva je čas njegovega nastanka, se pravi pozno merkantilistično obdobje, ko so v ospredje prodirala že nova ekonomska misel in dogajanja, ki so v nekaterih državah odprla vrata polni industrializaciji in modernizaciji produkcijskih procesov. Trst pa je prav v tem obdobju (od konca 18. do srede 19. stoletja) dosegel vrhunec svojega merkantilnega razvoja v vlogi svobodnega pristanišča. Najsodobnejše zgodovinske študije ugotavljajo, kako se je tržaški makroekonomski cikel sredi 19. stoletja praktično izpel in kako je bilo odtlej svobodno pristanišče kot gospodarski »inštrument«⁷ vse bolj obrobno upoštevano v avstrijski gospodarski strategiji (Finzi 2001). Tržaško pristanišče je sicer ostajalo in se še razvijalo kot avstrijska vrata v svet, ohranjalo je tudi merkantilistične privilegije, vse do ukinitve svobodnega pristanišča leta 1891, potem ko je kriza v 70. in 80. letih resnično izostrila njen anahronizem in je investicija v industrializacijo spodbudila novo, na drugačnih temeljih zasnovano rast mesta.

³ Podoben zgodovinski pregled je, z nekaterimi dodatki, vendar brez bistvenih novosti prispeval leta 1963 Renato Fuchs, iz leta 1929 pa je precej izvorna historično-demografska razprava M. Luzzata Fegiza, ki je osredotočena na zadnjih 25 let 19. in na prva desetletja 20. stoletja. Podrobneje so posamične strukturne aspekte tržaškega prebivalstva analizirali drugi preučevalci, vendar z upravnih in aplikacijskih vidikov (npr. demografski obračuni in projekcije, zdravstvena in socialna statistika ipd.), ne pa v smislu zgodovinskega preučevanja.

⁴ V slovenskem zgodovinarstvu je razvoj tržaškega prebivalstva najizčrpnje obravnavan v okviru vseslovenskih pregledov in demografskih analiz Pavleta Blaznika, Boga Grafenauerja, Milka Kosa, Vasilija Melika in Frana Zwittera (Zwitter 1936; Melik 1956; GDZS 1970).

⁵ Najresnejše dvome je gojil sovergent Jožef II., ki je po inkognito obisku mesta sugeriral svoji materi cesarici, da bi načrt ukinili, ker naj ne bi opravičeval tolikšnih finančnih naporov (Curiel 1922: 169–170).

Ne glede na vse to se novi Trst pojavi na prizorišču zgodovine mest z izjemnim demografskim vzponom, ki traja neprekinjeno skozi celi dve stoletji in se preučevalcu ponuja kot pravi demografski *casus*. Urbani aglomerat, ki je štel leta 1735 komaj 5000 prebivalcev, jih je ob koncu stoletja premogel že skoraj štirikrat toliko, vse tržaško občinsko ozemlje, ki so ga sestavljale še obmestne agrarne soseske, v katere se je postopno širilo urbano naselje, in okoliške vasi, pa je doseglo skoraj 30.000 prebivalcev. Ob prvem modernem ljudskem štetju leta 1857 so v občini popisali 104.000 prebivalcev, leta 1900 170.000, ob zadnjem avstrijskem štetju leta 1910 pa skoraj 230.000, s tem, da se je z urbanizacijo okolice delež podeželskega prebivalstva skoz ta časovni lok stalno zmanjševal in je leta 1910 znašal le okrog 10 %. Ritem demografske rasti je bil najvišji v zadnji četrtini 18. in prvi četrtini 19. stoletja, ko so se povprečni letni prirastki povzpeli do 25 oz. 24 promilov; sicer so bili tudi v letih 1750–74 in 1825–49 višji od 17 promilov, tako da je v stoletni časovni razdalji 1750–1849 povprečna letna rast presegala 20 promilov. Stopnja rasti je nato krepko padla v drugi polovici 19. stoletja, vendar je ostala s približno 12 promili še vedno izredno visoka,⁶ s tem da se je začela v zadnjih desetletjih spet večati, dokler ni dobila na prehodu stoletja še močnejši zagon.

Ni treba posebej poudarjati, da je bilo gonilna sila tako izjemnega razvoja priseljevanje. Čeprav je šlo za dotok pretežno mladega prebivalstva, ki je odločilno prispevalo k pozitivnim količnikom naravne rasti, kar se posredno kaže tudi v visokih stopnjah nupcialnosti in rodnosti, je bil zaradi visoke smrtnosti naravni količnik še v drugi polovici 19. stoletja dokaj skromen (v obdobju najhitrejše rasti so bili naravni relativni prirastki od pet do šest krat nižji od migracijskih). Čisti selitveni prispevek k številu tržaškega prebivalstva od odprtja svobodnega pristanišča do začetka 20. stoletja je tako mogoče oceniti na približno 2/3 celotne rasti.⁷

Z makrodemografskega vidika je vredno ob vsem tem opozoriti še na nekatere okvirne elemente in vprašanja, najprej postavitev tržaškega primera v zgodovinski čas. Razvoj tržaškega urbanega aglomerata se razteza čez obdobje, ki zajema končno fazo t. i. »starega reda« in preide nato v dobo kapitalistično-industrijske modernizacije in družbene liberalizacije. Z vidika zgodovinskega razvoja prebivalstva obsega ta čas, kot izraz součinkovanja z globalnim spreminjanjem družbe in modeli političnega in gospodarskega razvoja, tudi pojav t. i. demografskega prehoda, tj. od družbe z visoko rodnostjo in visoko smrtnostjo (v demografski terminologiji družbe visokega demografskega pritiska) k družbi zmanjšane rodnosti in smrtnosti (družbe nizkega demografskega pritiska), ki je zaradi hitrejšega nazadovanja smrtnosti sprožila na evropski ravni eksplozijo prebivalstva.⁸ V Trstu je do zmanjšanja naravnih demografskih faktorjev, se pravi do prehoda k režimu nižjega demografskega pritiska, začelo prihajati ob koncu 19. stoletja. Od srede 18. do zadnje četrtine 19. stoletja se je namreč povprečna letna rodnost gibala med 40 in 44 promili, smrtnost pa med 36 in dobrimi 39 promili. Šele v zadnjih 25 letih 19. stoletja sta rodnost in smrtnost padli na 35 oziroma 32 promilov, kar glede na prvo lahko interpretiramo kot znak novega, bolj »zavestnega« reprodukcijskega vedenja. Vredno je poudariti še to, da je k smrtnosti prispevala v veliki meri otroška umrljivost, ki je bila zlasti v prvi polovici 19. stoletja zelo visoka – povprečje 300 promilov in nekajkrat se je povzpela do 500 promilov, na prehodu v 20. stoletje pa je ostajala še vedno nad 200 promili. Če zelo poenostavimo,

⁶ Za primerjavo pomislimo na Gorico, ki se je takrat tudi živahno razvijala, vendar s povprečno letno rastjo 5 promilov.

⁷ Nakazane poteze demografskega razvoja so podrobneje analizirane v delu Breschi idr. 2001: 69–116.

⁸ Za podrobnejšo obrazložitev pojma in teorije demografskega prehoda gl. Malačič 2000: 233–244.

lahko sklenemo, da je »novi« Trst označevala zelo živahna naravna demografska rast, ki pa je zaradi visoke smrtnosti le skromno odsevala v končnem izračunu; da sta bila ta živahnost in njen prispevek k rasti števila prebivalstva dejansko posledica priseljevanja, kot gonilne sile demografskega razvoja, in torej, da je bil tržaški demografski režim v osnovi podoben režimu tipičnega predindustrijskega mesta, ki je bilo zelo občutljivo na krize zaradi smrtnosti in ni bilo sposobno nadomestiti izgubljenega prebivalstva s »svojimi« demografskimi močmi, temveč le s pomočjo priliva od drugod. V Trstu pa ni šlo samo za zapolnjevanje demografskih vrzeli, saj je mesto delovalo skozi dve stoletji kot pravi magnet za prebivalstvo od vsepovsod in dotok priseljencev je bil tako močan, da je izničil še tako hudo mortaliteto in vzdrževal krivuljo absolutne (in posredno tudi naravne) rasti v stalnem vzponu (Breschi idr. 2001: 90–109).

Pomembna vprašanja historično-demografskega značaja se postavljajo tudi z vidika povezave med razvojem mesta kot centra in njegovega zaledja. Novi Trst se je v relativno zelo kratkem času spremenil iz majhnega aglomerata komunalnega tipa, podobnega drugim pristaniškim mestom severovzhodnega Jadrana, v strateško gospodarsko težišče, ki je vse močnejše vplivalo na tradicionalna gospodarska in družbena ravnovesja širokega prostora. Glede na tolikšno težo migracijskih gibanj je torej neogibno interpretirati demografski (in družbeni) razvoj Trsta tudi v luči demografske (in družbene ter gospodarske) zgodovine območij, ki so mesto napajala s prebivalstvom. Novejša študija, ki je vsaj zasilno zapolnila vrzeli v tržaški demografski zgodovini, o katerih je bil govor v uvodnem delu tega sestavka, je z dovolj verodostojnimi kvantitativnimi podatki zarisala izvorno topografijo najmnogičnejšega in najbolj nepretrganega priseljenkega priliva, in sicer v mejah Istre, Furlanije, predvsem pa slovenskega neposrednega in tudi bolj oddaljenega zalednega območja (Breschi idr., 2001: 121–128, 159–164). Žal pa je podrobnejše in diferencirano socio-demografsko dogajanje v tem »napajalnem bazenu« (zlasti v slovenskem delu) še premalo raziskano, kar onemogoča podrobnejše razpravljanje o omenjenih vprašanjih. To sicer ne velja za drugo polovico 19. stoletja, za katero nam sodobna statistika in razne študije razkrivajo smernice in strukturne značilnosti demografske rasti, družbenih in gospodarskih sprememb ter množičnega prerazporejanja prebivalstva, ki jih je spremljalo. Proces je bil usmerjen proti novim težiščem gospodarskega razvoja in je tekkel vzporedno s pospešeno inurbacijo (Melik 1956). »Der Zug nach der Stadt«, kakor so ga imenovali sočasni avstrijski analitiki (Rauchberg 1893), je imel v širokem zalednem pasu severovzhodnega Jadrana za glavni cilj Trst. Kljub krizi v 70. letih, ki pa nikakor ni pomenila stagnacije rasti, je mesto od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne sprejelo v absolutnih številkah največjo množico priseljencev. Izhodiščne socio-demografske vidike pospešene prostorske mobilnosti lahko iščemo – zelo splošno povedano – v visokem demografskem pritisku na podeželju in spreminjanju družbene strukture prebivalstva (kot posledice neravnovesja med potrebami in tradicionalnimi gospodarskimi resursi, ki so se spreminjali pod vplivom kapitalističnih odnosov in z uveljavljanjem pridobitništva nasproti preživetveni ekonomiji), na mikroanalitični ravni pa v spreminjanju družine kot tradicionalnega produktivno-porabne in socio-demografske enote, ki je imela vse več »odvečnih« članov, obsojenih, tudi zaradi »ruralizacije« podeželja (tj. usahnitve neagrarnih virov zaslužka), na popolno marginalizacijo. Ob tem ne smemo pozabiti, da so bila mesta le eden od »izhodov« iz tega položaja in ciljev velikih selitvenih procesov 19. in začetka 20. stoletja, in da so s Trstom od 80. let vse bolj tekmovala Amerika in druga geografska območja ter oblike mobilnosti (sezonske, začasne). Res pa je tudi, da je Trst s svojo privlačno močjo in sposobnostjo navezovanja delov zaledja na svoje gospodarstvo deloval omejevalno, ali vsaj kot »blašilec-

prostorske gibljivosti, v prvi vrsti čezoceanskega izseljevanja (Kalc 1997: 197; Cattaruzza 1979; Breschi idr. 2001: 164–166).

Kaj pa čas pred dobo liberalno-kapitalistične modernizacije in pospešenih selitvenih premikov, predvsem pa obdobje 18. stoletja? Kdo tvori v tem času množico priseljencev in iz katerih socio-demografskih razmer izvirajo ti tokovi? Res je, da se omenjena modernizacija ne pojavi čez noč in da so družbeni procesi, ki so iz nje izhajali in jo hkrati spodbujali, vidni v vsem tu obravnavanem obdobju. Kljub temu pa gre za bistveno drugačna obdobja, za različne strukturne momente in prehode v družbenem razvoju, zaradi katerih selitvenega pojava ne moremo soditi po analogiji s tistim iz druge polovice 19. stoletja; ne moremo se izogniti vprašanju, kje, kdaj in zakaj je nastajala selitvena množica, kakšni socio-demografski sistemi oziroma premiki v njih in katere družbeno-gospodarske ter splošnejše okoliščine so jo sproščale, kateri segmenti prebivalstva oziroma družbene plasti so bili pri tem bolj ali manj udeleženi?

Predstavljajmo si vprašanje s pomočjo primera. Na voljo imamo več zgodovinskih študij o razkroju agrarne družbe na Slovenskem in o nastajanju kajzarstva, bajtarstva in, širše, proletariata, kar je dobilo v 18. stoletju močan pospešek (Voje 1952/53; Valenčič 1962, 1963; GDZS 1970: 94–95). Med središči tega dogajanja sta bili postojnsko in vrhniško območje, kjer so (zlasti v slednjem) nekatere zaselke sestavljali skoraj izključno kajzarji. Lokacija in sam nastanek teh središč seveda nista naključna, saj je lahko do ločevanja od agrarnih in prehajanja k drugim gospodarskim dejavnostim prihajalo le, kjer so bile za to ustrezne okoliščine (pomembne poti, v primeru vrhniškega območja tudi stična točka med cestno in rečno povezavo). In Trst je s pospeševanjem trgovine in pretovarjanja blaga po magistralni povezavi z Ljubljano in še naprej močno pospeševal tudi te razkrajalne procese. Vprašanje pa je, kdo so bili številni priseljenci s teh dveh območij kakor tudi z drugih področij množičnega dotoka, ki jih najdemo v Trstu v 18. stoletju? V katerih plasteh prebivalstva jih je treba iskati, med bajtarji in kajzarji ali v pretežno kmečkih naseljih, med kmečkimi plastmi oziroma agrarnim proletariatom? Iz tržaških virov lahko le približno razberemo njihov krajevni izvir, nikakor pa socialnega.⁹ Pojavljajo pa se v široki paleti poklicev (in ne samo med preprosto delovno silo) in socialnih položajev. Poznavanje zgodovine prebivalstva na teh območjih (ne le v smislu entitete in strukture, temveč tudi v smislu demografskih sistemov) je prvi korak k razvozlanju nakazanih vprašanj. Drugi je prehajanje z makrodemografske k mikrodemografski analizi, to je k aplikaciji historično-demografskih metod na nominativni podlagi, ki se ponujajo širokemu tematskemu spektru in interdisciplinarnemu sodelovanju z drugimi vejami preučevanja socialne zgodovine in raznih področij antropologije. Nominativni pristop, ki je sicer zelo težaven in zamuden,¹⁰

⁹ Strukturna podoba, ki jo ponujajo tržaški viri (poimenski popisi prebivalstva, cerkvene matrice in druga serialna dokumentacija) omogoča le posreden pogled na to družbo, prvič, ker zajame le tiste njene člane, ki pridejo v mesto, drugič, ker ne prinaša njihovega družbenega položaja v izvornem kontekstu, tretjič, ker nam viri upodabljajo razmere, ki so vsaj delno nastale v tržaškem okolju.

¹⁰ Uporabnost nominativne metode, katere temelje sta zastavila francoska historična demografa Henry in Fleury z znamenitim sistemom rekonstrukcije družin na osnovi osebnih podatkov iz rojstnih, poročnih in mrljskih matrik (Henry in Fleury 1956) in ki se od takrat spopolnjuje s številnimi *case studies* ter s pritegnitvijo najrazličnejših serijskih virov s poimenskimi podatki, je eno težavnejših tehničnih vprašanj historične demografije, ker je močno odvisno od kakovosti dokumentacije. V tržaškem primeru sta ta vidik in tudi kvaliteta numeričnega in poimenskega demografskega pragradiva vse do prvega modernega ljudskega štetja iz 1857. leta sploh zelo zapletena problema, ki terjata poglobljeno preučevanje virov in njihovih historiatov. Podrobno o tem Breschi idr. 2001.

omogoča pri preučevanju selitvenih procesov vsaj delno postavljanje vezi med izvorno stvarnostjo in aglomeratom (v našem primeru s Trstom), v katerega vodijo priseljski tokovi in kjer prihaja (ali pa tudi ne) do »sedimentacije« priseljenega prebivalstva. S tem ponuja osnovo ne samo za diahrono demografsko analizo, temveč – z ustreznimi dokumentarnimi in metodološkimi nadgraditvami ter interdisciplinarnimi primerjavami – tudi za preučevanje družbe in najrazličnejših vidikov njenega razvoja v biografski perspektivi.

Preučevanje razvoja prebivalstva in oblikovanja tržaške družbe seveda ne more spregledati cele vrste drugih vprašanj. Glede na to, da je bil novi Trst »umetna« tvorba ali bolje rezultanta politično-gospodarskega načrtovanja, je treba upoštevati pravna načela in instrumente, ki jih je postavila oblast, da bi uravnavala oblikovanje družbenega tkiva. Zgodovinpisje se je glede teh pozitivnih posegov dolgo časa zadovoljevalo z analizo svoboščin, ki so jih vsebovali ustanovni patenti, da bi pritegnili v mesto določene trgovske in rokodelske osebnosti. Vprašati pa se je treba, v kolikšni meri je to dejansko uspevalo oziroma kolikšen je bil dejanski vpliv pravnih privilegijev na priseljevanje trgovskih in rokodelskih slojev. Politična aktivnost in posebni politični programi za privabljanje emporiju »koristnih« ljudi (povedna so prizadevanja za naseljevanje armenskih trgovskih družin, ki so v 60. letih 18. stoletja zaradi versko-etničnega preganjanja bežale iz Perzije, in grško ter srbsko-pravoslavni veletrgovci) kakor tudi zelo dvomljivi etično-profesionalni rekviziti številnih pripadnikov višjih gospodarskih družbenih slojev¹¹, ki so kljub temu zlahka dobili domovanje v Trstu, kažejo na težave pri uresničevanju atraktivne politike in oblikovanju zelene družbene podobe novega Trsta. Prav iz številnih osebnih zgodb, ki jih zasledimo v policijskih in sodnih aktih ter vlogah tujcev za koriščenje zakonskega člena o pravni imuniteti,¹² razberemo, v kolikšni meri je bil v 18. stoletju Trst tudi pribežališče ljudi, ki so se umikali pred dolgovi, sodnim preganjanjem ipd., drugače rečeno, koliko je bilo oblikovanje nosilnih gospodarskih segmentov emporijalnega Trsta odvisno od zunanjih, ekspulzivnih dejavnikov in ne samo od atraktivne politike.

Posebno poglavje je t. i. »nizko« ali preprosto ljudstvo (it. *basso popolo*), za katerega niso veljali pravni privilegiji svobodnega pristanišča in ki je tvorilo največji del novih prišlekov. Kakšno politiko je oblast uveljavljala pri teh plasteh, ki so bile med drugim socialno zelo ogrožene in so predstavljale potencialno nevarnost za razrast najrazličnejših oblik družbene degradacije. Na eni strani je veljalo načelo, da je treba prebivalstvo mesta z vsemi močmi množiti, aktivno in »delavno« prebivalstvo, zaradi česar je v Trstu (ki med drugim od srede 50. let 18. stoletja ni imel več obzidja in nobenih drugih fizičnih pregrad, ki bi služile za zaščito pred nezaželenimi osebki, novo mestno naselje – it. *Città nuova* – pa je tako ali tako nastajalo izven srednjeveškega mestnega obsega in je bilo tudi po pravno-administrativnem statusu ločeno od starega mesta, it. *Città vecchia*) veljala neomejena svoboda prihajanja in odhajanja, priseljevanja in odseljevanja.¹³

¹¹ V 60. letih, na primer, večina oblastveno priznanih trgovskih posrednikov (sensalov), čigar status in dejavnost je urejal poseben pravilnik, ni imela neoporečne poslovne preteklosti oziroma ustreznega poklicnega znanja. Drugi primer: na začetku 80. let je vsaj 50 trgovcev in posestnikov bilo sprejetih med tržaško prebivalstvo, potem ko so zapustili Beneško republiko, da bi se izognili odplačevanju dolgov oziroma sodnim posledicam zaradi propada podjetij (Kalc 2003).

¹² Šlo je za »privilegij« (it. *privilegio di porto franco*), ki je ščitil neavstrijske veletrgovce pred sodnim preganjanjem za gospodarske kaznive prekrške, storjene kjerkoli, z izjemo avstrijskih dežel (De Antonellis Martini 1968: 34–35).

¹³ Upoštevati je treba tudi odsotnost celovstva in s to institucijo povezanih omejitev.

Nasproti temu pa je stal konkreten in za miselnost razsvetljenih absolutističnih upraviteljev nedopusten problem, da se je zaradi stalnega nihanja gospodarskih dejavnosti in možnosti dela aktivno prebivalstvo spreminjalo v neaktivno in kolebalo med zaposlenostjo in nezaposlenostjo, samozadostnostjo in nesposobnostjo samopreživljanja, med »poštenim« in »nepoštenim« načinom življenja ..... med emporiju potrebnim in »koristnim« dejavnikom in družbenim bremenom (Breschi idr. 2001: 153–156; Kalc 2003). Reševanje teh problemov je narekovalo poleg drugih prijemov ustrezno upravljanje oziroma uravnavanje priseljevanja, kar so skušali izvajati tako rekoč »na terenu« (ob spoštovanju načela svobodnega dotoka),¹⁴ ne toliko s preventivnim filtriranjem kolikor z odstranjevanjem »nezaželenih«, »neproduktivnih«, »nevarnih« priseljencev. Koga in kdaj ohraniti v mestu, koga in kdaj izgnati? Komu dopustiti, da se trajno vključi v mestno družbeno okolje, komu to preprečiti? Pri vsem tem je zaradi nerazčiščenih pojmov o domovinski pravici in osebnih svoboščinah prihajala do močnega izraza diskrecija upraviteljev, konkretno policije, ki je na ta način neposredno prispevala k »izgrajevanju« tržaške družbe (Kalc 2003).

Vredno je nadalje opozoriti na splošnejši kontekst, in sicer, da se je v drugi polovici 18. stoletja tudi na Dunaju kot v drugih evropskih prestolnicah in sploh v državniški ter gospodarski misli razvnela debata o prebivalstvu in njegovi funkcionalnosti v gospodarskem sistemu. Avstrijski vladni vrh je to pozornost sintetiziral in skušal konkretizirati s populacionizmom, se pravi s pospeševanjem demografske rasti za pridobitev večje mase prebivalstva, ki je veljala za merilo produktivne in vojaške (zunanjepolitične) moči absolutistične države. Za uresničevanje tega načrta (pa tudi drugih centralizacijskih ciljev) so morala odpasti številna stoletna družbena pravila in razmerja med družbenimi plastmi. Med temi tudi nevoljništvo, ki je bilo odpravljeno leta 1782. S tem so bile dane možnosti za svobodno prostorsko premikanje agrarnega prebivalstva v državnih mejah, kar naj bi pospešilo družbeno gibljivost (spreminjanje agrarne delovne sile v manufakturno in obrtno), poročnost in končno še rodnost (Polec 1932/33; GDZS 1980: 347–352). V zvezi s tem se spet porajajo ključna in nejasna vprašanja glede demografskih razmer v tržaškem priseljenem bazenu. Kakšne spremembe sta na primer na to območje vnesli odprava nevoljništva in populacionistična politika? Je bilo nevoljništvo (se pravi odvisnost podložnika od volje zemljiškega gospoda glede cele vrste osebnih življenjskih izbir, od poročanja do preseljevanja in začasnega oddaljevanja iz gospostva) dejansko v veljavi ali je ostajalo samo »na papirju« in je bilo v praksi že popolnoma ali delno premoščeno? Kolikšna in kakšne vrste je bila v tem zaledju mobilnost prebivalstva, kaj jo je pospeševalo in kaj zaviralo?

Ko govorimo o pravnih vidikih in vplivih pravnih norm na mobilnost prebivalstva, se moramo tudi zavedati, da pridobitev (ali obstoj) svobode gibanja še ni pomenila odprave ovir premikanju in preseljevanju, predvsem z vidika statusa posameznika na tem območju. Kontroverzne interpretacije in dolgotrajna razprava o pojmihi oziroma definicijah »domačina« in »tujca«, o vprašanju domovinske pristojnosti in pridobivanja pravice do domovanja, vse do razčiščenja in zakonske razrešitve tega problema v drugi polovici 19. stoletja, dokazujejo, kako problematično, sporno in zato negotovo je bilo prehajanje iz izvorne (beri rojstne) skupnosti v neko novo skupnost in se po pravnem položaju izenačiti

¹⁴ To je zahtevala podjetniška elita, ki je hotela imeti v mestu vedno dovolj delovne sile (zlasti nosačev), da jo je lahko ob potrebi takoj najela, pravzaprav še nekaj več kot dovolj, da bi preprečila dviganje cene delovnih storitev.

z domačini. Iz najnovejših študij, ki so skušale celovito preučiti razvoj te problematike v Avstriji od dobe pravnega absolutizma do liberalizma, se med drugim jasno kažejo raznovrstne regionalne razmere, kar narekuje specifično preučevanje posamičnih primerov (Wendelin 2000). Glede Trsta pa lahko dodamo, da je bil glede vsega tega posebnost v posebnosti, saj je njegov statusni partikularizem določal rezultate demografskih virov skozi več kot stoletno obdobje. Zgovorna so pogosta zavračanja periodičnih tržaških demografskih izkazov s strani dvorne kanclarije zaradi nepopolnosti ali neverodostojnosti podatkov in tudi pritožbe popisovalcev s terena glede nejasnosti meril za ločevanje med domačim in tujim prebivalstvom. Vse do prvega modernega ljudskega štetja leta 1857 (in delno tudi glede tega) je zato zelo tehtna domneva, da je število izkazanega prebivalstva občutno prenizko, kar je pripisati tudi načinu popisovanja in težavnosti izvajanja popisov. Do tega spoznanja pridemo prek analize podatkov o rodnosti, smrtnosti in poročnosti, ki so nezdružljivi s podatki o stanju iz konskripcij. Iz tega sledi tudi nekoliko drugačna krivulja razvoja mestnega prebivalstva, ki kaže na večjo številčno rast do srede 19. stoletja (Breschi idr. 2001: 76–77).

Z vsem nakazanim smo skušali vsaj v grobem utemeljiti zgodovino prebivalstva in historično-demografske prijeme kot nezanesljiva vsebinska in metodološka izhodišča za spoznavanje neke (v našem primeru dokaj posebne) družbene entitete. Na koncu moramo v diskurz vgraditi še en, za tržaško družbeno-kulturno tkivo in vsestransko zgodovino mesta ključni element, to je etnično-nacionalni vidik. Za mestne aglomerate, ki so vsi bolj ali manj rasli (oziroma so se v starejših obdobjih demografsko obnavljali) z zunanjim doprinosom prebivalstva (De Vries 1984: 199–200), je bila vselej značilna etnična in verska raznovrstnost in navzočnost bolj ali manj strnjenih etničnih in verskih skupnosti. Tudi Trst je imel že od srednjega veka svojo judovsko kolonijo, ki se je skozi 18. in 19. stoletje močno pomnožila zlasti z italijansko priseljenko sestavino iz Beneške republike in italijanskega polotoka, vendar tudi s prilivom iz srednjeevropskega prostora, in si pridobila vodilno mesto v tržaški gospodarski in tudi kulturni stvarnosti. Od srede 18. stoletja so v Trstu pognale korenine manj številne, a enako podjetni grška in srbska pravoslavna skupnost, trojezična (italijanska, nemška in retoromanska) kalvinistična skupnost s priseljenci predvsem s švicarskega območja in nemška evangeličanska skupnost. Nekaj desetletij je obstajala tudi maloštevilna armenska mehitaristična kolonija, ki je na začetku 19. stoletja izginila.¹⁵ Tržaška posebnost pa je tudi in predvsem, da se je ta urbani aglomerat razvil prav na meji med italijanskim in slovanskim svetom in da sta tudi znaten del demografskega priliva tvorili v prvi vrsti slovenska (in širša slovanska) in za njo italijanska jezikovna komponenta.

Povsem jasno je, in to poudarja vse zgodovinopisje, da je novi Trst skupek najrazličnejših etnij in ljudstev. Vendar se ob tem nespornem dejstvu pogledi na etnično oziroma nacionalno in kulturno podobo mesta močno razhajajo in so v teku zgodovine »proizvedli« vsem dobro znano in v svojih vrhuncih zelo tragično konfliktno stanje. Predolgo bi bilo spuščati se v analizo takšnih pogledov in argumentacij,¹⁶ s katerimi je italijanska stran, zlasti prek iredentističnih in nacionalističnih nazorov, utemeljevala romansko civilizacijsko moč mesta in korenine njegove italijanske identitete. Korenine

¹⁵ Temeljno pregledno delo o omenjenih skupnostih v 18. stoletju ostaja De Antonellis Martini 1968. O posamičnih verskih skupnostih je objavljena vrsta študij in monografskih obravnav, še zlasti za judovsko, ki je bila edina deležna poglobljene pozornosti tudi s historično-demografskega vidika (npr. Gatti 1996).

¹⁶ V slovenskem zgodovinopisju jih je podrobneje razčlenil in preučil Boris M. Gombač 1993.

identitete: to je postalo osnovno vprašanje družbe, sestavljene iz tako različnih socialnih, jezikovnih in kulturnih komponent, ko je v 19. stoletju z vso silo privrela na dan nacionalna ideja. Za prejšnje obdobje namreč problem etnične podobe mesta ni bil poudarjen, vsaj ne tako kakor v dobi nacionalizacije družbe. Kljub poudarjanju kontinuitete in prevlade romanske oziroma italijanske kulture in njene asimilacijske sposobnosti,¹⁷ je tudi italijansko nacionalistično zgodovinopisje priznavalo izrazito kozmopolitsko podobo mesta, tako da se je zlasti za 18. stoletje in delno še za prva desetletja 19. uveljavil značilen pojem – »kozmpolitski Trst«. Tak je takratni Trst tudi hotel biti, saj je ta ideja tržaškim trgovcem in podjetnikom pomenila izražanje posebnega statusa svobode, neodvisnega od municipalnih določil o meščanskih pravicah, in hkrati obliko socialne, stanovske legitimacije nasproti državi (Trampus 2001: 35). Takega so si zamišljali tudi njegovi načrtovalci in upravitelji. Mesto, namreč, v katerem naj nad vsem drugim prednjači gospodarski in podjetniški duh, ne glede na jezik, veroizpoved, krajevni izvir in kulturne značilnosti prebivalstva.

Vendar je tudi ideja o tržaškem kozmopolitstvu dokaj problematična in nastopa v zelo pavšalnem in dvoumnem pomenu. Kako naj drugače presojamo dejstvo, da se v zgodovinskem imaginariju in spisih italijanskih zgodovinarjev ter kulturnikov ta sicer elitni pojem, kulturna raznolikost in tolerantnost tržaške družbe največkrat primerjajo le z navzočnostjo prej omenjenih versko-etničnih skupnosti. Samoumevni sestavni del te stvarnosti je seveda tudi italijanska komponenta, slovensko prebivalstvo pa je preprosto izvzeto iz tega živahnega in odprtega kulturnega konteksta. Če zelo poenostavimo, lahko rečemo, da je za tem dihotomična vizija tržaške družbe, ki se je izkristalizirala po eni strani pod pritiskom političnega branja in funkcionalne rabe preteklosti, vendar tudi zaradi površne analize družbene zgodovine in zanemarjanja prepletenosti socialno-gospodarskih in etnično-nacionalnih razvojnih procesov. V tej perspektivi je slovenska navzočnost dobila svoje mesto na najnižjih stopnjah socialne lestvice in se zato ne šteje med dejavnike gospodarskega in kulturnega dogajanja in sestavino iluministično opredeljenega kozmopolitstva. Ta živelj naj bi bil tudi avtomatično in neogibno podvržen italijanski asimilaciji, od tod tudi paradigma o italijanskem mestu in slovenskem podeželju. Šele z nacionalizacijo družbe in socialno-ekonomskim vzponom od srede 19. stoletja je slovenska komponenta pridobila tudi svoj meščanski status, zato pa je morala z italijanskim, v kulturnem in splošnem elitarnem monopolu prizadetim Trstom vse ostreje meriti politične (kulturne in gospodarske) moči in se braniti izrinjanja na mestno obrobje.¹⁸ V tem času pa je bilo ideje tržaškega kozmopolitstva z druge polovice 18. in začetka 19. stoletja (kljub še večji družbeni in kulturni pestrosti mesta) že zdavnaj konec.

Glede te problematike lahko rečemo, da so pozornejše zgodovinske analize slovenskega Trsta v 18. in 19. stoletju spodkopale tezo o plitkosti slovenske družbene

¹⁷ Mimogrede povedano, temeljitejše preučevanje socialne in gospodarske zgodovine Trsta je s konkretnimi dokazi utemeljilo gospodarske vzroke prevlade italijanskega jezika (ki ni klonil močnim ponemčevalnim prizadevanjem centralnih oblasti) nasproti mistificirani tezi o kulturnih koreninah tržaškega italijanstva (Finzi 2001).

¹⁸ Nacionalna delitev mesta in njegovega podeželja ter asimilacijski pomen takega namišljenega in umetno vzdrževanega modela se najjasneje kaže v šolski politiki tržaških oblasti, ki niso dopuščale odpiranja slovenskih šol v mestu, tako da je slovenska stran po neuspešnih političnih bojih za javno slovensko šolo od 1889 uveljavljala v množično slovensko naseljene četrti mestnega jedra z zasebno Ciril-Methodovo šolo (Pahor 1970: 250–264; Debelli Turk 1980).

stvarnosti in nakazale vrsto smernic, ki pričajo o socialno-gospodarski prenicljivosti slovenskega prispevka k razvoju mesta (Verginella 2001). Predvsem pa so pokazale kompleksnost in prepletenost gospodarskega, socialnega in kulturnega dogajanja pri nastajanju tržaškega družbenega tkiva, vključno z njegovimi nacionalnimi in širšimi kulturnimi značilnostmi. Narodna asimilacija slovenskega življa je bila resnično velika in konstantna značilnost tržaške zgodovine in je nista popolnoma zaježila niti vsestranski vzpon in organiziranost slovenskega Trsta v desetletjih pred prvo svetovno vojno, s čimer sta se okrepila slovenska narodna zavest in narodni ponos. Vendar so avtomatizmi slovenskega asimilacijskega procesa, na katere se sklicuje tako italijansko (v nacionalističnem primeru s poudarkom na kulturnih vzrokih) kot tudi slovensko zgodovinopisje (s poudarkom na socio-ekonomskih logikah) zopet presplošni, preenostavni in premalo prepričljivi v primerjavi s kompleksnimi okoliščinami dogajanja. Če pomislimo na endo- in eksogamno poročno obnašanje raznih tržaških etničnih komponent, kakršno se nam pokaže iz podatkov tržaških cerkvenih matrik, in na zelo poudarjena neravnovesja v spolnem sestavu priseljenega prebivalstva v posamičnih etničnih oziroma narodnih tokovih,¹⁹ ki so objektivno prispevale k izbiri drugojezičnega poročnega partnerja (Breschi idr. 2001: 166–181), se bomo zopet zavedli pomena in možnosti, ki jih nudi historično-demografska analiza tudi pri razvozlavanju etnično-nacionalnih procesov v tržaški družbi. Niti ta analiza sama po sebi ne more razložiti tako zapletenih pojavov, gotovo pa lahko poudari njihove mnogotere predpostavke in dinamike. Nakaže pa lahko tudi vrsto raziskovalnih hipotez in vprašanj. Izhajajoč iz omenjene endo- oz. eksogamne podobe poročnih zvez iz 18. stoletja, ki priča o vse večji težnji jezikovnih komponent tržaškega prebivalstva po medetničnem spajanju, bi lahko bilo eno izmed zanimivejših vprašanj, vendar tudi najtežjih: katera govorica se je v 18. stoletju uveljavila v nešteti tržaških mešanih italijansko-slovenskih družinah? Je bila to vedno in neogibno italijanščina ali so obstajale možnosti, da se ohrani in prenaša na potomstvo tudi »kranjščina«?

Viri in literatura

Apih, Elio

1957 *La società triestina nel secolo XVIII*. Bari.

Breschi, Marco, Kalc, Aleksej in Elisabetta Navarra

2001 *La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste (secc. XVIII–XIX)*, v: *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi (1719–1918)*. Vol. I (ur. R. Finzi in G. Panjek). Trieste, 69–237.

Cattaruzza, Marina

1979 *La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino.

Curiel, Carlo

1922 *Trieste settecentesca*. Napoli.

Cusin, Fabio

1930 *Appunti alla storia di Trieste*. Trieste.

¹⁹ Med priseljenci s slovenskega zaledja, posebno s Kranjskega, so npr. vseskozi prevladovala ženske (povprečno od 60 do 65 %), medtem ko jih je bilo v tokovih iz Furlanije v 18. stoletju in še dlje komaj 20 % (Breschi idr. 2001: 128–131).

De Antonellis Martini, Liana

1968 *Portofranco e comunità etnico-religiose nella Trieste settecentesca*. Milano.

Debelli Turk, Lida

1980 Ciril-Methodova šola pri Sv. Jakobu, v: *Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju*. Trst, 51–91.

De Vries, Jan

1984 *European Urbanization 1500–1800*. Cambridge, Mass.

Finzi, Roberto

2001 Trieste perché, v: *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi (1719–1918)*. Vol. I (ur. R. Finzi in G. Panjek). Trieste, 13–66.

2001 La base materiale dell'italofonia di Trieste, v: *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi (1719–1918)*. Vol. I (ur. R. Finzi in G. Panjek). Trieste, 317–331.

Fleury, Michel in Louis Henry

1956 *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris.

Flinn, Michael W.

1981 *The European Demographic System. 1500–1820*. Brighton.

Fuchs, Renato

1963 *Lo sviluppo demografico di Trieste dalle origini della città ai giorni nostri. Prospettive triestine. Rivista del Centro di studi politici, economici e sociali di Trieste (numero speciale)*

Gatti, Carlo

1996 Un regime demografico in formazione. Gli ebrei a Trieste tra '700 e '800, v: *Fonti archivistiche e ricerca demografica. Vol. II*. Roma, 1340–1352.

GDZS

1970 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*. Ljubljana.

Gombač, Boris M.

1993 *Trst – Trieste. Dve imeni, ena identiteta*. Trst.

Kalc, Aleksej

2003 Aspetti del popolamento e della politica dell'immigrazione nel porto franco di Trieste (sec. XVIII), v: *Le popolazioni del mare. Porti franchi, città isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea* (ur. A. Kalc in E. Navarra). Udine.

1997 Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi, *Annales* 10: 193–214.

Luzzato-Fegiz, Paolo

1929 *La popolazione di Trieste (1875–1928)*.

Malačič, Janez

2000 *Demografija. Teorija, analiza, metode in modeli*. 4. izd. Ljubljana.

Melik, Vasilij

1956 Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, *Ekonom-ska revija* 7: 193–210.

Montanelli, Pietro

1905 *Il movimento storico della popolazione di Trieste*. Trieste.

Navarra, Elisabetta

1990 Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800, *Archeografo Triestino* 50: 3–47.

Pahor, Drago

1970 Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. V. Schmidt, V. Melik in F. Ostanek). Ljubljana, 235–337.

Polec, Janko

1932/33 O odpravi nevoljništva na Kranjskem, v: *Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete*. Ljubljana, 189–207.

Rauchberg, Heinrich von

1893 Der Zug nach der Stadt, *Statistische Monatschrift*. Wien, 125–171.

Šorn, Jože

1959 Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, *Kronika* 7: 148–161.

Trampus, Antonio

2001 I privilegi antichi e le libertà moderne: la cultura triestina fra Settecento e Ottocento, v: *Attorno al palcoscenico. La musica a Trieste fra Sette e Ottocento e l'inaugurazione del Teatro Nuovo (1801)* (ur. M. Girardi in P. Da Col). Bologna, 1–38.

Valenčič, Vlado

1962 Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati, *Zgodovinski časopis* 16: 27–53.

1963 Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, *Zgodovinski časopis* 17: 127–154.

Verginella, Marta

1990 Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju, *Zgodovinski časopis* 44, 2: 171–197.

2001 Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento. Da comunità etnica a minoranza nazionale, v: *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi (1719–1918)*, Vol. I (ur. R. Finzi in G. Panjek). Trieste, 441–481.

Voje, Ignacij

1952/53 Kajzarstvo v Logaškem gospostvu, *Zgodovinski časopis* 6–7: 650–662.

Wendelin, Harald

2000 Schub und Heimatrecht, v: *Grenze und Staat. Pafswesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750–1867)* (ur. W. Heindl in E. Saurer). Wien, 173–230.

Zwitter, Fran

1936 *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stol. do današnjih dni*. Ljubljana.

*Summary***On Historical Research of the Trieste Population in the 18th and 19th Centuries: From Demographic Facts to Social Structure**

After having been assigned the status of a free port in 1719, in the 18th and 19th centuries Trieste developed into an important seaport and commercial center. In addition to that, in the period prior to the First World War it also became an important industrial center of Austria-Hungary. This rapid development went hand in hand with equally staggering demographic changes. Numbering mere 5 000 in 1735, the population of the entire Trieste region increased to almost 230 000 in 1910. This was mainly due to mass immigration from the hinterland. Newcomers settled in the fast-growing new quarters of the town and contributed to its economic success and international

recognition. When compared to the period before the free port status the Trieste of the last decades of the 18th century was really a wholly new town. Different in size and outward appearance, its economic activities and mental outlook also changed considerably. The spirit of entrepreneurial fever pervaded not only all economic activities in Trieste but its social structure, everyday lifestyle and cultural characteristics as well.

The origin and the development of the *new* Trieste were often in the center of attention of historians who were principally interested in economic, social, administrative, political, cultural and national aspects of its history. Trieste was namely a town that because of its geographical position and an ethnically mixed population became the scene of sharp national conflicts that strongly affected its later development and history. The demographic history of Trieste, however, has been largely neglected, and the few existing historical studies on its demographic development and on other structural aspects of its society were not sufficiently analytical. Trying to fill in these blank spots, the author emphasizes the importance of historical and demographic analyses as some of the basic parameters that could shed light upon economic, social, ethnic and cultural features of this large town. The knowledge about the demographic structure of Trieste, however, would be incomplete without including also the areas with strong migration that in the past had so strongly changed the town. The period of two centuries, which had affected all spheres of public as well as private lifestyles, was characterized by the shift from the *ancien régime* to a liberal capitalist modernization. It is therefore imminent to learn and understand immigrant/demographic politics and their individual phases of development; how immigrant practice was carried into effect; social as well as legal status of immigrants; their rejection or acceptance by others; all of the above in the city that due to its free port privileges retained its particular features. The author also strongly emphasizes the importance of historical and demographic sources and methodology for an in-depth analytical research of ethnic and cultural aspects of the town population. As a result of long cohabitation and combination of numerous components, especially Italian and Slovene ones, Trieste has always been extremely ethnically heterogenous. Yet due to the ever-lasting political tensions since mid-19th century this extremely interesting city has always been subject to overly simplified categorizations based on language and nationality.

Andrej Vovko

**Člani Družbe sv. Mohorja in Slovenske Matice ter odborniki
podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu in na Dunaju
do leta 1900**

V časih zaostrenih narodnostnih bojov ob koncu habsburške monarhije so nekatera slovenska društva oziroma organizacije opravljale zelo pomembno kulturno in narodno-obrambno dejavnost. Tokrat je naše zanimanje posvečeno najstarejšima slovenskima (poljudno)znanstvenima in kulturno-vzgojnima založbama Družbi sv. Mohorja in Slovenski matici in najstarejši useslovenski šolski narodnoobrambni zasebni organizaciji Družbi sv. Cirila in Metoda, to pa v zelo posebnem okolju dveh najpomembnejših upravnih, kulturnih in šolskih središč monarhije: Gradca in Dunaja. V prispevku so s številčnimi podatki, imeni in priimkih ter nekaterimi elementi analize predstavljeni člani obeh založb do leta 1900, ter v istem obdobju tudi številčno člani podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu, z imeni in priimki pa še odborniki omenjenih podružnic. Posebej so predstavljeni gibanje članov po letih, poklicna sestava in najodličnejši člani vseh treh organizacij v omenjenih mestih, s posebnim poudarkom na tistih, ki so bili člani več kot ene organizacije.

In the period of fierce national struggle toward the end of the rule of the Habsburg dynasty certain Slovene societies and organizations performed important cultural functions and fostered Slovene national awareness. The article focuses on the oldest Slovene (popular) scientific and educational publishing houses, Družba sv. Mohorja (St. Mohor's Association) and Slovenska Matica, and on the oldest Slovene privately owned educational organization that fought for national independence, Družba sv. Cirila in Metoda (St. Cyril and Methodius Society); all of them in a very specific environment of two most prominent administrative, cultural and educational centers of the Austria-Hungary: Graz and Vienna. The author examines the membership of St. Mohor's Association, of Slovenska Matica and the committee members of St. Cyril and Methodius Society auxiliaries in the period between 1860's and 1900. He analyzes professional structure of their members and discusses the most prominent members of each society, and especially the ones who were members of more than one.

Splošno znano je dejstvo, da so se v drugi polovici 19. stoletja v habsburški monarhiji zelo zaostriale narodnostne razmere. K temu sta prispevala dva temeljna, med seboj tesno povezana dejavnika: krepitev napadalnega nacionalizma predvsem politično in gospodarsko prevladujočega prebivalstva nemške, madžarske in v ožjem geografskem obsegu tudi italijanske narodnosti ter izrazito stopnjevanje nacionalnega preporoda do takrat politično in drugače podrejenih, pretežno slovanskih narodov v monarhiji. Med slednje so zelo izrazito sodili tudi Slovenci.

V zaostrenih narodnih spopadih na slovenskem ozemlju so imele na slovenski strani zelo pomembno vlogo nekatere narodnoprubudne in narodnoobrambne organizacije, ki so prispevale odločilni delež h krepitvi slovenske narodne (samo)zavesti. Naše zanimanje je tokrat posvečeno trem, nedvomno najvidnejšim med njimi: najstarejšima narodnima založbama Družbi sv. Mohorja in Slovenski matici ter prvi vseslovenski šolski narodnoobrambni organizaciji Družbi sv. Cirila in Metoda. Njihova dejavnost je bila obsežna in raznovrstna; tokrat predstavljamo le njen ozek geografsko in časovno omejen izsek: predstavitev članstva vseh treh organizacij v dveh vele mestih, sicer ozemeljsko ločenih od slovenskega matičnega ozemlja, pa vseeno izjemno pomembnih zlasti za slovenski vsesplošni, v prvi vrsti pa za duhovni in kulturni razvoj: v Gradcu in na Dunaju od začetka 60. let 19. stoletja do leta 1900. V obeh mestih sta bili skozi zgodovino slovenski »koloniji«, ki so ju v veliki meri sestavljali pripadniki najvišjih intelektualnih plasti. Podrobnejša predstavitev graške in dunajske slovenske skupnosti skozi čas seveda daleč presega namen tega prispevka, ki pa bo nanizal kar nekaj poznanih imen in priimkov v obravnavanem obdobju. V prispevku so najprej predstavljeni člani leta 1860 ustanovljene Družbe sv. Mohorja, nato leta 1864 ustanovljene Slovenske matice in nazadnje odborniki leta 1885 ustanovljene Družbe sv. Cirila in Metoda.

Družba sv. Mohorja

O ustanovitvi in delovanju ljudske knjižne založbe Družbe sv. Mohorja (v nadaljevanju tudi DSM) je bilo v prejšnjih prispevkih v *Traditiones* že nekaj napisano,¹ zato se bomo omejili predvsem na tehnični del objave podatkov. Ponovimo pa, da je nastala v Celovcu na pobudo Antona Martina Slomška, da bi pospeševala versko življenje, narodno prebujanje, izobraževanje in kulturni napredek med Slovenci na podlagi krščanskih načel. Prve knjige je izdala leta 1852 kot Društvo sv. Mohorja, njen prvi vzpon pa se je začel šele potem, ko se je leta 1860 preoblikovala v cerkveno bratovščino Družbo sv. Mohorja. Njeni člani so v pravilih označeni kot »družbeniki« ali »udje« in so se po višini članarine delili v dosmrtno in letne. Dosmrtni so plačali enkrat za vselej 15 goldinarjev dosmrtnine, ali dvakrat po 8 goldinarjev v enem letu, letni v tem času pa po 1 goldinar letnine. Po denarni reformi ob prelomu stoletja je goldinar zamenjala krona v razmerju 1 goldinar – 2 kroni. Družba sv. Mohorja je opazno delovala tudi zunaj slovenskega matičnega ozemlja.²

Družba sv. Mohorja je bila med srodnimi ali primerljivimi slovenskimi ustanovami nedvomno po številu članov oz. udov najštevilnejša. Tako je po podatkih iz njenih

¹ A. Vovko, Udje Družbe sv. Mohorja od leta 1901 do leta 1916, *Traditiones*, 26, 1997.: 117–134, isti, Udje Družbe sv. Mohorja v videmski nadškofiji do leta 1900, *Traditiones*, 28, št. 1, 1999: 409–436; isti, Udje Družbe sv. Mohorja v videmski nadškofiji v letih 1901–14, *Traditiones*, 29, št. 1, 2000: 241–269.

² Prim. A. Vovko, M. Smolik in B. Marušič, Mohorjeva družba, - v: *Enciklopedija Slovenije* 7. Ljubljana 1993, 205–206.

Koledarjev imela leta 1866 199 dosmrtnih in 3781 letnih udov, skupaj 3980, leta 1870 232 dosmrtnih in 15.842 letnih, skupaj 16.165, leta 1880 505 dosmrtnih, 24.925 letnih, skupaj 25.430, leta 1890 680 dosmrtnih, 47.404 letnih, skupaj 48.084, in leta 1900 1362 dosmrtnih, 77.234 letnih, skupaj 78.596. Do leta 1918 je število udov nenehno naraščalo.

Seznami udov Družbe sv. Mohorja v Gradcu in na Dunaju v pričujočem prispevku so nastali podlagi seznamov članstva, ki so jih za vsako leto posebej poleg množice drugega dragocenega in koristnega branja objavljali *Koledarčki*, po letu 1872 pa *Koledarji Družbe sv. Mohorja*,⁵ temeljni in nepogrešljivi zaščitni znak vsakoletnega Družbinega knjižnega daru. V seznamih so bili po škofijah, dekanijah in župnijah po ustaljenem zaporedju navedeni poverjeniki, dosmrtni in letni udje, v večji ali manjši meri opremljeni tudi z navedbami poklicev oz. družbenega stanu. Seznami do konca Avstro-Ogrske so zelo bogati in so prava zakladnica podatkov, po tem obdobju pa se je njihova podatkovna vrednost žal vse bolj zmanjševala.

V tabelah je po posamičnih kategorijah in po skupnem številu mohorjanov v Gradcu in na Dunaju njihovo število navedeno za čas od 1861 do 1900, z izjemo leta 1869, ko je število mohorjanov v *Koledarčku* navedeno samo za posamične dekanije. Seznama mohorjanov sta sestavljena tako, da so najprej po kronološkem redu navedeni vsi poverjeniki, nato še vsi dosmrtni udje za obravnavano obdobje. Pri mohorjanih v Gradcu so nato navedeni še letni udje za čas do leta 1870, potem pa na vsakih okroglih deset let, tj. za 1880, 1890 in 1900. Navedeni so dosledno po objavljenih seznamih za omenjena leta, tako da nekatera imena preberemo večkrat. Pri mohorjanih na Dunaju so letni udje navedeni kronološko vse do leta 1890, potem pa neposredno po seznamih za leti 1890 in 1900, pri čemer se prav tako posamezniki lahko ponovijo.

V pričujočih seznamih so pri mohorjanih iz Gradca in Dunaja navedene letnice, od kdaj do kdaj so v omenjenih seznamih, v primeru nejasnosti so označene z vprašajem. Razvrščeni so glede na tipične poklice, če so navedeni. Morebitne starejše oblike označevanja poklicev so dodatno navedene med oklepaji. Imena in priimki istih oseb so v letnih seznamih v *Koledarjih* včasih zapisani različno, zelo verjetno pogosto tudi zaradi težav s prebiranjem rokopisnih seznamov, ki so bili osnova za natise v koledarjih. Različne verzije imen ali priimkov so med oklepaji, v primeru dvoma, če gre za isto osebo, pa je ime opremljeno z vprašajem.

Udje Družbe sv. Mohorja

Gradec

Leto	Dosmrtni udje	Letni udje	Skupaj
1861	1	4	5
1862	1	4	5
1863	1	1	2
1864	1	2	3
1865	2	4	6

⁵ Prvi uporabljeni seznam: Imenik častitih družnikov in družnic za leto 1861, *Koledarček družbe sv. Mohora za navadno leto 1892*, Celovec 1861, 81; vmes uporabljeni seznam za leta 1862–1899; zadnji uporabljeni seznam: Imenik p.n. častitih udov družbe sv. Mohorja leta 1900, *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1901*, Celovec 1900, 125, 130.

1866	6	8	14
1867	3	8	11
1868	3	6	9
1870	4	13	17
1871	4	15	19
1872	5	29	34
1873	3	28	31
1874	4	33	37
1875	4	30	34
1876	4	35	39
1877	6	39	45
1878	5	39	44
1879	5	39	44
1880	4	40	44
1881	5	35	40
1882	5	41	46
1883	5	39	44
1884	5	34	39
1885	6	31	37
1886	7	36	43
1887	6	36	46
1889	8	40	48
1890	9	41	50
1891	8	48	56
1892	8	52	60
1893	9	58	67
1894	10	70	80
1895	9	68	77
1896	9	96	105
1897	9	107	116
1898	10	127	137
1899	11	144	154
1900	14	159	173

Poverjeniki

dr. Jožef (Josip) Muršec, katehet, profesor na višji realki (1878), Fr. Gartner, bogoslovec (1894–95), dr. Jožef Muršec (1895), Fr. Hrašovec, sodnik, sodnik v. p. (1896–1900), p. Janez Ev. Ažbe, superior (1896, 1898), Kapucinski samostan (1899), p. Mansuet Zöhrer, superior (1900)

Dosmrtni udje

dr. Josip (Jožef) Muršec, (1861–95), Mart. Valenčak, gimn. učitelj (1865–69(?)), Karel (Dragotin) Polič, kurat v sirotišnici (1866–77), M. Muršec, Gomilica (1866), J. Hanžič, Halbenrein (1866), J. Čuš, kaplan v Lučah (Leutschah) (1866), p. Gabriel Švajger (Žvajger), gvardijan minoritov (1870–96), N. Bratuša, župnik v. p. (1870–72), p. Egidij Glašič, dominikanec (1872), moška kaznilnica (1874–1900), Karol Heidrich (Hajdrih), lazarist (1877–96), dr. Fr. Simonič (1877), Fr. Leskovšek, deficient (1878–79), dr. Gregor Krek, univerzitetni profesor (1881–1900), Franc Dvornik, duhovnik v deželnih delavnicah

(1885–86), F. Kitak, lazarist (1886–92), Andrej Komel pl. Sočerban, major (1886–92), M Strmič, frančiškan (1889(?)–90), Vladoj Bobnar Ivanović (1889(?)–90), Fr. Hubad, profesor I. gimnazije (1891–92), Ant. Bolkovič, vojni kaplan (1893–94), Milko Ljubec, dijak, študent prava (pravdoslovec) (1893–1900), Ant. Reich, državni uradnik (1893–99), Avgustin Skočir, bolnišnični kurat (1893–1900), Vikt. Zabret (Zabred), dijak, železniški uradnik (1894–1900), Ferd. Rozman, bolnišnični strežnik (1896), dr. Janez Klasinc, odvetnik (1897–1900), Fr. Šmavc, kolar (1897–99), Redovna hiša lazaristov (1897–1900), Ivan Kurbus, redovnik marijanist (1898–1900), dr. Rajmund Miklavec, vojni kurat (1899–1900), p. Franc Kukec, kaplan (1900), Ant. Podgornik, mizar (1900), Ant. Jarc, duhovnik (1900), fr. Vincenc Podgoršek (1900), Ant. Vakaj (1900)

Letni udje

Društvo Slovenija (1866)

Duhovniki

dr. Matija Robič, profesor bogoslovja (1861–62, 1864–70), Andrej Narat, duhovnik (1861–62), Fel. Kramberger, župnik v Festenburgu (1866), J. Palavec, kaplan v Cmureku (1866), Fr. Ruedl, župnik v Cmureku (1866), Vit. Skorjanec, kaplan v Hartmansdorfu (1866), Ja. Paltauf, župnik v pokoju (1867–70), p. Alojzij Polak, duhovnik minorit (1867–70), p. Cahej Somer, kaplan minorit (1868–70), dr. Fr. Stanonik, profesor dogmatike (1870), Janez Košar, karmeličan (1870), dr. J. Missia, knezoškofijski tajnik (1870), p. V. Kodrič, duhovnik v samostanu Rein (1870)

Bogoslovci

Jakob Gomilšak (1865–70), J. Lopič (1867), M. Tomažič (1867), V. Kukovec, (1870), J. Pajtler (1870)

Ostali

dr. Radoslav Razlag, od 1862 odvetnik (pravdosrednik) v Brežicah (1861–62)

Jan. Vidovič, vodja glavne šole (1870)

Šim. Kuria (Kurija), kmet iz fare Sv. Jurija (1867–70)

Ana Fras, kuharica (1870)

Jerica Gomilšak, služkinja, (1861–70)

Brez navedbe poklica ali stanu: M. T. Vrbanov (1865–66)

1880

Letni udje

Prisilna delavnica v Mesendorfu

Duhovniki

Jožef Ferenc, župnik v kaznilnici, Fr. Hofer, vojni kurat, p. Janez Košar, karmeličan, Anaklet Leitner, predstojnik usmiljenih bratov, mons. dr. Jakob Missia, knezoškofov kancler, Vinc. Obreza, karmeličan, Ludvik Plasl, minorit, Jak Paldauf, župnik v. p., p. Alojz Polak, minorit, p. Rufin Hauer, frančiškan, dr. Matija Robič, kanonik in prof. bogoslovja v. p., dr. Franc Stanonik, bogoslovni profesor, Janez Šterbak, minorit, Jož. Verbnjak, bolnišnični župnik, Jož. Zorman, frančiškanski brat

Ostali

Peter Končnik, profesor

Jož. Vidovič, vodja glavne mestne šole

Ivan Maček, poštni uradnik

Franc Zamuda, knjigovodja v. p.

Jožef Sedmak, železniški čuvaj

Anton Rokavec, topničar

Mat. Androjna, Jera Cafuta, Agata Černešek, Katra Kertež, Marija Oseljak, Liza Vidovič, Marija Vižar, služkinje

Marija Drašler, Katra Fajtik, Jožefa Lorbek, Lenka Majhen, Ana Mezgec, kuharice

Marija Gajšek, gospodinja

Jera Gomilšak, Liza Potočar, Marija Žvajgar, hišne oskrbnice

Frančiška Hauer, gospa

Ana Horvat, delavka

1890

Letni udje

Avgustinišče v Gradcu, Prisilna delavnica, Društvo Triglav, samostan usmiljenih bratov

Jož. Ferenc, župnik v kaznilnici, Fr. Premru, vojni kaplan, dr. Matija Robič, kanonik, p. Rufin Hauer, frančiškan, Avg. Skočir, kurat v deželni bolnišnici (2 iztiska.), dr. Jožef Stanonik, bogoslovni profesor, E. Salzman, vojni kurat, Iv. Tomše, mons, vojni župnik v.p., Ant. Vamberger, duhovnik v Prisilni delavnici (2 iztiska)

Bern. Perše, novinec

Fr. Bradaška, gimnazijski ravnatelj v. p. Fr. Hauptman, profesor, Fr. Hubad, prof. I. gimnazije

Jož. Vidovič, vodja glavne šole

?. Gumplovicz, študent prava

Fr. Sark, gimnazijec

Em. Novotny, Fr. Hrašovec, sodnika v. p.

Andr. Pušnik, sodni pristav

Ant. Reich, državni uradnik

Dr. Fran Poček, ?

Iv. Pader, mag., farmacije

Fr. Dolenc, Jan. (Ivan ?) Maček poštna uradnika

Jernej Mord, sodar

Tom. Obreza, strežnik

Jera Gomilšak, oskrbnica

Ag. Črninšek, služkinja

Ter. Kelemina, kuharica

Urš. Goršič, učiteljeva žena

Fanika Zabred, vdova

Brez navedbe poklica ali stanu

Josefa Gorišnik, Alojzija Majhen, Eliza Potočar, Lojza Zaverl

1900

Letni udje

Moško semenišče Avgustinišče, Vojna bolnišnica (2 izv.), Prisilna delavnica, Izobraževalno društvo »Naprej«, Akademsko društvo »Triglav«, Usmiljeni bratje (2 iztiska).

Duhovniki

Fr. Fürbas, kurat, Jožef Frühwirth, prošt, Peter Gradinac, beneficiat, Fr. Hecl, kurat, Jan. Leder, župnik v. p., Mart. Ljubša, kurat (3 iztiski), Jožef Plešek, p. Remigij Prykril, kapucin, Fr. Premru, vojni kurat, p. Viktorin Roškar, katehet, dr. Luka Senjak, vojni kurat, Fr. Stanonik, bogoslovni profesor, Jan. Šanda, Anton Vamberger, kurat (2 iztiska)

- Jak. Ponikvar, bogosl. modroslovja
 Kleriki lazaristov. Fr. Doberšek, Fr. Podgoršek, Leop. Šmid,
 Ant. Pirnat, usmiljeni brat
 dr. Karol Štrekelj, vseučilišni profesor
 dr. Kaj. Dittl, profesor, Fr. Hauptman, profesor, dr. Ed. Hofer, Ant. Kaspret, Fr.
 Železnikar, profesorji
 Miha Cizel, učitelj, Jožef Lavrič, mestni učitelj
 Rob. Tomšič, Štefan Vodošek, študenta prava
 ?. Brecelj, štud. medicine
 Jan. Stipper, gimnazijec
 dr. Benjamin Ipavic, zdravnik
 Mat. Mlekuž, inženir
 Državni uradniki
 ?. Hoselka, Miha Papež, državni nadkomisar, Ant. Pešec, državni komisar, Anton
 Poženel, državni računski nadsvetnik, Št. Rojnik, državni računski uradnik, Fr. Štefanič,
 drž. kontrolor, Matej Trobec, računski revident, Fr. Žohar, blagajnik
 Šim. Krek, nadpaznik, Tone Bezjak, Veksl. Cugel, Fr. Čepe, Jože Donko, Iv. Korošec,
 Vekosl. Lemut, Tone Ormič, Iv. Poniž, Ivan Zemljčič, pazniki
 Poštni uradniki
 Janez Cmerek, Fr. Dolenc, poštni kontrolor, Val. Janžekovič, Fr. Irgolič, Jan.
 Maček, poštni blagajnik, Jan. Mikl, Štef. Polanec, Ant. Vovk, pošt. kontrolor, Matej
 Vrbnjak
 Uradniki
 Bl. Bonča, Jan. Obranc, Gust. Premru, J. Priveršek, Jan. Strle, Jak. Welley,
 Ferd. Hofer, mag. reg.
 Jan. Pader, mag. farmacije
 Karol Kokol, slikar
 Ant. Bernik, zasebnik
 Fr. Bošnjak, knjigovodja
 Ant. Cijak, prodajalec
 Železniški uslužbenci
 Janez Draškovič, Henrik Garbeis, železniški uradnik, Jož. Himelreih, železniški urad,
 Jan. Koblar, Mart. Kovač, železn. načelnik
 Jan. Hozjan, sluga
 Leopold Helcl, Fr. Horvat, Ant. Pesničar, ključarji (?)
 Krojači
 Miha Koršič, krojaški mojster, Karol Roškarič, J. Šmavc, krojaški mojster
 Trgovci
 Andr. Janžekovič, vinski trgovec, Jož. Šneider, Jan. Švarc
 I. Inglič, Mar. Turin, posestnika
 Fr. Kaporc, Val. Vrečko, delavca
 mizarja: Št. Erhatic, Janez Petek, mizarja
 Ant. Lasbaher, najemnik
 Jan. Zadnikar, steklar
 Jože Zemljč, zidar
 Janez Žnidarčič, knjigotržec
 Vek. Erbežnik, stav. (benik) (?)
 Greg. Mavh, mlinar

Fr. Letnik, voznik
 Agata Černenšek, Fr. Jančič, Mar. Jurkovič, Anton. Lupšina, Mar. Pristernik, Jožefa Šilih, Emil. Šust, kuharice
 Iv. Kocijaš, sobarica
 Liza Potočar, hišna
 Ant. Weinberger, strežnica
 Neža Tancek, gospodinja
 Mar. Prosinc, vrtnarica
 Greta Gomilšak, zasebnica
 Ljudmila Lendovšek, profesorjeva vdova
 Žizma Wendel, žena deželnega sodnega svetnika
 Mar. Winkler, zidarjeva žena
 Ter. Gollob, Mar. Kronberger, Mar. Schwarzbauer, gospe
 Dion. Dolžan, Ana Kronberger, Micika Kronberger, Fr. Polak, Aleksandra Zabred gospodične (gospice)
 Brez navedbe poklica ali stanu
 Minka Breskvar, Marija Glašič, Jožefa Gradišnik, Iv. Huber, Jož. Janc, Gregor Keržič, Marija Kocpek, Lav. Kosi, Fr. Pušenjak, Andrej Pušnik, Jožef Sottler, Ana Šohar, Ter. Špur, Fr. Vovk, Mar. Zagrajšek, Mar. Žaberl

Dunaj

Leto	Dosmrtni udje	Letni udje	Skupaj
1862		1	1
1863		2	2
1864		1	1
1865		3	3
1866	2	4	6
1867	1	5	6
1868		5	5
1870		2	2
1871		1	1
1872		1	1
1873		2	2
1874	1	4	5
1875	1	4	5
1876	2	7	9
1877	3	4	7
1878	4	4	8
1879	4	1	5
1880	5	2	7
1881	5	3	8
1882	6	5	11
1883	5	5	10
1884	5	9	14
1885	4	11	15
1886	4	7	11
1887	4	7	11

1889	3	9	12
1890	4	14	18
1891	3	40	43
1892	4	49	53
1893	6	61	67
1894	7	73	80
1895	8	75	83
1896	8	86	94
1897	8	130	138
1898	8	124	132
1899	7	86	93
1900	8	108	116

Poverjeniki

Jan. Navratil, uradnik višjega sodišča (1868), Jak. Pukl, nadporočnik, posestnik, sodni tolmač (1895), p. Alojz Pollak, provincial (1896), Val. Šebat (1896–1900), Vekoslav Kunc, državni varstveni stražnik, policijski agent (1896–1900), p. Alfonz Svet (1897), Slovensko akademsko društvo »Slovenija« (1897–1900), p. Lenart Vaupotič, kaplan (1898)

Dosmrtni udje

Neimenovan Čeh na Ogrskem (1866), J. Stare, modroslovec v Ljubljani (1866), Fr. Lipold (1867), dr. F. Pogazhnik, odvetnik (1874–87), Valentin Stergar (Strgar), uradnik vojnega ministrstva, računski svetnik (1876–1900), dr. Janez Kulavic, dvorni kaplan, vodja Avguštinaja (1877–85), dr. Fr. Simonič, bibliotekarski uradnik, skriptor v univerzitetni knjižnici (1878–1900), Mihael Napotnik, duhovnik v Avguštinaju (1880–82, 1886–89), Josip Šuman, profesor (1882–84), Jakob Pukl, odvet.koncipient, posestnik, poročnik, sodni tolmač (1890–1900), dr. Mih. Mogolič, župnik v Stillfriedu (1886–90), dr. Fr. Sedej, dvorni kaplan, ravnatelj Avguštinaja (1892–98), Fr. Hubad, profesor (1893–95), Pavlina Pajk, profesorjeva žena, pisateljica (1893–99), Fr. Kukec, minoritski klerik (1894–95), dr. Bogomil Krek, odvetniški kandidat, notarski kandidat (1895–1900), Slovensko katoliško akademsko društvo »Danica« (1896–1900), Ivan Kurbus, profesor v katoliškem učiteljišču (1896), Leopold Picigas, profesor v Terezijaneja (1897–1900), p. Bernardin Šalamun, minorit (1900), Josip Brimšek (1900)

Letni udje

Slovensko literarno društvo (1881–82), Akademsko društvo Slovenija (1884–90)

A. Škerjanc (1862–63), duhovnik, Maks Pleteršnik, modroslovec (1863), And. Pavločič, železniški uradnik (1864), Matevž Cigale, ministerialni koncipist, minist. tajnik (1865–90), Jan. Navratil, uradnik višjega sodišča (1865–67, 1869(?), 1885–90'), Ant. Umek, modroslovec (1865), p. Viktor Pinezič, kaplan v Neunkirchnu (1866–67), Fr. Celestin, modroslovec (1867–69 (?)), J(osp). Jurčič, modroslovec (1867–68(?)), Fr. Levec (1868–69 (?)), Drag. Hut, vojaški kaplan (1870), Josip Šuman, profesor na akademski gimnaziji (1873–78), Anton Jeglič, duhovnik v Avguštinaju (1874–76), Janez Rožar, prostovoljec, študent (1874–78), Anton Gregorčič, duhovnik v Avguštinaju (1876–78), Josip Godnič, duhovnik v Avguštinaju (1876), Ludovik Podgornik, strežaj v Avguštinaju (1876), Mihael Napotnik, duhovnik v Avguštinaju (1878), J. Cvetnic, poštni tajnik (1880), Jože Meglič, misijonar, lazarist (1881–82), Ludvik Savli, državni uradnik (1883), p. Alojz Pollak

(Poljak), provincial minoritov (1884–90), p. Jan. Šterbak, kapl. minoritov (1884–89), Bonaventura Čiček in Viktorin Slekovec, minoritska klerika (1884), Daniel Ban, bosanski frančiškan v Avguštejnu (1884–90), Jože (Josip) Stritar, gimnazijski profesor (1885–90)

1890

Letni udje

Akademsko društvo Slovenija

p. Alojz Pollak, minoritski provincial, p. Janez Šterbak, minoritski kaplan

J. Skočir, študent medicine

Fran Svetlič, vzgojitelj

Jan. Jereb, uradnik na finančnem ministrstvu, Iv. Navratil, uradnik pri vrhovnem sodišču, dr. Miroslav Ploj, koncipient v finančnem ministrstvu

Jak. Urbanija, poštni uradnik

Iv. Luzar, uradnik južnih železnic

Jos. Premern, uradnik poštne hranilnice

Pavlina Pajk, profesorjeva žena

Brez navedbe poklica ali stanu

Dolfe Jošt, Franc Šega

1900

Letni udje

Duhovniki

Jos. Hohnjec, msgr. Franc Jančar, župnik križarskega reda, Jos. Konšel, Ante Lončarić, Matija Prelesnik, Svetozar Ritig, p. Janez Štebark, minoritski kaplan

Duhovniki, študentje filozofije

Luka Arh, Jan Gnidovec, Iv. Knific, Ant. Koritnik, Ant. Ratajec

p (?) Peter Žirovnik, bogoslovec

Br. Gabriel Arnuš, klerik

Jakob Planinšek defic. ?

J. Bratkovič, Ant. Derganc, profesorja

dr. Franc Svetič, vzgojitelj

Mar. Mladič, voditeljica dekliškega zavoda

Lud. Hribar, učitelj na meščanski šoli

Luka Pregelj, študent filozofije

Mat. Lavrenčič, študent prava

Visokošolci

Fr. Bytzek, Ant. Dolar, Aleks. Fatur, Vek. Kukovec, Slavoj Poznik, Ivan Romold, Josip Skrbinišek, Josip Šinkovec, Miroslav Schubert, Fran Šešek

dr. Janko Hočevar, odvetniški kandidat

Jak. Žnider, akademski kipar

Častniki

Jernej Andrejka, ritmoster (major) cesarjeve telesne straže, Josip Milavec, stotnik, Jožef Tomše, major

Državni uradniki

Ant. Delles, tajnik v finanč. ministrstvu, Ern. Gobec, uradnik na kmetijskem ministrstvu, Janko Mladič, uradnik v finančnem ministrstvu, Ivan Okretič, sodni svetnik, Josip Premru, državni uradnik-kontrolor, dr. Ivo Šubej

Državni uslužbenci

Ant. Kavčič, Fort. Klun, Fr. Macele, Alojzij Močnik, Fr. Mole, Jak. Šeme, Lov. Žele, Josip Mejač, uradnik pri južni železnici
Fr. Marolt, uslužbenec v državni tiskarni

Polijski uslužbenci

J. Cater, Fr. Janko, inšpektor, J. Petelinc, stražnik, Eman Pirc, J. Pikl, Fr. Puhrman, pomočnik pri telegrafu

Državni telesni stražniki

Peter Kunsterle, Andrej Marinc, Leopold Pfeifer, Anton Pušpan, Mat. Wengust, Janko

Zaje

Josip Banko, paznik v dvornem muzeju

Ivan Karba, sluga na dvoru

Alojzij Veber, mizar

Ludovik Veber, oskrbnik

Poštni uradniki

Jakob Belec, Jiri Chocholaty, uradnik poštne hranilnice, Janko Debelak, Al. Poročnik, uradnik poštne hranilnice, dr. Mat. Velca, nadkomisar poštne hranilnice

Gašper Kušar, Ivan Vončina, pismonoši

Fr. Dolšina, Luka Merzalj, Fr. Šega trgovci (kupčevalci)

Ant. Lahajner, mizar

Josipina Heilinger, žena poštnega uradnika

Mar. Koman, Mar. Kunaver, Ivanka Peterman, gospe

Št. Dernovc, Franja Mrak, Hel. Simončič, Anica Šušteršič, gospodične (gospice)

Brez navedbe poklica ali stanu

Ida Beck pl. Murgau, Leop. Cvetnič, Fr. Ferlan, Peter Hlačar, Hel. Hočevar, Alojzij Karba, Jak. Kastelec, Fani Kurent, Vinko Kušar, Jurij Levstik, Ivan Luzar, Jožef Mesajedič in žena, Neimenovani, Mimica Pukl (Enzersdorf), Josip Skorčič, Ivana Stekar, Josip Višnar, Jak. Vračko

Slovenska matica

V prvi polovici 19. stoletja se je med zahodnimi in južnimi Slovani kot ime za narodno organizacijo, ki skrbi za izdajanje knjig, uveljavilo ime »matica«. Tako so poimenovali tudi prvo slovensko znanstveno založbo, za katero je dal pobudo dr. Lovro Toman v *Novicah* 7. januarja 1863. Pri nastajanju Slovenske matice so bili najbolj delavni mariborski Slovenci. Matičina pravila je oblast potrdila 4. februarja 1864, v njih pa je poudarjeno da bo »društvo brezi vse politične delavnosti«, ki bo »čisto znanstvene, pa tudi ljudstvu primerne spise v slovenskem jeziku ali samo dajalo na svitlo ali pa vsaj podpiralo, da se izdade«.

Društvo je imelo po višini članarine dve vrsti članov – ustanovnike in letnike. Ustanovniki posamezniki so enkrat za vselej plačali najmanj 50 goldinarjev, društva pa najmanj 100 goldinarjev članarine. Slovenska matica je imela mrežo svojih poverjenikov, v prvem obdobju v veliki večini duhovnikov. Od začetka je bila organizirana povsem enako kot Družba sv. Mohorja: po župnijah, dekanijah in škofijah.

Prva seja začasnega odbora Slovenske matice je bila 9. marca 1864. Takrat je imela že 4000 goldinarjev premoženja in 40 članov ustanovnikov. Začasnemu odboru je predsedoval Anton baron Zois, namestnik je bil duhovnik dr. Leon Vončina, tajnik pa pisatelj Fran Levstik, ki je prejemal 30 goldinarjev plače na mesec. Podobno kot

Koledarji Družbe sv. Mohorja so dragocen vir za delovanje in članstvo Slovenske matice njeni *Letopisi*, ki so izhajali v letih 1867–1912. Od leta 1899, ko je tudi v Slovenski matici prišlo do zapoznele »ločitve duhov« in njene jasne usmeritve v liberalne vode, po sklepu 117. seje njenega odbora v letnih seznamih članstva niso več navajali po župnijah, dekanijah in škofijah, temveč po abecednem redu krajev.

Prva knjiga Slovenske matice je bila *Koledar slovenski za navadno leto 1865*, ki je izšel decembra 1864. Po podatkih v *Letopisu* je imela 10. maja 1865 717 članov, od tega 338 ustanovnikov (148 duhovnikov in 190 laikov – neduhovnikov), in 379 letnih članov. Največ »družabnikov« je bilo v Ljubljani: 71 ustanovnikov in 58 letnikov, nato pa Maribor – 48 ustanovnikov in 17 letnikov. 22. junija 1865 so za predsednika ponovno izvolili barona Zoisa, vendar je izvolitev odklonil, zato so po nasvetu dr. Janeza Bleiweisa na njegovo mesto izvolili dr. Lovra Tomanca, za namestnika dr. Vončino. Za Tomanom, ki je Slovenski matici predsedoval v letih 1865–1869, so se na tem mestu zvrstili Etbini Henrik Costa do leta 1874, dr. Janez Bleiweis do leta 1881, Peter Graselli do leta 1885, Josip Poklukar do leta 1886, Josip Marn do leta 1893 in Franc Levec do leta 1907. Leta 1890 je imela Slovenska matica 301 ustanovnega člana in 1724 letnih članov, leta 1900 pa 6 častnih, 250 ustanovnih, 2883 letnih ter 13 naročnikov.

Slovenska matica je postajala prava znanstvena založba šele po letu 1880, prej je veliki meri zalagala domoznanske spise domačih piscev, poslovenjena tuja zgodovinska in zemljepisna dela in vrsto šolskih knjig za gimnazije in učiteljsišča. Njeno delovanje je prineslo začetke slovenske znanstvene terminologije, pozneje pa je zlasti v času predsedovanja Frana Levca, ko je doživela prvi založniški in organizacijsko tehnični vzpon, pe prodorneje posegla na področje pravih znanstvenih izdaj.

Okoli leta 1900, ko končujemo pričujoči pregled njenih članov v Gradcu in na Dunaju, se je zaostril politični boj med njenimi politično katoliško in liberalno usmerjenimi člani. Stanje duha v tem času lepo ponazarja mecen veletrgovec Anton Knez, ki je Slovenski matici podaril prek 30.000 goldinarjev, obresti od njih pa namenil za natis knjig »v strogo narodnem duhu na podlagi katoliške vere, toda v svobodomiselnem smislu.«⁴

Tabeli in seznamu članov Slovenske matice v Gradcu in na Dunaju sta nastali na podlagi letnih seznamov članstva v že omenjenih *Letopisih Slovenske matice*.⁵ V njih ni objavljenega stanja za leto 1872. Tabeli in seznamu sta oblikovana podobno kakor pri Družbi sv. Mohorja: navedene so kategorije članstva, ločene po poklicih, in leta, v katerih so bili člani. Najprej so navedeni poverjeniki, za njimi ustanovniki, oboji v kronološkem redu do leta 1900, za njimi pa leni udje, kronološko do leta 1870, potem pa v obliki letnih seznamov za leta 1875, 1880, 1890 in 1900. Slednji spet nekatere družbenike Slovenske matice navajajo večkrat.

⁴ Prim. F. Bernik, Sto let kulturnega poslanstva, v: *Slovenska matica 1864–1964*, (ur. F. Bernik). Ljubljana 1964, 11–24; V. Mel. (V. Melik), Slovenska matica, v: *Enciklopedija Slovenije* 11. Ljubljana 1997, 415–416; Poročilo o Matici Slovenski v Ljubljani od njenega začetka t.j. 4. februarja 1864 do 1. julija 1866, *Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867*, Ljubljana 1866, 1–19.

⁵ Prvi uporabljeni seznam: Imenik Matičinih udov do avgusta 1866 (sest. A. Lesar, tajnik), *Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867*, Ljubljana 1866, 37–38; vmes uporabljeni seznam za leta 1867–1900 (brez 1872); zadnji uporabljeni seznam: Imenik društvenikov »Slovenske Matice« za leto 1900, *Letopis Slovenske Matice za leto 1900*, Ljubljana 1900, 38, 40–41.

Člani Slovenske matice**Gradec**

Leto	Ustanovniki	Letniki	Skupaj
1866	4	25	29
1867	4	24	28
1868	4	25	29
1869	5	24	29
1870	7	25	32
1871	8	36	42
1873	9	38	47
1874	7	42	49
1875	7	35	42
1876	8	40	48
1877	7	38	45
1878	7	33	40
1879	7	37	42
1880	6	18	24
1881	6	15	21
1884	6	20	26
1885	7	18	25
1886	6	20	26
1887	5	21	26
1888	6	20	26
1889	6	18	24
1890	6	21	27
1891	7	27	34
1892	6	26	32
1893	6	27	33
1894	6	29	35
1895	4	32	36
1896	4	32	36
1897	3	34	37
1898	3	32	35
1899	3	29	32
1900	3	32	35

Poverjeniki

dr. Jožef Muršec, profesor na višji realki (1866–73), Lavoslav Mol, tajnik tiskarskega društva, duhovnik v kaznilnici (1874), dr. Simon (Šimen) Šubic, univerzitetni profesor (1875–76), Franc Hauptmann, gimnazijski profesor (1884(?)–1900)

Ustanovniki

dr. Benjamin Ipavec, zdravnik (1866–1900), dr. Gregor Krek, prof. slovenščine na realki in Joaneumu (1866–1900), dr. Janez Melé, državni tožilec (pravdnik), višji sodni svetnik (1866–73) (umrl 19. januarja 1874), dr. Jožef Muršec, profesor na realki, profesor v p. (1866–94) (umrl 25. oktobra 1895), p. Gabriel Švajger, gvardijan minoritskega samostana (1869–85) (umrl 28. julija 1896), Ivan Kuralt, absolvent prava (1870–71), Martin Valenčak, gimnazijski profesor (1870), Anton Klodič, šolski nadzornik (1871–

73), France Simonič, študent filozofske fakultete (modroslovec) dr., uradnik Ivanejske knjižnice (1871–78), France Macun, bivši sodni pristav (1873 (?)-), Janez Pribošič, vojni kurat (1873(?)-74, 1876), Mihael Vošnjak, inženir Južne železnice (1875–79), Henrik Skodlar, trgovec (1879–81 (?)), Franc Bradaška, gimnazijski ravnatelj v. p., (1884 (?)-94) 1895—1902, Zagreb, (umrl 31. januarja 1904), Franc Dovnik, kurat v prisilni delavnici (1884(?)-86), dr. Sigmund Conrad (Konrad) baron Eybesfeld, bivši prosvetni minister, (1885, 1889–97 v Lebringu) (umrl 9. julija 1898), Andrej Komel pl. Sočerban, major v. p. (1888–91) (umrl 12. novembra 1892), Franc Hrašovec, sodnik, sodnik v. p. (1891–1900)

Letniki

Društvo Slovenija (1866–70)

Duhovniki

Jože Dreisiebner, knezoškofijski tajnik, dekan v Vildonu (1866–70), J. Kovačič, katehet na normalki, župnik, Feldbach (1866–70), dr. Jakob Missia, profesor v Avguštineju (1866–70), Jakob Paltauf, župnik v. p. (1866–70), Dragotin Polič, župnik v meščanski bolnišnici (1866–70), dr. Matija Robič, profesor bogoslovja (1866–70), Jožef Šlik, kaplan, Münzengraben (1866–70), dr. Jož. Tosi, prof. bogoslovja (1866–68), Jožef Vrtnjak, kurat v deželni bolnišnici (1866–70), Peter Wallner, katehet nižje realke (1866–70), Leopold Molj, bogoslovec (1866), France Pintarič, kaplan v Vildonu (1868–70), p. Alojzij Polak, minorit (1868–70), dr. Jož. Stanonik, profesor bogoslovja (1870)

Profesorji

Koloman Kvas, univerzitetni profesor slovenščine (1866–67), dr. J. Kopač, profesor prava v. p. (1866–70), dr. Simon Šubic, profesor naravoslovja na trgovski akademiji (1866–70)

France Poznik, študent tehnike (tehnik) (1870)

France Rebec, gimn. pripravnik (1869–70)

Franjo (France) Regula, odvetniški koncipient (1866–70)

Uradniki

Mavricij Del Negro, svetnik višjega sodišča (1866–70), Ivan Krainc, državni uradnik (1866–69), J. Peteln (Petelin), magistratni blagajnik (1866–70) Jožef vitez pl. Waser, državni tožilec (pravdnik) (1866–68), M. Herrman, sodnik in deželni odbornik (1870)

?. Lušina (Lupšina), ravnatelj zastavljalnice (1866–70), France Zamuda, knjigovodja v hranilnici (1866–70)

Ferdinand Šmidt, trgovski pomočnik (odpravnik) (1866–69)

Alojzij Kocijančič, kamnosek (1866–70)

Fr. Sarnec, meščan (mestjan) (1866–70)

1875

Letniki

Študentje

Anton Kosi, J. Pihlar, phil, Kr. Rojnik, phil, Davorin Šinkovec, štud. filozofije, Dragotion Sinkovič, štud. filozof. Tone Turkuš, štud. filozof.

1880

Letniki

Ekonomat višjega sodišča (5 iztisov v dar)

Duhovniki

Lugwig Seifried, kurat v kaznilnici, dr. Jož. Stanonik, bogoslovni profesor

Janez Svetina, doktorand filozofije

Janez Kapler, škofijski bogoslovec

Profesorji

France Hauptman, p. na ženskem učiteljskišču, Edvard Hofer, p. na višji realki, France Kržan, ? Lupšina, Ivan Macun, Jakob Purgaj, p. na I. gimnaziji, Kroniskav Rojnik, suplent

Josip Lendovšek, študent filozofije

dr. ? Senior, zdravnik

Mihael Herman, deželni odbornik

Uradniki

France Kočevar, svetovalec višjega sodišča

Jakob Hočevar, farmacevt

Brez navedbe poklica

Andrej Solkanski (psevdonim?)

1890

Letniki

Akademsko društvo Triglav

Duhovniki

Franc Premru, vojni kurat, Anton Skočir, bolnišnični kurat

Profesorji

dr. Anton Čamer, univerzitetni docent, dr. Edvard Hoffer, Franc Hubad, Valentin Kermauner, profesor v. p., dr. Ignacij Klemenčič, univerzitetni profesor, Ivan Papež, realčni p., dr. Jakob Purgaj, gimnazijski profesor, Anton Turkuš, realčni profesor, Franc Železnikar, gimnazijski profesor

Ivan Goršič, učitelj v Karlovi, Josip Lavrič, mestni učitelj

dr. Franc Žižek, zdravnik

Uradniki

Franc Dolenc, poštni u., Emanuel Nowotny, sodnik v. p., Anton Reich, finančni uradnik, dr. Jakob Toplak, avskultant, Josip Verbovšek, uradnik v zastavljalnici

1900

Letniki

Slovensko izobraževalno društvo Naprej, Univerzitetna knjižnica, Akademsko društvo Triglav

Duhovniki

Matija Ljubša, kaznilniški kurat, Frančišek Premru, vojni kurat, Avgust Skočir, kurat v deželni bolnišnici

Profesorji

dr. Edvard Hoffer, profesor na realki, Anton Kaspret, gimnazijski profesor, Ivan Papež, realčni profesor, dr. Jakob Purgaj, gimnazijski profesor, dr. Karol Štrekelj, univerzitetni profesor, pok. Viljem Urbas, profesor v. p, Frančišek Železinger, gimnazijski profesor

Učitelji

Miško Cizelj, učitelj v Karlovi, Anton Kokalj, meščanski učitelj v Voitsbergu, Jožef Lavrič, mestni učitelj

Karel Glaser, študent prava

Ivan Stipper, dijak

dr. Anton Čamer, dr. Frančišek Žižek, zdravnik

dr. Ivan Klasinc, odvetnik

Uradniki

Blaž Bonča, državni koncipist, Frančišek Dolenc, poštni kontrolor, Ivan Mikl, računski asistent, Mihael Papež, policijski nadkomisar, Anton Pešec, policijski komisar, Štefan Rojnik, računski oficial

Jakob Hren, sodni svetnik v. p., Frančišek Tomšič, sodni svetnik

Marija Možek, zasebnica in posestnikova žena

Sigmunda Wendler, žena sodnega svetnika v p.

Dunaj

Leto	Ustanovniki	Letniki	Skupaj
1866	8	1	9
1867	8	2	10
1868	8	2	10
1869	8	12	20
1870	10	12	22
1871	9	13	22
1873	8	18	26
1874	10	35	45
1875	10	42	52
1876	9	35	44
1877	9	31	40
1878	9	31	40
1879	12	21	33
1880	11	22	33
1881	11	15	26
1884	14	12	26
1885	11	12	23
1886	13	16	29
1887	13	15	28
1888	13	18	31
1889	8	23	31
1890	7	24	31
1891	6	26	32
1892	5	31	36
1893	7	28	35
1894	6	32	38
1895	6	32	38
1896	6	39	45
1897	7	53	60
1898	7	44	51
1899	7	40	47
1900	7	46	53

Poverjeniki

Matej Cigale, državni uradnik, koncipist (1866–70, 1881–82(?)), M. Novak (1871–73), Ivan Navratil, pristav, ravnatelj pri vrhovnem sodišču (1884(?)–95), dr. Franc Sedej, dvorni kaplan, ravnatelj Avguštineja (1896), Akademsko društvo Slovenija (1897–1900)

Častna člana

Mih. Rajevski, škof pri ruskem veleposlaništvu (poročništvu) na Dunaju (1871), Fran Miklošič (1873)

Ustanovniki

Matej Cigale (1866–88) (umrl 20. aprila 1889) dr. Matija Dolenc, odvetnik (1866–76) (umrl 26. oktobra 1876), dr. Vincencij Ferd. Klun, profesor trgovske akademije, dvorni svetnik v. p. (1866–70, 1874) (umrl 15. julija 1875), France Lipold, tožilec (pravdnik) (1866–73(?)), Janez Lipold, doktorand Sv. pisma v Avguštinu (1866), dr. Rajmund Melcer, vodja bolnišnice (1866–69), France pl. Miklošič, vseučilišni profesor, v. p. (1866–90) (umrl 7. marca 1891), dr. Janez Steiner, odvetnik (1866–70), Jožef Sernek (Srnc), študent prava (1867–71 (?)), dr., odvetniški koncipient (1875), Teodor Napret, dvorni svetnik, predsednik pri vrhovnem sodišču (1870–93) (umrl 20. marca 1894), Pavel (Paul, Pavl) Turner, študent (slušatelj na vseučilišču), modroslovec (1870–71(?)), dr., zasebnik (1888, 1893–1900), France Firbas, študent prava, vzgojitelj, dr., notarski kandidat, (1871–84), Mihael Vošnjak, inženir pri vodstvu Južne železnice (1871–73(?)), dr. Sigmund Conrad (Konrad) baron Eybesfeld, dolnjeavstrijski namestnik, prosvetni minister, bivši prosvetni minister (1873(?)-84, 1886–88), dr. Ferdinand Pogačnik (Pogazhnik), odvetnik (1873(?)-87) (umrl 6. junija 1888), Janko Šuman, profesor akademske gimnazije, gimnazijski ravnatelj (1874–84), Josip vitez (baron) Žvegel (Schwegel), svetovalec v zunanjem ministrstvu (1874–81(?)), Andrej Winkler, dvorni svetnik (1877–79), France Kandernal, gimnazijski profesor (1879–1900), Josip vitez Schneid-Treuenfeldski, dvorni tajnik, nosilec visokih redov (1879–83) (umrl 24. septembra 1884), dr. France Simonič, uradnik vseučilišne knjižnice (1879–1900), dr. Miroslav Babnik, dvorni in sodnijski odvetnik (1884(?)-89), Radivoj Poznik, inženir v Dunajskem Novem mestu (1884(?)-91) (umrl 21. decembra 1891), Žiga Sežun, bančni uradnik (1884(?)-1900), Josip Zelenik, vzgojitelj (1884(?)-88), Peter Novak, prefekt v Terezijanumu (1886–1900), dr. Andrej Vrečko, profesor (1893), Anton vitez pl. Globočnik, vladni svetnik in državni poslanec (1894–1900), dr. Miroslav Ploj, tajnik na finančnem ministrstvu, sekcijski svetnik (1896–1900)

*Letniki**Duhovniki*

dr. Janez Kulavec, dvorni kaplan, vodja Avguštinu (1869–70), dr. Jožef Tosi, profesor bogoslovja (1869–70)

Študentje

Nace Gruntnar (1869–70), Matija Röthel (1869–70), študenta prava (pravoslovca), Matija Jamnik (1869–70), Matija Novak (1869–70) Jožef Ogrinec (1869–70), Radivoj Zaplotnik (1869–70), Jurij Zelenik (1869–70), študentje filozofije (modroslovci)
France (Fran) Levstik, pisatelj (1870)

Uradniki

Jakob Jevnikar, uradnik pri policijskem ministstvu (1866–70), Ferd. Kristof, uradnik pri križevniškem redu (1867), Viktor Weist, finančni koncipient na ministrstvu (1868–70), Jožef vitez pl. Waser, sekcijski predstojnik v pravosodnem ministrstvu (1869)

1875

*Letniki**Akademsko društvo Slovenija**Študentje*

Ant. Bartel, pravnik, Alojzij Bernot, modroslovec, Fr. Borštnik (knjige v Borovnico), Ivan Gogala, pravnik, Franc Hočevnar, modroslovec, Josip Hubad, modroslovec, Anton

Klobučar, pravnik, Anton Kos, modroslovec, Franjo Kos, štud. phil., Franjo Križaj, tehnik, Štefan Lapajne, štud. jur. Josip Lašič, pravnik, Davorin Nemanič, modroslovec, Ivan Pekolj, jurist, Adolf Pfeiffer, jurist, Polec, jurist, Enr. Schreiner, prirodoslovec, ? Štajer, jurist, ? Šušnik, modroslovec, Ivan (?) Tavčar, pravnik, Radivoj Zaplotnik, jurist, Ivan Zavadlar, jurist, Jože Zelenik, modroslovec

1880

Letniki

Društvo Slovenija, Slovensko literarno društvo, Baron Kuhnov 17. polk (darilo)

Duhovniki

Josip Dolenc, doktorand v Avguštineju, dr. Jan. Kulavec, vodja bogoslovja v Avguštineju, dr. Ivan Napotnik, vikar v Mariboru, p. Alojzij Polak, provincial minoritov
Profesorji

Franc Detela, profesor v Dunajskem novem mestu, Jožef (Josip) Stritar, gimnazijski profesor, France Šuklje, gimn. profesor v Dunajskem novem mestu

Prefekti (vzgojitelji) v Terezijanišču

Jan. Jelenc, Anton Koželj, Peter Novak

Alojz Goljevšček, študent prava, Matija Murko, študent

Uradniki

Jakob Javnikar, ravnatelj pri obrambnem ministrstvu, Matija Kogovšek, uradnik obrtne in trgovske zbornice, Iv. Napotnik, sodnik vrhovnega sodišča, Žiga Sežun, bančni uradnik, Jakob Urbanija, poštni uradnik

France Zmerzlikar, kemik in tehnični vodja tovarne katranovih izdelkov v Angernu pri Dunaju

V letih 1886–91 so v *Letopisih Slovenske matice* posebej dodali naročnike v Dunajskem novem mestu. Kot poverjenik je bil naveden ustanovnik Radivoj Poznik, poleg njega pa še kot letnik dr. Franc Detela, gimnazijski profesor dr. Franc Detela.

1890

Letniki

Duhovnika

Franc Jančar, p. Alojzij Polak, provincial minoritov

Bogoslovca

Ivan (Janez Evangelist) Krek, Anton Medjimorac

Profesorji

Anton Filipicky, dr. Marija Murko, Josip Stritar, Fran Šuklje, gimnazijski p., državni in deželni poslanec

Vzgojitelji

dr. Josip Jelenc, Anton Koželj, Franc Lastavec, Josip Šturm, profesor na realki

Franc Goestl, študent medicine

Josip Ciperle, učitelj na meščanski šoli

Radoslav Pukl, odvetniški koncipient

Uradniki

Ivan Jereb, u. v pravosodnem ministrstvu, Albert Levičnik, sekcijski svetnik, Ivan Luznar, železniški revident, Josip Mubej, sodni nam. pristav, dr. Josip Ploj, koncipist na finančnem ministrstvu, Franc Skedl, sodni nam. prista, dr. Karol Štrekelj, prevajalec državnega uradnega lista v slovenščino

Ivan Lukančič, višji inženir v p.

1900

*Letniki*Slovensko katoliško akademsko društvo Danica,
Duhovnika

p. Chrystogon Globočnik, frančiškan, : msgr. Frančišek Jančar, župnik nemškega viteškega reda

Bogoslovci

Jožef Hohnjec, študent teologije v Avguštineju, Alojzij Potrč, Ivan Nep. Reiner

Profesorji:

Jakob Bratkovič, profesor v p., dr. Marija Murko, univezitetni docent, dr. Anton Primožič, dr. Ivan Žolger, univerzitetni docent in koncipist na ministrstvu

Vzgojitelji

dr. Jožef Jelenc, Anton Koželj, dr. Frančišek Lastavec

Študentje

Rudolf Andrejka, pravnik, Anton Božič, pravnik, Anton Dolar, modroslovec. Gabriel Hočevar, medicinec, Matko Kosi, pravnik, Jožef Leskovar, pravnik, Frančišek Pengov, študent višjega agrarnega tečaja, Ivan Prijatelj, modroslovec, Gvidon Serneč, pravnik, Anton Šivic, študent gozdarstva, Janko Šlebinger, modroslovec, Jožef Tribuč, pravnik
Slavoj Poznik, dijak (Dunajsko novo mesto)

Uradniki

dr. Janko Babnik, tajnik na ministrstvu, Edvard Berman, višji železniški revident, Karol Dolenc, oficial pri vrhovnem računskem sodišču, Vladimir vitez pl. Globočnik, državni sekcijski svetnik, Vinko Krušič, magistratni uradnik, Ivan Luzar, železniški višji revident, Jožef Pirc, pristav, Ivan Podgornik, poštni uradnik, dr. Ivan Šubelj, koncipist na ministrstvu, Frančišek Šuklje, dvorni svetnik v. p., Janko Šuman, uradnik patentnega urada, Bogdan Trnovec, sodni nadsvetnik

dr. Jožef Mantuani, uradnik v dvorni knjižnici

dr. Bogomil Krek, dvorni in sodni odvetnik

Janko Hočevar, odvetniški kandidat in posestnik

dr. Karol Hinterlechner, sekcijski geolog na državnem geološkem zavodu

Ivan Lukančič, državni nadinženir v. p.

Jožef Tomše, major

Radoslav Pukl, rezervni nadporočnik, uradni tolmač, posestnik

Družba sv. Cirila in Metoda

Čeprav se je ukvarjala tudi z založniško dejavnostjo kot enim od načinov zbiranja denarja za svoje delovanje, je imela Družba sv. Cirila in Metoda (v nadaljevanju tudi CMD) drugačen namen delovanja kakor sta ga imeli Družba sv. Mohorja ali Slovenska matica. Bila je zasebna šolska narodnoobrambna organizacija, ki se je skušala v skromnih slovenskih razmerah postaviti po robu nemškemu in italijanskemu raznarodovalnemu delovanju na šolskem področju. Nosilca tega delovanja sta bila leta 1880 ustanovljeni Deutscher Schulverein in italijanska Lega Nazionale, naslednica od avstrijskih oblasti hitro ukinjene Pro Patrie. Med Slovenci je tako dozorela misel, da bi se raznarodovalnemu delovanju Schulvereina uprli z lastno šolsko narodnoobrambno organizacijo. Pri tem so se podobno kakor že prej ob nekaterih drugih priložnostih zgledovali po Čehih. Za povod ustanovitve šolske organizacije, ki naj bi bila nadstrankarska, so izrabili proslavljanje 1000-letnice smrti sv. Metoda, ki so jo zlasti slovanski narodi habsburške monarhije

svečano obhajali ob veliki nervozi nemških krogov. Pobudnik za Družbo sv. Cirila in Metoda je bil župnik v Št. Gotardu pri Trojanah, bodoči župnik v ljubljanskem Trnovem in zgodovinar Ivan Vrhovnik, ki je v *Slovenskem narodu* 28. 11. 1884 objavil anonimni članek »Osnujmo si šolsko družbo sv. Cirila in Metoda«. Vrhovnik si je novo družbo zamislil po vzoru Družbe sv. Mohorja, ki je začela rasti šele potem, ko se je presadila na »versko stališče«. Društvo naj bi bilo organizirano kot bratovščina z nizko povprečno članarino, z višjimi kategorijami članstva, ki bi plačevale več, in s poverjeniki v vsaki župniji, pripočeli pa naj bi jo slovenski duhovniki.

Konec decembra 1884 se je sestel ustanovni odbor nove slovenske šolske družbe, ki mu je predsedoval notar Luka Svetec, v njem pa so bili še takratni predstavnik češke banke in zavarovalnice Slavija v Ljubljani Ivan Hribar, uradnik in deželni odbornik Ivan Murnik, zdravnik in politik dr. Josip Vošnjak, duhovnik in gimnazijski profesor ter vodja ljubljanskega Alojzijejišča Tomo Zupan, Vrhovnik pa se je po svoji stari navadi držal ob strani. V odbor so povabili tudi urednika *Slovenca* Jožefa Jeriča, ki je povabilo odklonil. Luka Svetec je sestavil pravila družbe, ki jih je dunajsko notranje ministrstvo potrdilo 9. aprila 1885.

V pravilih je bilo poudarjeno, da ustanavljajo Družbo sv. Cirila in Metoda (CMD) za Kranjsko, Štajersko, Koroško in Primorsko, da je njen namen »vsestransko podpirati in pospeševati slovensko šolstvo na katoliško-narodni podlagi«, tako, da za slovenske otroke »napravljajo in vzdržujejo šole in otroške vrtove ali pomaga napravljati in vzdrževati jih, nastavlja učitelje, dovoljuje podpore in nagrade, izdaja primerne spise in knjige.« Denarna sredstva v te namene pritekajo iz prispevkov članov CMD, daril in volil, nabirk, dohodkov od »napravljenih besed, zabavnih shodov, dramatičnih in drugih dopuščenih iger, beril in razlag.« Pravila Družbe so predvidela več kategorij članstva po višini članarine in stopnji s tem povezanih pravic. Nekatere kategorije so bile bolj »popularne«, druge »mecenske«. Na vrhu lestvice so bili pokrovitelji, ki so enkrat za vselej plačali najmanj 100 goldinarjev (po denarni reformi ob koncu 19. stoletja 200 kron), ter ustanovniki, ki so na podoben način plačali najmanj 10 goldinarjev (20 kron). Drugi dve kategoriji sta članstvo obnavljali vsako leto: letniki, ki so letno plačali najmanj po 1 goldinar (2 kroni), in podporniki z najmanj 10 krajcarji letno. Družba je imela tudi častne člane, ki jih je po nasvetu vodstva CMD volila letna (velika) skupščina. Pravila so določala, naj vsako leto skličejo redno »veliko skupščino« CMD v kraju, ki ga določi vodstvo, izredno pa, če tako sklene vodstvo CMD ali njeno nadzorništvo, oziroma vsaj desetina podružnic, in sicer o določenem vprašanju. Udeleženci velike skupščine s posvetovalno in glasovalno pravico so lahko bili častni člani, pokrovitelji, člani vodstva, nadzorništva in rabsodišča CMD ter zastopniki podružnic, po eden na podružnico oziroma na vsakih njenih 50 članov. Velika skupščina je razpravljala in sklepala o letnem poročilu in finančnem obračunu, o zvišanju ali znižanju prispevkov, o nasvetih vodstva CMD in podružnic, o spremembi pravil in razpustu CMD, volila vodstvo CMD in njegovega predsednika, nadzorstvo in rabsodništvo ter častne člane. Vodstvo CMD je imelo s predsednikom, v pravilih imenovanem prvomestnik, 12 članov, za katere je bilo določeno, da jih mora najmanj polovica stanovati v Ljubljani ali njeni bližnji okolici. Pravila so še določala, da v primeru, če politična oblast razpusti CMD, pripade njena imovina pripade Slovenski Matici.

Prva redna velika skupščina Družbe sv. Cirila in Metoda je bila na njun god 5. julija 1886 v stari ljubljanski Čitalnici, v kateri je vodstvo CMD uradovalo vse do leta 1896. Prvi predsednik je postal Tomo Zupan, ki je Družbi zaželel, naj bo vseslovenska, nepolitična in naj vse Slovence združuje »za jeden blažen smoter – za pouk drage nam slovenske mladine vseh slovenskih pokrajin v milem materinem zvuku«. Družba sv.

Cirila in Metoda je do konca 19. stoletja delovala pretežno slogaško (sicer z opaznim liberalnim poudarkom) v duhu Tomu Zupanu ljube «Concordiae-sloge», organizirala mrežo podružnic in ustanovila tri svoje zasebne osnovne šole v Trstu in Št. Rupertu pri Velikovcu ter enajst otroških vrtcev. Svojo liberalno-politično katoliško ločitev duhov je doživela leta 1907, ko so jo zapustili predvsem duhovniki, ki so bili dotlej poleg učiteljev njeni glavni podporni stebri.⁶

Osnovni vir za predstavitev delovanja Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu in na Dunaju so njeni *Vestniki*, po letu 1903 *Koledarji (Vestniki)*, ki za razloček od *Koledarjev Družbe sv. Mohorja in Letopisov Slovenske matice* letno niso objavljali imen in priimkov celotnega članstva, pač pa le podružničnih odbornikov, poleg njih pa število članstva po kategorijah in letne denarne prispevke vsake podružnice posebej.

Delovanje podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu in na Dunaju je tako predstavljeno najprej s številčnima tabelama kategorij članstva in denarnih prispevkov po letih, nato pa še s seznamom odbornikov po funkcijah, z leti, ko so opravljali te funkcije, in s poklici, če so v *Vestnikih* navedeni.⁷ Do leta 1900 sta na v obeh mestih delovali le izvenakademska in akademska podružnica v Gradcu, ženska v Gradcu ter izvenakademska in akademska na Dunaju pa so bile ustanovljene po tem letu in so v tem pregledu samo omenjene.

Člani in odborniki Družbe sv. Cirila in Metoda

Gradec (akademska podružnica)

Ustanovljena z odlokom notranjega ministrstva na Dunaju, št. 1112, 26. 1. 1886

Leto	Pokrovitelji	Ustanovniki	Letniki	Podporniki	Skupaj	Prisp.kron
1886	–	–	–	–	–	204,00
1887	–	3	75	32	110	–
1888	–	4	48	–	52	–
1889	–	3	75	5	83	150,00
1890	–	3	75	5	83	80,00
1891	–	4	48	–	52	81,56
1892	–	–	30	10	40	202,00
1893	–	5	80	75	160	–
1894	–	5	54	80	139	200,00
1895	–	5	23	8	36	80,00
1896	–	–	–	–	–	200,00
1897	1	5	23	8	37	200,00
1898	–	–	–	–	–	20,00
1899	–	–	–	–	–	20,00
1900	1	5	25	–	31	46,00

⁶ Prim. A. Vovko, *Mal položi dar, domu na altar. Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda*. Ljubljana 1994.

⁷ Prvi uporabljeni seznam: Imenik podružnic, *Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda I*, Ljubljana 1887, 51,52; vmes uporabljeni seznam za leta 1887–1899; zadnji uporabljeni seznam: Imenik podružnic z izkazom poslanih doneskov za 1898, 1899 in 1900, *Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani XII, XIII, XIV in XV*, Ljubljana 1902, 134.

Odbor podružnice

Predsedniki

Peter de Franceschi (Defranceschi), študent (dalje š.) medicine (1887–88), Ivan Glaser, š. prava (1888–89), Josip Rakež, š. medicine (1889–90), Janko Žolfar, š. prava (1890–92), Zvonimir Vojska, š. medicine (1892–93), Fran Krušič, š. medicine (1893–94), Karol Verstovšek, š. filozofije (1894–95), Frančišek Vadnjal, š. filozofije (1895–96), Slavko Krmavner, š. prava (1897–98), Frančišek Ratej, š. prava (1900–)

Namestniki predsednika

Miloš Nežič, š. farmacije (1887–88), Valentin Karun, š. filozofije (1890–91), M. Dereani, š. medicine (1891–92), Ivan Jenko, š. medicine (1892–93), Anton Pickl, š. medicine (1893–94), Ferdo Kunej, š. medicine (1894–95), Zmago Kac, š. medicine (1895–96), Hinko Dolenc, š. medicine (1897–98), Adolf Meh, š. prava (1900–)

Tajniki

Fran Gestrin, š. filozofije (1887–88), J. Fon, š. filozofije (1890–91), France Mohorič, š. prava (1891–92), Lojze Praunseis, š. medicine (1892–93), Josip Faganelj, š. prava (1893–94), Josip Zdolšek, š. prava (1894–95), Vladimir Levec, š. prava (1895–96), Frančišek Korošec, š. prava (1897–98), Klement Vobič, š. prava (1900–)

Blagajniki

Radovan Repič (1887–88), Hugo Kartin, š. prava (1890–91), Franc Krušič, š. medicine (1892–93), Anton Perne, š. prava (1893–94), Josip Povalej, š. prava (1894–95), Matej Senčar, š. prava (1895–96), Fran Čeh, š. medicine (1897–98), Pavel Kanec, š. medicine (1900–)

Odborniki

Mirko Gumplowicz, š. prava (1887–88), Vinko Stepanek, š. medicine (1887–88), Robert Hoch, pl. Deseniški, š. tehike (1887–88), Ivan Jenko, š. medicine (1890–91), Janoš Žitek, š. medicine (1891–93), Fran Mayer, š. prava (1891–93), Miha Podlesnik, š. medicine (1893–94), Anton Gregorec, š. medicine (1894–95), Pravdoslav Pertot (1895–96), Ludvik Brence, š. prava (1897–98), Josip Krcol, š. prava (1900–)

Gradec (izvenakademska podružnica)

Ustanovljena z odlokom notranjega ministrstva na Dunaju, št. 7231, 15. 5. 1886

Leto	Pokrovitelji	Ustanovniki	Letniki	Podporniki	Skupaj	Prisp.kron
1886	–	–	–	–	–	326,00
1887	–	7	23	2	32	–
1888	–	9	25	1	35	–
1889	–	9	25	2	36	74,00
1890	–	9	25	2	36	86,00
1891	–	11	29	2	42	244,30
1892	–	11	29	2	42	185,50
1893	–	17	55	1	73	139,85
1894	–	17	80	–	97	368,30
1895	2	19	87	–	108	373,00
1896	–	–	–	–	–	376,20
1897	3	23	141	–	167	680,00
1898	–	–	–	–	–	411,20
1899	–	–	–	–	–	518,00
1900	3	24	151	20	198	541,00

Odbor podružnice*Predsednika*

Ivan Bradaška, gimnazijski ravnatelj v. p. (1887–94), dr. Frančišek Žižek, zdravnik (1894–1900)

Namestniki predsednika

Matija Ljubiša (1892–93), Anton Možek (1893–94), Janez Lajovic, trgovec (1894–95), dr. Josip Weingerl, zdravnik (1895–96), Avgust Skočir, župnik (1897–98), Fran Hrašovec, sodnik v. p. (1900)

Tajniki

Ivan Tomše, župnik v.p. (1890–93), Ivan Vamberger, kurat prisilne delavnice (1893–97), Matija Ljubiša, kurat (1900)

Blagajniki

Franc Hubad, gimnazijski profesor (1890–91), Fran Hrašovec, sodnik v.p. (1891–97), Ivan Mikl, poštni uradnik (1900)

Odborniki

Anton Možek, veleposestnik (Gradec) (1892–93), Ivan Goršič, učitelj v kaznilnici (1893–94), Matija Ljubiša (1893–95), Štefan Rojnik (1894–95), Gustav Premru (1897–98), Ivan Sadnikar, trgovec (1897–98), Ivan Strle (1900), dr. Ivan Serbec (1900)

Ženska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu je bila ustanovljena z odlokom namestništva v Gradcu, št. 8-1844/1 dne 12. 5. 1907, akademska in izvenakademska podružnici na Dunaju pa istega dne, 23. 3. 1911, obe z odlokoma tamkajšnjega namestništva, Z.V. 739/3 (akademska) in Z.V. 740/1 (izvenakademska).

Sklep

Objavljeni pregledi in tabele so mogoče na prvi pogled preprosti in ne dajejo slutiti, da je pot do njih vodila prek zamudnega in natančnega prebiranja in izpisovanja 85 letnih seznamov v treh že omenjenih temeljnih tiskanih virih: *Koledarjih družbe sv. Mohorja*, *Letopisih Slovenske matice* ter *Koledarjih šolske družbe sv. Cirila in Metoda*. Če se najprej ustavimo ob bolj »dolgočasnih« številkah podatkih in jih primerjamo med seboj, nam primerjave pač ne dajo prave podobe, ker gre v precejšnji meri za primerjanje »jabolk in hrušk«, zlasti med knjižnima založbama – Družbo sv. Mohorja in Slovensko matico, ki sta imeli vsaka svoje, nekoliko različno poslanstvo, oziroma ga v temeljito spremenjenih okoliščinah opravljata še do današnjih dni.

Na področju absolutnih števil lahko ugotovimo, da nobena od treh organizacij pri letnem članstvu do leta 1900 ni preseгла številke 200, Slovenska matica pa niti številke 100. Med vsemi je največ članov – 198 – zbrala izvenakademska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda v Gradcu, in to prav leta 1900. Zanimivo je, da je istega leta svoj vrhunec v članstvu dosegla tudi Družba sv. Mohorja v Gradcu, in to 173 udov. Graška akademska podružnica CMD je imela leta 1893 160 članov, mohorjanov na Dunaju pa je bilo največ leta 1897, in to 138. Po ponovnem zanimivem naključju je bilo istega leta največ tudi članov Slovenske matice na Dunaju, in to 60, medtem ko je bilo njihovih »sodružbenikov« v Gradcu največ leta 1876, in to 48. Če primerjamo gibanje članov Družbe sv. Mohorja in Slovenske matice, lahko ugotovimo, da je prva v primerjavi z drugo počaseje dobivala zalet, zlasti na Dunaju, kjer v prvih 21 letih ni preseгла letnega števila desetih članov. Mohorjanom v Gradcu se je za primerjavo to posrečilo že šesto leto, po dveh letih pa so za eno leto spet padli pod desetico. Člani Slovenske Matice so

bili v tem pogledu hitrejši, saj so v Gradcu začeli kar s številko 29, medtem ko se je na Dunaju to zgodilo v drugem letu. Glede na njen bolj ljudski značaj je imela skupno Družba sv. Mohorja nekajkrat več članov od Slovenska matica, pri čemer je rahlo številčno prednost je pridobila po letu 1870, znatno pa šele v zadnjih letih 19. stoletja. Članstvo graške akademske podružnice CMD je od začetnih 110 padlo na 40, naraslo na že omenjenih 160 in se spet spustilo na 31 leta 1900, medtem ko se je število cirilmetodarjev v izvenakademski podružnici stalno višalo od začetnih 32 do končnih že omenjenih 198.

Kljub opazno večjemu številu članov Družbe sv. Mohorja pa lahko še ugotovimo, da je bilo v primerjavi s Slovensko matico njunih »odličnih« članov – dosmrtnih udov oziroma ustanovnikov v Gradcu in Dunaju pri obeh založbah približno enako, tj. praviloma pod deset letno, z nekaj izjemami pri Družbi sv. Mohorja v Gradcu (največ, tj. 14 dosmrtnih udov leta 1900) in pri Slovenski matici na Dunaju (prav tako 14 ustanoviteljev leta 1884). Finančno »najtežjih članov« – pokroviteljev Družbe sv. Cirila in Metoda najdemo pri graški akademski podružnici enega, pri izvenakademski pa 3.

Zanimiva je tudi primerjava števila vseh članov Družbe sv. Mohorja in Slovenske matice in njihova poklicna sestava. Kakor smo že ugotovili, taka analiza za podružnici Družbe sv. Cirila in Metoda ni mogoča, ker pač nimamo imen velike večine njihovih članov. Navedene številke so bolj ali manj okvirne, saj dopuščamo možnost, da je bil kateri od članov štet večkrat. Tako nam podatki o članih Družbe sv. Mohorja v Gradcu prinesejo skupno število okoli 240, od tega je bilo 9 kolektivnih članov – samostanskih skupnosti, ustanov, društev ali organizacij: kapucinski samostan (nekaj časa je bil celo poverjenik), redovna hiša lazaristov (dosmrtni ud), Društvo Slovenija, prisilna delavnica v Mesendorfu, Avgustinišče, Akademsko društvo Triglav, samostan usmiljenih bratov, vojna bolnišnica in Izobraževalno društvo Naprej.

V poklicni strukturi članov je bilo opazno največ duhovnikov oziroma redovnikov (62), nato uradnikov najrazličnejših vrst (38), obrtnikov (13), profesorjev (12), bogoslovcev (10), študentov (5), trgovcev (4), odvetnikov, lekarnarjev, učiteljev in kmetov (3), po dva dijaka, delavca in strežnika, po en zdravnik, slikar in prodajalec. Med članicami, ki so bile v manjšini, je bilo 31 služkinj, kuharic oz. hišen, pet gospodičen, štiri gospe, tri profesorske oziroma učiteljske žene (med njimi tudi ena pisateljica), dve vdovi, 21 graških mohorjanov obeh spolov je navedenih brez oznake poklica ali stanu.

Dunajskih mohorjanov je bilo okoli 140, od treh trije kolektivni: Slovensko akademsko društvo Slovenija (nekaj časa tudi poverjenik), Slovensko katoliško akademsko društvo Danica (dosmrtni ud) in Slovensko literarno društvo. Med njimi so bili najmočnejši duhovniki oziroma redovniki (30), posebej še 5 bogoslovcev, uradniki (28), za njimi študentje (20), profesorji (8), državni telesni stražniki (6), častniki (4), odvetniki in trgovci (po 3), dva obrtnika in uslužbenca ter po en kipar, učitelj, vzgojitelj in sluga. Med ženskami, ki jih je bilo tod še manj kakor v Gradcu, pa so bile štiri gospodične, tri gospe in dve ženi, 22 mohorjanov pa je navedenih brez poklica ali stanu.

Med okoli 120 naročniki Slovenske matice v Gradcu je bilo pet kolektivnih članov, od tega so bili trije taki, ki so bili tudi člani Družbe sv. Mohorja v istem mestu: Društvo Slovenija, Akademsko društvo Triglav in Slovensko izobraževalno društvo Naprej, poleg njiju pa še ekonomat višjega sodišča s kar pet kompleti knjig in univerzitetna knjižnica. Med posameznimi člani so bili v ospredju uradniki (29), profesorji (28), duhovniki (25), za njimi pa študentje (11), učitelji (5) in zdravniki (4), pa še dva trgovca, po en inženir, častnik, odvetnik, obrtnik, lekarnar in meščan, medtem ko sta bili ženski naročnici le dve, obe označeni kot žena.

Med okoli 150 dunajskimi člani Slovenske matice so bili štirje kolektivni, od tega trije hkrati tudi člani Mohorjeve družbe – Akademsko društvo Slovenija (tudi nekaj časa poverjenik Slovenske matice), Slovensko katoliško akademsko društvo Danica in Slovensko literarno društvo, poleg tega pa tudi Baron Kuhnov 17. polk, ki je knjige namenil za darilo. Med omenjenimi člani so prevladovali študentje (44) in uradniki (40), precej za njimi so bili duhovniki in profesorji (po 14), vzgojitelji (8), odvetniki in notarji (7) bogoslovci (5). Med člani so bili še dva častnika, po en inženir, učitelj, geolog in pisatelj, medtem ko v dunajsko Slovensko matico v tem času ni bila včlanjena nobena ženska..

Zgolj za dopolnilo navedimo še, da je bilo vseh 47 odbornikov akademske podružnice v Gradcu študentov, medtem ko so bili med odborniki izvenakademske štirje duhovniki, po dva profesorja, zdravnika in trgovca, po en sodnik, uradnik, veletrgovec in učitelj, za šest odbornikov pa ni naveden poklic.

Ker so bile v preučevanem obdobju do leta 1900 vse tri organizacije še v »slogaškem« obdobju oziroma pred »ločitvijo duhov« v Slovenski matici in Družbi sv. Cirila in Metoda, bi bilo pričakovati, pa bi se članstvo ali v primeru CMD odborništvo v njih v znatni meri prekrivalo. Pričakovati bi bilo tudi, da bi bili izobraženi člani Družbe sv. Mohorja hkrati tudi člani Slovenske matice, kakor je bilo takrat pogosto na slovenskem ozemlju. Primerjava imen in priimkov članov Družbe sv. Mohorja, Slovenske matice in odbornikov Družbe sv. Cirila in Metoda pa ob možnih spregledih in dejstvu, da ne poznamo imen in priimkov »običajnih« članov (neodbornikov) Družbe sv. Cirila in Metoda, pa na podlagi dozdajšnjih raziskav kaže, da gre pri »kopičenju« članstva oz odborništva bolj za izjemo kakor pa za pravilo. Zaenkrat tudi ne moremo preveriti možnosti, da bi bili nekateri udje Družbe sv. Mohorja in člani Slovenske matice na svoje knjige naročeni v različnih krajih. Samo nekaj navedenih osebnosti zasledimo pri vseh treh oziroma pri dveh organizacijah. Precej redka je osebna povezava med družbo sv. Mohorja in CMD: gimnazijski ravnatelj Fran Bradaško je bil član tako Družbe sv. Mohorja kot Slovenske matice in celo predsednik izvenakademske podružnice CMD v Gradcu, zdravnik dr. Franc Žižek pa je bil prav tako predsednik omenjene podružnice, hkrati pa član Slovenske matice v istem mestu. Razen njiju omenimo še bolnišničnega kurata v graški bolnišnici Avgusta Skočirja, namestnika predsednika iste podružnice CMD, dosmrtnega uda Družbe sv. Mohorja in člana Slovenske matice v omenjenem mestu, pa tudi profesorja Franca Hubada, mohorjana v Gradcu in tajnika tamkajšnje podružnice CMD. Večkrat kot tako povezavo opazimo bolj »logično« dvojno članstvo v Družbi sv. Mohorja in Slovenski matici. Tako je bil profesor na višji realki v Gradcu dr. Jožef Muršec poverjenik tako Družbe sv. Mohorja kot tudi Slovenske matice, hkrati pa še dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja in ustanovnik Slovenske matice. Dvojni člani Družbe sv. Mohorja in Slovenske matice so bili še državni uradnik Matej oziroma Matevž Cigale, član MD in ustanovni član Slovenske matice na Dunaju in bibliotekar dr. France Simonič, dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja v Gradcu in nato na Dunaju ter v istem zaporedju mest tudi član Slovenske matice. Graški člani obeh omenjenih narodnih založb so bile še naslednje znane osebnosti iz slovenske zgodovine: vseučiliščni profesor dr. Karol Štrekelj, zdravnik in skladatelj dr. Benjamin Ipavec, profesor bogoslovja Josip Stanonik in bodoči prvi slovenski kardinal dr. Jakob Missia. univerzitetni profesor dr. Gregor Krek.

Na Dunaju so bili dvojni člani Družbe sv. Mohorja in Slovenske matice odvetnik dr. Ferdinand Pogačnik, državni uradnik Ivan Navatil, ravnatelja Avguštimeja dr. Janez Kulavic (dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja) in bodoči goriški nadškof dr. Frančišek

Borgia Sedej (tudi dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja, nekaj časa pa še poverjenik dunajske Slovenske matice) in Jožef (bolj znan kot Josip) Stritar, označen kot gimnazijski profesor, sicer pa znani slovenski pisatelj. Dvojna dunajska člana sta bila tudi vsestranski Jakob (Radoslav) Pukl, označen po vrsti kot odvetniški koncipient, posestnik, poročnik in sodni tolmač, poverjenik in dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja major Jožef Tomše.

Poleg navedenih slovenskih osebnosti, ki so »dičile« omenjene slovenske narodne organizacije v Gradcu in na Dunaju, že površen pregled seznamov članov in odbornikov navrže še vrsto drugih slavnih imen, članov Družbe sv. Mohorja ali Slovenske matice. Nekateri med njimi so bili v tistem času že zreli možje (žene so bile glede na tedanje razmerje med spoloma pač neznatna manjšina), drugi pa so se šele kalili v univerzitetnih kloph. Naj jih le navedemo.

Med člani Družbe sv. Mohorja v Gradcu so bili poleg omenjenih še dosmrtni ud znani major Andrej Komel pl. Sočerban, hkrati tudi ustanovnik v graški Slovenski matici in bodoči brežiški odvetnik in politik dr. Radoslav Razlag.

Med člani Družbe sv. Mohorja na Dunaju so bili med drugimi pisatelj Josip Jurčič, v letih 1865–67 »modroslovec«, študent filozofske fakultete, ki je moral zaradi revščine, kot je znano, študij opustiti,⁸ profesorjeva žena, pesnica in pisateljica, dosmrtna članica Pavlina Pajk (1854–1901),⁹ takratna duhovnika v Avguštinaju – bodoči mariborski škof Mihael Napotnik kot dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja in bodoči ljubljanski škof Anton Bonaventura Jegliča, Fran Levec in »modroslovec« Maks Pleteršnik in Fran Celestin, visokošolec Josip Skrbinšek, častnika major Jernej Andrejka in stotnik Josip Milavec.¹⁰

Med graškimi člani Slovenske matice omenimo še ustanovnika šolskega nadzornika Antona Klodiča, med njenimi dunajskimi člani pa so bili Ivan Prijatelj, Fran Levstik, Janko Šlebinger, Janez Evangelist Krek (napisan sicer kot Ivan), ki pa je v letih 1888–92 nadaljeval bogoslovne študije v Avguštinaju,¹¹ dr. Franc pl. Miklošič, ki je bil razen, da je bil ustanovnik takrat tudi že častni član Slovenske matice, mecen in »zasebnik« dr. Pavel Turner, ustanovni član Slovenske matice, najprej v letih 1870–71 kot »modroslovec«, ki ko mu je prijatelj Josip Sernec, tudi sam ustanovni član omenjene organizacije, v odsotnosti pobiral podpise kot dunajskemu študentu, kasneje v letih 1888, 1893–1900 pa kot »zasebnika«.¹² Med dunajskimi ustanovniki so bili še takratni uradnik in kasnejši slovenski politik dr. Miroslav Ploj, diplomat Josip vitez Žvegel (Schwegel), politik in bodoči kranjski deželni predsednik Andrej Winkler, Poleg njih naletimo še na profesorja in bodočega velikega slovenskega politika Frana Šukljeta, na univerzitetnega profesorja dr. Matijo Murko, na Franca Detelo, na takratne študente Henrika Schreinerja, Frana Kosa, Josipa Hubada. Člana Slovenske matice na Dunaju sta bila najprej njen ustanovnik dr. Sigmund Conrad (Konrad) baron Eybesfeld, dolnjeavstrijski namestnik in prosvetni minister, ki se je potem preselil med graške člane Slovenske matice, podobno pot iz Dunaja v Gradec pa je ubral tudi železniški inženir, gospodarstvenik in znani politik ter ustanovnik omenjene založbe ing. Mihael Vošnjak. Ta seznam odličnih članov obeh narodnih založb in narodnoobrambne CMD z zgoraj navedenimi še nikakor ni izčrpan. Ob tem bi seveda delali krivico tudi preostalim nad 600 članom, ki so s svojo

⁸ Grf. (I. Grafenauer), Jurčič, Josip, v: *Slovenski biografski leksikon. I. knjiga*. Ljubljana 1925–1932, 414.

⁹ Kr (F. Koblar), Pajkova, Pavlina, v: *SBL. II. knjiga*. Ljubljana 1933–1952, 257.

¹⁰ Josip Milavec (1852–1922), glej Koledar družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubeni za navadno leto 1923, Lj. 1922 str. 50–54.

¹¹ (Ivan) Dolenc, Krek Janez Ev, v: *SBL. I. knjiga*. Ljubljana 1925–1932, 560.

¹² M. Matjašič Friš, »Spomini iz mojega življenja« dr. Pavla Turnerja, *Studia Historica Slovenica* 1., št. 1, 193.

zavzetostjo in predanostjo svojemu materinemu jeziku, kulturi in svojim koreninam nedvomno prispevali, da je bil v obeh kozmopolitskih mestih habsburške dinastije bolj ali manj visoko gorel tudi slovenski plamen in da v običajno zelo ostrih vetrovih časa tudi do danes ni povsem ugasnil.

Summary

Membership of St. Mohor's Association and of Slovenska Matica, and Committee Members of St. Cyril and Methodius Society Auxiliaries in Graz and Vienna before 1900

In the period of fierce national struggle toward the end of the rule of the Habsburg dynasty certain Slovene societies and organizations performed important cultural functions and fostered Slovene national awareness. The article focuses on the oldest Slovene (popular) scientific and educational publishing houses, *Družba sv. Mohorja* (St. Mohor's Association) and *Slovenska Matica*, and on the oldest Slovene privately owned educational organization that fought for national independence, *Družba sv. Cirila in Metoda* (St. Cyril and Methodius Society). The author writes about the membership of these three organizations in two large cities, Vienna and Graz, in the period between the 1860's and 1900. Although geographically separated from the territory of Slovenia, Vienna and Graz greatly influenced its development, both culturally as well as spiritually. Throughout the past, there was a tradition of a strong Slovene community in each town, members of which were mostly from the highest intellectual circles. Since due to limited space it is not possible to analyze the history of these communities in detail the author is unable to include all prominent Slovenes of that time. He lists and examines the membership of St. Mohor's Association (founded in 1860), of Slovenska Matica (founded four years later), and the committee members of St. Cyril and Methodius Society (founded in 1885). He also analyzes their professional structure and discusses the most prominent members of each society, and especially the ones who were members of more than one. The study is based on yearly membership rosters of all three organizations that had been published in *Koledar Družbe sv. Mohorja*, in *Letopis Slovenske Matice* and in *Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda*.

Jasna Čapo Žmegač

Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu

---

Transmigranti, tj. migranti koji stvaraju društvena polja koja premošćuju zemljopisne, kulturne i političke granice razvijaju identitete unutar društvenih mreža koje ih istodobno povezuju s dva ili s više društava. Međutim, transnacionalne prakse i uronjenost u nekoliko društvenih sredina ne brišu lokalne identitete i značenjske sustave. Kako transnacionalne prakse bivaju određene mogućnostima i ograničenjima posebnih lokaliteta u kojima se odvijaju, tako i transmigranti, premda sudjeluju u prekograničnim aktivnostima, bivaju usidreni u lokalitetima u kojima žive razvijajući lokalne sklonosti i veze. Na izvjestan način oni su istodobno i transnacionalni i lokalni. Na primjeru hrvatskih migranata Gastarbeiters u Münchenu, u radu se ta dvojnost razmatra u odnosu na rodnu os. Autoričina je teza kako transnacionalne, transgranične prakse postoje usporedno s različitim rodnim fokusom na jedan od dvaju lokaliteta koje transmigranti povezuju svojim aktivnostima.

Transmigrants, that is migrants who establish social fields which span geographic, cultural and political borders take actions, make decisions, feel concerns, and develop identities within social networks that connect them to two or more societies simultaneously. However, transnational practices and embeddedness in several societies do not wipe out local identities and systems of meaning. In a certain way transmigrants are simultaneously transnational and local. In the paper this duality is discussed on the example of Croatian labour migrants in Munich, paying special attention to gender focus on one of the two localities that the transmigrants link with their activities.

Transnacionalizam je moguće široko definirati kao veze i interakcije koje povezuju ljude i institucije preko granica nacija-država (Vertovec 1999: 447). Kad je riječ o transnacionalizmu unutar migracijskih kretanja, tada se uže određuje kao procesi kojima migranti uspostavljaju i održavaju mnogobrojne društvene odnose koji povezuju njihovo društvo podrijetla i društvo naseljavanja. Ključni element transnacionalizma je mnoštvo načina na koje migranti sudjeluju u društvu odakle dolaze i u društvu u kojemu gostuju

(Basch, Glick Schiller & Szanton Blanc 1994: 7). Transmigranti, odnosno migranti koji stvaraju takva društvena polja što premošćuju zemljopisne, kulturne i političke granice «djeluju, odlučuju, osjećaju se pozvanima i razvijaju identitete unutar društvenih mreža koje ih istodobno povezuju s dva ili s više društava» (Glick Schiller, Basch, Blanc-Szanton 1992: 1-2; 1995: 48). Čini se da su migranti, primjerice iz srednje Amerike (iz Haitija i Granade) kao i Filipinci koji su predmet izučavanja Baschove i drugih isto toliko kod kuće u Americi kao i u društvima odakle dolaze: teško je ustanoviti gdje pripadaju ili što je za njih *dom*.

Različite prekogranične prakse migranata dio su tokova preko granica nacija-država: slanje novca rođacima koji nisu emigrirali, komunikacija putem pisama, telefona, video i audio-vrpce ili putem elektronske pošte između onih koji su otišli i onih koji su ostali, putovanja i boravci u mjestu podrijetla, gospodarski pothvati, potpora lokalnim projektima i političkim projektima u društvu podrijetla i sl. (usp. Mahler 1998: 74). Neki istraživači naglašavaju kako je bitno obilježje transnacionalnih aktivnosti njihov intenzitet i simultanost (Portes, Guarnizo & Landolt 1999; vidjeti i Vertovec 1999): «koncept transnacionalizma valjalo bi ograničiti na one poslove i aktivnosti koje zahtijevaju *redovite i održavane* društvene kontakte kroz vrijeme preko nacionalnih granica» (Portes, Guarnizo & Landolt 1999: 219, istaknula JČŽ). Prema toj definiciji koncept obuhvaća, primjerice, putovanja dominikanske trgovkinje odjećom koja nekoliko puta godišnje odlazi u New York da bi proдалa svoju robu i kupila nove materijale i uzorke za svoj posao, ali isključuje neredovite poklone u novcu i naravi koje migranti šalju rođacima i prijateljima. Isključeni su i jednokratna kupovina kuće ili zemljišta u zemlji podrijetla (ibid.).

Redoviti kontakti između ljudi koji su ostali i onih koji su otišli stvaraju transnacionalni društveni prostor, prema nekim istraživačima novu vrstu društvene formacije koja premošćuje granice nacija-država i izazov je uobičajenom poimanju konvergencije društvenih i zemljopisnih granica (usp. Pries 2001; Basch, Glick Schiller & Szanton-Blanc 1994; Faist 2000). Taj društveni prostor čine ljudi koji, govoreći dva jezika i organizirajući dom u dvije države, žive dualne živote (Portes, Guarnizo & Landolt 1999), odnosno kulturno bifokalni ljudi - sa sposobnošću da svijet gledaju alternativno kroz različite vrste leća (Rouse 1992). Neke pak metafore govore o hibridnim ili sinkretičnim životnim oblicima koji nastaju kao rezultat transnacionalnih društvenih prostora (Clifford 1994; Faist 2000).

Transnacionalne prakse ne odvijaju se u imaginarnom «trećem prostoru», apstraktno lociranom «između» dva nacionalna teritorija, a predodžba iz prvih studija transnacionalizma o transmigranata kao deteritorijaliziranim ljudima - ljudima koji nisu «ni tu, ni tamo» - zahtijeva reviziju (Guarnizo & Smith 1998). Transnacionalne prakse i život transmigranata ograničeni su stvarnošću na zemlji i to na nekoliko razina: lokalnoj i nacionalnoj u državi podrijetla i u državi migracije. Drugim riječima, djelovanje transmigranata vezano je prisilama i mogućnostima nacionalnoga konteksta u obje države i usidreno je u lokalni život i u društvene odnose u određenim geografskim mjestima u određenom povijesnom razdoblju. Stoga se istraživači zalažu za empirijska istraživanja transnacionalizma «odozdo» (from below), za istraživanja «stvarnosti na zemlji» (grounded reality) (Guarnizo & Smith 1998: 12-15; Mahler 1998: 80).

Kako transnacionalne prakse bivaju određene mogućnostima i ograničenjima posebnih lokaliteta u i između kojih se događaju, tako i transmigranti, razvijajući lokalne sklonosti i veze, bivaju «uzemljeni» u određenim lokalitetima. Njihova bifokalnost i sudjelovanje u globalnom transmigracijskom procesu ne brišu lokalne identitete i

značenjske sustave. Upravo suprotno, transnacionalizam se na njih oslanja da bi održao transnacionalne veze (Guarnizo & Smith 1998). Na izvjestan način transmigranti ostaju »lokalcima« (locals, usp. Hannerz 1996: 102ff) ili kako je oksimoronom izrazio Thomas Faist, oni su »provincijalni transnacionalci« (parochial transnationals, 2000: 290). Time je Faist želio označiti da transmigranti žive lokalno te da u *mjestima u koja migriraju* razvijaju nove lokalne veze i pripadnosti, a istodobno su angažirani u prekograničnim aktivnostima koje ih povezuju s mjestima podrijetla.

Ovaj je rad prilog raspravi o uložnosti migranata u lokalni kontekst. Konkretno, razmatraju se lokalna usidrenja transmigranata u odnosu na rodnu os. Smatram da sintagmu »provincijalni transnacionalci« valja pobliže odrediti želimo li objasniti razlike u orijentaciji prema lokalnome ustanovljene kod žena i muškaraca, hrvatskih transmigranata koji žive u Münchenu. Moja je teza kako transnacionalne, transgranične prakse postoje usporedno s *razlikom u rodnom fokusu* na jedan od dva lokaliteta koje transmigranti povezuju svojim aktivnostima.

Etnografija pojedinačoga: hrvatski ekonomski migranti u Münchenu

Zbog složenosti povijesti Hrvata u Münchenu hrvatska je populacija u tome njemačkom gradu heterogena. Izvori heterogenosti proizlaze iz različitih čimbenika, od kojih su među najvažnijima razdoblje i prilike pod kojima su emigrirali u Njemačku. Prema tim varijablama Hrvati sami razlikuju tri skupine migranata: emigrante, *Gastarbeiter* i izbjeglice¹. Prvi su politički emigranti i azilanti, simpatizeri ili suradnici nacističkoga režima u Hrvatskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata, antikomunisti i svećenici ili osobe bliske Crkvi (te zbog toga izložene progonu jugoslavenskih komunističkih vlasti) koji su napustili komunističku Jugoslaviju odmah nakon rata ili u pedesetim godinama 20. stoljeća. *Gastarbeiter*, termin kojim se sami Hrvati označuju, ekonomski su migranti koji su šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća došli individualno ili organizirano nakon potpisivanja ugovora o zapošljavanju radne snage između Federalne Republike Njemačke i bivše Jugoslavije 1968. Nakon 1973. kad je regrutacija radne snage zaustavljena ta se skupina povećavala uglavnom zahvaljujući okupljanju obitelji. Radnici i njihove obitelji čine najveći dio današnjih 30.000 Hrvata u Münchenu². U prvoj polovici devedesetih godina 20. st. dio kontingenta činili su izbjeglice uglavnom iz Bosne i Hercegovine i manje iz Hrvatske, koji su se, potjerani ratom, privremeno naselili u Münchenu. U doba njihove najveće prisutnosti, između 1992./3. i 1996./7. procjenjuje se da ih je bilo oko 15.000 do 20.000 (Tomašević 1998: 77-78). Veći se dio bio prisiljen vratiti 1997. i 1998. godine, no dio je i ostao. U središtu je ovoga rada skupina *Gastarbeitera*.

¹ Neki su sugovornici upozorili da su tim skupinama prethodili prinudni radnici u razdoblju nacionalsocijalizma.

² Riječ je o procjeni mojih sugovornika i Hrvatske katoličke misije koji tim brojem obuhvaćaju etničke Hrvate iz Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine (Tomašević 1998: 77-78). Točan broj Hrvata u Münchenu ne može se utvrditi. Naime, statistički podaci bilježe strance prema državnoj a ne etničkoj pripadnosti tako da je godine 1998. u Münchenu bilo registrirano 18.992 građana Hrvatske i 12.816 građana Bosne i Hercegovine (Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen 1999: 8). Budući da Hrvati podrijetlom iz Bosne mogu posjedovati i bosanskohercegovačko i hrvatsko državljanstvo, među registriranim građanima višenacionalne Bosne i Hercegovine vjerojatno se nalazi samo manji dio Hrvata. Može se pretpostaviti da se u službenim statistikama dio Hrvata »gubi« jer se još uvijek vode kao jugoslavenski državljani. Naime, nakon raspada bivše Jugoslavije Hrvati su osobno morali prijaviti promjenu državljanstva (iz jugoslavenskoga u hrvatsko), što neutvrđeni, prema mišljenju mojih sugovornika veliki dio nije učinio.

Kao i u slučaju cjelokupne hrvatske migrantske populacije u Münchenu, i u slučaju *Gastarbeiters* pokazuje se ograničena moć generičke etikete nacionalnog identifikatora u sintagmi »hrvatski *Gastarbeiteri*«. Ishodišta heterogenosti hrvatske *gastarbajterske* populacije u Münchenu su regionalno podrijetlo i regionalne kulturne razlike, obrazovanje i društveni sloj, dob i dužina boravka u Njemačkoj, obiteljske prilike u kojima žive u Münchenu, te osobne razlike. Primjerice, u Münchenu žive Hrvati podrijetlom iz Dalmacije, Međimurja, Zagorja, Slavonije, iz Bosanske Posavine, te srednje i južne Bosne. Oni su radnici na gradilištima ili na Njemačkoj željeznici, kvalificirana radna snaga u BMW-u, Siemensu ili u banci, kuhari/kuharice i konobari/konobarice, samostalni ugostitelji, spremačice, učitelji i nastavnici, medicinske sestre i pomoćno medicinsko osoblje, kućepazitelji, vozači, socijalni radnici i pedagozi, znanstvenici i liječnici. Neki u Münchenu borave dvadesetak ili tridesetak, neki desetak godina. Neki su došli u dječjoj dobi, neki kao mladi odrasli ljudi, neki pak kao starije osobe. Obiteljska situacija im je vrlo različita: susrećemo samce koji imaju obitelj u domovini ili su neudati/neoženjeni, bračne parove čija su djeca ostala u domovini, bračne parove koji žive s jednim djetetom ili s više djece u Münchenu dok su jedno ili više djece ostavili u domovini i sl. Neki su parovi oformljeni u Njemačkoj, no neki žive zajedno tek odnedavno: nakon možda i dvadesetogodišnjega odvojenoga obiteljskog života rat je muškarce potaknuo da u Njemačku dovedu ženu i djecu.

Stoga ne postoji migrantsko hrvatsko iskustvo u jedini: ono je uvijek specifično i situirano unutar niza čimbenika. U ovome se radu razmatraju transnacionalne prakse obitelji u kojima su oba partnera Hrvati te čiji svi članovi (žena, muž, djeca) obitavaju u Münchenu. Ženama je zajedničko da su u Njemačku stigle vrlo mlade (kao djeca ili djevojke) ili da su u Njemačkoj rođene te da su obrazovanje stekle u Njemačkoj: one su činovnice, medicinske sestre, pomoćno medicinsko osoblje ili su akademski obrazovane. Muškarcima je zajedničko da su došli kao mladići ili malo zrelije osobe (u dvadesetim ili ranim tridesetim godinama života). Obrazovna struktura im je širega raspona: oni su (ne)kvalificirani radnici, poduzetnici ili su akademski obrazovani. Bračni partneri su uglavnom pedesetgodišnjaci, samo u jednom slučaju riječ je o tridesetgodišnjacima. Podrijetlom su iz sela ili manjih gradića u Dalmaciji i u Bosni. Osim u jednom slučaju današnji bračni partneri stigli su u Njemačku neovisno jedan od drugoga, tu su se susreli i oženili. Djeca su im rođena i žive u Njemačkoj.

Riječ je o sedam bračnih parova što ovu etnografiju kvalificira kao *etnografiju pojedinačnoga* (Abu-Lughod 1991). Ona se oslanja na Augé-ovo mišljenje (1989: 32) da ideal etnologije nikada nije bio izdvajanje reprezentativnih uzoraka iz pretpostavljene cjeline, nego, upravo suprotno: da bi postavio međusobne odnose ili moguća poopćavanja etnolog polazi od cjelovito istraženih pojedinačnih situacija. Obraćajući pozornost na pojedinačno iskustvo, željela sam izbjeći generalizirajuće i homogenizirajuće antropološko pisanje koje na autoritativan način esencijalizira i fiksira iskustvo *drugih*.

Intervjui su bili otvorenoga tipa - nisu vođeni prema čvrstom, unaprijed definiranom i detaljno razrađenom upitniku nego na temelju nekoliko naputaka za ispitivanje kojima sam željela prikupiti priče o životu migranata⁵. Svojim sam sugovornicima dopuštala da govore o onome što su oni smatrali važnim u svojem (trans)migrantskom iskustvu,

⁵ Terensko je istraživanje provedeno u sklopu stipendije Alexander von Humboldt-Stiftung, 2002/2003. Bilo je usmjereno na niz tema: transnacionalne prakse, etničke udruge i ekonomije, identifikacije prve i druge generacije i sl.

nastojeći razviti razumijevanje za značenja koja sâmi daju svojim životima. U stvari, može se reći da su moji sugovornici usmjerili istraživanje i uputili na temu kojom se u ovome tekstu bavim. Budući da su moji sugovornici sudjelovali u konstituiranju predmeta istraživanja, njihovo lokalno znanje, njihovo viđenje situacije, izvorištem je teorijske elaboracije u konfrontaciji s globalnim, apstraktnim znanjem (Geertz (1983).

Transgranične prakse

Preko granica nacija-država u kojima žive hrvatski *gastarbajteri* uspostavljaju i održavaju redovit kontakt s mjestom podrijetla i s članovima uže ili proširene obitelji koji su ostali u domovini. Njihove su transnacionalne prakse određene mogućnostima i ograničenjima specifičnih lokaliteta⁴. Guarnizo i Smith tvrde da lokalni kontekst oblikuje ne samo vjerojatnost nastajanja, održavanja i napuštanja transnacionalnih veza, nego i samu prirodu veza koje migranti mogu uspostaviti sa svojim mjestom podrijetla (1998: 13). Tako je ključni trenutak u nastajanju i održavanju transnacionalnih veza u istraživanome slučaju udaljenost lokaliteta podrijetla i lokaliteta imigracije: ako su mogli birati, hrvatski migranti nastanjeni u Münchenu, odabrali su da se nastane upravo u tome gradu jer je unutar SR Njemačke relativno najbliži njihovome domu u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini. Ovo istraživanje dakle potvrđuje tezu nekih istraživača da je transnacionalizam funkcija udaljenosti države podrijetla i države migracije (Portes, Guarnizo & Landolt 1999: 224).

Međutim, na oblikovanje transnacionalnih veza u interakciji s udaljenošću u prostoru utječu i drugi čimbenici: obiteljska situacija migranata, individualni profil migranata, što uključuje vezanost uz rodni kraj, predodžbu o povratku i nacionalni osjećaj. Muškarcima koji u Münchenu žive sami, redovito⁵ posjećujući ženu i djecu u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini, relativna blizina doma je od vitalne važnosti. Parovima koji su djecu ostavili baki i djedu u domovini također. Međutim, parovima koji s djecom žive u Münchenu prostorna udaljenost je manje važna, odnosno ona igra određenu ulogu ovisno o individualnom profilu migranata i njihovoj vezanosti uz rodni kraj, ovisno o planu povratka i u vezi s njime veličinom i sadržajem investicija koje su uložili u domovini. Transgranične prakse tih posljednjih parova predmet su ovoga rada.

Oni održavaju redovite kontakte s rodbinom, osobito s roditeljima i s braćom i sestrama koje žive u domovini, kojima su i materijalni i emocionalni oslonac. Kad potječu iz velikih obitelji transgranični kontakti ne povezuju samo Njemačku s Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, nego te zemlje i sa Švicarskom i Švedskom, gdje najčešće žive drugi članovi obitelji. Između članova vertikalno ili horizontalno proširenih obitelji dolazi do raznolikih interakcija i do rodbinskog reciprociteta koji je nespecifičan i generaliziran: ni točno vrijeme ni sadržaj reciprociteta nisu specificirani.

U prvim su godinama migracije komunicirali preko pisama, kasnije koriste telefon za redovite, s nekim rođacima i tjedne razgovore. Druga generacija će u istu svrhu koristiti elektronsku poštu. Fotografija je također sredstvo transmigracijskih veza. Redovitost i

⁴ Obično se misli na ograničenja lokaliteta koje migranti naseljavaju. Međutim kad je riječ o hrvatskim migrantima i lokalitet podrijetla može oblikovati učestalost prekograničnih veza: zbog rata neki migranti nisu mogli odlaziti u mjesta podrijetla u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Nakon rata pak problemi su drukčije prirode: u nekim su krajevima, osobito Bosne, kuće migranata porušene ili oštećene ili nastanjene izbjeglicama što i dalje ograničava njihove transgranične prakse.

⁵ Razne su frekvencije redovitosti: tjedno, dvotjedno, mjesečno, dvomjesečno.

učestalost kontakata s rodbinom čini da su unatoč višegodišnje razdvojenosti i ponekad i tisućkilometarske udaljenosti međurodbinski odnosi ostali, prema kazivanju jedne žene, «bliski».

Bit će ojačani darivanjem na obje strane. Naglašavam da je riječ o *redovitome* darivanju⁶ jer su Portes i suradnici sugerirali da sporadični pokloni ne predstavljaju transnacionalnu društvenu praksu (1999: 219). Riječ je o manjim poklonima (npr. odjeća) no oni mogu biti i veći: jedna je žena sestri koja živi u jednom bosanskom selu poklonila stroj za pranje rublja i stroj za pranje posuda, a sama se redovito vraća u München s darovima u domaćim proizvodima (medom, mlijekom, sirom, pršutom). Financiranje uvođenja vodovoda i kanalizacije za roditeljsku kuću, sestrične svadbe i umjesto roditelja davanje sestri miraza, darovi su onima koji su ostali, darovani bez očekivanja preciznoga povrata ni u vremenskoj ni u vrijednosnoj smislu.

Transnacionalne prakse naravno uključuju i transmigraciju ljudi. Kad govorimo o obiteljima koje u Münchenu žive s djecom valja spomenuti jedan poseban oblik. U razdoblju kad su djeca bila mala, a potreba za ženinim radom izvan domaćinstva velika, hrvatske su münchenke obitelji dovodile pomoć iz domovine: neka bi djevojka iz mjesta podrijetla, obično rođakinja, tijekom godine bila angažirana da čuva djecu. Za vrijeme ljetnih praznika pak bračni su parovi slali djecu u domovinu djedama i bakama, gdje bi im se pridružili tijekom svojega godišnjeg odmora. Sve su obitelji o kojima je ovdje riječ godišnje odmore u pravilu provodile u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini.

Takvim intenzivnim i redovitim prekograničnim kontaktima hrvatski transmigranti su razvili dualni okvir života koji se sastoji od münchenškoga života i života u lokalitetu iz kojega potječu. U posljednjemu nisu samo gosti kod rodbine, nego su, kad je riječ o muževljevu mjestu rođenja, u istome sagradili kuću⁷ (ili obnovili roditeljsku) u kojoj prilikom boravka neovisno žive. Za žene je tako još više umnožen broj lokaliteta na koje se referiraju: naime, ako žena i muž potječu iz raznih krajeva Hrvatske, Bosne i Hercegovine - a takve su sve osim jedne obitelji iz ovoga uzorka - žene će održavati kontakte sa svojom obitelji u mjestu svoga podrijetla (kao i kontakte s onim članovima koji su emigrirali u treća mjesta), a isto tako će u mjestu rođenja svoga supruga⁸ zasnovati kućanstvo. Za muškarce se slično ne može reći, naime oni rijetko posjećuju ženinu obitelj i kraj podrijetla. Pola u šali pola ozbiljno, ne odgovarajući na postavljeno pitanje, jedan pedesetogodišnjak iz južne Bosne kazao je:

- (Kako to da kuću niste izgradili u ženinom kraju?)
- «Ja bi' volio da to pitanje se ne postavlja, ali ako moram i na to pitanje odgovorit, ja ću odgovorit.» (smijeh)
- (Kako ste se dogovorili?)
- «Mi smo se 'vako: mi idemo tamo'. Ona¹⁰ meni uvijek prigovara, 'kad odemo tamo mojima, uvijek kažeš, imamo dva sata i vraćamo se'. Ostanemo nekad i tri sata! Nekoliko puta sam prenoćio tamo. Išli smo tamo ali puno manje. Žena je išla mami

⁶ Darivanje, međutim, ima i negativnu stranu i može biti i izvor konflikta, najčešće latentnog. To je razvidno iz kritika hrvatskih transmigranata o prevelikim očekivanjima brojne rodbine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u vezi poklona.

⁷ Kuća je najčešći oblik investicije ekonomskih migranata.

⁸ U jednoj od obitelji koje su predmet ovoga razmatranja kuća je izgrađena na trećemu mjestu. To je imalo veze s činjenicom da je gotovo cijela muževljeva obitelj iselila.

⁹ u ženin kraj

¹⁰ žena

svojoj (...) češće puta. Ovako kad smo bili dole, ona ode barem autobusom, ili je ja odvezem donekle...»

– (Ne želite je ni voziti?)

– »Pa to je luksuz! Ona mora doživiti šta znači materi otići a ne sad tu luksuz. Nee, šalim se, šalim se. (smijeh) Odvezem je ja, ali kad se ne može... Ja, naprimjer, radio sam sada dole puno. Odvedem je do B.¹¹, on:la ona ide autobusom. I vrati se. Tako ja radim dalje.«

Kuća iz muške i ženske perspektive

Izgradnja kuće u muževljevu mjestu podrijetla je par excellence transnacionalna praksa, premda su neki istraživači to osporili jer je navodno jednokratna čin (Portes, Guarnizo & Landolt 1999: 219). Tu je tezu teško potkrijepiti podacima o hrvatskim obiteljima. Izgradnja kuće za hrvatske *gastarbajterske* obitelji u Münchenu *dugoročni* je projekt koji se može odvijati i dugi niz godina potičući redovita i česta putovanja u mjesto u kojemu se gradi. Nadalje, u projektu sudjeluju i transmigranti i oni koji su ostali, što pridonosi učvršćenju već nabrojanih prekograničnih rodbinskih isprepletenosti: onima koji su ostali transmigranti povjeravaju novac i izvjesne ingerencije pri donošenju odluka o gradnji. Naposljetku, za vrijeme gradnje ili nakon što je izgrađena, kuća traži stalnu pažnju i obvezuje na održavanje. U skupini hrvatskih obitelji koje su predmet ovoga razmatranja zaposlenja nekih muževa (samostalna djelatnost, učitelji i nastavnici) omogućuju im višekratne duge boravke u tim kućama - neki u njima borave i dva do tri mjeseca.

Žene kažu kako je izgradnja kuća u muževljevu mjestu njegova ideja, odnosno da muž donosi odluku o izgradnji¹². Jedan je muškarac to doduše porekao, no složio se kako je u dogovoru oko gradnje kuće preteгла muška strana, te je objasnio motive koji stoje iza gradnje u njegovu rodnom mjestu: obiteljska povezanost, kao najstariji brat odnosno sin uvijek je bio potpora drugoj braći i roditeljima, činjenica da se kuća gradi na »djedovini«, i u Hrvatskoj, želja da se nešto stvori i ostavi u nasljeđe:

– »U svakom slučaju mi¹³ smo razgovarali, to je bio jedan krupni korak. Da bi' ja učinio ili da bi' činio sam, ne, to apsolutno ne. Mi smo razgovarali o svemu tome, ja, gdje ćemo radit kuću.«

(Ipak je preteгла muška strana?)

– »Da, ako se tako može reć'. Velim o svemu tome smo razgovarali, i donijeli smo odluku. Eto realizirali smo taj plan. napravili smo kuću tu. Inače, ja, motiv je bio tu... velim, ima više motiva. U stvari mi smo bili povezani tako obiteljski, mi braća i ja sam eto htio da mi i dalje budemo tu povezani i tako. Ja i jesam eto najstariji od braće. Bio sam ovako uvijek dobra potpora. Oni su bili mladi. Ja sam ih podupirao, materijalno, moralno, u svakom pogledu, tako da smo imali dobre i jake sponse. To mi je bio jedan od motiva isto da tu budemo smješteni, ja. I velim, to je naša djedovina, a to je Hrvatska, znači ne može bit' promašeno nikako!«

Muškarci grade kuće u svojem rodnom mjestu zbog velike privrženosti obitelji iz koje su potekli i domovini, ali i u želji da svojoj djeci pruže osjećaj sigurnosti i

¹¹ mjesto u Bosni

¹² Jedno istraživanje jugoslavenskih migranata u Berlinu i u Parizu sedamdesetih i osamdesetih godina utvrdilo je da u 48% slučajeva važne odluke (veliki izdaci, mjesto gdje će se graditi kuća) donosi muškarac (Morokvašić 1987: 164).

¹³ on i žena

postojanosti. Kuća nije samo dio ekonomske nego i reprodukcije strategije (usp. Bourdieu 2002: 51), o čemu govori jedan muškarac:

«Htio sam da imaju djeca što se kaže svoje polazište, odakle dolaze, kamo se mogu vratiti tako da smo mi svi s četvoro djece u B.¹⁴ najmanje godišnje bili barem po dva-tri mjeseca. (...) Ali zaista smo u nekim stvarima prikraćeni, zbog djece i zbog svega toga, i zbog kuće dole što je sve napravljeno, ali s druge strane da nismo napravili, gdje bi nam bila djeca da znaju gdje su kod kuće? Stalno u stanu jednom ovdje¹⁵, da nisu nigdje.»

Da iza gradnje kuće stoji muž potvrđuje i *ja*-oblik koji muškarci rabe kad govore o kući: «Ja sam dolje sebi napravio kuću» ili: «Uspio sam sebi napraviti jednu kuću dolje». Ta zamjenica više nego njihove riječi o motivima govore da iza cijeloga projekta stoje oni sami, da ga oni potiču i vode, katkada uz ženino neslaganje.

Naime, izgradnja kuće može prouzročiti napetost između bračnih partnera. Jedna je žena rekla da njezin suprug stalno «vuče dolje», te da je izgradnjom kuće obitelj još više «privezao» za Hrvatsku. Kuća, nadalje, podrazumijeva investiciju koja zadire u svakodnevni kućni budžet u mjestu u kojemu žive, u Münchenu. Jedna se žena tome protivno poučena svojim iskustvom djeteta prve generacije *gastarbajtera*. Moja sugovornica opisuje začarani krug ekonomskih migranata: počeli su siromašni, s namjerom da zarade i uštede da bi investirali u dom u drugoj državi. Zbog toga su u Münchenu živjeli skromno, ili kako je rekla «nebenbei», usput. U početku nije bilo mogućnosti da bolje žive, a kad je naposljetku bilo više novca, tada roditelji nisu primjećivali da treba zastati i manje raditi: «U početku nije bilo mogućnosti. Kad ih je bilo, kad se steklo, onda se ne primjećuje da treba stat' nego se samo vrti u krugu!» Ta se žena prisjeća putovanja u Dalmaciju u autu natovarenom različitim stvarima potrebnima za izgradnju i uređenje kuće (keramičke pločice, WC školjka, kućanski aparati, itd). Njezini su roditelji toliko toga *šlepali* u spremniku i na stražnjem sjedalu da ona nije mogla u autu udobno sjediti!

«Glavno je bilo zaradivati novac i sagraditi kuću. A ironija je u tome, te kuće što smo sagradili, ne stanujemo u njima.»

Uz to, žene će istaknuti kako je kuća trošak: «Mjesečno plaćamo dvostruke račune, ovdje i tamo», rekla je druga žena i obvezuje da je se rabi: «Jednom kad je izgrađena, bilo bi glupo ne koristiti je». Osim toga, kuća postaje razlog da se ne odlazi na druga mjesta radi odmora. Ženama takva situacija nije po volji:

«Ja kažem, mislim, meni je stvarno žao, mi smo uglavnom, kad smo kuću napravili, napravili smo je prije 20 godina, naše glavno putovanje orijentirano je prema B.¹⁶ I... htjela bi' ipak nešto još više vidjeti. Dobro, tri - četiri puta se putuje u B., ali zašto ne bi jedamput odvojili pa nešto negdje na drugu stranu krenuli pa nešto drugo vidjeli?»

Druga žena razlikuje te odlaske od *putovanja* na koja odlaze drugi ljudi za godišnji odmor:

«Na *Urlaub*¹⁷ idemo uvijek u Hrvatsku. A Nijemci, oni putuju. Mi ne. Ja bi' rado putovala. Muž ne bi, on bi samo doli. Doli su mu roditelji, prijatelji. To je za njega kao magnet.»¹⁸

¹⁴ mjesto u Bosni

¹⁵ razgovor je vođen u Münchenu

¹⁶ mjesto u Bosni

¹⁷ godišnji odmor

¹⁸ Valja reći da nije tako u svim obiteljima iz ovoga uzorka. U nekim su obiteljima žene putovale i na druge destinacije, bilo same, bilo s mužem i djecom. To je ovisilo o materijalnoj i o obiteljskoj situaciji.

Premda kuća u muževljevu kraju podrijetla može biti izvorištem bračne prepirke žene je na koncu rezignirano prihvaćaju:

«U svakom slučaju nismo uživali ferja kao što drugi uživaju. Jer puno smo radili kad smo bili na ferju. To je nažalost jedno što se ja s mojim suprugom uvijek prepirem, jer to nije moralo bit. No meni je isto drago da je on svoj cilj isto osmislio».

Muškarci i rodni kraj, žene i življena stvarnost

Premda najveći dio godine s obitelji žive u Münchenu i premda su, osim u jednom slučaju, svi moji sugovornici društveno-ekonomski etablirani u Njemačkoj, čini se da je za muškarce mjesto njihove pripadnosti i pažnje locirano više u društvu iz kojega dolaze. Primarna orijentacija muškarca njegovo je rodno mjesto i kuća koju je sagradio na djedovini. Kao i Portesov kazivač Gonzales, nastanjen u Los Angelesu, koji je izjavio da on «stvarno» živi u El Salvadoru a ne u Los Angelesu (Portes 1999: 466), jedan je moj sugovornik ovako opisao svoju životnu situaciju:

«Slikovito rečeno mogu reći, ja, ovdje sam fizički prisutan u Münchenu, u Njemačkoj, a inače srce moje i misli moje i osjećaji, dolje su, u Domovini. (...) Da, mogu reći da moje srce i moje misli, i osjećaji su dolje. Hrvatska mi je prva majka, prva Domovina, to bi nekako razgraničio, ja. Ona je nekako na prvom mjestu, ona je na pijedestalu. To ne može ni jedna druga domovina, ako postoji, zauzeti taj pijedestalu, to prvenstvo. A onda, za Njemačku, s obzirom da sam proveo dvadeset godina tu, i da se lijepo osjećam, da ovih dvadesetak godina rada, življenja tu, djelovanja u jednome poslu kojega volim, i s ljubavlju i radošću obavljam, da se zaista, ja, krasno osjećam, i mogu reć, Njemačka, Bavarska, je također moja majka, Domovina. Postoji zaista ona jedna hrvatska izreka: 'Ko te kruhom hrani, kućom ga zovi. (...) Eto, imam dvije Domovine, dvije majke...»

Na moj komentar kako prema tome kako govori o kući u Bosni izgleda kao da živi u Bosni a ne u Münchenu, drugi je muškarac uskliknuo: «Ne mogu reći 'k'o da živim dole', *pa ja živim dole!*» (istaknula JČŽ). Na pitanje gdje mu je dom, isti je čovjek rekao:

«Gdje mi je dom? To je zaista jedno teško pitanje. Ja ga ne mogu lako odgovoriti, ali kad bi' opet sve... da skratim: B.¹⁹! Zašto je teško odgovoriti. Tu²⁰ su dica sigurno i tu gdje je obitelj tu je i dom. To je sigurno. Ali ja smatram, da je doli obitelj, makar tome što ovdje radimo i ovdje živimo. Jer ja ne prestajem živjeti dolje ako ovdje živim. Ja to moram priznat'. I dole kad odem²¹, ako su djeca ovdje, ja ne prestajem živjet' sa djecom ako dole živim. To je tako u svijetu današnjem barem, mobilan svijet, danas je tako.»

Muškarci i u Münchenu izgrađuju hrvatske prostore. Zahvaljujući grupiranju ekonomskih migranata u Münchenu su posebno od devedesetih godina 20. st. nastali različiti hrvatski prostori: kulturni, sportski, politički u kojima, premda okupljaju i žene, dominiraju muškarci. Primjerice, kuglanje je vrlo omiljen sport preko kojega muškarci stvaraju društvene prostore sačinjene od svojih hrvatskih prijatelja s kojima kuglaju i igraju *balote*²².

¹⁹ mjesto u Bosni odakle potječe

²⁰ u Münchenu

²¹ kad bude umirovljen

²² Dalmatinska igra s kuglama u kojoj u Münchenu sudjeluju i nedalmatinski Hrvati.

Za razliku od muževa, žene ne pokazuju takvo intenzivno zanimanje za i okrenutost ka Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Premda je prihvaćaju, kuću ipak smatraju muževljevim ostvarenjem, distancirajući se od njegova cilja, kritizirajući ga, rezignirano pristajući uza nj, ili u šali žaleći što se nisu udale za Nijemce nego za Hrvate pa su bile prisiljene investirati izvan Njemačke²³. Žene daju prioritet usidrenju u lokalitetu u kojemu stalno žive, tj. Münchenu. Aktivne su u lokalnim udrugama, napr. u vrtičkim, školskim i u crkvenim odborima, angažiraju se u društvenim pitanjima u četvrti u kojoj stanuju i sl. Jedna sugovornica:

„Za mene je važno da čovjek zaista usavrši jezik u zemlji u kojoj živi, da se uklopi u to društvo i to ne samo ekonomski nego i kulturno. Da upozna i kulturu tog naroda s kojim živi i da, da bude dio toga naroda isto, bez da izgubi svoje korijene i svoj, mislim duh svoga naroda. Ali jako je važno upoznati jezik i surađivati. Isto mislim, ja sam isto jako aktivna u školi kroz *Elternbeirat*²⁴, onda sam isto aktivna u njemačkoj župi (...) tako da sam ja - zaista mogu reći - u punom smislu pravi član te zajednice i te zemlje.“

Žene preuzimaju aktivnu ulogu u vlastitoj i integraciji svoje djece u društvo primitka. Razmišljaju o uzimanju njemačkoga državljanstva za sebe i/ili za svoju djecu²⁵, te govore njemački s njima. Jedna je žena svoje postupke objasnila potrebom da se djeca ne osjećaju kao stranci, a druga je, poučena iskustvom *gastarbjeterskoga* djeteta, isticala želju da „normalno“²⁶ živi u Münchenu, ne dopuštajući da život prođe dok obitelj ekonomizira i okrenuta je Hrvatskoj. Za razliku od svojih muževa žene tvrde kako je njihov dom u Münchenu, a ne u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini gdje imaju kuću, premda se i tamo dobro osjećaju. Za razliku od njih, planirani im povratak, kad budu u mirovini, nije drag jer će njihova djeca vjerojatno ostati u Njemačkoj. Na pitanje želi li se vratiti u Bosnu, jedna je žena kazala:

„Pa nekako, ne znam. Mogu reći zato što su djeca tu. Inače sam dole vrlo rado. Kad sam dolje vrlo sam rado. Ali teško bi mi palo ovako sada da se vratim dolje, moram priznat, da dolje živim a da djeca tu, ne znam...“

* * *

Zbog ograničenoga prostora nije moguće prezentirati daljnja razmišljanja žena i muškaraca iz hrvatskih münchenskih obitelji o mjestu koje smatraju domom i o povratku. No i na temelju izloženoga materijala o njihovim transnacionalnim praksama, te posebice o jednoj - kući koju su izgradili u mjestu muževljeva podrijetla - razvidne su izvjesne rodne razlike. Kod žena *unatoč* a kod muškaraca baš *zbog* njihovih transnacionalnih praksi i žene i muškarci razvili su jake lokalne orijentacije. Dok prakticiraju transmigraciju i transnacionalizam migrantski fokus ostaje provincijalan, lokaliziran (Faist 2000: 290). No Faist nije predvidio da bi orijentacija na lokalitet mogla biti drukčija u žena i muškaraca. Kada se transnacionalne prakse i lokalne preferencije analiziraju iz

²³ Samo u jednom slučaju braćni je par unazad nekoliko godina odlučio investirati u kupnju stana u Münchenu.
²⁴ roditeljski savjet

²⁵ Neki se muževi tome protive, neki su liberalniji, te dopuštaju mogućnost da djeca uzmu njemačko državljanstvo, no za sebe ni jedan ne razmišlja o tome. U jednoj od sedam obitelji žena i djeca već niz godina imaju njemačko državljanstvo dok suprug nema.

²⁶ Termin „normalno“ zaslužio bi duži komentar koji ovdje nije moguće iznijeti.

rodne perspektive, tada se uočava da je fokus na lokalitet drukčiji kod žena i kod muškaraca: žene pridaju veću važnost pripadanju u mjestu u kojemu žive, dakle u lokalitetu imigracije, muški su interesi više locirani u mjestu ili u društvenome prostoru iz kojega dolaze. Ili, mogli bismo zaključiti: i žene i muškarci su i transnacionalni i provincijalni, ali na različite načine. Muškarce privlače korijeni, djedovina, hrvatska povijest upisana u tlo na kojemu su rođeni; žene uz svoju djecu vide i nalaze svoj 'pravdom, te svoje aktivnosti usmjeravaju na mjesto u kojemu žive sa svojim obiteljima.

Nikako ne bismo smjeli pomisliti da žene iz ovih obitelji nemaju osjećaj za domovinu i da ne čeznu za rodnim krajem. Naprotiv. No, prisjetimo li se da je njihov, iz ženske perspektive sekundarni, dom izgrađen u mjestu muževljeva a ne njihova rođenja, te da ta dva mjesta mogu biti čak i dosta udaljena, tada će nam njihovo manje zanimanje prema tome «drugom domu» postati jasnije. Uz to, u posljednjih dvadeset ili trideset godina njihova je *živiljena stvarnost* u Münchenu, uz njihove obitelji.

Nekoliko je istraživačica utvrdilo kako transgranične aktivnosti i transnacionalna društvena polja valja promatrati iz rodne perspektive (Grassmuck & Pessar 1991; Goldring 1998, 2001; Hondagneu-Sotelo 1994). Iznesena je argumentacija da se muškarci žele vratiti u mjesto podrijetla i aktivniji su u tome pogledu, jer će tamo imati viši društveni status negoli u zemlji naseljavanja te će ostvariti u emigraciji potisnute patrijarhalne odnose moći u obitelji. Ženska je logika dijametralno suprotna: zahvaljujući svojem radu izvan kuće u emigraciji postižu egalitarniji status u obitelji koji bi povratkom izgubile (Grassmuck & Pessar 1991; Hondagneu-Sotelo 1994).

Smatram da je ta argumentacija limitirana specifičnim kontekstom istraživanja (dominikanska i meksička imigracija u S. A. D.). Migracijskim kontekstom - i onim u migraciji i onim u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini - ove se hrvatske obitelji razlikuju od tih slučajeva. Primjerice, sve su žene iz ove skupine hrvatskih obitelji emigrirale vrlo mlade ili su rođene u Njemačkoj i njihov dolazak u Njemačku nije bio dio obiteljske već osobne migracijske strategije. Sve su (u Njemačkoj) stekle određeno obrazovanje koje, osim jedne²⁷, prakticiraju, te bi ga vjerojatno prakticirale i u domovini da se obitelj vratila. Za razliku od njih dominikanske i meksičke žene dolaze u S. A. D. *poslije* svojih muževa i nemaju stručno obrazovanje. Tezu pak da muškarci stječu viši status u kraju iz kojega potječu te da su stoga zainteresiraniji za povratak od svojih žena ne mogu potvrditi iz dva razloga: s jedne strane dosadašnje se istraživanje vodilo samo u Münchenu a ne i u mjestima iz kojih transmigranti potječu; s druge strane, muškarci iz ovoga uzorka (osim jednoga²⁸) dobro su etablirani u Münchenu, ne samo u hrvatskome krugu, a i unutar hrvatskoga mogu steći izvjestan društveni status, zbog velikoga broja sunarodnjaka koji tu žive. Naposlijetku, zbog makro ekonomskih i političkih prilika povratak u radnoj dobi za hrvatske parove nije bio jednostavan ni lako ostvariv. Zbog njihova zanimanja nekim muškarcima povratak nije bio moguć (npr. teolozima), a jedan muškarac, taksist, koji se bio vratio (žena je ostala u Münchenu!), ponovno je zbog ekonomskih razloga emigrirao u Njemačku.

Premda motive zašto žene i muškarci u transmigracijskim okolnostima preferiraju različite lokalne orijentacije valja kontekstualizirati od slučaja do slučaja, ipak je jedno obilježje zajedničko razmatranim slučajevima obitelji migranata u Njemačkoj i u S. A. D. -u: u kontekstu migracije obitelj nije monolitna ni beskonfliktna zajednica s harmoničnim

²⁷ Jedan je bračni par zajednički donio odluku da žena neće raditi nego će se posvetiti obitelji.

²⁸ Jedan muškarac nema kvalifikacije, relativno kratko boravi u Münchenu i nije dobro svladao jezik.

ciljevima i s jednoobraznim migrantskim iskustvom i videnjem (usp. Grasmuck & Pessar 1991; Hondagneu-Sotelo 1994). Taj zaključak potkrepljuje moje uvjerenje u primjer-
 enost *etnografije pojedinačnoga* u antropološkim istraživanjima²⁹.

Literatura

Abu-Luhgod, Lila

1991 Writing against Culture, u: *Recapturing Anthropology. Working in the Present* (ur. Richard G. Fox). Santa Fe: School of American Research Press, 137-162.

Augé, Marc

1989 L'autre proche, u: *L'autre et le semblable. Regards sur l'ethnologie des sociétés contemporaines* (ur. Martine Segalen). Paris: Presses du CNRS, 19-33.

Basch, Linda; Glick Schiller, Nina & Szanton-Blanc, Cristina

1994 *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nations*. Basel: Gordon and Breach Publishers.

Bourdieu, Pierre et al

2002 Eine sichere Geldanlage für die Familie. Das Einfamilienhaus: Produktspezifisch und Logik des Produktionsfeldes, u: *Der Einzige und sein Eigenheim*. Hamburg: VSA-Verlag, 49-106.

Faist, Thomas

2000 *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.

Geertz, Clifford

1983 'From the Native's Point of View': On the Nature of Anthropological Understanding, u: *The Pleasures of Anthropology* (ur. Morris Freilich). New York: New American Library, 58-73.

Glick Schiller, Nina; Basch, Linda & Blanc-Szanton, Cristina

1995 From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration, *Anthropological Quarterly* 68/1, 48-63.

Glick Schiller, Nina; Basch, Linda & Blanc-Szanton, Cristina

1992 Transnationalism: A New Analytical Framework for Understanding Migration, u: *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered* (ur. Nina Glick Schiller, Linda Basch & Cristina Blanc-Szanton). New York: The New York Academy of Sciences, 1-24.

Goldring, Luin

1998 The Power of Status in Transnational Social Fields, u: *Transnationalism from below* (ur. Michael Peter Smith & Luis Eduardo Guarnizo). New Brunswick: Transaction Publishers, 165-195.

Goldring, Luin

2001 Disaggregating transnational social spaces: gender, place and citizenship in Mexico-US transnational spaces, u: *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century* (ur. Ludger Pries). London, New York: Routledge, 59-76.

²⁹ Zahvaljujem Ingrid Slavec-Gradišnik, Mojci Ravnik i Duški Knežević-Hočevar na korisnim komentarima vezanima uz tekst.

Grasmuck, Sherri & Pessar, Patricia R.

1991 *Between Two Islands. Dominican International Migration*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

Guarnizo, Luis Eduardo & Smith, Michael Peter

1998 The Locations of Transnationalism, u: *Transnationalism from below* (ur. Michael Peter Smith & Luis Eduardo Guarnizo). New Brunswick: Transaction Publishers, 3-34.

Hannerz, Ulf

1996 *Cosmopolitans and Locals in World Culture*. u: Transnational connections. Culture, people, places. London, New York: Routledge, 102-111.

Hondagneu-Sotelo, Pierrette

1994 *Gendered Transitions. Mexican Experiences of Immigration*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Mahler, Sarah J.

1998 Theoretical and Empirical Contributions Toward a Research Agenda for Transnationalism, u: *Transnationalism from below* (ur. Michael Peter Smith & Luis Eduardo Guarnizo). New Brunswick: Transaction Publishers, 65-100.

Morokvašić, Mirjana

1987 *Jugoslavische Frauen. Die Emigration - und danach*. Basel, Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern.

Muenchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen

1999 München: Landeshauptstadt München.

Palairt, Michael

1987 The Migrant Workers of the Balkans and their Villages (18th Century - World War II). u: *Handwerk in Mittel- und Südosieuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts* (ur. Klaus Roth). München: Südosteuropa-Gesellschaft, 23-46.

Portes, Alejandro; Guarnizo, Luis E. & Landolt, Patricia

1999 The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field, *Ethnic and Racial Studies* 22/2, 217-237.

Portes, Alejandro

1999 Conclusion: Towards a new world - the origins and effects of transnational activities, *Ethnic and Racial Studies* 22/2, 463-477.

Pries, Ludger

2001 The approach of transnational social spaces: responding to new configurations of the social and the spatial, u: *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century* (ur. Ludger Pries). London, New York: Routledge, 3-33.

Rouse, Roger

1992 Making Sense of Settlement: Class Transformations, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States, u: *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered* (ur. Nina Glick Schiller, Linda Basch & Cristina Blanc-Szanton). New York: The New York Academy of Sciences, 25-52.

Tomašević, Luka

1998 *Hrvatska katolička misija u Münchenu. 50. obljetnica života i djelovanja (1848.-1998.)*. Split-München: Zbornik 'Kačić'.

Vertovec, Steven

1999 Conceiving and researching transnationalism, *Ethnic and Racial Studies* 22/2, 447-462.

*Summary***Transnationalism, locality and gender: Croatian migrant families in Munich**

An essential element of transnationalism is the multiplicity of involvements that transmigrants sustain in both home and host societies. Transmigrants, that is migrants who establish social fields which span geographic, cultural and political borders take actions, make decisions, feel concerns, and develop identities within social networks that connect them to two or more societies simultaneously. Transnationalism is thus about constructing and reconstituting migrants' simultaneous embeddedness in more than one society. It has been said that transnational social space is composed of people who live dual lives - speaking two languages, having homes in two countries, or by people who are culturally bifocal, i.e. who have the capacity to see the world alternately through different kinds of lenses and develop culturally syncretist life forms.

However, transnational practices and embeddedness in several societies do not override local identities and systems of meaning. Although actively participating in transborder activities, transmigrants become embedded in localities in which they live and develop local attachments. In a certain way they are simultaneously transnational and local. «Parochial transnationals» is an oxymoronic term used by Thomas Faist to refer to precisely such migrants who retain and develop new attachments and ties in the locality of settlement while being engaged in border-traversing activities which link them with the home country.

This polarity has been discussed on the example of Croatian economic migrants in Munich with regards to gender axis. The observations are based on field research carried out among the families of the so called *Gastarbeiter*, labour migrants who came to Munich in the 1960s and 1970s, prior to or after the signing up of the agreement on labour recruitment between the Federal Republic of Germany and ex-Yugoslavia in 1968. The author has argued that transnational, transborder practices exist parallelly with a different gendered focus on one of the two localities which transmigrants connect by their activities.

Wives seem to give priority to embeddedness in the German (host) society: their «lived reality is local», punctuated by transnational practices and events. They participate in local associations, encourage children to do so, reflect on taking German citizenship for themselves and/or for their children, take on active roles in inserting themselves and the children in the host society. They explain and account for their efforts at embeddedness in the locality in which they live by their maternal role: their primary concern is that their children do not feel foreign, that they live a «normal» life and not a life «nebenbei» - life which is only physically lived in Munich, but goes by while the family economizes and looks at events at «home».

The embeddedness in a locality is also a male phenomenon, yet the locality seems not to be the one in which they live. Male locus of attachment and attention is the society from which they come. Although living in Munich, those men claim that they «really» live in places in Croatia and Bosnia from which they come and in which they had had a house constructed, which they consider their «real home».

Those differences between wives and husbands tend to provoke conflict in family affairs. In the migratory context, then, families are not monolithic communities with harmonious goals and unified migratory experience. Hence the importance of studying migration from a gendered perspective, paying attention to the ethnography of the particular.

Irena Rožman

Demografski trendi s poudarkom na zunajzakonski mladostniški rodnosti v Sloveniji med letoma 1900 in 1998

Avtorica v prispevku obravnava družbeno ozadje demografskih trendov mladostniške (zunajzakonske) rodnosti na Slovenskem med letoma 1900 in 1998. Posebna pozornost je namenjena prikazu socio-ekonomskih in kulturnih dejavnikov, ki so vplivali na oblikovanje razlik v ravni mladostniške (zunajzakonske) rodnosti med notranjeavstrijskimi deželami.

The paper examines the social background of demographic trends in unwed teenage motherhood in Slovenia between 1900 and 1998. The author focuses on socioeconomic and cultural factors that have influenced the difference in unwed teenage pregnancy trends in the provinces of inner Austria.

1. Oris problematike

Mladostniška rodnost¹ je danes posebna raziskovalna tema družboslovnih raziskav o rodnostnem vedenju. Družboslovne raziskave (prim. Lawson in Rhode 1993: 1–13) so pokazale, da v prvi polovici 20. stoletja mladostniška rodnost sama po sebi še ni bila družbeno zaznan problem, saj je bilo rojstvo v mladostniški dobi družbeno nezaželeno samo v primeru, če je bilo to rojstvo zunajzakonsko.² Vinovskis (1981) je na podlagi

---

¹ V strokovni literaturi je najpogosteje v rabi izraz 'mladostniška nosečnost', to so vse nosečnosti ne glede na izid (spontani, umetni splav, porod). Zdravstvene, socialne, psihološke, pravne in druge posledice, ki izvirajo iz nosečnosti, se razlikujejo glede na starost ženske. Zato koeficiente mladostniške rodnosti, redkeje nosečnosti in splavnosti, računamo posebej za starostno skupino do 15 let, za skupino 15 do 17 let, za 18 do 19 let in najpogosteje za starostno skupino od 15 do 19 let. V razpravi uporabljamo pojem mladostniška rodnost zato, ker v njej ne bomo obravnavali mladostniške splavnosti.

² Do uveljavitve zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (*Uradni list SRS*, št. 15/76), se je uporabljala termin nezakonski otrok. Z njim so označili otroka, katerega starša nista sklenila zakonske zveze. Z novim zakonom, ki je začel veljati 1. 1. 1977, so bili zakonski in nezakonski otroci pravno izenačeni. Ker je za raziskave rodnosti vendarle pomembno, da vemo, ali so otroci rojeni v ali zunaj zakonske zveze, se še vedno vodi statistika zunajzakonskih rojstev. V raziskavi uporabljamo termin zunajzakonska rojstva.

izsledkov zgodovinsko-demografske analize na primeru ZDA ugotovil, da je ameriška družba zaznala mladostniško rodnot kot družbeni problem šele v 70. letih 20. stoletja, tj. v času širših družbenih sprememb, v okviru katerih so se kot njihova posledica oblikovale tudi nove norme in vrednote glede spolne morale, partnerske zveze, družine in pojmovanja adolescence. Med posledice novih družbenih razmer, ki so bile z novim demografskim trendom mladostniške rodnoti neposredno povezane, je Vinovskis (1981: 208–209) poudaril zlasti naraščanje zunajzakonskih zvez in rojstev. Ugotovil je namreč, da je kljub omenjenim spremembam v sodobni ameriški družbi mladostniška rodnot problem zlasti v primeru, če je rojstvo zunajzakonsko. S tem je pokazal, da mladostniško rodnotno vedenje lahko razumemo le, če ga preučujemo v družbeno-zgodovinskem kontekstu. Kot pravita Lawson in Rhode (1993: 1–4) je raven mladostniške rodnoti in nje družbena zaznava posledica spleta različnih dejavnikov, kot so etnična, rasna, socialna, poklicna, krajevna pripadnost in zgodovinsko obdobje. Takšna opredelitev problema je preučevanje mladostniške rodnoti približala teoretičnim izhodiščem t. i. antropološke politične ekonomije rodnoti (Greenhalgh 1990, 1995), iz katere izhaja tudi raziskava mladostniške rodnoti v Sloveniji.

2. Antropološka demografija in njena teoretična izhodišča

Demografi in demografinje, ki so se v poznih 60. letih 20. stoletja povezali v projekt *The European Fertility Project*, so spoznali, da s teorijo prvega demografskega prehoda⁵ ni mogoče razložiti demografskih procesov in vzrokov njihovih sprememb; strinjali so se, da so posledica kulturnih razlik med različnimi evropskimi regijami. Posledica tega spoznanja je bilo povečano sodelovanje med demografi in antropologi, pri čemer naj bi antropologi identificirali »kulturne«⁵ dejavnike rodnotnega vedenja (Kertzer 1995: 43–48). Demografi so namreč ugotovili, da demografska veda nima niti teoretičnega niti metodološkega aparata, ki bi zadovoljivo pojasnil vpliv kulturnih dejavnikov na rodnotno vedenje (Anderson 1986; Lesthaeghe in Surkyn 1998; Cadwell, Cadwell in Cadwell 1987). Pri tem so antropologi šli še dlje v srž problema; opozorili so, da ni preprosto ugotoviti in dokazati vpliv kulturnih dejavnikov na rodnotno vedenje. Slednje je povezano na eni strani s težavami, ki so v antropologiji povezane s poskusi definiranja »kulture«, in na drugi s težavami, ki so povezane z ugotavljanjem vzročno-posledičnega razmerja med kulturnimi in socio-ekonomski dejavniki rodnotnega vedenja (Kertzer 1995: 43–48; Hammel 1990). To spoznanje je v začetku 90. let spodbudilo raziskovalce različnih ved, da so začeli preučevati rodnotno vedenje v družbeno-zgodovinskem kontekstu z vidika politične-ekonomije, pri čemer so poudarjali pomen združevanja kvantitativnega in kvalitativnega raziskovanja in mikro raziskav v povezavi s političnimi in družbenimi procesi na makro ravni v zgodovinski perspektivi (Kertzer 1995; Greenhalgh 1995). Pri tem so izhajali iz dejstva, da golj demografska analiza, ki temelji na podlagi razmerij med matematično modeliranimi spremenljivkami, ne razloži, npr., vzrokov regionalnih in socialnih razlik v rodnotnem vedenju. To je med drugim potrdila mikro raziskava o rodnotnem vedenju v mestu Casalecchio v severni Italiji. Izsledki so pokazali, da družbene in ekonomske spremembe na nacionalni (makro)

⁵ Teorija demografskega prehoda temelji na večfaznem modelu. Za prvo obdobje demografskega prehoda sta bili značilni visoka smrtnost in rodnot. V drugi je začela smrtnost upadati, rodnot pa je bila še vedno visoka, kar je vplivalo na hitrejšo rast prebivalstva. V tretji fazi je začela upadati tudi rodnot; zanjo sta torej značilni nizka rodnot in nizka smrtnost (povzeto po Černič Istenič 1994: 24).

ravni različno vplivajo na akterje iz iste skupnosti (mikro raven), toda iz različnih socialnih plasti (Kertzer in Hogan 1989, nav. po Kertzer 1995).

Nova antropološka paradigma gleda torej na demografske procese skozi optiko dinamičnega in med seboj na različne načine povezanega delovanja političnih in socio-ekonomskih procesov in sistemov, ki potekajo med makro in mikro socialnim okoljem. Iz tega sledi, da je rodnostno vedenje odvisno od spleta možnosti, ki jih opredeljuje povezava med obema okoljema in ki posamezniku omogoči več možnosti izbire pri oblikovanju rodnostnega vedenja (Greenhalgh 1990: 87, 94–96). V središču preučevanja rodnostnega vedenja tako stopijo življenjske strategije v povezavi s stališči, vrednotami in motivi njihovih akterjev.

Ker je zlasti za pretekla obdobja zaradi odsotnosti ustnih virov težko ugotoviti vpliv kulturnih dejavnikov, ki bi pojasnili rodnostno vedenje, vrzel lahko nadomesti samo holistični raziskovalni pristop, ki temelji na etnoloških (ustnih), zgodovinskih (arhivskih), pisnih (normativnih, opisnih) in statističnih virih (matične knjige, popisi prebivalstva). Na podlagi tega lahko ocenimo gnotne, družbene in kulturne posebnosti življenja ljudi in z njimi povezane strategije preživetja, kakršne so npr. ženitne strategije, družinski sistemi in z njimi povezani dedne navade, ki so vplivale na rodnostno vedenje ljudi.

Zato se bomo v pričujoči razpravi oprli na predstavljena teoretična izhodišča; mladostniško rodnost bomo obravnavali povezano s socio-ekonomskimi in kulturnimi dejavniki, z zgledom dednih navad in norm mladostniškega spolnega življenja na makro- (slovensko etnično ozemlje, država Slovenija) in mikroravni (avstrijske zgodovinske dežele in upravno-politični okraji).

3. Pregled temeljnih virov

Raziskave iz zgodovine rodnostnega vedenja na Slovenskem so maloštevilne, še bolj pa to velja za raziskave o mladostniški in zunajzakonski rodnosti. Preučili smo temeljne raziskave rodnostnega vedenja na Slovenskem: Zalokar (1918), Zwitter (1936), Pirc (1937), Vogelink (1965, 1982), Šircelj (1991), Černič Istenič (1994), Kožuh Novak idr. (1998), Josipovič (2002). Ugotovili smo, da so se navedene raziskave ukvarjale z zunajzakonsko in mladostniško rodnostjo le obrobno, zaradi česar ne dajejo ustreznega pogleda na dinamiko pojava v preteklosti. Zaradi tega smo morali analizirati razpoložljive izvirne popisne podatke, ki so bili objavljeni v raznih številkah revije *Statistische Monatschrift* in v statističnih letopisih prebivalstva avstrijske države (1881–1910).

Pri pregledovanju revije *Statistische Monatschrift* smo našli za našo raziskavo pomembno razpravo, »Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer« (prev. Žensko prebivalstvo v Avstriji in koeficienti njihove rodnosti). V njej je Presl za leto 1900 objavil podatke o številu živorojenih po starosti in zakonskem stanu rodno sposobnih žensk vseh avstrijskih dežel. Na podlagi teh podatkov smo izračunali prve starostno specifične stopnje rodnosti po zakonskem stanu žensk⁴ za notranjeavstrijske

⁴ Starostno specifične stopnje rodnosti pokažejo rodno intenzivnost žensk v rodni dobi po letnih ali po petletnih starostnih skupinah. Starostne specifične stopnje rodnosti so razmerje med številom živorojenih, ki so jih rodile ženske določene starosti ali starostne skupine, in številom žensk iste starosti ali starostne skupine. Njihova vrednost pove, koliko živorojenih otrok na 1000 žensk so rodile ženske v starosti x let ali v starostnem razredu $x+5$ let. Enako velja za starostno specifične stopnje zakonske in zunajzakonske rodnosti, le da za izračun potrebujemo podatke o številu zakonskih in zunajzakonskih živorojenih otrok in starostni sestavi ženskega prebivalstva po zakonskem stanu.

dežele,⁵ ki so zajemale tudi pretežni del slovenskega etničnega ozemlja. Čeprav so avstrijski popisi že leta 1890 začeli razvrščati število živorojenih po starosti, stanu in poklicu mater in očetov, starostno-specifičnih stopenj rodnosti nismo mogli izračunati, ker nismo imeli podatka o razmerju med številom živorojenih in žensk določene starosti, ki so te otroke rodile. Šele leta 1910 so v avstrijskih popisih predstavljeni podatki o živorojenih in o starostni sestavi ženskega prebivalstva na način, ki je omogočil, da smo izračunali starostne-specifične stopnje rodnosti. Za obdobje med obema svetovnjima vojnima nimamo dovolj natančnih statističnih podatkov, da bi lahko izračunali natančnejše kazalnike rodnosti, kot je nataliteta. Prve starostno-specifične stopnje rodnosti po letu 1910 so na voljo šele za leto 1953.

4. Hipoteza

V pričujoči raziskavi smo postavili dve izhodiščni hipotezi. Prvič, da se je v preučevanem obdobju raven mladostniške rodnosti spreminjala (prim. Vinovskis 1981), in drugič, da so bile med notranjeavstrijskimi deželami razlike v ravni mladostniške rodnosti, v ravni zunajzakonske mladostniške rodnosti kakor tudi v deležu zunajzakonskih rojstev. Drugo hipotezo smo izpeljali iz Zwittrove trditve, ki pravi, da so se notranjeavstrijske dežele razlikovale po nataliteti in po deležu zunajzakonskih rojstev. Trditev je utemeljil na podlagi razpoložljivih podatkov za nemško in slovensko Štajersko in Koroško (Zwitter 1936: 80–81). Drugo hipotezo smo dopolnili z dodatnima vprašanjema. Prvič, ali obstaja povezava med deležem zunajzakonskih rojstev in ravniyo zunajzakonske mladostniške rodnosti, in drugič, ali zanjo velja časovna in/ali regionalna kontinuiteta. Pri zbiranju podatkov, s katerimi smo želeli preveriti navedene hipoteze, pa so se pokazale težave, povezane z ozemeljskimi spremembami meja Slovenije in njenih okrajev v okviru avstrijske države in politično različno urejenih jugoslovanskih skupnosti med obema svetovnjima vojnima in po njej. Posledica ozemeljskih sprememb je bila, da nimamo časovno in ozemeljsko kontinuiranih podatkov za prebivalstvo Slovenije v času popisov prebivalstva.⁶ Zato časovna in ozemeljska kontinuirana raziskava mladostniške rodnosti tako na makro- (nacionalni) kot mikroravni (okrajni ali občinski) ni mogoča oziroma temelji na oceni. Spričo tega dejstva bomo za boljše razumevanje interpretacije podatkov v prihodnjih poglavjih najprej na kratko orisali spreminjanje upravno – političnih mej na slovenskem ozemlju.

5. Spremembe upravno – političnih mej na Slovenskem v 19. in 20. stoletju

Zaradi zgodovinskih sprememb meja na Slovenskem v domači literaturi nimamo objavljenih statističnih podatkov za dve slovenski pokrajini – Primorsko in Prekmurje. Prekmurje je bilo v času avstro-ogrske monarhije zgodovinsko in politično vezano na Ogrsko. Prvi obdelani in objavljeni statistični podatki za Prekmurje izvirajo šele iz časa po prvi svetovni vojni oziroma od ustanovitve države SHS, ko je bilo Prekmurje

⁵ Notranjeavstrijske dežele so Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška, Istra in Trst z okolico. Prekmurje je sodilo pod Ogrsko.

⁶ Za zagotovitev teritorialne primerljivosti podatkov bi bilo slednje treba najprej preračunati na najnovejšo ali najstarejšo upravno razdelitev. Takšno preračunavanje je lahko zelo natančno le, če imamo podatke za najnižje ozemeljske enote, kakršna so naselja. V primeru, da so osnovni statistični podatki dosegljivi le za višje ozemeljske enote (občine, okraji in dežele), imajo taki preračuni le vrednost ocene in ne dejanskega podatka.

priključeno Dravski banovini. Za Primorsko velja ravno nasprotno; zanjo imamo na voljo statistične podatke za čas pred prvo svetovno vojno, ko je politično pripadala avstrijski državi. Po njenem razpadu je Primorsko politično sodilo pod Italijo in statistični podatki zanjo so v italijanskih statističnih letopisih. Statistične podatke za Primorsko in Prekmurje bi bilo treba najprej prepisati iz italijanskih in ogrskih popisov prebivalstva.

V obravnavanem obdobju so se spreminjale tudi okrajne oziroma občinske meje. Iz bivših, večjih avstrijskih okrajev, je v času države SHS nastalo več novih okrajev, od katerih se le krški in novomeški okraj ozemeljsko nista spremenila.

Po drugi svetovni vojni so se do leta 1969 občinske meje oziroma bivše okrajne meje velikokrat spremenile. Zaradi navedenih ozemeljskih sprememb in pomanjkanja ustreznih statističnih podatkov, ki jih potrebujemo za izračun starostno-specifičnih stopenj rodnosti, ni bilo mogoče kontinuirano slediti razvoju mladostniške rodnosti niti na nacionalni niti na regionalni ravni. Zato imajo naše ugotovitve večkrat le vrednost ocene.

Nadalje je bila otežena tudi primerjava regionalnih razločkov v rodni intenzivnosti mladostnic. Medtem ko smo za čas avstrijske države lahko izračunali vrednosti starostno-specifičnih stopenj mladostniške rodnosti za dežele, so bile za čas po drugi svetovni vojni njihove vrednosti izračunane za manjše ozemeljske enote (za občine). Kljub navedenim težavam lahko na podlagi razpoložljivih, fragmentarnih podatkih ocenjujemo regionalni razvoj mladostniške in zunajzakonske splošne ter mladostniške rodnosti in njihovo povezanost.

6. Zbiranje podatkov

Da bi lahko preučili razvoj mladostniške rodnosti in njeno povezanost z zunajzakonsko rodnostjo, smo potrebovali različne kvantitativne kazalnike, ki jih v demografiji imenujejo neposredni dejavniki rodnosti. Ti dejavniki rodnosti so: nataliteta, poročenost, starost ob prvi poroki, delež dokončno samskih žensk, umrljivost odraslih in dojenčkov, delež nezakonskih rojstev in drugi. Potrebni so za ugotavljanje povezanosti splošne mladostniške rodnosti z ravno zakonske in zunajzakonske mladostniške rodnosti in povezanosti z drugimi dejavniki rodnosti, ki skupaj sestavljajo demografsko podobo notranjeavstrijskih dežel in okrajev. V ta namen smo potrebovali letne podatke o vitalnih dogodkih – rojstvih, porokah in smrtih – in o starostni, spolni in stanovski sestavi prebivalstva, s katero so ti vitalni dogodki najneposrednje povezani.

Za čas avstrijske statistike (1880–1910) smo podatke prepisali tako za dežele kot za njihove slovenske okraje (skupaj 28). Za analizo so bili izbrani naslednji podatki: število ženskega in vsega prebivalstva po zakonskem stanu za leta ljudskih štetij; število smrti po spolu in starosti za leta ljudskih štetij in skupno število smrti za vsako leto; število živorojenih po zakonskem stanu staršev; število umrlih dojenčkov po zakonskem stanu staršev; število porok in starost mladoporočencev (slednje še niso analizirane zaradi metodoloških težav). Ispisane podatke smo uredili za prečno demografsko analizo, da bi jasno podali najosnovnejše podatke o demografski zgodovini. Na podlagi teh podatkov smo izračunali demografske kazalnike, koeficiente: natalitete, poročenosti, umrljivosti odraslih, umrljivosti dojenčkov po zakonskem stanu in delež zunajzakonskih rojstev. Z metodo hierarhičnega razvrščanja (Wardova metoda)⁷ v skupine smo s temi podatki preverili podobnost oziroma razločke v demografski podobi na deželni in okrajni ravni.

⁷ Analizo hierarhičnega razvrščanja v skupine je opravil asist. mag. Andrej Kveder z Inštituta za medicinske vede ZRC SAZU. Za opravljeno analizo se mu najlepše zahvaljujem.

7. Oris demografskega trenda mladostniške rodnosti na Slovenskem

Eden najboljših kazalnikov rodnosti so starostno-specifične stopnje rodnosti. Najstarejše vrednosti starostno-specifičnih stopenj rodnosti izvirajo s konca 19. in začetka 20. stoletja. Na njihovi podlagi lahko ocenjujemo raven mladostniške rodnosti za pretežni del slovenskega etničnega ozemlja.

Tabela 1: Starostno-specifične stopnje splošne, zakonske in zunajzakonske rodnosti žensk (v %) v starosti 14–19 let leta 1900 in 1910 za vse ozemlje notranjeavstrijskih dežel (vir: Presl 1900, Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer. V: *Statistische Monatschrift*, 499–541).

Starost	Starostno-specifične stopnje splošne rodnosti		Starostno-specifične stopnje zakonske rodnosti		Starostno-specifične stopnje zunajzakonske rodnosti	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
14-16 let	1,48	3,83	56,67	324,67	1,09	2,51
17-19 let	34,14	47,5	216,91	481,93	22,12	30,21
14-19 let	14,83	24,5	194,55	465,09	9,4	15,41

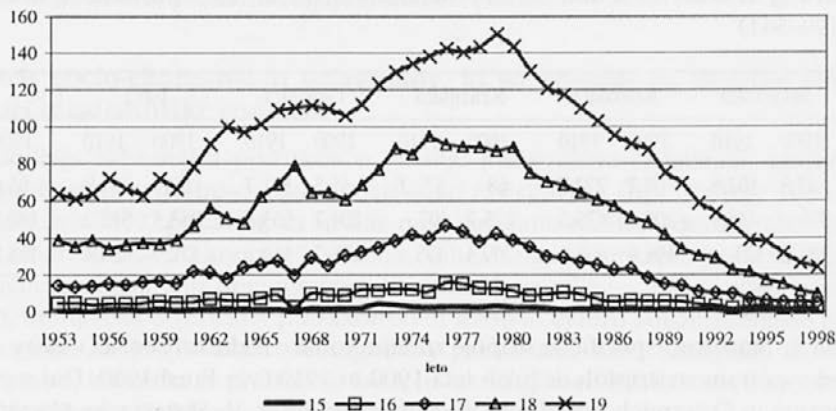
Vrednosti starostno-specifičnih stopenj kažejo, da je bila rodna intenzivnost poročenih in neporočenih mladostnic leta 1910 višja kakor leta 1900. Razlike med vrednostmi starostno-specifičnih stopenj so bile večje v ravni zakonske mladostniške rodnosti in manjše v ravni splošne in zunajzakonske mladostniške rodnosti. Povprečno se je raven zakonske mladostniške rodnosti zvišala za 5,8 %, raven splošne in zunajzakonske mladostniške rodnosti pa za 3,8 %.

Za čas med svetovnima vojnama nimamo ustreznih podatkov, na podlagi katerih bi lahko ocenili raven mladostniške rodnosti. Zato smo o njej za čas prve polovice 20. stoletja sklepali na podlagi primerjave vrednosti starostnih-specifičnih stopenj mladostniške rodnosti za leti 1910 in 1953. Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da se prvi podatek nanaša na vse ozemlje notranjeavstrijskih dežel in drugi na ozemlje današnje države Slovenije. Meji ozemelj se ne ujemata, zaradi česar ostaja primerjava med obema podatkom na ravni ocene. Kljub tej pomanjkljivosti domnevamo, da se raven mladostniške rodnosti skozi prvo polovico 20. stoletja verjetno ni spreminjala, saj je leta 1910 vrednost ravni splošne mladostniške rodnosti znašala 24,5 %, leta 1953 pa 25,1 %.

Od 50. let 20. stoletja so se vrednosti starostno-specifičnih stopenj rodnosti zniževale za vse starostne skupine, razen za starostni skupini 15–19 in 20–24 let.

Rodnost mladostnic je še posebej naraščala do sredine 70. let, ko je že vsaka dvajseta ženska, mlajša od 20 let, rodila živorojenega otroka (Šircelj 1991: 261). Največje spremembe v mladostniški rodnosti so se pokazale med letoma 1981–1989; od začetka 80. let 20. stoletja se je raven mladostniške rodnosti naglo zniževala. Med letoma 1981 in 1989 se je vrednost mladostniške rodnosti skoraj prepolovila, s 50 % na 27 % (Šircelj 1991: 270). Poleg tega so se vrednosti mladostniške rodnosti zelo razlikovale tako po enoletnih starostnih skupinah kot po intenzivnosti sprememb. Najnižje vrednosti stopenj rodnosti (štiri do pet rojstev letno), ki se v vsem opazovanem obdobju niso bistveno spreminjale, so imele mladostnice, stare 15 let in manj. Slednje pa ne velja za rodnost

Slika 1: Starostno-specifične stopnje splošne rodnosti po enoletnih starostnih razredih (15–19 let) v Sloveniji med letoma 1953 in 1998

mladostnic, starih 18 in 19 let; razvoj njihove rodnosti je po trendu podoben rodnosti ženskam iz starostne skupine 20–24 let.

Na podlagi teh rezultatov sklepamo, da so v opazovanem obdobju, zlasti od srede 60. let do konca 80. let 20. stoletja, še neraziskani družbeni dejavniki ugodno vplivali na zvišanje ravni mladostniške rodnosti žensk, starih med 18 in 24 let. Zato je razumljivo, da v 70. letih mladostniška rodnost pri nas ni bila prepoznana kot družbeni problem, temveč je bila sprejeta kot »normalen« vzorec rodnostnega vedenja mladih žensk iz določenih socialnih okolij.⁸

8. Deželne razlike v ravni mladostniške rodnosti v 19. stoletju

Na podlagi vrednosti starostno-specifičnih stopenj rodnosti za leti 1900 in 1910 in deležev zunajzakonskih rojstev za čas med letoma 1881 in 1910 se je pokazalo, da Zwitterova ugotovitev, da so se notranjeavstrijske dežele razlikovale v nataliteti, velja tudi za mladostniško rodnost.

Tabela 2: Starostno-specifične stopnje splošne rodnosti žensk (v %) v starosti 14–19 let v notranjeavstrijskih deželah leta 1900 in 1910 (vir: Presl 1900, Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer. V: *Statistische Monatschrift*, 499–541).

	Štajerska		Koroška		Kranjska		Goriška		Istra		Trst z okolico	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
14-16	1,8	4,1	2,1	4,6	0,6	2	0,5	2,9	1,6	4,1	2,1	6,4
17-19	37,5	49	50,1	64,2	20,8	26,3	17	30,9	40	63,8	29,1	51,3
14-19	16,4	25,4	21,4	32,4	8,7	13,2	7	16	17,4	32,5	14,4	29,2

⁸ Tudi iz vidika ginekologije je to starostno obdobje najprimernejše za rojstvo prvega otroka, medtem ko sta nosečnost in porod pred 18. letom (zlasti pod 16. letom) in po 35. letu bolj tvegana za zdravje matere in otroka (Andolšek, Blejc in Kožuh 1989: 60). Na podlagi teh ugotovitev domnevamo, da je mladostniška nosečnost, če izvzamemo najmlajše mladostnice, prej družbeni kot zdravstveni problem.

Tabela 3: Starostno-specifične stopnje zakonske rodnosti žensk (v ‰) v starosti 14–19 let v notranjeavstrijskih deželah leta 1900 in 1910 (vir: Presl 1900, Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer. V: *Statistische Monatschrift*. Wien, 499–541)

	Štajerska		Koroška		Kranjska		Goriška		Istra		Trst z okolico	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
14-16	47,8	302,8	68,2	272,7	68	472,2	45,5	521,7	60,5	251,9	65,6	451,6
17-19	206	438,3	209,4	475,6	225,7	497	204,7	553,4	243,3	515,2	180,1	443,3
14-19	184,6	421	194,8	458,9	209,3	495,4	178,7	550,2	472,9	484,4	163,5	444,1

Tabela 4: Starostno-specifične stopnje zunajzakonske rodnosti žensk (v ‰) v starosti 14–19 let v notranjeavstrijskih deželah leta 1900 in 1910 (vir: Presl 1900, Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer. V: *Statistische Monatschrift*, 499–541)

	Štajerska		Koroška		Kranjska		Goriška		Istra		Trst z okolico	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
14-16	1,5	3,1	1,9	4,1	0,2	1	0,2	1,3	0,5	1,2	1,5	4,2
17-19	28,7	38,4	43,4	53,8	7,1	9,1	6,1	14,4	9	15,6	18,7	32,9
14-19	12,3	19,6	18,2	27	2,9	4,64	2,5	7,3	3,7	7,7	9,1	18,5

Leta 1900 so najvišje in podobne vrednosti splošne mladostniške rodnosti imele Koroška Istra, Štajerska in Trst z okolico, najnižje pa Goriška in Kranjska. Pri zakonski mladostniški rodnosti je vrstni red dežel drugačen; najvišja raven zakonske rodnosti je bila v Istri, sledi ji Kranjska, čeprav je med vrednostima obeh dežel precejšnja razlika. V drugih deželah so vrednosti zakonske mladostniške rodnosti zelo podobne. Najvišjo raven zunajzakonske mladostniške rodnosti sta imeli Koroška in Štajerska, najnižje pa Kranjska, Goriška in Istra. Trst z okolico je bil z vrednostjo 9,1 ‰ najbližje vrednosti za Štajersko.

Leta 1910 se je v primerjavi z letom 1900 zvišala raven mladostniške rodnosti v vseh deželah. Zvišanje ravni zunajzakonske rodnosti je najopaznejše na Koroškem in Štajerskem, ki sta imeli tudi največji delež zunajzakonskih rojstev. Slednje potrjuje domnevo, da je bila raven zunajzakonske mladostniške rodnosti višja tam, kjer je bil delež zunajzakonskih rojstev večji. Tudi v drugih deželah se je raven zunajzakonske mladostniške rodnosti zvišala, vendar najmanj na Kranjskem in najbolj v Trstu z okolico.

V ravni zakonske mladostniške rodnosti so bile deželne razlike večje leta 1900 kakor leta 1910. Leta 1910 so se deželne razlike v vrednosti starostno-specifičnih stopenj zakonske mladostniške rodnosti zmanjšale, kar lahko pripišemo zviševanju indeksa poročenosti – Im^9 (prim. Šircelj 1991: 159–160). Spremembo je mogoče povezati z

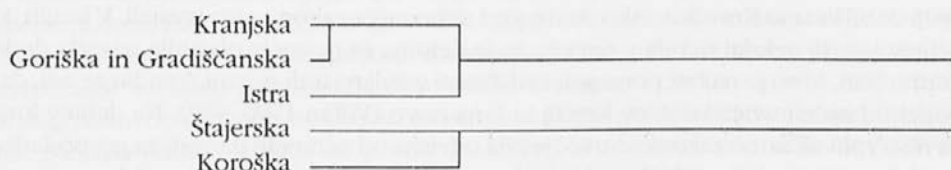
⁹ Indeks poročenosti meri vpliv zakonskega stanu na splošno rodnost; tj. mera za hipotetično prebivalstvo, v katerem rojevajo samo poročene ženske, in to enako intenzivno kakor hutteritske ženske. Im je razmer-

novimi poročnimi navadami, ki kažejo na začetek liberalizacije norm v zvezi s spolnostjo. Hansen (1979: 517) meni, da se je zaradi tega vse več parov poročilo pri nižji starosti, s čimer so reševali tudi problem zunajzakonskih spočetij.

9. Oris socio-ekonomskih dejavnikov, ki so vplivali na deželne razlike v strukturi mladostniške rodosti

Na podlagi najstarejših podatkov o gibanju prebivalstva (nataliteta, umrljivost in naravni prirastek) v avstro-ogrski monarhiji so raziskovalci (npr. Zwitter 1936, Vilfan 1996, Hainisch 1892) pokazali, da so bile med deželami razlike v demografski podobi, ki so se obdržale vse do konca 19. stoletja. Njihovo ugotovitev smo preverili z metodo hierarhičnega razvrščanja demografskih kazalnikov (natalitete, poročenosti, umrljivosti odraslih, umrljivosti dojenčkov po zakonskem stanu in deležu zunajzakonskih rojstev). Na eni strani se je pokazala demografska podobnost med Kranjsko, Goriško in Gradiščansko, katerima se pridružuje Istra, in na drugi med Koroško in Štajersko, med obema skupinama dežel pa velika razlika.

Slika 2: Deželne razlike v demografski podobi med letoma 1881 in 1910.

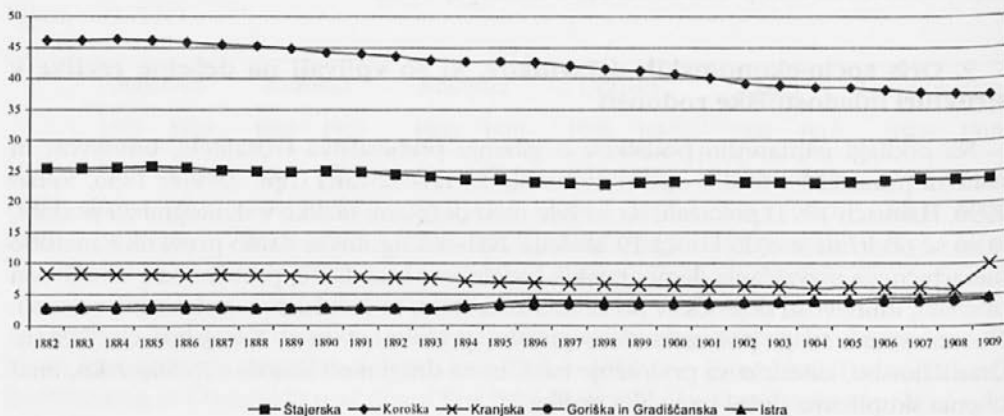
Razločki med deželami so se pokazali tudi pri zunajzakonski mladostniški rodosti; njena raven je bila namreč najvišja na Koroškem in Štajerskem, kjer je bil tudi delež zunajzakonskih rojstev največji.

Omenjeni raziskovalci so deželne razlike v deležu zunajzakonskih rojstev pripisali socio-ekonomskim dejavnikom, tj. zlasti razlikam v strukturi agrarnega prebivalstva, ki so začele nastajati že v 16. stoletju s procesom razslojevanja kmetov in so bile posledica različnih dednih navad¹⁰ (Zwitter 1936: 43–44). Do razločkov med njimi je prišlo zlasti potem, ko so Francozi v Ilirskih provincah odpravili omejitve za delitev kmetij in ko te omejitve pod ponovno avstrijsko oblastjo niso bile v celoti obnovljene. Prav tako je marčna revolucija tudi drugod omogočila prostejši promet s kmečkimi zemljišči. V sproščenih razmerah je to omogočilo še večjo diferenciacijo kmetov po velikosti kmetij, zlasti v smeri povečanja števila malih kmetov. Državni zakon iz leta 1889 je postavil nekatera osnovna načela, s katerimi naj bi omejevali delitev srednje velikih kmetij med dediče. Deželnim zakonom je prepuščal podrobnejše določbe o tej prepovedi, zlasti pa odločitev

je med številom zakonskih rojstev v takem prebivalstvu in številom rojstev, ki bi jih lahko opazovali, če bi bile vse ženske poročene. Im bi imel vrednost 0, če nobena ženska v rodni dobi ne bi bila poročena, vrednost 1 pa, če bi bile poročene vse. Na vrednost Im (in tudi drugih) vpliva starostna struktura žensk v rodni dobi, vendar naj bi bil, po mnenju raziskovalcev, njen vpliv za vse evropske pokrajine vse do 1. svetovne vojne neznamen (Šircelj 1995: 76).

¹⁰ Izraz dedne navade se uporablja kot ustreznik za prakticirane navade za razliko od normiranih, tj. uzakonjenih dednih praks.

Slika 3: Deleži zunajzakonskih rojstev v notranjeavstrijskih deželah med letoma 1881 in 1910

o tem, katere kmetije naj bi bile pritegnjene pod to prepoved. Tak deželni zakon je leta 1903 dobila samo Koroška, tako da drugod državnega zakona niso izvajali. V krajih, kjer delitev kmetij nekdanj ni bila v navadi, se je deloma še pozneje ohranila navada dednih odpravščin, ki so jo najbrž pomagali vzdrževati v veljavi tudi notarji. Vendar se zdi, da so ponekod začeli uvajati delitev kmetij tudi na novo (Vilfan 1996: 489). Na delitev kmetij pa niso vplivali samo zakoni, temveč je bila odvisna od naravnih danosti za gospodarjenje in možnosti stranskih zaslužkov. V alpskem svetu – na Koroškem, Gorenjskem, goratem delu severozahodne Štajerske in ob zgornji Soči – so zmanjšanje možnosti za delitev kmetij omejevale možnosti sklepanja zakonske zveze, kar se je kazalo v visoki starosti mladoporočencev ob prvi poroki in visokem deležu samskih družinskih članov in poslov. To je posledično vplivalo na velikost deleža zunajzakonskih rojstev, ki je bil največji na Koroškem in Štajerskem. Nasproten primer in druga skrajnost je slovensko primorsko ozemlje, in to zlasti v bližini mest, kjer so bile možnosti za vrsto stranskih zaslužkov. Prav tako je na Primorskem prevladovala majhna kmečka posest in posestva so se tu lažje delila med vse potomce (prim. Ravnik 1996: 67–85). To je omogočilo, da se je tukajšnje prebivalstvo lahko poročilo pri nižji starosti, kar se je med drugim kazalo v večjem deležu poročenih in zakonskih rojstev in majhnem deležu zunajzakonskih rojstev. Dejansko je bil delež slednjih na slovenskem primorskem ozemlju najmanjši v primerjavi z drugimi notranjeavstrijskimi deželami. Južni del Štajerskega oziroma slovenski del Štajerskega in večji del Kranjske je bilo prehodno ozemlje med omenjenima skrajnostima. Dolenjska in vzhodni predeli Štajerske so imeli drobno in deljivo posest. Izseljivanje odvečne delovne sile, zlasti v Ameriko, možnost delitve kmetij in stranskega zaslužka je prebivalcem Kranjske in južne Štajerske zagotavljalo večje ekonomske in socialne možnosti, da so se poročili mlajši kakor na Koroškem. Zato je bil tudi tukaj delež zunajzakonskih rojstev manjši (prim. GDZS 1970: 99–118; Zwitter 1936: 80–82).

10. Oris norm mladostniškega spolnega življenja v 19. stoletju

Razločki med socio-ekonomskimi dejavniki v različnih deželah, ki so se kot posledica možnosti za sklepanje zakonske zveze pokazale v razločkih med deželami v ravni

zunajzakonske in zakonske mladostniške rodnosti, navajajo k domnevi, da so bile med deželami prevladujoče tudi različne norme o spolnem življenju mladostnikov. Povezane so s spletom norm, ki so mladim preprečevali spolne odnose pred poroko. Zato naj bi bila starost ob prvi poroki dokaj verodostojen kazalnik starosti pri prvih spolnih odnosih, še posebej to velja za področja, kjer je bil odstotek zunajzakonskih rojstev nizek. Višje ravni mladostniške rodnosti na Koroškem, Štajerskem, Istri, Trstu in okolici kažejo, da so bila dekleta tod mlajša kakor na Kranjskem in Goriškem, ko so začela spolno živeti. Na Koroškem, Štajerskem, v Trstu in okolici je to dejstvo verjetno posledica visokega deleža samskih dekel in služkinj. Višja raven zakonske mladostniške rodnosti na Primorskem, zlasti pa v Istri, v primerjavi s Kranjsko je bila povezana z njihovo starostjo ob prvi poroki.¹¹ Primorska dekleta so se v primerjavi s kranjskimi dekleti poročala mlajša, kar razloži tudi višjo raven zakonske mladostniške rodnosti. Prav tako lahko iz tega sklepamo, da so bile Primorke mlajše od kranjskih vrstnic, ko so pred poroko začele navezovati ljubezenske in spolne stike (prim. Brumen 2000: 189–195, Rožman 2001: 145, Šircelj 1991: 171). To dokazujejo tudi vrednosti starostno-specifičnih stopenj zunajzakonske rodnosti, iz katerih je razvidno, da so bile te najnižje na Kranjskem.

Etnografsko gradivo kaže, da so tudi na Koroškem začeli mladi zgodaj spolno živeti, vendar so bili razlogi tod drugačni kakor na Primorskem (prim. Makarovič 1982: 265). Na Koroškem je bil delež hlapcev in dekel zelo visok, oboji so odšli od doma že v pubertetni dobi, zato domnevamo, da visoka raven zunajzakonske mladostniške rodnosti ni bila samo posledica slabih gmotnih razmer, ki so zmanjševale možnosti za poroko, temveč tudi socialno-psiholoških dejavnikov. Dekleta, ki so v novem kraju prvič občutila relativno svobodo in samostojnost, so se lahko dokaj nenadzorovano družila s fanti. Nemalo jih je v upanju na poroko, s katero bi se pomaknile višje na družbeni lestvici, privolilo v spolne odnose s sinovi kmetov, niso pa bili redki primeri spolnega občevanja med deklami in gospodarji (prim. Ramšak 1999: 179). Dekleta malih kmetov in bajtarjev so morala služiti kruh z dnino in so še posebej v mesecih velikih kmečkih del ostajala zdoma in brez nadzora domačih in sosedov. Čeprav je vaška skupnost izvajala močan družbeni nadzor nad ravnanjem svojih članov, je bila do dekel, dninark, gostačk in beračic popustljivejša. Zaradi spleta gmotnih, socialnih in psiholoških dejavnikov je največ zunajzakonskih rojstev prav pri dekletih iz nižjih socialnih plasti kmečkega prebivalstva, zaradi česar so se jim, z izjemo Koroške in Štajerske, zmanjšale možnosti za poroko (prim. Rožman 2001: 184–188). Zdi se, da so bile norme spolne morale, ki so omejevale predzakonsko spolno življenje, najstrožje prav na Kranjskem. Na Kranjskem je bila starost ob prvi poroki le neznatno nižja kakor na Štajerskem, kjer je bil delež zunajzakonskih rojstev precej višji kot na Kranjskem in le nekoliko nižji kakor na Koroškem. Nekateri raziskovalci so namreč domnevali, da je delež zunajzakonskih rojstev višji tam, kjer je starost ob prvi poroki visoka, drugi pa so dokazovali, da je delež zunajzakonskih nižji tam, kjer je starost ob prvi poroki višja (prim. Wrigley in Schofield 1997). Slednja ugotovitev ne bi smela presenečati, saj je takratna spolna morala devištvu povzdignila na sam vrh vrednostne lestvice krščanskih krepkosti deklet. Na tej morali je temeljil družbeni nadzor, ki je, podkrepjen z grožnjo hudih sankcij, učinkovito omejeval spolne stike med mladimi in neporočenimi. Take razmere so bile, kakor smo pokazali, najbolj izražene na Kranjskem in Primorskem. Na podlagi etnografskega gradiva

¹¹ Starost ob prvi poroki je bila za Slovenijo prvič izračunana leta 1953 (Šircelj 1995: 169). Zato za preteklost zaenkrat še nimamo podatkov o starosti nevest in ženinov ob prvi poroki.

sklepamo, da so na Kranjskem in Primorskem strožje ravnali z neporočenimi materami kakor na Koroškem (prim. Makarovič 1982: 75–77, 260; Makarovič 1983: 252–253; Rožman 2001: 184–198). Morda to potrjujejo tudi podatki o umrljivosti zunajzakonskih dojenčkov, ki je bila presenetljivo višja v tistih deželah in okrajih, kjer je bil delež zunajzakonskih rojstev nižji. Premislek pripelje do domneve, da je veliko število zunajzakonskih rojstev na Koroškem in Štajerskem nujno pripeljalo k strpnejšemu odnosu skupnosti do neporočenih mater in da so imele vendarle boljše možnosti za preživljanje in nego svojih otrok v primerjavi z neporočenimi primorskimi in kranjskimi materami. Iz tega sledi tudi domneva, da je bilo v primerjavi s Primorsko in Kranjsko na Koroškem in Štajerskem tudi manj detomorov.

11. Regionalne razlike v mladostniški rodnosti po drugi svetovni vojni

Razpoložljivi podatki omogočajo le oceno o časovni in ozemeljski kontinuiteti mladostniške rodnosti na regionalni ravni. Za leto 1981 je regionalne razlike mladostniške rodnosti opisala M. Šircelj (1991: 269–271, 284–287). Povzemamo izsledke njene raziskave in jih nato sklenemo z našimi ugotovitvami.

Regionalne razlike mladostniške rodnosti so zelo opazne: zahodni del Slovenije, vključno z ljubljanskimi občinami, ima zelo nizke vrednosti starostno-specifičnih stopenj rodnosti v starosti 15–19 let (pod 20%), vzhodni del Slovenije pa nadpovprečne (nad 35%). Izjeme v tem območju visoke mladostniške rodnosti so mariborske občine in občina Celje. Občine z vrednostmi, ki so blizu slovenskemu povprečju, so maloštevilne in obsegajo le skrajni severozahodni in jugozahodni del Slovenije. Opisane razlike se v veliki meri (razen za mariborske občine) ujemajo z razlikami v deležu zunajzakonskih rojstev. V občinah z visokim deležem mladostniške rodnosti je tudi delež zunajzakonskih rojstev najvišji.

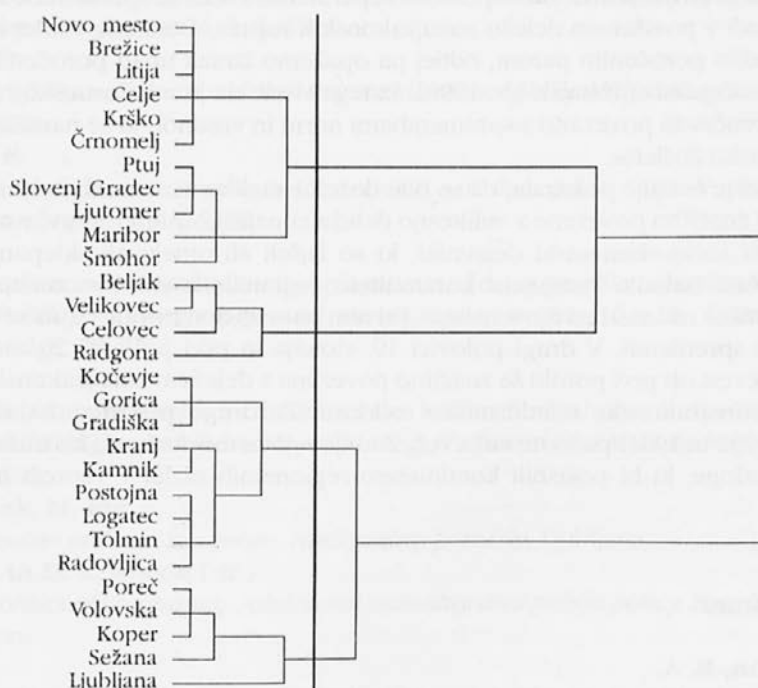
Iz tega sledi, da v severovzhodni Sloveniji velik del zunajzakonskih rojstev odpade na mladostnice. To domnevo je Širceljeva dokazala tako, da je za leto 1981 izračunala vrednosti starostno-specifičnih stopenj rodnosti za zunajzakonsko mladostniško rodnost. Kazalnik je presegel vrednost 40 % na sklenjenem ozemlju, ki je bilo razdeljeno med občine Dravograd, Radlje ob Dravi, Maribor - Ruše, Maribor - Pesnica, Lenart, Gornja Radgona, Ptuj in Ormož. Sredi tega ozemlja je otok nizke zunajzakonske mladostniške rodnosti v mestu Maribor z bližnjo okolico, ki kaže na to, da je bila mladostniška rodnost nižja v mestih kot na podeželju. Visoka vrednost zunajzakonske rodnosti na severovzhodnem delu Štajerske pove, da je v letu 1981 že skoraj vsaka druga samska ženska rodila (prvega) otroka zunaj zakona. Metoda hierarhičnega razvrščanja vrednosti starostno-specifičnih stopenj zunajzakonske mladostniške rodnosti in deležev zunajzakonskih rojstev je to tudi potrdila. Primorska, Notranjska, Gorenjska, širša okolica Ljubljane z zahodno in južno Dolenjsko in Prekmurje imajo podpovprečne ali povprečne vrednosti deležev tako zunajzakonskih rojstev kot vrednosti zunajzakonske mladostniške rodnosti. Nekoliko višje vrednosti imajo južnoštajerske in vzhodnodolenjske občine, medtem ko imajo nadpovprečne vrednosti občine severne Štajerske.

Regionalizacija zunajzakonske rodnosti se skozi vso obravnavano obdobje ni spremenila; od severozahoda proti jugozahodu Slovenije (Gorenjska, širša okolica Ljubljane, vzhodna in južna Dolenjska) gre za širok pas, kjer je delež zunajzakonskih rojstev blizu slovenskemu oziroma v preteklosti kranjskemu povprečju. Severovzhodno od tega pasu je ozemlje najvišjih deležev (Koroška in severna Štajerska), jugozahodno pa ozemlje najnižjih deležev zunajzakonskih rojstev (Primorska in Notranjska). Časovna

in ozemeljska kontinuiteta deležev zunajzakonskih rojstev za drugo polovico 19. stoletja je razvidna tudi iz slike 4.

Slika 4: Razvrstitev okrajev notranjeavstrijskih dežel po demografskih kazalnikih med letoma 1881 in 1910.

Na podlagi teh podatkov domnevamo, da se je tudi v 19. in 20. stoletju regionalizacija zunajzakonskih rojstev ujemala z regionalizacijo zunajzakonskih rojstev mladostniške rodnosti. Povprečna vrednost starostno-specifične stopnje zunajzakonske mladostniške rodnosti za notranjeavstrijske dežele je bila 15,4 ‰. Primerjava povprečne vrednosti koeficienta z vrednostmi koeficientov posamičnih notranjeavstrijskih dežel jasno kažejo na njeno regionalno kontinuiteto v 20. stoletju; zahodni in osrednji deli Slovenije (dežele Istra, Goriška in Gradišočanska, Kranjska) so imeli tudi na začetku 20. stoletja podpovprečno raven mladostniške zunajzakonske rodnosti (7 ‰, 7 ‰; 7 ‰, 3 ‰ in 4, 6 ‰), vzhodna in severna Slovenija (deželi Štajerska in Koroška) pa povprečno in nadpovprečno (Koroška 27, 0 ‰, Štajerska 19, 6 ‰).

Tako smo ugotovili, da kljub dejstvu, da se t. i. vzorci rodnostnega vedenja spreminjajo, ohranjajo nekateri njegovi elementi regionalne značilnosti. V obravnavanem obdobju se to nesporno kaže v povezavi med deležem zunajzakonskih rojstev in ravno zunajzakonske mladostniške rodnosti.

Sklep

Analiza demografskih trendov mladostniške rodnosti na Slovenskem je pokazala, da je bila njena raven vse od začetka do srede 20. stoletja verjetno nespremenjena. Naglo se

je začela zviševati šele sredi 60. let in dosegla najvišje vrednosti v 70. in začetku 80. let 20. stoletja. Po letu 1981 se je raven mladostniške rodnoti naglo zniževala. Konec 80. let je bila njena raven že enaka tisti spred petdesetih let oziroma z začetka 20. stoletja. V zadnjih štiridesetih letih se je rodnotno vedenje mladostnic spreminjalo skupaj z rodnotnim vedenjem starejših žensk, ki so gotovo povezane s pojavom novih oblik družinskega življenja in norm o spolnosti in partnerski zvezi. Te spremembe se nedvomno kažejo tudi v povišanem deležu zunajzakonskih rojstev. Do srede 70. let se je še 90 % otrok rodilo poročenim parom, odtlej pa opažamo izrazit upad poročenosti in porast priznanj očetovstva (Novak idr. 1998). Iz tega sledi, da je mladostniško rodnoto treba nujno preučevati povezano s spremembami norm in vrednot, ki se nanašajo na spolno in družinsko življenje.

Analiza je nadalje pokazala, da so bile deželne razlike v ravni mladostniške rodnoti vseskozi značilno povezane z velikostjo deleža zunajzakonskih rojstev, v obojem pa so se zrcalili socio-ekonomski dejavniki, ki so lajšali ali omejevali sklepanje zakonske zveze. Naši izsledki potrjujejo kontinuiteto regionalnih vzorcev zunajzakonske in mladostniške rodnoti na Slovenskem. Pri tem pa smo domnevali, da so se vzroki zanjo vendarle spremenili. V drugi polovici 19. stoletja in prvi polovici 20. stoletja je bila starost nevest ob prvi poroki še značilno povezana z deležem zunajzakonskih rojstev in ravnijo zunajzakonske mladostniške rodnoti. Za drugo polovico 20. stoletja (med letoma 1960 in 1981) pa to ne velja več. Zadnja ugotovitev kaže, da bo treba raziskati še druge razloge, ki bi pojasnili kontinuiteto regionalnih razlik v vzorcih mladostniške rodnoti.

Literatura

Anderson, B. A.

1986 Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Europe. V: *The decline of fertility in Europe* (ur. A. Coale in S. Watkins). Princeton, New Jersey, 293–213.

Andolšek, L., T. Blejcek in M. Kožuh

1989 Perinatalno varstvo, *Medicinski razgledi* 28, št. 1: 57–72.

Cadwell, J. C., B. Cadwell in P. Cadwell

1987 Anthropology and demography. The mutual reinforcement of speculation and research, *Current Anthropology* 28: 25–34.

GDZS

1970 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 92–185.

Greenhalgh, S.

1990 Toward a political economy of fertility. Anthropological contributions, *Population and development review* 16, 1: 85–165.

Greenhalgh, S.

1995 Anthropology theorizes reproduction. Integrating practice, political economic, and feminist perspectives. V: *Situating Fertility. Anthropology and demographic inquiry* (ur. S. Greenhalgh). Cambridge, 3–28.

Hammel, E. A.

1990 A theory of culture for demography, *Population and development review* 16, 3: 445–485.

Hansen, H. O.

1979 From natural to controlled fertility. Greenland c. 1851–1975. V: *Natural fertility. Paterns and determinants of natural fertility: Proceedings of seminar on natural fertility* (ur. H. Leridon in J. Menken). Liege, 495–547.

Lesthaeghe, R. in J. Surky

1988 Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change, *Population and Development Review* 14, 1: 1–45.

Josipovič, D.

2002 *Geografske značilnosti rodnosti v izbranih območjih Slovenije (Magistrsko delo)*. Ljubljana.

Juraschek, F.

1883 Die unehelichen Geburten in Oesterreich seit dem Jahre 1830. V: *Statistische Monatschrift* 9, Wien, 5–82.

Kertzer, D.

1995 Political-economic and cultural explanations of demographic behavior. V: *Situating Fertility. Anthropology and demographic inquiry* (ur. S. Greenhalgh). Cambridge, 29–52.

Kitz, V.

1885 Die Geburten in Oesterreich während der letzten fünf Jahre und das Verhältniss zur gebärfähigen weiblichen Bevölkerung. V: *Statistische Monatschrift* 10, 188–198. Wien.

Kožuh Novak, M. idr.

1998 *Rodnostno vedenje Slovencev. Nacionalno poročilo*. Ljubljana.

Lawson, A. in D. L. Rhode (ur.)

1993 *The politics of pregnancy. Adolescent sexuality and public policy*. New Haven in London.

Luker, K.

1996 *Dubious conceptions. The politics of teenage pregnancy*. Cambridge, Mass., in London.

Mitterauer, M.

1986 *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt am Main.

Pirc, B. in I. Pirc

1937 *Zdravje v Sloveniji. Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935. 1. knjiga*. Ljubljana.

Presl, [? b. n.]

1900 Die weibliche Bevölkerung in Österreich und deren Fruchtbarkeitsziffer. V: *Statistische Monatschrift*, Wien, 499–541.

Ravnik, M.

1996 *Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana.

Ramšak, M.

1999 *Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji. Na primeru koroških Slovencev (Doktorska naloga)*. Ljubljana.

Rožman, I.

2001 *Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne (Doktorska disertacija)*. Ljubljana.

Šircelj, M.

1991 *Determinante rodnosti v Sloveniji (Doktorska disertacija)*. Ljubljana.

Vilfan, S.

1996 (1961) *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana.

Vinovskis, A. M.

1981 An «epidemic» of adolescent pregnancy? Some historical considerations, *Journal of family history* 6: 205–230.

Vogelnik D.

1965 Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih 200 let z jugoslovanske in evropske perspektive, *Ekonomski zbornik* 7: 218–341.

1982 Slovenski demografski trenutek 1750–2000, *Ekonomska revija* 3–4: 541–602.

Wrigley E. A. in R. S. Schofield

1997 *The Population History of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge.

Zalokar, A.

1918 *O ljudskem zdravju*. Ljubljana.

Zwiedineck-Suedenhorst, v. O.

1895 Die Illegitimität in Steiermark. V: *Statistische Monatschrift* 21, Wien, 12–181.

Zwitter F.

1936 *Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana.

Viri

Österreichische Statistik, 93 Bände, za leta 1880 do 1910, Wien 1882–1910.

Österreichische Statistik. Neue Folge, 16 Bände, za leta 1910 do 1918, Wien 1912–1918.

Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Alter und Stand. Band I, II, V/3. (Za štetje 1880)

Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Alter und Stand. Band XXXII. (Za štetje 1890)

Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Alter und Stand. Band LXIII, LXIV, LXV. (Za štetje 1900)

Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Alter und Stand. Band 1–4. (Za štetje 1910)

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1881–1882. Band V/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1883. Band VIII/2.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1884. Band XII/2.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1885. Band XIII/4.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1886. Band XVIII/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1887. Band XXI/3.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1888. Band XXV/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1889. Band XXVIII/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1890. Band XXXI/3.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1891. Band XXXVII/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1892. Band XXXVIII/3.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1893 und 1894. Band XLVI/2.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1895. Band XLIX/2.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1896. Band LII/2.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1897. Band LIV/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1898. Band LV/3.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1899. Band LXII/3.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1900. Band LXVII/1.

Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1901. Band LXXII/1.

- Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1902.* Band LXXIII/3.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1903. Band LXXIX/1.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1904. Band LXXXIV/1.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1905. Band LXXXIV/3.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1906. Band LXXXVI/1.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1907. Band LXXXVIII/1.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1908 in 1909. Band LXXXVIII/3.
Bewegung der Bevölkerung Österreichs im Jahre 1910. Band XCII/1.

Summary

Demographic Trends in Slovenia in Relation to Unwed Teenage Pregnancy between 1900 and 1998

Research results of social sciences (comp. Lawson and Rhode 1993) have indicated that in the first half of the 20th century teenage pregnancy had not yet been perceived as a social problem. Teenage mothers were viewed as problematical only if they had children out of wedlock. Teenage pregnancy rate in the second half of the 20th century was related to an altered perception of sexual norms, partnership, family and adolescence. It was because of these factors that the percentage of children born to unwed teenage mothers increased, which presented an economic burden for the state. The teenage birthrate, however, was still in direct proportion to unwed teenage motherhood. In order to understand the unwed teenage birthrate in the present it is therefore necessary to analyze its social and historic background. This led to a historic and demographic research of unwed teenage pregnancy in Slovenia, the results of which will form a basis for future research of causes for unwed teenage birthrate in Slovenia.

The research was based on Zwitter's hypothesis that the demography of different provinces in Austria-Hungary (Koroška, Štajerska, Kranjska, Goriška, Gradiščansko and Istria) differed from province to province. This hypothesis was supplemented by two additional questions: a) Is there a relation between the percentage of births of illegitimate children and teenage pregnancy rate, and b) Is one of its characteristics also temporal and/or regional continuity.

An analysis of demographic trends of teenage fertility rate in Slovenia revealed that it was more or less the same throughout the first half of the 20th century. It started to rise in mid-sixties, reached its peak in the 1970's and at the beginning of the 1980's, and started to decline rapidly after 1981. At the end of the 1980's it was the same as at the beginning of the 20th century. It is possible to conclude that after 1980 the fertility behavior of teenage girls started to change. In the course of the last four decades of the 20th century the trends in teenage fertility changed alongside with fertility trends of other women, which is certainly related to new patterns in family life, sexuality and partnership norms. These changes are also reflected in the rise of illegitimate birthrate. While until mid-1970's as many as 90% of children were born in wedlock there was a marked decline of marriages and the rise of patternity acknowledgement rate after that (Novak et al. 1998). Teenage fertility rate is therefore closely related to the changes in norms and social values of sexuality and family life.

The findings of our analysis show that regional differences in teenage motherhood have always been closely linked to the number of illegitimate births. There is a continuity of regional patterns in the rate of unwed teenage motherhood and teenage motherhood in Slovenia; it was only the reasons for it that have changed. While the age of first-marriage brides was significantly connected to the percentage of illegitimate births and the unwed teenage birthrate in the second half of the 19th and in the first half of the 20th centuries this is no longer true of the period between 1960 and 1981. It is therefore necessary to search for the reasons for the continuity of regional differences in teenage fertility patterns.

Martina Piko - Rustia

»Zgodbe« za etnologijo in zgodovino.
 Življenjepisi koroških Slovencev

Autorica v članku razpravlja o preobratu zgodovinskih teorij v smer narativnosti in o pomenski širitvi pojma zgodovina v smer vsakdanje zgodovine. Med zgodovino in etnologijo je danes mnogo skupnih raziskovalnih področij, kvalitativne raziskave pa so se uveljavile v obeh vedah. Ob primeru zbirke Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev autorica razpravlja o uporabnosti autobiografske metode v zgodovini in etnologiji.

*The author discusses the shift in focus of historiographic methods toward autobiographic narrations and the history of everyday life. Contemporary history and ethnology share many common research areas. Using the **Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev** (This Is How We Used to Live – Autobiographies of Carinthian Slovenes) series of publications as an example the author examines the applicability of the autobiographic method in history and in ethnology.*

Uvod

Preobrat v smer sodobne zgodovinske teorije, ki je »retoriko« odkrila kot način mišljenja, se je v avstrijskem prostoru začel pred dvajsetimi leti, medtem ko so pred tem pripovedovanje kot obliko in vsebino zgodovinske zavesti dolgo intenzivno odklanjali. Nov način razmišljanja sega na več ravni, splošno pa je zanj značilno, da so v žarišče pozornosti prišla osebna doživljanja in dejanja namesto prejšnjih splošnih ugotovitev, prav tako je danes v ospredju »zgodovina malih ljudi« v nasprotju z zgodovino vladajočih, navsezadnje pa je zgodovinopisje odkrilo tudi vsakdanje življenje, s tem pa se je bistveno razširil kanon zgodovinskih tem.

Posamezni zgodovinarji ugotavljajo, da je sodobna zgodovina bolj podobna literaturi kot znanosti. Objektivnost ni več pomembna, ker ni več »zgodovinskih objektov«. Na mesto objektivnosti je stopilo moralno vrednotenje družbenega razvoja, kar tudi pomeni, da je znanost postala sredstvo za izvajanje moči, vendar ne več za vladajoče, temveč za nižje socialne plasti, manjšine, za družbene izobčence; pravilneje bi lahko ugotovili, da

je sredstvo za »emancipacijo«, npr. življenjske zgodbe kmetov, delavcev, obrtnikov, pripadnikov etničnih in drugih manjšinskih skupnosti, prostitutk, narkomanov idr.¹

Razprava o pomenu retorike in narativnosti v zgodovinskih vedah odpira nova vprašanja tudi za etnologijo, za katero so osebna pričevanja pomemben znanstveni vir. Nehote smo se zgodovinarji in etnologi znašli na skupnem področju t. i. vsakdanje zgodovine oz. kulture vsakdanjosti, pri čemer ne moremo govoriti o skupnem pogledu na to vprašanje, ne med zgodovinarji, ne med etnologi. Posamezni zgodovinarji raziskovalno področje vsakdanje zgodovine ne sprejemajo kot resne znanosti (v nemškem prostoru jo označujejo s »*fröhliche Wissenschaft*«, torej »vesela« znanost), prav tako pa tudi nekateri etnologi z nerazumevanjem spremljajo nov razvoj v zgodovinskih vedah, pa tudi v svoji vedi.

Za razvoj znanstvenih disciplin danes na splošno ugotavljajo, da se nahajajo v t. i. »postmoderni«, za katero je značilno soobstajanje velikega števila teorij, metod, modelov, spoznanj, analiz. Za sodoben razvoj znanstvenih disciplin ugotavljajo – poleg pluralizma mnenj – tudi druge splošne značilnosti, kot so zahteva po interdisciplinarnih in interkulturnih projektih, raziskovanje skupinskih regionalnih identitet (namesto nacionalnih) in t. i. »multiplih identitet« posameznika, pomensko širitev pojma kultura (kultura ni več področje elit), obsežnejšo uporabo kvalitativnih metod namesto kvantitativnih, mikroraziskave namesto makroraziskav, pomanjkanje teoretičnih diskusij, večanje pomena retorike in intuitivnega dojemanja raziskovalcev (»branje med vrsticami«), vključevanje refleksije raziskovalčeve avtobiografije, možnost »moralnega« vrednotenja namesto objektivnosti in končno, vendar ne najmanj pomembno zahtevo po aplikativnosti – navadno kot pogoj financirjev.² Seveda so to le ugotovitve bistvenih značilnosti novega razvoja, nikakor to ni »program« t. i. postmoderne, za katero je značilno tudi nadaljevanje tradicionalnih raziskovalnih modelov, ki z novimi soobstajajo.³

Znanost se je danes odprla družbi, s tem se je njeno raziskovalno področje razširilo, izziv in zahteve za raziskovalce pa so se temu ustrezno povečale. V družbenih vedah je pogled uperjen v vse segmente družbe, v višje in nižje plasti, v obrobne skupine in v vse segmente vsakdanjega življenja. Odprtost družbi znanosti omogoča komunikacijo z njo, po drugi strani pa družba in financerji pričakujejo tudi ugotovitve in hitre izsledke, ki so uporabni za družbo. Pričakovanja so na obeh straneh: raziskovalec pričakuje razširitev svojih znanstvenih spoznanj, družba pričakuje objave tistih spoznanj, ki jih je dala na razpolago znanosti.

Če se vrnemo k raziskovalnemu področju t. i. vsakdanjega življenja oz. zapisovanja življenjskih zgodb kot metode za pridobivanje znanstvenih podatkov, vidimo, da je

¹ Na celovski univerzi je v poletnem semestru 2003 potekal seminar z naslovom »Pripovedovana kultura. Zgodovina kot konstrukt«, katerega glavno težišče je bila razprava o funkciji retorike in narativnosti v razmerju s kognitivno racionalnim v zgodovinskih vedah.

² Ernst Rössler znanost v t. i. postmoderni označuje kot »post-academic-science«, za katero da je značilna predvsem odvisnost od gospodarskih interesov, pričakovanj družbe in različnih modnih tokov, medtem ko znanja v smislu preučevanja in refleksije danes navadno ne zahtevajo ne financerji in ne družba. Ugotavlja tudi, da bo znanost v bodoče še bolj prisiljena h komunikaciji z družbo, izziv znanstvenikov pa bo v tem, da si bodo – kljub marketinškim pritiskom, v katerih ne bo mogoče ohraniti avtonomije t. i. akademske znanosti – vseeno prizadevali za zanesljive znanstvene ugotovitve. Gl. E. Rössler, *Das Ende der großen Erzählung. Von akademischer zu postakademischer Wissenschaft v: Wertorientierte Wissenschaft. Perspektiven für eine Erneuerung der Aufklärung* (ur. H.-J. Fischbeck in J. C. Schmidt). Berlin 2002, 93–106.

³ J. Grabmayer, *Erzählte Geschichte. Geschichte als Konstrukt*. Doktorandenkolleg, Universität Klagenfurt, SS 2003. Zapiski in komentar M. Piko-Rustia.

prav s tem raziskovalnim področjem povezanih mnogo pričakovanih s strani uporabnikov (družbe) na eni strani in s strani raziskovalcev na drugi strani: ljudje, katerih življenjske zgodbe zapisujemo, pričakujejo, da bodo objavljene, med raziskovalci se govori o novih spoznanjih in o možnosti pisanja »nove« zgodovine – t. i. »zgodovine od spodaj«. Življenjske zgodbe naj bi bile, kot ugotavlja Mojca Ramšak, pravi zaklad za strokovnjake (etnologe, zgodovinarje, sociologe, psihologe) in tudi ljubitelje, bolj kot vsi analitični modeli naj bi razkrivale modele sorodstva, načine odločanja, kulturne simbole, sisteme obligacij in prava, ciklično urejenost gospodinjstva, ekonomsko in socialno prilagajanje na okolje, značilnost življenjskih obdobj, pogled na svet, vrednote in norme.⁴

Na Koroškem od leta 1993 izhaja zbirka *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev*, v kateri je do leta 2003 izšlo enajst knjig. Zbirka je nedvomno izjemen pojav – rekla bi celo svojevrsten fenomen. Gradivo je mnogostransko: objavljene biografije so dovršeni opisi (deskriptivni, narativni, analitični), so fragmenti, so literatura, so sporočila, so »duhovne« oporoke. In življenjske zgodbe so uporabne za družbo, za bralce.

Kaj pa za raziskovalce? Ali lahko govorimo o »dragocenem znanstvenem« gradivu za interdisciplinarne raziskave? Na vprašanje lahko odgovorimo z znanstveno analizo, ki je za raziskovalce predvsem izziv. Splošnih navodil za analizo tega gradiva ni – analitičnih razprav in rezultatov bo toliko kolikor raziskovalcev, ki se bodo spoprijeli z gradivom.

V pričujočem prispevku se bom dotaknila vprašanja, kaj lahko iz objavljenega gradiva črpajo etnologi in zgodovinarji. Obe vedi si delita raziskovalno področje t. i. »vsakdanjega življenja«, za obe vedi pa velja, da se ob klasičnih raziskovalnih postopkih pojavljajo zahteve po novih metodoloških in analitičnih modelih in vprašanje o njihovi smiselni ali nesmiselni uporabi.

O zbirki *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev*

Leta 1993 je izšla prva etnološka knjiga življenjepisov koroških Slovencev z naslovom *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev*. Desetletje pozneje – leta 2003 – je bila meseca maja v omenjeni zbirki predstavljena enajsta knjiga in število objavljenih življenjepisov se bliža številu 150.

Izid prve knjige je spremljalo srečno naključje. Etnologinja Marija Makarovič je leta 1985 v Domu v Tinjah predavala upokojujencem, ki so tam preživljali dopustniške dni. Govorila je o etnoloških temah in o svojem delu kot etnologinja, po predavanju pa se je razvila razprava, pri kateri so udeleženci začeli pripovedovati o svojih življenjskih izkušnjah. Po predavanju, ki se je zaradi živahnega pogovora precej zavleklo, se je Marija Makarovič dogovorila, da se bo z vsakim pogovarjala o njegovem življenju. Nastala je skupina, ki je želela sodelovati: za sodelovanje je bilo pripravljenih 27 udeležencev, 16 oseb je svojo življenjsko pripoved zapisalo na podlagi pomožnega vprašalnika,⁵ enajst življenjskih zgodb je zapisala urednica zbirke, Marija Makarovič. Leta 1993 sta Krščanska kulturna zveza in Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik zbrane življenjepise izdala v prvi knjigi z naslovom *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev*.⁶

⁴ M. Ramšak, *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana 2003, 86.

⁵ Vprašalnik je objavljen v prvi knjigi.

⁶ *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev 1* (ur. M. Makarovič). Celovec in Tinje 1993.

Bralci so prvo knjigo z navdušenjem sprejeli, po nekaj mesecih je bila razprodana. Mnogi so v pripovedih prepoznali svoje izkušnje, svoje življenje: vse je bilo »preprosto« – jezik, način pripovedovanja, teme in vsebina.

Manj navdušenja je bilo med raziskovalci. Kljub nekaterim zadržkom sta Krščanska kulturna zveza in Slovenski narodopisni inštitut izdala še drugo knjigo, tudi zaradi laskavih ocen v knjižnih ocenah.⁷ Drugi knjigi je sledila tretja, tretji četrti, in zbirka *Tako smo živeli* je razvila samostojno dinamiko, ki je ni bilo moč ustaviti: do leta 2003 je vsako leto izšla po ena knjiga. Vedno več oseb se je oglasilo pri Slovenskem narodopisnem inštitutu Urban Jarnik in povedalo, čigavo življenjsko zgodbo naj bi nujno zapisali. Prihajajo tudi sinovi in hčerke, ki želijo življenjske zgodbe svojih staršev ohraniti za svoje otroke – kot duhovno dediščino.

Knjige so podobne po zgradbi in po zunanji obliki, vendar ima vsaka knjiga tudi nekaj posebnosti. Te so sad zunanjih okoliščin na eni strani – vsaka knjiga je namreč nastala iz drugačnih pobud in v drugačnih okoliščinah⁸ – na drugi strani pa so nove vidike in nova vprašanja v zapisovanje življenjskih zgodb vnesli zapisovalci – Moja Ramšak, Maja Logar, Aleksander Tolmajer, Polona Sketelj, Uši Sereinig, Micka Miškulnik, Tomaž Ogris, Janko Zerzer – ki so pomagali pri zapisovanju življenjskih zgodb. Nekateri pripovedovalci so sami prijeli za pero in zapisali svojo življenjsko pripoved, pri čemer lahko ugotovimo, da so nekateri zapisovali brez vprašalnika, druge pa je usmerjal vprašalnik. Vendar je ob vsem naštetem treba upoštevati predvsem dejstvo, da je večino zgodb zapisala urednica zbirke Marija Makarovič in ji tako oblikovala značilno vsebino in podobo, ki je bila s strani bralcev izredno dobro sprejeta in je omogočila, da zbirka tudi po deseti knjigi (toliko jih je bilo namreč prvotno v načrtu) ni usahnila, celo nasprotno, gradiva je tudi za dvanajsto in trinajsto knjigo.

Življenjepisi predstavljajo posameznikovo življenje, vendar nikoli ne zajamejo vsega življenja. Iz kopice spominov se na papir izlije to, kar je pomembno za posameznika in za zapisovalca ali pa kot odgovor na vprašanja na pomožnem vprašalniku. Pri tem je treba upoštevati tudi dejstvo, da so zapisani življenjepisi nastali na osnovi dveh življenjepisov – pripovedovalčevega in zapisovalčevega. V navidezno pripovedovalčevi življenjski zgodbi se zrcalijo tudi izkušnje, vrednotenja, razmišljanja zapisovalca – seveda neposredno, prek zastavljenih vprašanj.⁹

Pridobivanje gradiva: metoda

Življenjske zgodbe zapisujejo sodelavci Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, in sicer na podlagi vprašalnika, ki je odprt, da so odmiki mogoči v vse smeri.

⁷ Knjiga ni roman ali zbirka novel. Je pa izpoved vsakega izmed sedemindvajsetih avtorjev posebej, neposredna, kdaj z okornim stavkom zapisana, kdaj pesniško, kdaj dolga, kdaj kratka, brez okraskov, kdaj boleča, da bralec otrpne, kdaj mila, kdaj topla. (Janko Svetina v Delu). Zame je delo TAKO SMO ŽIVELI najdragocenejša knjiga leta. Biti bi morala v vsaki slovenski družini ne le za okras in za knjižno omaro, temveč tudi za branje (Marija Inzko, *TSŽ 2*, Celovec 1994, uvodne besede).

⁸ Naj navedem le dva primera: tretja knjiga je posvečena Flori Rauter ob praznovanju njene življenjske stoletnice, Flora Rauter pa je prispevala obsežen, nad sto strani dolg življenjepis (*TSŽ 3*, Celovec 1995). V enajsti knjigi je objavljen obsežen opis Jelene Leiler o življenju v Blačah z naslovom »Blače so drugačne«, Milka Kriegl pa je zapisala življenjsko zgodbo očeta – kulturnega delavca na Zilji Nika Kriegla. (*TSŽ 11*, Celovec 2003).

⁹ M. Ramšak navaja, da se raziskovalčeva avtobiografija skriva v zapisanih življenjepisih in narobe – njihove biografije sodoloča njegova avtobiografija. »Gre za prepletenost zgodbe tistega, ki je v vlogi subjekta, in tistega, ki je v vlogi objekta raziskovanja.« (*Portret glasov...*), 57–58.

Vprašalnik je bil trikrat predelan in objavljen v prvi, osmi in deseti knjigi. Prva dva vprašalnika je pripravila in dopolnila Marija Makarovič, tretjega sem dopolnila podpisana s sociolingvističnimi vprašanji.

Del življenjskih zgodb so pripovedovalci zapisali sami. Nekateri so svoje življenjske izkušnje strnili v nekaj strani, druge življenjske zgodbe so dolge tudi do sto strani. Vse življenjske zgodbe so avtorizirane.

V zbirki pripoveduje starejša generacija, rojena v prvi polovici 20. stoletja. Pripovedovalci so »preprosti ljudje« (kmetje, obrtniki, gospodinje, delavci...), manj ali pa sploh ni oseb iz javnega življenja koroških Slovencev – osebe, ki so v družbi našle svoj prostor in bile potemtakem tudi upoštevane (učitelji, politični zastopniki, akademsko izobraženi...). Eden izmed vzrokov je gotovo v tem, da je v zbirki zastopana predvsem starejša generacija. Drugi vzrok lahko vidimo tudi v zahtevi, naj spregovorijo »preprosti ljudje«, ki nikoli niso bili v središču pozornosti – ta pogled je usmerjala tudi razprava o nujnosti dokumentiranja zgodovine »malih ljudi«, ki so jo sprožili raziskovalci raznih strok.

Vendar že opažamo spremembo. Leta 2002 je izdal spomine na šole svojega življenja Reginald Vospernik, upokojeni ravnatelj Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu,¹⁰ Krščanska kulturna zveza pa je spodbudila zapisovanje življenjskih zgodb koroških duhovnikov, za katere je značilno, da niso opravljali le dušnopastirskega dela, temveč so bili tudi kulturno-politično dejavni. Izšli sta dve knjigi, prva o življenju in delu župnika Tomaža Holmarja, druga o župniku Lovru Kaslju.¹¹ Njuna življenjepisa je zapisala Marija Makarovič na podlagi dosedanjih izkušenj pri zapisovanju življenjskih zgodb za zbirko *Tako smo živeli*, poleg opisa zasebnega življenja in javnega delovanja pa v omenjenih knjigah najdemo tudi obsežno dokumentacijo – razprave, pesmi itn., ki dodatno osvetljujejo pripovedovano zgodbo. Nastal je nov »model« za zapisovanje življenjskih zgodb, uporaben za dokumentacijo življenja in delovanja osebnosti, ki so (so)oblikovale javno življenje koroških Slovencev. Opažamo torej preobrat v smer zapisovanja spominov »velikih ljudi«, če obrnemo prejšnjo sintagmo o »malih ljudeh«, kar je verjetno odgovor na večletni veljavni mit, da zgodovino pišejo »mali« ljudje.

Če se vrnemo k zapisovanju življenjskih zgodb za zbirko *Tako smo živeli*, je pri metodi seveda ključno vprašanje, kdo zapisuje življenjepise: pripovedovalec sam, strokovnjak, študent, aktivni Slovenec na podeželju. Vsakdo pri zapisovanju nastopa kot strokovnjak, ki zastopa svojo znanstveno disciplino (etnologijo, sociologijo, sociolingvistiko, zgodovino itn.) ali pa je pripadnik določene poklicne skupnosti, hkrati zapisovalca pri vprašanih vodijo življenjske izkušnje, pridobljene iz zunanjih okoliščin (domači kraj, narodna skupnost, država itn.), in življenjske izkušnje iz zasebnega življenja (družina, sorodstvo, partnerstvo itn.). Biografijo raziskovalca lahko razumemo le na podlagi prepletenosti teh treh omenjenih dejavnikov – prav tako pripovedovalčevo zgodbo usmerjajo omenjeni trije dejavniki. Komunikacija med obema poteka na podlagi skupnih izkušenj in popolnoma novih spoznanj, ki se prepletajo na omenjenih treh ravneh.

Vsakdo ima le eno življenjsko zgodbo, pogledov nanjo pa je nešteto. Ker so vse pripovedi avtorizirane, lahko izhajamo iz dejstva, da je vsaka napisana življenjska zgodba v obliki, v kakršni je objavljena v knjigi, tista zgodba, s katero se želi

¹⁰ R. Vospernik, *Šole mojega življenja*. Celovec 2002.

¹¹ *Tomaž Holmar* (ur. M. Makarovič). Celovec 1991; *Lovro Kaselj* (ur. M. Makarovič). Celovec 2003.

pripovedovalec predstaviti javnosti. Za analizo podatkov je ta predhodno opravljena cenzura mnenj, podatkov, doživetij itn., ki jo pripovedovalci opravijo zato, da bi se zaščitili pred javnostjo, pomemben faktor, ki raziskovalcem celo olajša analitični pristop, vendar je treba upoštevati, da se analitična raven pri vseh življenjskih zgodbah deli na dve področji: na pripovedovano in zamolčano. Obe ravni sta pomembni in povedni.

Urejanje gradiva: dosedanje analize

Spričo velikega števila objavljenih življenjskih zgodb je poskusov analize manj, kakor bi pričakovali, vendar so bili že storjeni pomembni koraki, ki odpirajo razpravo o pomenu življenjskih zgodb v znanstvenih raziskavah.

Leta 1997 je v Tinjah potekal mednarodni simpozij *Vrednotenje življenjskih zgodb*, ki sta ga pripravili Marija Makarovič, takratna vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, in Mojca Ramšak, zunanja sodelavka inštituta. Simpozij je potekal v okviru Zablatnikovega dneva 1997.¹² Namen simpozija je bil izmenjati izkušnje o metodičnih in metodoloških izhodiščih za zapisovanje in obravnavo življenjskih zgodb.

Simpozij je bil razdeljen na dva dela, metodičnega in metodološkega, kakor ju je poimenovala Mojca Ramšak. Metodični sklop je reflektiral način pridobivanja podatkov, v metodološkem delu so se referati dotikali tudi interpretacije. Na simpoziju je bila načeta vrsta pomembnih vprašanj, iz katerih bi glede interpretacije gradiva poudarila le bistvene ugotovitve.

Ker ni mogoče ločiti metode od analize, je Naško Križnar opozoril na pomemben segment naracijske kulture govornika, ki bi jo kazalo že pri pridobivanju podatkov ohraniti v čim bolj popolni, neokrnjeni obliki, kar pomeni, da bi pripovedovalcu pustili prosto pot za tvorjenje lastne zgodbe. Analiza pa bi se osredotočila na primerjavo različnih naracijskih shem, ki bi pokazale, kakšen je značilni lok naravnega toka pogovora, pri čemer ima avdiovizualno dokumentiranje še to prednost, da zajame tudi neverbalno raven.¹³

Mojca Ramšak je predstavila prvo pomembno analizo razlogov za anonimnost v seriji *Tako smo živel*, kjer je med vzroki za prikrivanje pripovedovalčeve identitete poleg osebnih razlogov omenila tudi strah pred izpostavljenostjo zaradi etnične identitete.¹⁴ Na pomemben vidik pomena objavljenih življenjepisov za pripovedovalce je opozorila Marija Makarovič.¹⁵ Objave so za pripovedovalce in svojece pomembne, o tem najbolj nazorno priča enajst knjig, pa tudi pri analizi bo treba ta vidik posebej upoštevati. Nismo še razpravljali o tem, da zbirka *Tako smo živel* verjetno ne bi bila zaživela, če bi bili pri zbiranju gradiva imeli pred očmi končno analizo in bi življenjepise pridobivali izključno za znanstveno gradivo. Tako pa smo v nasprotnem položaju: zbirka je zaživela, vprašanje pa je, kako naj ravnamo s pridobljenim gradivom.

¹² Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik vsako leto prireja t. i. Zablatnikov dan v spomin dr. Pavletu Zablatniku, pobudniku etnološke dejavnosti pri Krščanski kulturni zvezi in ustanovitelju Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik.

¹³ N. Križnar, Govoreče glave, v: *Vrednotenje življenjskih pričevanj* (ur. M. Makarovič in M. Ramšak). Pisa in Klagenfurt/Celovec 1997 (Studi Slavi/ Dipartimento di linguistica universita degli studi di Pisa, No 8), 32–51.

¹⁴ M. Ramšak, »Ne zapišite mojega imena, prosim!«, v: *Vrednotenje življenjskih pričevanj...*, 130–148.

¹⁵ M. Makarovič, O pomenu objavljenih življenjepisov za njihove avtorje, v: *Vrednotenje življenjskih pričevanj...*, 197–233.

Leta 1997 je Teodor Domej v prispevku o narodni identiteti upošteval tudi pričevanja v petih knjigah *Tako smo živeli*.¹⁶ Ugotovil je, da na vprašanje odnosa do slovenstva, v katerem naj bi pripovedovalci spregovorili o težavah, bojih, razočaranjih, upanju in morebitnem ponosu, da so Slovenec, Slovenka, najbolj govori molk oziroma redkobesednost. »Svojevrstna zgovornost molka mogoče utegne koga presenetiti, potrjuje pa slutnjo, da skoraj nihče ne govori ali piše o svoji identiteti sam od sebe, rad in prostovoljno. Kot da bi čutil, da to spada v intimno področje vsakega posameznika.«¹⁷ Objavljeno gradivo je zanj torej izpovedno na dveh ravneh, v prisotnosti in odsotnosti odgovorov, s čimer je opozoril na pomemben faktor interpretacije molka.

Življenjske zgodbe v etnoloških raziskavah

Pomemben korak za analizo življenjskih zgodb v etnoloških raziskavah je storila Mojca Ramšak v disertaciji leta 2000, v kateri je predstavila bistvena vprašanja v zvezi s pridobivanjem in interpretacijo življenjepisov.¹⁸ Razgrnila je pregled razvoja »ustne zgodovine«, predstavila metode pridobivanja gradiva in kritike virov, posebno poglavje pa je namenila vprašanju etike, ki je pri zapisovanju življenjskih zgodb eno ključnih vprašanj, saj z »neodgovornim« ravnanjem s pridobljenimi podatki človeku škodimo. Splošno bi lahko ugotovili, da »znanstvena etika« obstaja in da ni klonila marketinškemu pritiskom po senzacionalnih zgodbah.

V disertaciji je tudi pregleden razvoj ustne zgodovine po svetu in v slovenskem prostoru, v katerem je zbirka *Tako smo živeli* izjemen pojav, ne le po številu zgodb, temveč tudi po sistematični strukturiranosti, ki že omogoča primerjalno analizo. Mojca Ramšak opozarja, da je pri analizi pripovedovanih zgodb treba ločiti dve stopnji, in sicer »analizo življenjske zgodbe (genetično analizo), katere namen je rekonstrukcija pomena izkušenj v tistem času, ko so se zgodile, ter analizo pripovedovane življenjske zgodbe, katere namen je rekonstrukcija sedanjih pomenov in izkušenj in rekonstrukcija časovne urejenosti življenjske zgodbe v času pripovedovanja in pisanja (tematska področna analiza).«¹⁹

Pri analizi petih knjig zbirke je Mojca Ramšak življenjepisno gradivo uporabljala kot primarni vir,²⁰ literaturo pa je uporabila v podporo temu gradivu, pri tem pa ugotavlja, da je za ta postopek pomembna ustrezna kritika virov. Za predmet analize je določila najpogostejše tematske sklope, ki so jih narekovale pripovedi, tj. delo, spoznavanje in zakon, otroci, vzgoja otrok, prosti čas, in razčlenila »najbolj reprezentativne (tipične) in hkrati najbolj relevantne odlomke, ki so odsevali tudi skrajne življenjske izkušnje, ne le vsakdanjih.«²¹

Ramšakova je predstavila enega mogočih interpretacijskih modelov, v katerem so ustni viri glavni nosilci informacij, pisni in drugi viri pa ustne vire dopolnjujejo, potrjujejo ali ovržejo. V obsežni razpravi Mojce Ramšak pa so bili življenjepisi v zbirki *Tako smo živeli* priznani za znanstveni vir, kar je novo izhodišče za znanstveno razpravo.

¹⁶ T. Domej, Rož, Podjuna, Zilja... moja domovina, narod moj trpin? *Traditiones* 26, 1997: 283-296.

¹⁷ Nav. delo, 291.

¹⁸ Disertacija je bila leta 2003 objavljena v knjižni obliki: M. Ramšak, *Portret glasov*. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru Koroških Slovencev. Ljubljana 2003.

¹⁹ Nav. delo, 58–61.

²⁰ Navadno življenjepise uporabljamo kot sekundarni vir, kot dopolnilo pisnim in drugim virom.

²¹ M. Ramšak, *Portret glasov...*, 15.

Življenjske zgodbe v zgodovinskih raziskavah

Za slovensko zgodovinopisje na Koroškem so zanimivi predvsem spomini na izbrane zgodovinske teme, npr. pregon slovenskih družin v nemška taborišča in upor.²²

V zbirki *Tako smo živeli* so dobili zgodovinarji nenadoma navidez »banalne« ​​zgodbe o delu, o jedi, o praznovanju, o rojstvu, o smrti itn. To so povsem navadne zgodbe, iz katerih so v posamičnih primerih opazni nenavadni dogodki. Posebni dogodki v življenju posameznikov niso nujno bili »veliki« ​​zgodovinski dogodki, kajti vsak pripovedovalec ima v svojem življenju svoj »veledogodek«, ki ga je v razvoju lastne osebnosti najbolj oblikoval. Ta doživetja so zelo subjektivna, pri čemer lahko ugotovimo, da je večina pripovedovalcev vojni čas (prvo in drugo svetovno vojno) občutila kot izjemno stanje, kot »posebej težek čas«. Veliko pripovedovalcev šolsko dobo povezuje s prepovedjo uporabe slovenskega jezika, zato pripovedovalci posebej omenjajo in razlagajo tudi čas šolanja. Za ženske sta središčni temi rojstvo in vzgoja otrok. Velike spremembe v življenju posameznikov so nastale tudi ob nenadni zgubi svojcev ali za pripovedovalce pomembnih oseb. Smrt ni stranska tema, lahko postane celo osrednja tema pripovedovalčeve zgodbe.

Za zgodovinarje je zanimivo vprašanje, v kolikšni meri velike ali manjše zgodovinske premene vplivajo na življenje posameznika, kakšen pomen jim posamezniki odmerijo v svojem življenju. Odsotnost zgodovinskih tem v življenjskih zgodbah je lahko tudi zgovoren molk.

Vendar na vprašanje, kaj lahko iz gradiva črpajo zgodovinarji, lahko odgovorimo le, če opredelimo pojem in predmet zgodovine. Če zgodovino razumemo v razširjenem pomenu, ki vključuje tudi zgodovino vsakdanjosti, med etnologijo in zgodovino ni več ločnic: vse gradivo je uporabno za obe vedi.

Pot do zaželenega gradiva: indeks

Če pregledamo stvarno kazalo k desetim knjigam v zbirki *Tako smo živeli*,²³ ugotovimo, da zbirka vsebuje predvsem teme, ki so predmet etnologije, zgodovine, sociolingvistike in psihologije.

V zbirki so na prvem mestu etnološke teme, saj je bil izhodišče za zapisovanje življenjskih zgodb etnološki vprašalnik. Teme, zanimive za zgodovino, lahko uvrstimo v osnovni skupini, v prvi so spomini na pomembne zgodovinske dogodke, v drugi so podatki o vsakdanjem življenju (t. i. zgodovina vsakdanjika).

Najširši prostor zavzemajo, kot že omenjeno, spomini na t. i. vsakdanje življenje, torej tisto raziskovalno področje, ki si ga delita etnologija in sodobno zgodovinopisje. V zbirki *Tako smo živeli* je to področje tako široko, da ga ni mogoče predstaviti, saj so pripovedovalci odprli vse vidike življenja od rojstva do smrti, od zasebnega (družinskega) do javnega življenja, od dela do preživljanja prostega časa, od zakonskega življenja do

²² M. Messner, A. Pittler in H. Verdel, *Spurensuche. Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen*. Wien 1990; [prevod] *Po sledovih. Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945* (prevedli M. Domej in V. Obid). Celovec: Slovenska prosvetna zveza 1991; G. K. Prušnik, *Gamst na plazu*. Ljubljana 1958, 1974; A. Kokot, *Ko zori spomin*. Celovec 1996; L. Kolenik, *Mali ljudje na veliki poti. Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem*. Celovec 1997.

²³ Geselnik k desetim knjigam v zbirki *Tako smo živeli* je pripravila Mojca Ramšak. Obsega stvarno kazalo, imensko kazalo, kazalo krajevnih, hišnih in osebnih imen. Geselnik, ki ga hrani Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, bo predvidoma izšel v posebni priročni knjigi.

usode nezakonskih otrok, od šolanja do poklicnega (kmečkega) življenja, od hrane do načina bivanja, od verskega življenja do šeg in navad, od društvene dejavnosti do ohranjanja slovenščine v družini itn.

Spomini na pomembne zgodovinske dogodke v zbirki niso posebej dokumentirani, pojavljajo pa se v posamičnih življenjskih pričevanjih. Tako lahko ugotovimo, kakšen pomen jim pripovedovalci odmerjajo v svojem življenju. Pri tem je seveda treba upoštevati tudi zapisovalca in njegov prispevek k predstavitvi posamičnih tem prek postavljenih (ali nepostavljenih) vprašanj.

Pri pregledu stvarnega kazala bodo zgodovinarji postali pozorni pri naslednjih geslih: razpad monarhije, prva svetovna vojna, italijanska fronta, srbski incidenti na Koroškem, plebiscit (nekorektnosti pri štetju, podkupovanje plebiscitnih volivcev, napadi na Slovence, odpuščanje Slovencev po plebiscitu, slovenski duhovniki po plebiscitu), druga svetovna vojna, priključitev Avstrije k Nemčiji, gestapo, mobilizacija, nacisti, arijska rasa, Hitlerjeva mladina (Hitlerjugend), Hitlerjeve obljube, uniforme, gestapovski zapor v Celovcu, sežiganje slovenskih knjig, pregon slovenskih družin v nemška taborišča, taborišče v Ebenthalu, obvezno delo (*Arbeitsdienst*), obvezne dajatve (*Pflichtabgaben*), nabavnica (*Bezugschein*), živilske karte, propagandni filmi, vaške straže (*Landwache*), Slovenci v nemški vojski, ruska fronta, rusko ujetništvo, nemški vojni ujetniki, dezertstvo, skrivanje dezertterjev, skrivanje partizanov, plenjenje partizanov, pomoč ranjenim partizanom, osvobodilna fronta, kominform, komunisti, poraz nemške vojske, vojna odškodnina, vrnitev premoženja pregnancem, vojna invalidnost, demonstracije izseljenih Slovencev v Celovcu, skrivanje podatkov o izseljencih.

Življenje pregnanih slovenskih družin v nemških taboriščih je v življenjskih zgodbah večkrat omenjeno, ob geslu »taborišče« pa najdemo naslednje podrobnejše opredelitve: delo, rojstvo, dojenčki, higiena, mrčes, hrana, paketi s hranoa obleka, osebna prtljaga, umivanje, lakota, spanje, molutev, petje, božič, pošta, pisanje pisem, zdravila, smrt, pogreb, dokumenti, fotografiranje v taborišču, beg.

Pozornost zbujejo tudi navedbe nacionalnosti, pri katerih iz navedb v kazalu ni razvidno, v kakšni zvezi so omenjene, največkrat pa vendarle v zvezi z vojnimi dogodki: Amerikanci, Angleži, Cigani, Čehi, Francozi, Hrvati, Kočevarji, Italijani, Judje, Jugoslovani, Norvežani, Madžari, Poljaki, Srbi, Rusi, Ukrajinci.

Ker so bili življenjepisi zapisani v dvojezičnem okolju – kot življenjepisi etnične manjšine – je gradivo zanimivo tudi za sociolingviste, ki jih bodo zanimala naslednja gesla: narodna zavest, asimilacija, jezik v družini, v šoli, v gostilni, v trgovini, slovenski jezik v javnosti, Nemci, Slovenci, vindišarji, nemčurji, znanje jezika, narečje, jezik v jezikovno mešanih zakonih, slovenska maša, nemška maša, pretepi med slovenskimi in nemškimi otroci, pritisk na slovenske družine itn. Psihološki vidik bi pravzaprav morali upoštevati v vseh strokah, psihologi pa bodo verjetno opazili gesla depresija, smrt, samomor, sanje, nasilje v družini, kaznovanje otrok v šoli, humor, odpuščanje pred smrtjo.

Bežen pregled stvarnega kazala k desetim knjigam v zbirki potrjuje večkrat ponovljeno trditev, da zbirka vsebuje informacije ne le za etnologe, temveč tudi za zgodovinarje, (socio)lingviste, psihologe itn. Če zgodovino razumemo v razširjenem pomenu vsakdanje zgodovine je zbirka *Tako smo živeli* za zgodovinarje enako zanimiv vir kakor za etnologe.

Ključno vprašanje pa je še zmeraj: Kako naj to gradivo uporabljamo v etnoloških in zgodovinskih razpravah?

Pot do nadaljne analize v etnoloških in zgodovinskih raziskavah: besedila

Če se od stvarnega kazala podamo k besedilom, imamo več možnosti. Iz pripovedovalčeve zgodbe lahko izluščimo posamične odstavke in jih uvrstimo v kontekst določene tematske obravnave kot dopolnitev tistih ugotovitev, ki smo jih pridobili na podlagi drugih virov. Ali pa pripovedovalčeve splošne in specifične ugotovitve vzamemo za izhodišče in jih dopolnimo s pisanimi viri; tako ustna pričevanja uporabimo kot primarne vire.²⁴ To je klasična metoda vsebinske analize, pri kateri besedilo razkosamo na dele, ki so potrebni za analizo, druge dele pa opustimo.

Daljša pot do končne analize vključuje ugotovitev o zapisovalcu (pripovedovalec sam, zapisovalec), pregled celotne zaokrožene zgodbe in mesto obravnavanega problema znotraj nje, določitev pripovednih načinov itn. Analiza poteka po segmentih, ki prikazujejo celoto besedila v procesu njegovega nastajanja. Pot je zamudna, in vprašanje je, ali je pri etnoloških in zgodovinskih raziskavah potrebna. Zato na tem mestu ne bi razpravljali o teorijah besediloslovja, tudi ne bomo podrobneje predstavljali posamičnih metod kvalitativne analize.²⁵

Za etnološke in zgodovinske raziskave je verjetno najzanimivejše vprašanje, kako je v besedilih izražen posameznikov odnos v razmerju (komunikaciji) z okoljem. Ta odnos je izražen na različne načine: v neposrednem (direktnem) govoru, v indirektni govorni obliki, v nemških in narečnih citatnih besedah, v opisih neverbalne komunikacije itn. Predstavitev teh razmerij oz. komunikacije posameznika z okoljem dopolni oz. pojasni vsebinsko predmetno analizo.

Besedila: vprašanje ubesedovanja

Življenjske zgodbe zapisujejo pripovedovalci sami ali pa jih zapišejo sodelavci Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik. Pozornost je namenjena tudi pripovedovalčevemu načinu tvorjenja zgodbe in načinu ubesedovanja, ki ga v zapisanih življenjepisih sicer ni mogoče ohraniti v avtentični obliki, vendar se zapisovalci trudijo, da s stavčnimi in besednimi navedki, z ohranjanjem pripovedovalčevega besednega reda itn. ohranijo čim več informacij o pripovedovalčevi prvotni pripovedi.²⁶ Pripovedovalci med pripovedovanjem ne opisujejo le dogodkov, temveč tudi predstavljajo komunikacije z osebami, ki so se pojavljale v posameznih okoljih; lahko bi tudi rekli, da zgodbe nastajajo na podlagi komunikacij med pripovedovalcem in osebami v posameznih okoljih (starši, učitelji, delodajalec, zdravnik itn.).

Najnazornejše način ubesedovanja predstavijo besedila sama. Izbrala sem dve, ki sta zanimivi tako iz etnološkega kot zgodovinskega zornega kota.

Prvo besedilo je zapisal Franc Rehsman iz Ledinc (roj. 1928); njegova družina je bila leta 1942 izseljena v taborišče Hagenbüchach.

²⁴ O življenjskih zgodbah kot primarnih virih je razpravljala M. Ramšak. Glej op. 18.

²⁵ G. Rosenthal, *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt/M. in New York 1995; R. Sieder, *Erzählungen analysieren. Analysen erzählen. Narrativ-biographisches Interview, Textanalyse und Falldarstellung*, v: K. R. Wernhart in W. Zips, *Ethnohistorie. Rekonstruktion und Kulturkritik. Eine Einführung*. Wien 1998; J. Fikfak, *Kvalitativno raziskovanje – nove težnje v razvoju in uporabi kvalitativnih metod: mednarodno posvetovanje – Bled, 5.–8. november 2000. Traditiones 29/2*, str. 17–21.

²⁶ Pomembno rešeto je skrben lektorski pristop – lektor lahko besedila jezikovno povsem očisti ali pa skrbno prebrira med uporabnim, manj uporabnim ali pa sploh neuporabnim gradivom. Pri zbirki *Tako smo živeli* je opravil izvrstno lektorsko delo dr. France Vrbinč.

Božič v pregnanstvu

Bili smo že več kot pol leta pregnani v taborišču Hagenbüchach. Do pozne jeseni smo morali otroci pomagati na kmetih – predvsem smo morali pobirati krompir – in tu in tam še pri preoravanju njiv, dokler ni mraz dela na polju popolnoma ustavil.

Tudi pri *kolini* sem bil zraven. To delo so tukaj opravljali nekoliko drugače. Posebno veliko mesa in *špeha* so skuhalo in napravili precej godlje, rekli so ji »Metzlsuppen«, katero sem dobil s seboj za naše v taborišču, in je bila za vse izdatna večerja.

V taborišču nas je bilo skoraj 40 otrok različne starosti. Tako se je tudi Miklavž oglasil pri nas. Triešnikov oče se je preoblekel v Miklavža, Wieserjeva fanta pa s pomočjo kožuhov v kosmatinca. Prišle so na dan vse nerodnosti, ki smo jih otroci v tej tesnobi taborišča zagrešili, in bilo je tudi dovolj vrišča, ko je eden od kosmatincev skočil na mizo. Ob koncu smo otroci dobili skledo z nekaj keksi in jabolki.

Z Miklavžem so naše misli pogosteje hitele na naše domove in na miklavževanje v adventu. Na božič smo se hoteli tudi v taborišču nekoliko pripraviti. Mama je že shranila nekaj dobrot, ki smo jih dobili od babice, strica in tete prav za te dni. Oče pa nam je, ko je hodil na delo na žago, priskrbel nekaj tankih deščic in žagic za rezlanje. Tako smo z brati lahko začeli v veži pred našo kletno sobo nekoliko brkljati. To tokrat niti našega lagerführerja ni motilo, čeprav smo naredili precej smeti. Sestra Rezika nam je prinesla predloge, in tako smo za praznike izrezljali prav čedne jaslice, pa tudi preproste vozičke in lesene traktorje in živalce za manjše otroke smo zmogli.

Sveti večer v taborišču

Na sveti večer je bila napovedana skupna večerja. V jedilnici so postavili božično drevo, in lagerführer je namesto običajnega »Wochensprucha« govoril o nemškem božiču. Nekateri otroci smo deklamirali nekaj pesmi in skupno smo zapeli »O Tannenbaum«. Za večerjo smo dobili tokrat celo »nürnberške klobase«, nekakšne pečenice in zelje, navrh pa še nekaj peciva, moški pa celo tobak.

Imeli smo občutek, da se je osebe taborišča potrudilo, da bi nam ta večer nekoliko olajšalo. Ob koncu so pevci zapeli »Nach der Heimat möchte ich wieder«, ta pesem in grenek spomin na dom je zalil oči skoraj vseh odraslih, in tako smo se tihi in potrti spravili po naših sobah. Tukaj nam je sestra Fani pripravila posebno veselje. Od ene sestre je dobila majhno smrečico, kar je bilo tudi prepovedano, jo preprosto olepšala in prižgala nekaj svečic. Jaslice pa smo že mi fantje prej naredili.

Z mislimi smo bili doma

Tako smo lahko še v družini in z najbližjimi sosedi, s Čemernjakovo mamo in očetom, *premogli* rožni venec in po tihem zapeli naše lepe, domače božične pesmi. V pogovoru in mislih pa smo bili seveda kot pretekli božič doma, ko smo z babico sedeli še vsi okrog pogrnjene javorove mize, kadili in kropili okoli hiše, hleva in skednja, in trkali na panje, da bi čebele zimo dobro prestale. Pod smrečico je bilo tedaj tudi nekaj izpolnjenih otroških želja, vsaj tople rokavice in nogavice, ki jih je mama spletla ob večerih, in še marsikaj. – Letos so bile pod drevescem le naše jaslice in srčna želja in upanje, da bi nas konec vojne spet vse združil za našo javorovo mizo.²⁷

Drugo zgodbo, spomine na šolsko dobo je zapisala Micka Miškulnik (1926) iz Št. Jakoba.

²⁷ *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev*. Klagenfurt/ Celovec 1994, 163–164.

Obdarovatelj je bil Deutscher Schulverein Südmark...

Kakor hitro se je bližal božič, je učiteljica spraševala otroke nezavednih staršev, kaj vse potrebujejo – obutev, obleko itn. Kot otrok nisem mogla razumeti, zakaj nas nič ne vpraša, saj tudi mi nismo bili bogati. Vprašala sem doma starše, in so mi povedali, da dobijo za božič to darilo samo otroci nezavednih staršev – obdarovatelj je bil namreč »Deutscher Schulverein Südmark« – in da je to podpora za okrepitev nemštva. Od takrat naprej sem vse razumela.

Na srečo sem imela starše, ki so bili zelo načitani in so mi že v ranih otroških letih razložili narodnostno vprašanje. Predvsem pa so skrbeli za to, da sem dobila veselje do branja. Prebiral sem Koroškega Slovenca, Nedeljo, Mladi Korotan, ki je bil takrat priloga Koroškega Slovenca.

V četrtem razredu smo imeli zagrizeno učiteljico H. F., ki je sovražila vse, kar je bilo slovenskega. Bila je že takrat nacistična ilegalka. Kakor vsako leto je tudi nam pripovedovala o 10. oktobru 1920, kaj se je takrat dogajalo. Rekla je, da si moramo to, kar ona pripoveduje, dobro zapomniti, ker bomo morali pisati o tem šolsko nalogo. Res je prišlo do te šolske naloge, pred tem pa je H. F. še povedala, da bodo najboljše naloge poslali Maier-Kaibitschu. Ker pa sem že od doma poznala resnico o 10. oktobru, sem napisala v šolski nalogi: »... da bomo mi vedno samo za Jugoslavijo glasovali«. Zvezke smo oddali – po nekaj dneh smo dobili popravljene šolske naloge nazaj. V moji nalogi je učiteljica prečtala besedo »vedno« in na njeno mesto zapisala »nikdar«. Začela je klicati imena tistih, ki so nalogo dobro napisali. Med tem sem bila tudi jaz. Dala nam je papir, kamor smo morali nalogo prepisati. Meni je učiteljica rekla, da moram prepisati tako, kot sem prvotno napisala »...da bomo mi vedno za Jugoslavijo glasovali«. To moje pismo je bilo z drugimi izbranimi poslano Maier-Kaibitschu. Omenim naj, da se je to dogodilo eno leto pred priključitvijo Avstrije k Nemčiji. Ta dogodek sem staršem povedala, bili so mnenja, da sem prav napisala.²⁸

Če besedili primerjamo, vidimo, da so besedila predvsem izraz pripovedovalčeve osebnosti. Pripovedovalci podajajo realne zunanje okoliščine, ki jih opisujejo kot sliko, vtisnjeno v spomin, in jo nadgrajujejo z interpretacijo doživetega, pri tem pa so lahko prizanesljivi ali neprizanesljivi, razumevajoči, borbeni itn. – odvisno od posameznikovega značaja. Zgodbe so lahko opisne, sporočilne, pristranske, nevtralne, čustvene, poetične; v nekaterih zgodbah je lahko tudi več pripovednih oblik.

Posameznikova razmerja z okoljem, ki ga obdaja, se v pričujočih dveh besedilih izražajo na več načinov. V prvem besedilu je komunikacija z nemškimi okoljem v taborišču predstavljena z nemškimi citatnimi besedami (Metzlsuppen, lagerführer, Wochenspruch,...) in z navajanjem nemških božičnih pesmi («O Tannenbaum», «Nach der Heimat möchte ich wieder»), kar še bolj poudarja avtentičnost pripovedovanega. Komunikacija med Slovenci v taborišču je potekala na skrivaj in potihem («Tako smo lahko še v družini in z najbližjimi sosedi, s Čemernjakovo mamo in očetom, *premolili* rožni venec in po tihem zapeli naše lepe, domače božične pesmi.»). Da je bila komunikacija med *lagerführerjem* in Slovenci v taborišču konfliktna, je razvidno iz opombe: »To tokrat niti našega lagerführerja ni motilo...«.

V drugem besedilu pripovedovalka Micka Miškulinik opisuje komunikacijo med učenko in učiteljico, pri čemer je učiteljica bistveno izpoved »izrekla« neverbalno («V

²⁸ Nav. delo, 126–127.

moji nalogi je učiteljica prečrtala besedo »vedno« in na njeno mesto zapisala »nikdar.«. Iz besedila je tudi razvidno, da so otroci komunicirali z dvema nasprotnojučima si okoljema – na eni strani starši, ki so razložili slovensko narodnostno vprašanje, na drugi učiteljica, nacistična ilegalka – za etnološke in zgodovinske raziskave pa je zanimivo vprašanje, kako so se otroci v teh okoliščinah naučili komunicirati oziroma kako so oblikovali svoje predstave na podlagi pridobljenih informacij.

Narativna struktura besedil je pri zapisanih besedilih drugačna kot pri govornih, kjer je več prostora za sprotne asociacije. Prednost zapisanega besedila je – tu mislim predvsem na besedila, ki so jih pripovedovalci sami zapisali – da je iz njih razvidno, kako pripovedovalec svojo zgodbo zavestno gradi, zgradi, nadgradi z interpretacijami in zaključki. Njegova zgodba ni več *poročilo*, temveč *sporočilo* za družino, za narodno skupnost itn. Pri uporabi gradiva za raziskovalne namene je torej treba upoštevati dve ravni: besedilo kot *poročilo* in besedilo kot *sporočilo*.

Posamezikova resnica: prispevek k (re)konstrukciji resnice²⁹

Če se vrnemo k drugi zgodbi, v kateri pripovedovalka Micka Miškulnik piše o dojetju šolskega vsakdanjika z otroške perspektive, lahko upravičeno vprašamo, ali se je res vse tako dogodilo, ali pa je pripovedovalka ustvarila novo, zanjo pomembno resnico in šolski vsakdanjik interpretirala z dojetjem odrasle osebe. Zgodba na vsak način izpove, kakšen obraz naj bi za pripovedovalko imela resnica.

Pripovedi seveda niso objektivne, lahko se izkažejo tudi kot neresnične, če jih primerjamo z drugimi pripovedmi ali viri. Zato je treba vprašanje objektivnosti obravnavati drugače. Ni namreč naloga raziskovalca, da se prikljubi do objektivne resnice; njegova naloga je, da pripovedi sprejme kot pripovedovalčeve resnice. Za pripovedovalce je namreč njihova resnica ravno tako resnična kot t. i. objektivna resnica, ki je konec koncev konstrukt.

Subjektivne resnice so pri opisovanju dogodkov pomemben kazalnik za nastajanje novih realnosti, ki jih pripovedovalci ustvarjajo s svojimi zgodbami. Nove resnice (in s tem nove realnosti) se npr. v družini, v narodni skupnosti pripovedujejo kot veljavne resnice, čeprav večkrat upoštevajo le pol resnice ali pa samo določene vidike gledanja na posamične dogodke. Kljub temu pa obstajajo kot zgodovinske, družinske *resnice*.

Autobiografsko metodo označujejo kot subjektivni pogled ali kot osebno interpretacijo dogodkov v nasprotju s splošno veljavnimi spoznanji. S tem je tudi določena funkcija ustnih pričevanj: potrdile ali ovrgle naj bi splošno veljavne resnice. Ker so vsa pričevanja subjektivno *resnična*, raziskovalci iz gradiva lahko črpajo predvsem informacije o tem, kako subjektivne resnice postanejo kolektivne resnice ali pa narobe – ne postanejo njihov del.

Namesto sklepa

Božič v taborišču: zgodovinarji o etnologiji ali etnologi o zgodovini

Če se vrnemo k besedilu o božiču v taborišču, bi povsem splošno lahko ugotovili, da je geslo božič tema za etnologue, geslo taborišče za zgodovinarje, geslo »božič v taborišču« pa združuje obe vеди. Zgodovinarjevo izhodišče so zunanje zgodovinske

²⁹ Glej tudi poglavje o kritiki virov v knjigi M. Ramšak, *Portret glasov...*, 97–118.

okolščine, informacija o vsakdanjem življenju, v tem primeru o praznovanju božiča v taborišču, pa razširja zgodovinski pogled. Etnolog začne pri praznovanju božiča in ga postavi v zgodovinski kontekst (vojno) – pot je torej nasprotna. Na tej poti se bosta zgodovinar in etnolog srečala, vprašanje je, ali jo bosta prehodila skupaj ali ločeno.

«Božič v taborišču» je metafora za načelno vprašanje, kako ravnati z vse močnejšo zahtevo po interdisciplinarnosti, ki odpira raziskovalna polja lastne vede tudi drugim vedam. Ali naj etnolog svoja etnološka spoznanja razširi za zgodovinsko zavest in narobe, ali naj si zgodovinar osvoji osnovna etnološka spoznanja? Ali naj raziskujeta ločeno isti predmet in spoznanja združita? Ali naj sploh delujeta ločeno? Ali je smiselno razširjati raziskovalna polja v nedogled? Ali bo razvoj šel po nasprotni poti in se bodo vede vrnile k svojim «klasičnim predmetom»? Odgovorov je več, hkrati nimamo odgovora, saj pot šele iščemo. Odgovori pa bodo najbrž mogoči šele po prehojeni poti.

V besedilu o božiču v taborišču je za zgodovinarje in etnologue nekaj stičnih točk, ena teh je vprašanje vsiljevanja nemškega božiča, torej poskusa prevzgoje praznovanih navad na eni strani in vztrajanje pri domačem načinu praznovanja na drugi strani. Zgodovinar bo vztrajanje poimenoval «upor», etnolog «moč tradicije». Najverjetneje je torej, da bosta zgodovinar in etnolog šla po vzporedni poti.

Na širitev tematskega kanona v posamičnih vedah (etnologija, zgodovina, sociologija, literarna zgodovina itn.) so tudi vplivale t. i. kulturne študije (*cultural studies*),³⁰ ki so se razvijale v anglo-ameriškem prostoru in od 60. let 20. stoletja preusmerile pogled na kulturo nižjih plasti, obrobni skupin itn. Omenjeni razvoj je odprl razpravo o pomenski širitvi pojma kultura,³¹ danes pa je njegova vsebina tako široka, da lahko trdimo, da kultura obsega prav vse. Vzporedno se je pomensko širilo disciplinirano področje etnologije, zgodovine, literarnih ved, sociologije itn.

Recepcija v nemškem prostoru je bila pozna in je opazna od 80. let 20. stoletja, v nekaterih vedah pa so začeli razpravljati o preusmeritvah na podlagi spoznanj področja kulturnih študij. Etnologi so nadomestili pojem «*Volkskunde*» (narodopisje) s pojmom «*empirische Kulturwissenschaft*» (empirična znanost o kulturi),³² socialni zgodovinarji so začeli razpravljati o svoji vedi kot «*historische Kulturwissenschaft*» (historična znanost o kulturi).³³ Avtobiografska metoda je našla svojo pot v omenjenem razvojnem toku.

V slovenskem prostoru je zbirka *Tako smo živeli* pospešila razprave o avtobiografski metodi: strokovnjaki so jo obravnavali na mednarodnem simpoziju v okviru Zablatnikovih dnevov leta 1997 v Tinjah³⁴ in na okrogli mizi o avtobiografski metodi leta 1999, ki jo je organiziral Historični seminar ZRC SAZU,³⁵ avtobiografska metoda pa se je močno razvijala v etnološki vedi.

Kako se bo avtobiografska metoda uveljavljala v etnoloških in zgodovinskih razpravah v bodoče, je odprto vprašanje. Ker pa so avtobiografije postale prava modna smer tudi

³⁰ G. Turner, *British Cultural Studies. An introduction*, New York in London 1990.

³¹ V nemškem prostoru se je uveljavil pojem «*erweiterter Kulturbegriff*».

³² H. Bausinger, *Volkskunde als empirische Kulturwissenschaft*, Velber 1987.

³³ R. Sieder, *Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? v: Geschichte und Gesellschaft* 20: 445–268.

³⁴ *Vrednotenje življenjskih pričevanj. Zablatnikov dan in mednarodni simpozij. 24.–25. 5. 1997, Tinje/Tainach*, obj. v (ur.), *Vrednotenje življenjskih pričevanj* 32–51.

³⁵ Avtobiografska metoda – pogovor o njeni uporabnosti v različnih znanstvenih disciplinah in tematskih sklopih. Okrogla miza v okviru historičnega seminarja ZRC SAZU, 10.5.1999. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 39, 1999, št. 3–4: 2–75; gl. tudi M. Ramšak, *Portret glasov...*, op. 18, 79–80.

zunaj znanstvenih raziskav, lahko pričakujemo, da bodo etnologi in zgodovinarji morali razpravljati tudi o takšnem gradivu kot viru za svoje raziskave, saj so prav tako dokument sodobnega časa. Če bo razvoj ubral to pot, se bo verjetno pojavilo tudi vprašanje, ali vede niso zašle predaleč od svojih bistvenih nalog, in oglasili se bodo raziskovalci, ki bodo zahtevali »disciplinirane« raziskave, torej raziskave v smislu tradicij posameznih disciplin.

Summary

«Stories» for Ethnology and History. Biographies of Corinthian Slovenes

The paper examines the shift in focus of historiographic methods toward personal narratives. Contemporary historians are more than ever interested not in the ruling classes but in the «history of everyday people», their experiences and actions. By having discovered everyday life history has considerably broadened its scope of research.

The discussion about the importance of rhetoric and narration in historical disciplines opens up certain questions also for ethnology which considers personal narrations an important source. Historians and ethnologists have now found common ground, the so-called everyday history, which is also termed the culture of everyday. Yet neither all historians nor all ethnologists agree on this point. There are some historians who do not view the research of everyday history as a serious scientific discipline, and in German-speaking countries some refer to it as *die fröhliche Wissenschaft* (merry science). There are also some ethnologists who do not comprehend this shift of focus in historic disciplines or in ethnology.

The article examines a series of publications titled *Tako smo živeli – Življenjepisi koroških Slovencev* (This Is How We Used to Live – Autobiographies of Carinthian Slovenes). Eleven books were published between 1993 and 2003. The series tries to answer the question about the usefulness of written autobiographies for interdisciplinary research. Despite an enviable number of published autobiographies in the *Tako so živeli* series there have been but several attempts at an analysis of these stories. An international conference titled *Vrednotenje življenjskih zgodb* (Evaluation of Life Stories) and organized by Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik (Urban Jarnik Slovene Ethnographic Institute) took place in Tainach, Austria (Tinja in Slovene) in 1997. In her 2000 doctoral thesis Mojca Ramšak analyzed life stories in ethnological research. She discussed vital questions that pertain to obtaining and interpreting autobiographic material. When analyzing ethnological themes of five books from the *Tako smo živeli* series she had used autobiographical data as a primary source for her research topic.

Historical research in Carinthia focused primarily on certain select historic themes, for instance the deportation of Slovene families to German concentration camps, or the resistance. But the question of how may historians benefit from the *Tako smo živeli* publications may be answered only by first defining historiography and its object of research. When viewed in a broader sense that includes the history of everyday life the boundaries between ethnology and history cease to exist: both disciplines can utilize the entire data material.

The author also discusses further possibilities for text analysis, maintaining that both the contents as well as the style of narration in autobiographies merit an analysis. Since a detailed narrative analysis can benefit neither ethnological nor historic research the author suggests that only certain aspects, those that complement the thematic analysis, should be considered. She uses an example of the relation (communication) between an individual and his or her environment. This relation is reflected in the text, for instance in direct or indirect manner of speaking, in cited words that may be in dialect or whose origin is German, in descriptions of nonverbal communication, etc. When writing down life stories from the *Tako smo živeli* series a researcher needs to be equally attentive to the manner in which narrators form their life stories. Just as important is their choice of words. It is true that these words cannot be preserved in their authentic form when

such life stories are put on paper, but researchers try to preserve as much information about the narrator's original narrative as possible.

The narrative structure of life stories that have been recorded on paper differs from the one in spoken narratives. Once the story has been written down it reveals how both the narrator and the recorder of the story consciously build the narrative, interpret it, and bring it to its conclusion. The narrator's life story ceases to be a *report* and becomes a *message* for his or her family or for the entire community or nation. When such data is used for scientific purposes one must consider both aspects, the text as a *report* and the text as a *message*.

In the conclusion of her paper the author discusses the ever-growing demand for interdisciplinary research. The expansion of themes in different disciplines such as ethnology, history, sociology, literary history, etc. has been very much influenced by Anglo-American *cultural studies* that since the 1960's started to focus on the culture of lower classes and marginal groups. The concept of culture has now become so broad that it encompasses practically everything; in the future we may well see the return to traditional topics of each discipline.

Naško Križnar
Filmska dejavnost dveh duhovnikov

Vinku Rozmanu

Članek je poskus analize in interpretacije ljubiteljske filmske dejavnosti kot kulturne sestavine, ki govori o kulturnem okolju, v katerem je nastajala, in je lahko pomembna za etnološko preučevanje kulture. V filmih so skriti številni podatki o ljudeh in življenju tistega časa ter o medijski kulturi avtorjev. Vsebina filmov se nanaša na slovenske delavce v Nemčiji, na slovensko manjšino na avstrijskem Koroškem in na zasebno okolje znanega koroškega Slovenca.

The paper represents an analysis and subsequent interpretation of amateur film activities. Reflecting the culture in which they had originated, these films may be highly relevant for ethnological research of culture. Aside from illustrating the media culture of their makers, amateur films contain numerous data on the people and lifestyle of a given time period. The films in question illustrate Slovene immigrants in Germany, the Slovene minority in Austrian Carinthia, and private life of a well-known Slovene from Austrian Carinthia.

Uvod

V raziskavi vizualne proizvodnje med Slovenci na avstrijskem Koroškem in njene tematizacije v okviru vizualnih raziskav v etnologiji, sem se srečal s filmskim opusom dveh duhovnikov, ki sta se v istem časovnem obdobju, v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja in ne da bi vedela drug za drugega, posvečala filmskemu snemanju kot stranski dejavnosti.

Čeprav so njune pobude, nameni in rezultati različni, ju združujejo tehnologija 8 mm filma, ljubiteljski produkcijski okvir, dokumentaristični pristop in vsebina (kultura in življenje Slovencev v Avstriji in Nemčiji).¹ V razpravi predstavljam njuno dejavnost in možne nastavke za etnološko preučevanje kulture, ki jih ta dejavnost vsebuje.

¹ Filme obeh avtorjev imenujem ljubiteljske (amaterske), ker se avtorja nista šolala za izdelavo filmov, ker jih nista snemala zaradi zaslužka in ker primernejšega izraza ne poznam.

Pri tem se ogibam razporeditvi obeh obravnavanih produkcij v sheme dosedanjih obravnjav ljubiteljske filmske dejavnosti. Njunih izdelkov ne sistematiziram po načinu proizvodnje (ljubiteljska, profesionalna), temveč po pričevalnosti o kulturi, iz katere izhajajo. Trudil sem se za izvorni pristop k obravnavi teme, ker menim, da so med okolji, kjer nastaja vizualna produkcija, precejšnje razlike, ki v veliki meri določajo položaj same vizualne produkcije, njen relativni pomen, kulturno vrednost in z vsem tem povezano terminologijo.

Kljub temu sem med preučevanjem gradiva našel številne značilnosti, ki so blizu ugotovitvam drugih raziskovalcev. Pri tem mislim predvsem na sistematiko in metodologijo Richarda Chalfena, ki je med prvimi spoznal, da sta domači film in video kulturni prvini, ki sta kulturno kodirani, t.j., določeni z okoljem, v katerem nastajata, in sta zato lahko njeni pomemben kazalnik. »Pričakujemo, da so družinski filmi (home movies) kot portreti vsakdanjega življenja izjemno bogati z etnografskimi podatki in da bi jih lahko družboslovci upoštevali kot poglede domačinov in kot konstrukcije intimnih realnosti.« (Chalfen 1987: 50)

Seveda pa nam filmi ne prinesejo vseh podatkov na dlani. Večinoma ne gre za eksplicitno dokumentirano realnost vsakdanjega življenja, temveč za posebno realnost, ki jo lahko razberemo le s pazljivim preučevanjem. »Večinsko vedenje, posvetne aktivnosti in vsakdanji dogodki niso zapisani. Ravno tako kot ne vidimo zlahka naše lastne kulture, je tudi s kamero ne moremo najti.« (Chalfen 1987: 68)

Ugotovitev mojega preučevanja ni mogoče posploševati, lahko pa jih primerjamo z ugotovitvami iz drugih podobnih primerov. Prav tako ni mogoče v celoti sprejeti posplošenih ugotovitev abstraktnega značaja od drugod in jih prenašati v raziskovanje partikularnih tem, kakršna je npr. pričujoča filmska dejavnost dveh duhovnikov. Podoben pristop k etnološkemu preučevanju je Čapova po drugih avtorjih imenovala etnografija posameznega (Čapo 2003). Pri etnoloških raziskavah bi se morali tudi sicer upirati razumevanju kulture kot homogene celote in se izogibati avtoritativnih sodb ali sodb, ki kulturnih sestavin ne razlagajo iz konteksta, v katerem živijo. To stališče nagovarja k večjemu upoštevanju pluralističnega značaja kulture oz. »kompleksnosti reprezentacijskih načinov in modelov« (Chalfen 1992: 238), kamor lahko sodi tudi filmska dejavnost.

1. Avtorja

Pavle Zablatnik² je bil rojen leta 1912 v Biljnovsu pri Bilčovsu na Koroškem. Po maturi je vstopil v bogoslovje v Celovcu in ga zaključil z novo mašo leta 1938. Upravljal je župnije Št. Lenart pri sedmih studencih, Kotmara vas, Šmarjeta pri Velikovcu, Golšovo pri Žihpoljah, Šmiklavž na Dravi in Otmanje ter pastiroval tudi v Št. Ilju ob Dravi, pri Mariji na Zilji in v Št. Janžu v Rožu, nazadnje pa v Glinjah pri Borovljah. Leta 1951 je končal univerzitetni študij z doktoratom iz filozofije na podlagi doktorske naloge o duhovni ljudski kulturi koroških Slovencev. Leta 1957 je začel poučevati slovenščino, latinščino, grščino, ruščino in stenografijo na prav takrat ustanovljeni Zvezni gimnaziji za Slovence v Celovcu. V letih 1968–1978 je bil ravnatelj te gimnazije in zaslužen za postavitve novega gimnazijskega poslopja.

Številne članke in razprave narodopisne, kulturnozgodovinske in jezikoslovne vsebine je objavljaval v vseh koroških medijih, s pisano besedo in na radiu. Umrl je leta 1993.

² Življenjepis povzeman po besedilu na zadnji platnici knjige Pavla Zablatnika, *Od zibelke do groba*, v založbi Mohorjeve, 1990.

Zablatnik v snemalski pozi, ki so jo poznali le redki prijatelji. Na sliki z Metko Končič in Cirilom Kumpom v Logarski dolini, pod slapom Rinka, leta 1977. (Digitalizacija fotografije iz foto albuma Metke Končič Stanka Drnovšek)

Zelo malo ljudi je vedelo, da je bil Zablatnik tudi navdušen filmski snemalec v letih 1975–1990. Na njegove filmske posnetke je opozorila Majda Fistrova v kratki oceni svojega urejanja njegove zapuščine leta 2002. Kolegica Martina Piko, vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, me je nato naprosila, da bi si ogledal za kakšno gradivo gre. To me je zanimalo, saj že nekaj let preučujem domače filmske in video arhive na Koroškem. Dotlej nisem slutil, da je tudi Zablatnik snemal s filmsko kamero.

Gospa Metka Končič, dolgoletna gospodinja dr. Pavla Zablatnika in oskrbnica njegove zapuščine, mi je prijazno omogočila ogled gradiva, popis in kopiranje na videokasete. Pri njej sem bil petkrat, da sem si filme ogledal in se z njo pogovarjal o njih.

Ciril Turk³ je bil rojen leta 1927 v vasi Ratje blizu Novega mesta. Po 2. svetovni vojni se je naselil na Koroškem. V Spittalu je maturiral in se vpisal na semenišče v Salzburgu. V duhovnika je bil posvečen leta 1953 v Salzburgu, novo mašo pa je pel v Šmihelu pri Pliberku. Na priporočilo Gregorija Rožmana je odšel v Nemčijo za dušnega pastirja k slovenskim delavcem, beguncem in izseljencem. Najprej je v letih 1959–1966 delal v škofijah Essen, Köln in Aachen. Ko je prišlo v Nemčijo še več delavcev iz Slovenije, se je preselil v škofijo Rottenburg-Stuttgart, kjer je deloval 27 let, do leta 1994, ko se je upokojil. Zdaj živi v Lipi na Koroškem. Julija 2003 je praznoval zlatomašniški jubilej.

³ Življenjepis povzeman po članku (Perne 2003).

Ciril Turk med snemanjem s prvo filmsko kamero Nizo. Fotografija iz knjige Slovenci na Württemberškem. Nova domovina v cerkvi (2000). (Digitalizacija fotografije Stanka Drnovšek)

Na Turkove filme me je opozoril leta 2002 Nužej Tolmajer, tajnik Krščanske kulturne zveze v Celovcu. Turk mu je izročil v hranjenje dva 8 mm filma, ki smo ju v Avdiovizualnem laboratoriju presneli na videokaseto. Pokazalo se je, da gre za dragocena dokumentarna filma o življenju slovenskih delavcev v Nemčiji in o Slovencih na Koroškem. Takoj po ogledu filmov sem avtorja zaprosil za pogovor. Po njem sem lahko bolje dojel razsežnosti in pomen Turkove filmske dejavnosti. Pred objavo pričujočega besedila sva se še enkrat sestala in Ciril Turk je pregledal rokopis in predlagal nekaj popravkov.

2. Filmske enote Pavla Zablatnika

Ohranjenih je 24 filmskih kolotov 8 mm filma, v škatlah iz trde plastike. Vsi filmi so 8 mm, barvni, nemi. Vsi so opremljeni z uvodniki in zelo dobro ohranjeni. Filmski koloti niso oštevilčeni. Na škatlah so nalepke z napisom in letnico (žal ne na vseh), enako na filmskih kolutih. Posebnega spiska ali kartoteke filmov ni.

Na omenjenih filmskih kolutih je 50 filmskih enot.⁴ Filme sem si ogledal na filmski projekciji in na videokasetah VHS.⁵ Vse enote skupaj trajajo 4 ure in 33 minut, pri čemer je bilo številne enote težko ločiti med sabo. Med njimi ni napisov ali praznega traku. Naslovi na kolutih se nanašajo na kraj, kjer so nastali, marsikatera enota pa je nastala na več krajih (npr. na potovanju) ali pa je več različnih dogodkov na isti lokaciji združenih v eno enoto. Zato sem Zablatnikovo filmsko gradivo sistematiziral po enotah, po krajih, po času nastanka in po tematiki.

2.1. Kraji

Bad Kleinkirchheim, Biljnovs, Bistrica, Brand (Lichtenstein), Gradiščansko, Celovec, Crikvenica, Čemšenik, Djekše, Dajla, Dunaj, Falkert, Glanz, Gmunden, Gnesau, Gradeneegg, Kneža, Krimmler Wasserfälle, Krk, Kromberg, Kützbühl, Leutschach, Limbarska gora, Logarska dolina, London,

⁴ Popis enot je v Prilogi na koncu besedila.

⁵ Eno kopijo hranimo v Avdiovizualnem laboratoriju ISN ZRC SAZU, drugo Arhiv dr. Pavla Zablatnika v Trnji vasi in tretjo Slovenski narodopisni inštitut Urban Jamnik v Celovcu.

Lovran, Medijske toplice, Mondsee, Moščenice, Nockalmwirt, Polling, Pertelstein, Plitvice, Ravne, Rezija, Ribnica, Salzburg, Selce, Slevškova planina, Solboth, St. Lorenzen, Südtirol, Sv. Gore zasavske, Schweiz, Škofja Loka, Št. Maver, Štriholče, Trnja vas, Vipava, Vorarlberg, Zahomec, Žvabek. Skupaj 52 lokacij.

Kraji po pokrajinah oz. državah: Koroška 17, Slovenija 11, Avstrija 11, Hrvaška 7, Italija 3, Anglija 1, Lichtenstein 1, Švica 1.

2.2. Filmske enote po letih

- 1975 – 1 (enota št. 1)
- 1976 – 2 (enoti št. 5, 42)
- 1977 – 5 (enote št. 3, 4, 27, 44, 45)
- 1978 – 9 (enote št. 2, 6, 15, 16, 35, 36, 37, 38, 43)
- 1979 – 1 (enota št. 48)
- 1980 – 1 (enota št. 49)
- 1981 – 12 (17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 25, 26, 46)
- 1982 – 2 (enoti št. 33, 34)
- 1983 – 1 (enota št. 50)
- 1984
- 1985 – 3 (enote št. 39, 40, 41)
- 1986
- 1987
- 1988
- 1989 – 4 (enote št. 29, 30, 31, 32)
- 1990 – 1 (enota št. 47)
- Neznano leto (verjetno 1976–78) – 8 (enote št. 7–14)

2.3. Filmske enote po tematiki

- Na potovanju – 16 (enote št. 3, 16, 17, 19, 21, 25, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 45, 46, 48, 50)
- Na počitnicah – 10 (enote št. 18, 23, 24, 26, 31, 38, 39, 41, 47, 49)
- Letne šege – 9 (enote št. 4, 5, 6, 9, 27, 28, 42, 43, 44)
- Na obisku – 6 (enote št. 2, 14, 15, 20, 34, 37)
- Doma – 5 (enote št. 7, 8, 10, 11, 12)
- Osebnosti – 2 (enote št. 13, 40)
- Javne prireditve – 1 (enota št. 1)
- Drugo – 1 (enota št. 22)

Letne šege:

- Enota 4 – Pustovanje, Trnja vas, 1977
- Enota 5 – Pustovanje, Trnja vas, 1976
- Enota 6 – Pustovanje za starejše, Trnja vas, 1978
- Enota 9 – Iskanje velikonočnih jajc, Zablatnikov dom, Trnja vas, 1976–78
- Enota 27 – Štehvanje, Zahomec, 1977
- Enota 28 – Štehvanje, Bistrica, 1981
- Enota 42 – Rolkanje jajc, Zablatnikov dom, Trnja vas, 1976
- Enota 43 – Velikonočni blagoslov jedi, Trnja vas, 1978
- Enota 44 – Farni praznik, Trnja vas, 1977

3. Filmske enote Cirila Turka

Na žalost mi niso bili dostopni vsi Turkovi filmi. Najprej sem si ogledal filma Slovenci na Württemberškem in Slovenska Koroška na videokaseti VHS, pozneje pa še film

Slovenski delavci v Nemčiji.⁶ Iz pogovora z avtorjem in iz pisnih virov sem lahko sklepal, da gre v Turkovem filmskem opusu za 6 enot. Vse so posnete na 88 mm film, nekatere tudi s tonskim zapisom na magnetni sledi.

1. Slovinci v Porurju. 1967, barvni, 88 mm, nemi, neznane dolžine, posnet v obdobju 1960-1965 (Glej tudi v: Slovinci na Württemberskem 2000: 176).

2. Potovanje po Avstraliji. 1976, barvni, 88 mm, zvočni, okoli 60 min.

3. Iz življenja Slovencev v Nemčiji. 1967-1980, barvni, 88 mm, zvočni, 101 min.

Opis filma:

Prvi kolut

Intervju z dr. Zdešarjem, delegatom slovenskih katoličanov v Nemčiji, Intervju s socialno delavko gospo Marijano Korber, Intervju z dr. Brankom Rozmanom, urednikom Naše luči, Slovinci na delovnih mestih, Zakaj odhod v Nemčijo, Vprašanje stanovanj, Intervju s Podjavorškovo družino v Esslingenu, Intervju z gospodinjsko pomočnico in delavcem pri Mercedesu, Intervju z zidarjem Ladom Oblakom, V najetem stanovanju, Delo duhovnikov na Württemberskem, Božje službe za rojake, Poroke, Krsti, Prvo obhajilo, Moški pevski zbor Domači zvon, Prva slovenska birma 1971, Birma v Stuttgartu s škofom Leničem 1978, Družabni večeri v Stuttgartu, Esslingenu, Oberstenfeldu in Pfullingenu, Prireditve, Romarski izlet na Hohenrechberg, Sobotna šola 1975, Materinski dan 1977.

Drugi kolut

Jesensko romanje, Vinska trgatev, Miklavževanje, Binkoštna srečanja (Kulturno družabni del, Iz Binkoštnega srečanja v Göppingenu 1973, Iz Binkoštnega srečanja v Sindelfingenu 1976, Druge točke na sporedu Binkoštnih srečanj), Zaključek (z navedenim številom udeležencev na prikazanih Binkoštnih prireditvah).

4. Slovinci na Württemberskem. Kamera in režija Ciril Turk, barvni, 88 mm, 59 min.

Opis filma:

V uvodni sekvenci je predstavljena problematika slovenskih delavcev v Nemčiji z osnovnimi podatki o njihovem številu in krajih naselitve.

V nadaljevanju vidimo slovenske delavce na delovnih mestih in slišimo njihove kratke izjave o njihovem delu in zaslužku.

Sledijo sekvence o različnih izvencerkvenih in cerkvenih dejavnostih, ki jih je pripravil Ciril Turk oz. slovenska župnija v Stuttgartu. To so: slovenska šola, glasbena šola, moški pevski zbor, materinski dan, počitniška kolonija, miklavževanje, velika noč, birma, maše, srečanje rojakov na Bodenskem jezeru, štefanovanje, tombola, binkoštna srečanja, nastop folklorne skupine.

Sledijo pogovori z delavci v njihovem družinskem okolju, ki jih vodi Ciril Turk.

Omenjeni prizori so posneti v Stuttgartu, Konstanzu, Inerkochenu, Ravensburgu, Bernau, Bitingenu in Schwiberlingenu.

V zadnji sekvenci se kot v nekakšnem vizualnem epilogu zvrstijo odlomki iz ključnih prizorov filma, kar daje zaključku monumentalen vtis.

5. Slovenska Koroška 1973-1975. Kamera in režija Ciril Turk, barvni, 88 mm, 76 min.

Opis filma:

V dolgi uvodni sekvenci avtor, ki je hkrati bralec komentarja, na kratko prikaže zgodovino koroških Slovencev od naselitve do druge svetovne vojne. Govori o germanizaciji in o plebiscitu ter o premajhnem zanimanju Jugoslavije za koroške Slovence. Uvodni komentar je ilustriran s prizori folklornega plesa, Krnskega gradu, Gosposvetskega polja, Gospe Svete, vojvodskega prestola, samostana v Vetrinju in Celovca.

Sledi prikaz koroških vasi in krajev v Zilji, Rožu in Podjuni. Tako vidimo Melviče, Šmohor, Goriče, Borlje, Bistrice ob Zilji, Gorjane nad Drevljami, Drašče, Čače, Baško jezero, Šentjakob v Rožu, Podgorje, Trebinje ob Dravi, Hodiško jezero, Škofiče, Vrbsko jezero, Kostanje, Blatograd, Djekše, Pliberk, Šmihel, Vogrče, Klopinsko jezero, Tinje, Celovec, Sele.

⁶ Kopije treh filmov na videokasetah hranijo: Ciril Turk, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik v Celovcu in Avdiovizualni laboratorij ISN ZRC SAZU, filme pa hrani avtor.

V nekaterih od teh krajev so posneti kratki pogovori ali, boljše, izjave številnih koroških ljudi od kmetov do duhovnikov in intelektualcev, večinoma iz okolja katoliške cerkve. Govorijo o položaju slovenskega jezika, šegah, o šolstvu, glasbi, kulturni in verski dejavnosti in o politiki.

Zlasti bodo ostali v spominu govorniki, kot so Anton Kuchling, Pavle Kernjak ali Joško Tischler in mnogi danes pomembni koroški Slovenci, ki so bili v času snemanja filma na začetkih svojih karier, npr. Josef Kopeinig, Jože Wakounig ali Matevž Grilec.

Na ta način film predstavi prerez tedanjega položaja slovenske manjšine na njenih številnih pomembnih življenjskih področjih.

6. 25-letnica slovenske katoliške misije v Stuttgartu, 1985, barvni, 88 mm, zvočni, neznane dolžine.

4. Filmsko ozadje obeh avtorjev

4.1. Pavle Zablatnik je okoli leta 1975 po pošti kupil filmski projektor in filmsko kamero 88 mm znamke Lancia EM – 52, f 1,6, zoom 8,5 – 42,5 mm, izdelano na Japonskem, in luč za snemanje. Obe napravi sta v dobrem stanju in še vedno brezhibno delujeta. O tem smo se prepričali, ko smo nekaj filmov zavrteli na Zablatnikovem projektorju. V kameri so še baterije, ki še vedno poganjajo motor, le stiki v ležišču za baterije so že malo oksidirani.

«Ko je kupil kamero, je natančno pregledal prospekte. In kako mora delati. In po tistem je filmal. Sam se je učil.» (Metka Končič)

Nužej Tolmajer, tajnik Krščanske kulturne zveze, eden redkih Zablatnikovih znancev, ki je vedel, da Zablatnik snema s filmsko kamero, je povedal, da se je Zablatnik o filmskem snemanju pogovarjal predvsem z inž. Kattnikom in dr. Zerzerjem, ki sta tudi bila amaterska snemalca, vendar precej bolj podkovana od njega. Ob njima pa še Marica Tišlerjeva in Reginald Vospernik (pogovor 14. 5. 2003). Inž. Kattnig se ni mogel spomniti takšnih stikov z Zablatnikom. Pravi, da ni niti vedel, da tudi Zablatnik filma (pogovor 3. 7. 2003).

Zablatnik ni hodil v kino, film ga menda ni posebno privlačil, pogosto pa je fotografiral. *«Foto kamero je imel vedno s seboj. Še zdaj ga vidim s tisto kapo, ki jo je vedno nosil, sončna očala, tiste feldnerje je dal čez očala in fotoaparata čez vrat. To je bilo značilno za Zablatnika, če je kam prišel.»* (Nužej Tolmajer)

Morda pa se je Zablatnik za filmsko snemanje navdušil še ob kakšni drugi priložnosti.

Že leta 1959 je pomagal Niku Kuretu pri snemanju filma o ziljskem štehanju v Zahomcu. Od blizu je spremljal priprave in snemanje na terenu. Med drugim je vodil tonsko snemanje štehanja iz reportažnega avta ORF in te tonske posnetke so kasneje uporabili pri ozvočenju filma.

Leta 1971 je pomagal v pripravah za film o leteči procesiji na štiri vrhove, ki sem ga snemal za Vibo film. Metka Končič nas je vodila po terenu, ko smo pripravljali snemalno knjigo, Zablatnik pa je uredil, da smo lahko nemoteno snemali polnočni prizor v cerkvi na Štalenski gori in čez dan na drugih postajah procesije.

4.2. Ciril Turk je začel razmišljati o filmskem snemanju ob svojem pastoralnem delu med slovenskimi izseljenci. Preden je kupil filmsko kamero okoli leta 1963, je fotografiral na potovanjih in prirejal predavanja z diapozitivi, npr.: Od Trsta do Trbiža, Koroška, Sveta dežela, Avstralija, Švedska.⁷ Zato mu prehod na filmsko snemanje ni delal velikih

⁷ O tem glej tudi podatke v: *Slovenci na Württemberskem* (2000: 176).

težav. Tudi Chalfen (1987: 165–166) domneva, da nove tehnologije pri amaterjih ne prinesejo drugačnih prijemov in vsebin.

»Nisem se nikjer nič učil.«

Ampak ste brali kakšno knjigo?

»Ne, čisto nič, ...«

Ampak nekdo vam je povedal vsaj nekaj?

»No, ja, to je tisto, čisto enostavno.«

Najprej je snemal s filmsko kamero znamke Nizo in magnetofonom znamke Uher. Ker se na ta način tonski posnetki niso mogli dobro uskladiti s sliko, zlasti pri govoru, je pozneje kupil kvalitetno tonsko kamero Beaulieu. Tako v filmu o Koroški kot v filmu o Slovencih na Württemberškem prepoznamo oba načina tonskega snemanja.

»Sem imel magnetofon in sem ga imel potem med filmanjem priključnega. Magnetofon Uher sem imel na rami in priključek na kamero in sem lepo filmal čisto mirno. Ko sem pa sestavljal se mi je včasih zelo posrečilo, včasih sem se pa matral.« (Ciril Turk).

5. Diskusija

5.1. Pavle Zablatnik

Po spomenu Metke Končič je bil »gospod« navdušen snemalec. Veščine snemanja se je učil sam, kar se iz posnetkov tudi vidi. Prvi so namreč precej začetniški, pa tudi pozneje je kamera zelo nemirna, zlasti, če je snemalec uporabljal teleobjektiv. Stojala ni nikdar uporabljala in ga tudi ni imel. Metka pravi, da sta na začetku zavrgla veliko posnetkov, ker so bili tehnično preslabi. *»Je prehitro slikal, je hotel prehitro vse gor vzeti!«* (Metka Končič)

Največ je snemal na izletih in potovanjih ter doma na vrtu. K njima so prihajali njuni sorodniki, znanci in prijatelji. Metka je še po Zablatnikovi smrti, do danes, ohranila tradicijo, da povabi v hišo vsakoletno mašno ekipo blagoslavljanja velikonočnih jedi v sosedstvu. Ta običaj je Zablatnik posnel leta 1978 (enota št. 43).

Z Metko sta poleti odhajala na hrvaški Jadran, v Istro, v Slovenijo in v razne zdraviliške in letoviške kraje na Koroškem in Štajerskem. Povsod je vzel kamero s sabo. V štajerske kraje je šel Zablatnik rad »sondirat« ali so tam še Slovenci. *»Sva poslušala, kaj ljudje marvnajo.«* (Metka Končič)

V zbirki so tudi filmi z izletov na Dunaj, na Gradiščansko, v London, v Švico in na južno Tirolsko. Zablatnik se je na vsako potovanje dobro pripravil. Prebral je turistične vodiče in si izpisal najzanimivejše točke. Če je želel pokazati kak kraj, je posnel najprej tablo s krajevnim napisom, šele nato panoramo kraja. *»Smo se peljali, je rekel, glej, kje bo tabla pa prej mi povej, da bom ustavil.«* (Metka Končič) Na žalost so se mu ti načrti velikokrat izjalovili, ker je krajevni napis posnel preveč od daleč ali neostro ali pa prekratko.

Zablatnik ni imel časa in potrpljenja, da bi filme montiral. Urejanje je prepustil gospodinjki Metki, ki se je priučila delu z lepilnico. Zablatnik ji je rekel, naj da filme skupaj po vsebini (Na vrtu, Gradiščansko itn.). Filmov ni montirala v pravem pomenu besede, od kadra do kadra. Zlepila je le male filmske kolute po 15 m v večje enote, včasih po vsebini, včasih po času nastanka. Izrezala je, kar je bilo slabih posnetkov. *»Sem videla, da je to katastrofa, da to se bo moralo uredit in sem potem rekla, se bom jaz spravila na to, kako se to dela in bomo to v red spravili.«* Svojo spretnost lepljenja ali »pikanja« filmov, kot je temu rekla, mi je rada pokazala ob enem od mojih obiskov.

Metka Končič v svoji kuhinji (30. 01. 2002) kaže, kako je montirala Zablatnikove filme. (Foto Naško Križnar. Digitalizacija fotografije Stanka Drnovšek)

Njena zasluga je, da so Zablatnikovi posnetki zbrani po vsebini in združeni na večjih kolutih, od 30 do 90 m. To je verjetno edinstven primer daleč naokoli, da je med gospodinjstva opravila sodilo tudi montiranje filmov. Metka sama ni imela želje, da bi snemala, razen če jo je prosil Zablatnik. V takih primerih se je izkazala kot dobra snemalka.

«Gospod je snemal, kar je njega zanimalo, je rekel, da doma lahko prikažemo, kje smo bili, no, če se je kdo zanimal. Potem smo že pokazali, ko sem vkup napikala. Potem smo pa gledali.»

Posnetke sta si ogledovala sama ali s prijatelji in sorodniki. *«Pravzaprav kar smo sami gledali. Največ sami. Ker tud cajta ni bilo. Izjema je tista družina, ki je iz Londona prišla, da je tisti Verici pokazal.»* Zablatnik si je menda večkrat zaželel gledati svoje filme, če je bil utrujen, »da si malo oddahne«, kot je rekel.

Med ogledom Zablatnikovih filmov najprej opazimo nemirno kamero, kratke in nepovezane posnetke, kar skupaj naredi vtis, kakor da snemalcu ni bilo veliko mar za komunikacijo z gledalci. A vendar se ob ogledu filmov počasi prilagodimo svojevrstni vizualni strukturi in jo začnemo prebirati, kakor sčasoma začnemo prebirati težko berljiv rokopis. Kajti treba je priznati, da je Zablatnikov filmski rokopis prepoznaven, čepravno je težko berljiv.

Vsak filmski posnetek je vizualni zapisek snemalčevega pogleda. Ne odkriva nam samo vsebine posnetka, temveč tudi odnos snemalca do te vsebine oz. njegov položaj v odnosu do dogajanja pred kamero, tako fizično kot idejno. Zdi se, da je snemalčev položaj tem lažje ugotoviti, čim manj je njegov način snemanja okužen s standardiziranim filmskim jezikom (beri: čimbolj nevešč je snemalec). Po eni strani so posnetki začetnikov v tem pogledu zelo zgovorni, saj z napakami »izdajajo« avtorjev položaj. Po drugi strani pa so zelo zagonetni, ker so nizko strukturirani, kar gledalcu onemogoča orientacijo v posnetem dogajanju.

Tudi montažno neobdelani posnetki so lahko filmsko strukturirani, če snemalec obvlada t. i. montažo v kameri, ko že med snemanjem pazi na vsebino prizorov, na ujemanje planov, smeri in nasploh na logiko dogajanja, ki ga snema. Le v nekaterih filmih pride do izraza Zablatnikov namen, da bi sistematično prikazal glavne sestavine okolja.

Tako kot za večino snemalcev začetnikov je tudi za Zablatnika značilno, da snema bolj tekoče, kadar ga vodi dinamično ali dramatično dogajanje pred kamero. Tak je npr. film *Pust v Trnji vasi* (1977, enota št. 4). Če se nič ne dogaja, pa snemalec začetnik zgubi orientacijo in z njim vred tudi gledalec.

Osnova vsake filmske strukture je kader. Žal so Zablatnikovi filmi v tej prvini precej šibki. Premalo se je posvetil oblikovanju slike v okviru in trajanju kadra. Verjetno je sprožil kamero, ne da bi prej preveril okvir slike in premikanje kamere brez snemanja. Največkrat se njegov zasuk kamere konča med gibanjem ali na nebu ali na nekem naključnem objektu. Težave je imel tudi s kompozicijo slike. Veliko posnetkov je narejenih z nagnjeno kamero. Majhne filmske kamere imajo zelo majhen in tesen okular. Sklepam, da je imel Zablatnik slab pregled nad sliko med snemanjem, zlasti če je gledal skozi okular z očali.

Gre za nekakšno divjo, »predfilmsko« vizualno percepcijo, ki veliko pove o tem, kako (lahko) začetnik dojema film oz. vizualni zapis. Zablatnik še ni prišel do faze manipuliranja s simbolno realnostjo. Ostal je v fazi zapisovanja, dokumentiranja in reproduciranja realnosti. Za avtorje domačih filmov je značilno, da dajejo prednost vsebini pred formo. »Družinski filmi poudarjajo dokumentarno vlogo, da bi izdelali kopijo družinske realnosti« (Chalfen 1987: 68).

V obdobju 15 let v Zablatnikovem načinu snemanja opazimo zelo malo napredka. Najbolj moteči so nestabilnost slike, prekratki kadri in pretirana uporaba teleobjektiva. Zadnje je bilo usodno za precej Zablatnikovih posnetkov. Kaže, da je večkrat začel snemati, ne da bi preveril, katero goriščno razdaljo ima nastavljeno na objektivu. Tako je lahko celo sekvenco snemal s teleobjektivom, ne da bi bilo potrebno in ne da bi to opazil, zaradi česar je slika pretirano tresoča. Razen tega je imela njegova kamera zelo slab teleobjektiv, ki je sliko močno omeščal. Zato bi ga moral uporabljati samo za posebne učinke. To se mu je po naključju dobro posrečilo npr. v filmu o izletu v Škofjo Loko (1977, enota št. 3), ko je posnel bližnji plan plesnega para v narodni noši.

Ob pregledovanju filmov mi je zbudila pozornost različnost filmskega »rokopisa« pri posamičnih enotah. Za prvi film, odprtje slovenske gimnazije (1975), že vemo, da ga je posnel nekdo drug, saj je tudi Zablatnik na sliki. Enako velja za posnetke, na katerih vidimo Zablatnika. Večinoma jih je posnela Metka, npr. prizor s Kuretom in Zablatnikom (1977, enota št. 13) in skupinsko slikanje v Krčanjah (1978, enota št. 37), ali naključno naprošeni snemalec, npr. skupinsko slikanje v Štriholčah, pri Kuchlingovih (1978, enota št. 37).

Na drugega avtorja lahko sklepamo npr. pri filmski enoti št. 6, Pustovanje za starejše (1978), in sicer zaradi presentljivo dobro oblikovane slike in sestave kadrov v kameri, kar sicer pogrešamo pri večini Zablatnikovih filmov. Kamera v tem filmu je umirjena, kadri v različnih planih si sledijo po logičnem zaporedju in vse je posneto v zahtevnih razmerah z umetno lučjo v farnem domu.⁸ Večino filmov pa je zagotovo posnel Zablatnik sam.

5.2. Ciril Turk

Za filme Cirila Turka je značilna urejena pripovedna struktura. Podobna je strukturi televizijske dokumentarne reportaže. Gledalcu skuša s pomočjo slike, besedila in glasbe

⁸ Tudi Metka Končič je omenila, da je Zablatniku včasih pomagal pri snemanju nečak Miha Zablatnik, a ni več vedela pri katerih filmih. Miha Zablatnik pa se ne spominja, kdaj naj bi pomagal stricu pri snemanju.

predstaviti problematiko na čim krajši in nazornejši način. Zlasti izjave ljudi v živo in Turkov osebni nastop v vlogi voditelja pogovorov naredijo filme dinamične.

Njegove dokumentarce bi lahko uvrstili v tip razlagalnega filma (Barbash in Taylor 1997: 17), v katerem je težišče sporočila v besedilu in ne v sliki, slika pa ne tvori časovne in prostorske kontinuitete, ampak služi v glavnem kot opora miselnemu toku komentarja. Ta tip dokumentarnega filma seveda popolnoma ustreza Turkovemu namenu – ustvariti kulturno izobraževalni film za farane.

Tako filma o delavcih v Nemčiji kot film o Koroški imajo uvod s statističnimi in zgodovinskimi podatki (naseljevanje Slovencev v Nemčiji v prvih dveh oz. zgodovinski razvoj Koroške z vidika slovenske manjšine v drugem), nato pa si izmenično sledijo prizori z govorniki v živo in s slikami brez zvoka, s komentarjem ali glasbo izven slike. Ta pripovedni način je Turk dobro obvladal, prav tako izbiro planov in sosednje kadrov.

Vaši filmi so kar kompleksni, to pa ni tako lahko za začetnika, ki še ni izurjen?

„Jaz sem ogromno dela vložil v filme. Nisem imel nobenega pomočnika. Moje delo je bilo tako razporejeno, delati sem moral ob večerih. Razen tega ni bilo nobenega naših ljudi, ki bi se s tem ukvarjal, da bi rekel, pridi, bova to naredila.“

Ali ste se že prej zanimali za film?

„Ne, jaz sem kar kamero kupil, sem dejal, jaz bom filmal in to shranil. Zanimivo je tudi to, ko sem ljudem to kazal.“

Ali lahko opišete kako pride do filma, kakšni postopki so potrebni?

„Najprej moraš filmsko kamero kupit. Drugič moraš znat film vložiti. Moraš poskusit, če gre film naprej. Potem filmaš, vsak film do konca napolniš. Vzameš ven in daš novega noter. Potem daš razvit, dobiš razvitega nazaj. Najprej ga pogledaš.“

Ali ste ga gledali na projektorju ali ste imeli tisto napravo?

„Da, imam tudi napravo. Zelo različno je bilo. Bolj enostavno je na to pripravo, Film Betrachter, rečejo Nemci, ne vem, kako se reče slovensko.“

Gledalnik.

„Ali pa na projektorju in potem že veš, kako je, ali je kaj nastalo ali ni. Včasih je bilo zastoj. Včasih kaj pozabiš, morda ostrino naštimat, takrat še pri starih aparatih, potem, zdaj si hotel nekaj lepega posnet, ko je nekdo govoril, je pa otrok zakričal tam zadaj in tako naprej. Potem si videl, da tega ne moreš uporabiti.“

Ste dajali ton na film preko projektorja?

„Preko projektorja. Iz Uherja. Najprej sem moral sestaviti film takšen, kot je, potem sem šele dal ton zraven. Ko sem videl, da kdo govori... Ampak nisem mogel čisto pogruntat, ali pa Uher in kamera nista bila usklajena. To je bilo škoda. Zato sem potem zamenjal kamero. Prejšnjo sem prav poceni oddal, potem sem pa drago kupil, Beaulieu 8000, okoli 4000 DEM.“

Ali zdaj nimate nobene snemalne naprave?

„Samo še dva projektorja. Eden je stal 6000 DEM, najboljši francoski. Zdaj lahko samo še projiciram.“

Ko je video v 80. letih in pozneje spodrinil tehniko 8 mm filma, Turk ni nabavil in uporabljal videokamere, kakor so to storili številni filmski amaterji, zlasti tisti, ki so pri filmu pogrešali možnost sinhronnega tonskega snemanja in natančne montaže. Zdi se mu, da je velika razlika med uporabo filmske in videokamere.

„Oni filmajo, filmajo, filmajo, ne naredi pa nobeden nobenega filma. Oni snemajo, snemajo, snemajo in tako ostane. To pa ni film. To so posnetki. Ni pa povedano v širšem oziru, kaj je to. Kaj mi pomaga, če eno kosilo pol ure filmam s kamero. To meni nič ne

Ciril Turk kaže, kako je montiral svoje filme. Posneto v dnevni sobi njegove hiše v Lipi na Koroškem (20. 06. 2002). »Jaz sem ogromno dela vložil v filme. Nisem imel nobenega pomočnika. Moje delo je bilo tako razporejeno, delati sem moral ob večerih. Razen tega ni bilo nobenega naših ljudi, ki bi se s tem ukvarjal, da bi rekel, pridi, bova to naredila«.
(Foto Naško Križnar. Digitalizacija Stanka Drnovšek)

»pomaga. To je samo njegova osebna stvar. Da bi pa en film naredil iz tega, je pa tudi komplicirano. Moraš imeti dva rekorderja in tisto.« (Ciril Turk)

Seveda gre za številne razloge, med drugim tudi finančne, ki Turku niso dovoljevali, da bi sprejel novo tehnologijo. Vendar v gornji izjavi kljub temu lahko spoznamo nekakšen tehnološki determinizem, ki ne sprejema razvoja na področju vizualne produkcije izven vizualne tehnologije, ki jo avtor obvlada. Njegovi pomisleki so podobni dilemi, ki jo je Moran odkril v Arnheimovem filmskem determinizmu in mu nato nasprotoval s tezo, da »tehnološke posebnosti filmskega medija ne morejo biti nikdar ustaljene kot edina trenutna konfiguracija zunaj časovnega poteka njegove zgodovine« (Moran 2002: XIII). Oporo za to tezo pa je našel v Bazinovi domnevi, da je film omejen s tehnologijo in ekonomijo, ne pa z imaginacijo izumiteljev.

Iz zbornika Slovenci na Württemberškem (2000: 20) povzemam, da je bilo v pokrajini Baden-Württemberg največ Slovencev leta 1972, to je okoli 10.000, danes jih je še okoli 5.000 do 6.000. K slovenskim mašam se zbere vsak teden 200 do 300 ljudi v treh ali štirih krajih. Občasno so z mašami povezane kulturno-družabne prireditve. V 40 letih slovenske župnije Stuttgart je bilo skoraj 500 porok (največ med letoma 1964 do 1974), krstili so skoraj 1000 otrok (največ leta 1972, in sicer 110). Cerkveni pogreb so oskrbeli več kot 250 rojakom.

»Torej tem Slovincem je bilo premalo nuditi samo bogoslužje. To je bilo premalo. In zbirali smo se k družabnim večerom, kjer smo veliko peli, kjer smo večkrat imeli družabne prireditve, tudi s plesom. Jaz sem pa pogrešal takrat ljudem nekaj kulturnega pokazat. Takrat sem kupil filmsko kamero, ker sem videl, kako Nemci spoštujejo vsako zgodovinsko dejstvo. Kako njim pride prav usak košček filma iz starih časov in to uporabijo pri predavanjih na televiziji. In sem pa rekel, nas je pa toliko tu, počasi je število naraslo na 1200, počasi na 1500 samo v Porurju, in jaz sem rekel, jaz bom pa

tole filmal, tole je zgodovina. In sem prvo filmsko kamero kupil, to je moralo biti leta 1963, in sem tam približno tri leta filmal življenje Slovencev v Porurju. Samo to ni bila še uglasbitev.» (Ciril Turk)

V tej izjavi Turk govori o svojem starejšem filmu, ki traja dobro uro in pol. Njegov naslov je *Iz življenja Slovencev v Nemčiji*. Natančen opis tega filma je Turk izdal v šapirografirani obliki.

»Traja 104 minute. To je bil prvi film Slovenski delavci v Nemčiji. Sem ga tako naslovil, ker sem intervjuval tudi naše delavce v Münchenu, doktor Zdešarja, Rozmana, socialno delavko, pa München sem malo pokazal, deželo Baden-Württemberg ekstra, 1967 prvi posnetki. Takrat smo imeli prvo binško srečanje v Deringenu, smo Trubarja proslavili.» (Ciril Turk)

Ko Turk piše o svoji filmski dejavnosti v zborniku *Slovinci na Württemberskem* (2000: 176), omeni, da je bil leta 1968 »izdelan film o Slovencih na Württemberskem, ki so si ga ogledali na več krajih... Pozneje je bil izdelan v več verzijah.« Na istem mestu opiše, da film prikazuje ljudi na delovnih mestih in doma, da govori o njihovih željah in problemih in da je posebno živa slika življenja slovenske verske skupnosti v deželi. Govori tudi o tem, da je bila izdelana nemška verzija filma, ki se razlikuje od slovenske po tem, da ima nemški komentar in da nastopajo v njem tudi nekateri nemški govorniki. Primerjalni ogled je res pokazal, da je film *Slovinci na Württemberskem* samo krajša verzija prvotnega filma *Iz življenja Slovencev v Nemčiji*. Turk jo je naredil, ker se mu je zdel prvi film predolg za javno predvajanje. Večkratno uporabo istih posnetkov pa je v pogovoru potrdil tudi sam.

Zato se vse nadaljnje razpravljanje o filmski dejavnosti Cirila Turka v Nemčiji nanaša na obe filmski verziji, ki sta si po vsebini in načinu predstavitve zelo podobni.

Za film *Slovenska Koroška* je imel Turk drugačno motivacijo. Čeprav je živel in delal v Nemčiji, je vsako poletje obiskal Koroško. Vedel je, da se slovenski delavci v Nemčiji večkrat letno vozijo v domovino in nazaj prek Koroške, ne da bi temu posvečali posebno pozornost.

»Oni so vedeli samo za Klagenfurt pa za Villach, za Celovec niso vedeli. To jim je dala domovina o tisti zavesti. In sem potem izrabil dvojne počitnice in sem potoval od Šmohorja do Pliberka in sem tako naredil ta film o življenju koroških Slovencev. V dveh letih je bilo to. 1973 in 1975. Jaz sem šel pa predvsem zato delat ta film, da ga bom kazal, da bom informiral naše ljudi, kaj je Koroška, kaj je bila in kaj je danes. Samo to me je gnalo.» (Ciril Turk)

Bil je prepričan, da ljudje v Sloveniji nimajo možnosti, da bi kaj zvedeli o Slovencih na Koroškem. *»Domovina ni takrat za naše ljudi nič naredila. Je naredila nekaj, ovirala je, naj ljudje ne grejo k duhovniku. To je bil edini poudarek od komunistične oblasti. Naj se ga izogibajo, ker ta je nevaren, ta je proti nam, in tako naprej, namesto da bi rekli, pojdite gledat, on govori kot zaveden Slovenec tukaj, kaže to koroško deželo. Ljudje so bili na vsak način zelo zainteresirani.» (Ciril Turk)*

Prva kamera ni bila tonska. Zvok je snemal z ločenim magnetofonom, kot je omenjeno v prejšnjem poglavju, z drugo kamero, »uglašeno«, kot je sam dejal, pa je že posnel prve sinhrono intervjuje, kar je njegovim filmom povečalo vtis avtentičnosti.

6. Nefilmske razsežnosti

Največja razlika med Zablatnikom in Turkom je verjetno v tem, da prvi ni predvajal svojih filmov v javnosti, drugi pa jih je delal ravno zato, da jih pokaže čim večjemu številu ljudi. Tudi vsebine njunih filmov so različne. Druži ju le ena tema: štehanje.

Zablatnik ga je posnel leta 1977 v Zahomcu (enota št. 27) in leta 1981 v Bistrici na Zilji (enota št. 28). Turk pa je števnanju posvetil posebno poglavje v filmu Slovenci na Koroškem.

Zakaj Zablatnik ni kazal svojih posnetkov ožji ali širši javnosti? Morda zato, ker se je zavedal njihovih slabosti. Moral je vedeti, da filmskega snemanja ne obvlada dovolj. Saj ga je celo Metka Končič upravičeno kritizirala zaradi nemirnih posnetkov. Škoda, da ni naredil potrebnega koraka in se bolj izuril v večini snemanja, vsaj v oblikovanju filmske slike, če že ne v povezovanju kadrov v sekvence. Snemanje je bilo zanj konjiček, radost ob pogledu na svet skozi okular kamere. Ob snemanju je čutil sprostitiv, ne pa zadolžitev.

„Žal, v javnosti, v okviru KKZ ali slovenskega kulturnega društva v Celovcu, katerega predsednik je bil, ni pokazal filmov, tako da sem imel občutek, da je bilo to zanj bolj intimno, da je bil to konjiček, hobi, tako da je to kazal bolj zase, v hiši, ko so prišli prijatelji ali znanci.“ (Nužej Tolmajer)

Na filmski amaterski opus Pavla Zablatnika gledamo kot na neke vrste rokopis, iz katerega lahko razberemo marsikaj o samem avtorju, kar bi drugače ostalo skrito. Npr., kaj ga je zanimalo v zasebnem življenju, kod je hodil v prostem času, kdo je bil v njegovi družbi in končno, kako je obvladal snemanje v tehničnem in estetskem pogledu. Z vsem tem se bo srečal raziskovalec njegovih filmov in z upoštevanjem etičnih zadržkov lahko obogatil predvsem Zablatnikovo človeško podobo.

Turkova predavanja z diapozitivi in filmi je videlo okoli 20.000 ljudi.

„Torej, da se razumemo. Jaz sem delal najprej predavanja z diapozitivi. Sem šel v Italijo od Trsta do Trbiža, sem delal diapozitive, več kot sto zmeraj, jaz sem šel v sveto deželo, tam sem delal diapozitive, sem šel v Avstralijo, sem šel na Švedsko. In vse to sem kazal ljudem, saj niso imeli nič kulturnega.“ (Ciril Turk)

V tem je posnemal svojega vzornika, nekdanjega vogrškega župnika Vinka Zaletela, za katerega pravi: *„Kolikor jaz zasledujem, jaz sem doma tudi v Sloveniji, razvoj na Koroškem zasledujem že 50 let, nisem naletel na bolj agilnega človeka.“*

S filmom je Turk torej nadaljeval svojo predavateljsko dejavnost. Filme so predvajali ob različnih priložnostih in v različnih prostorih, v gostilnah, v raznih domovih.

„Potem je bila to ugodna prilika, sem ljudi povabil, so prišli, to je bil lep večer: a takole je, lepo je, če skupaj držimo kot verni ljudje in kot Slovenci. Tak občutek so imeli. Nisem imel nobenih nasprotnikov med samimi ljudmi.“

Največkrat je prikazal film Iz življenja Slovencev v Nemčiji.

Za Turka je bilo pomembno, da je naredil vsaj meter ali meter in pol veliko sliko, kar je po njegovih izkušnjah zadoščalo za okoli 100 gledalcev. Film o Koroški je kazal v Celovcu na Mohorjevi za 60 ali 70 ljudi. Kazal ga je v Šmihelu in v Trstu, v Nemčiji pa vsaj desetkrat. V dvorani je bilo po 200 do 400 ljudi. Turk se je dobro zavedal, da filmska slika privlači ljudi bolj od fotografije. To je imel priložnost izkusiti zlasti ob predvajanju posnetkov velikih cerkvenih prireditev, kot so npr. binkošti in miklavževanja.

„Predstavljajte si, v dvorani je sto mladih mater. Ob lepo okrašenih mizah dobijo zastoj čaj ali kavo, pecivo, torte in na odru nastopajo njihovi otroci eno uro ali pa še več. Vse je šlo preko mojih rok. Sem imel pomočnike. Ja, in očetje niso mogli vsi v dvorano. Nekateri so čakali eno uro, zunaj pri avtomobilih so se pogovarjali.“

Vsi starši so radi prišli pogledat filmske posnetke, na katerih so zapisani nastopi njihovih otrok in oni sami med prireditvijo.

„Do matere imam jaz pristop, ne da se z njo pogovarjam, ampak da se z otrokom pogovarjam. In če otroka pokažem, da nastopa, to je za starše doživetje.“

Turk se je zelo dobro zavedal tudi arhivske vrednosti filmskih posnetkov. Na tem je slonela njegova prvotna motivacija za filmsko dejavnost.

«Ogromno sem vložil denarja, ker sem rekel, moje delo ni samo duhovnik, ampak je tudi kulturni delavec in zgodovinar, da se nekaj ohrani za zgodovino. To sem se učil pri Nemcih, kako oni spoštujejo vsak košček filma, ki predstavlja zgodovino.»

Kje ste to videli pri Nemcih?

«Ja, po televiziji. Koliko predavanj so že imeli o zadnji vojni, o izgnanstvu iz vzhodnih dežel, potem o političnem dogajanju v Nemčiji, v tretjem rajhu in tako naprej. Saj imajo stalno predavanja, potem pride samo en majhen vložek notri.»

Njegova želja po dokumentiranju vsakdanjega življenja je posebno razvidna v filmu o Slovencih na Württemberskem.

«Ta film je bil najprej za mene zelo zanimiva stvar, da sem imel vsa ta področja zbrana, saj ste videli v filmu. Šel sem v veliko fabrik, na delovno mesto. Tam ljudje že govorijo. Imam tudi neme filme. Samo vidi se, kaj delajo v poklicu. Edino čutil sem, da se malo bojijo, ker so jih doma naščuvali.» (Ciril Turk)

Enkratni so posnetki delavcev na delovnih mestih, kjer vsak poda kratko izjavo o svojem delu. V obeh nemških filmih je predstavljenih več kot 20 delavcev in delavk različnih poklicev, npr. strugar, mehanik, mizar, zidar, tekstilka, dentist, sestra usmiljenka, gospodinja, poštar, šofer, natakariča, frizerka, gostilničar in prodajalec. Med govorniki so tudi Ciril Turk kot upravitelj slovenske župnije v Stuttgartu in njegovi kolegi. Nekatere od delavcev vidimo nato tudi v domačem okolju, z drugimi družinskimi člani. Govorijo o svojih življenjskih razmerah, zlasti o otrocih, zaslužku in o stanovanjskih problemih. Iz njihovih izjav razberemo, da gre v glavnem za kvalificirane delavce, ki so dalj časa ohranili svoje delovno mesto, torej so morali biti dobro zapisani pri delodajalcu. To se ujema z ugotovitvami Ingrid Slavec (1982: 67) v Mannheimu, češ, da so «Slovenci zadržali delo tudi v času krize, ker so dobri in prilagodljivi delavci.» In dalje prav tam: «če gredo, gredo po svoji volji.»

V enem od intervjujev žena zagovarja stališče, da bodo ostali v Nemčiji, kjer so se rodili otroci in kjer imajo hišo, medtem ko mož ni tako odločen glede tega vprašanja. Podobne razlike med možem in ženo glede povratka v domovino je v primeru hrvaških delavcev v Nemčiji prikazala Jasna Čapo (2003), kar je zanj ena od značilnosti t. i. transnacionalizma, ki nastaja s pojavom daljšega službovanja v tujini.

Turk je svoja opažanja o dvojni pripadnosti začasnih izseljencev, ki se postopoma spreminjajo v trajne naseljence, zelo plastično opisal tudi v pogovoru. Iz tega opisa lahko sklepamo na njegovo dobro poznavanje izseljenskih razmer.

«Ampak recimo, zdaj so prišli, je prišel mož v Nemčijo. Doma je ostala žena in otroci. On je moral velikokrat domov. Ni imel nobenega konca tedna prostega. Šel je domov, da je bil pri družini. Potem je prišla družina gor z otroci. Otroci še niso znali nemško, so se morali še učiti. Sicer je pa tako. Naši otroci so čisto enakovredni nemškim. Po izobrazbi in znanju jezika. No, in potem je prišla še žena gor, sta pa oba delala. Sta pa rekla, bova zidala doma hišo. Od staršev dobimo parcelo in bova hišo zgradila. In sta hišo zgradila. Spet stalno domov. Zdaj pa boš 400, 600 km daleč vozil konec tedna, ker si z neko firmo zmenjen, da bodo takrat tak imeli material, bodo delali. Pride domov, firma ni pripeljala materiala. Se je čisto zastonj vozil domov.»

No in potem je rekel, sta rekla, ko bo hiša gotova, gremo domov. Hiša je gotova, ampak otroci še niso dokončali šole. So rekli, zdaj pa ne smemo otroke iz nemške šole vzeti in domov. Tisti, ki so to pravočasno naredili, da so bili otroci sredi ljudskega šolanja, so pametno naredili, so otroci se doma tudi uživali. Tisti, ki so čakali, da bodo

otroci nemško šolo dokončali, tisti so bili na zgubi. Ko so nemško šolo končali, so pa rekli, zdaj naj se pa še poklica izučijo. Nima smisla, da bi šli zdaj domov, ali se bo doma lahko izučil ali ne, torej ne gremo domov. Zdaj so se otroci poklica izučili, zdaj pa otroci nočejo domov. Slovenija jim je postala tuja. Kar je razumljivo, človek je produkt okolja. Nič ne pomaga, naj bo v družini še tako... to so kvečjemu v Argentini dosegli, ker pa je celotna slovenska družba tako slovensko orientirana, na verski podlagi seveda tudi, da se otroci res nekako še počutijo doma. V Nemčiji to ni tako.

No dobro, zdaj pa, otroci so se izšolali in nočejo domov, pa pravi mož, zdaj greva domov, pa žena noče ali pa žena hoče iti, pa on noče. No zdaj pa rečejo, zdaj je pa tako: hiša je prazna. Ampak po 10, 15 letih je treba hišo prenoviti, doma so pa samo tisti mesec, pa morda malo za božič pa za veliko noč. Je pa treba hišo prenoviti. Mnogi hiše prodajo zdaj doma in smatrajo, da tisti, ki so v Nemčiji gradili hiše, in tistih je morda še več kot doma, da so tisti prav naredili in nimajo te težave. Se vidi, koliko je tu skritih problemov, ki jih na prvi pogled ne vidiš. Doma pa je tako. Naši ljudje, ki delajo pri Mercedesu v Stuttgartu, ti imajo skoraj vsi mercedeze. In pridejo domov z mercedesom, kaj je to za sosede, to je rdeč prt. Pride domov z mercedesom, ampak on ga dobi za 20 ali 22 % ceneje, ker tam dela. To je ena stvar. Potem se doma, ko domov pridejo tudi tisti, ki imajo hišo in pridejo domov, okolje se je tako spremenilo. Tistih ljudi, katere so oni poznali v mladosti, ni več. Bodisi da so se odselili, ali da so se tako spremenili, da ni več tistega kontakta, in so tujci in se počutijo doma tujci.» (Ciril Turk).

Tudi v filmu o Slovencih na Koroškem je veliko izhodišč za etnološko obravnavo kulture, v tem primeru za obravnavo položaja manjšine. Turk vidi germanizacijo oz. asimilacijo manjšine predvsem kot problem izginjanja jezika in kulture. To je pogled, ki daje slovenski duhovščini na Koroškem po pravici visok položaj zaradi zaslug pri ohranjanju jezika. Zato so v Turkovem filmu glavni govorniki duhovniki, župniki slovenskih in dvojezičnih farâ, ki z besedo in dejanji izpričujejo slabšanje položaja slovenske manjšine, kakor ga opazujejo s svojih službenih mest. Značilna je izjava enega od njih, ki je začel službovati v pretežno slovenskem okolju: »Pouk v šoli mi pravzaprav ni znan, ker od leta 1969 ne grem več v šolo. Ta je pretežno nemška, kakor mi je znano.«

Film je bil posnet v času, ko se je manjšina po heimatdienstovskem pogromu na dvojezične napise še optimistično borila za pravico slovenskega jezika v javnosti, za pravico, ki je po mnenju enega od govornikov, staroste dr. Joška Tischlerja, na vrsti, da si jo koroški Slovenci izborijo po členih Avstrijske državne pogodbe, kakor so si pred tem izborili slovensko gimnazijo. Posebno vrednost dajejo filmu intervjuji z znanimi koroškimi Slovenci v času, ko še ni bilo slovenskega televizijskega programa. Simpatični so njihovi nastopi v novem mediju, ki so se ga pripadniki manjšine navadili šele s prihodom manjšinske televizijske oddaje »Dober dan, Koroška«. V filmu se po naključju pojavita drug za drugim dva predsednika Narodnega sveta koroških Slovencev – dr. Joško Tischler, prvi predsednik NSKS v pokoju, in Jože Wakounig, tedaj še mlad profesor na slovenski gimnaziji, danes predsednik NSKS. Težko bi na bolj simboličen način prikazali večno aktualnost etničnega vprašanja slovenske manjšine na Koroškem.

Ciril Turk sodi v vrsto slovenskih emigrantov po drugi svetovni vojni, ki so odkrito izražali protikomunistična stališča. V Slovenijo dolgo ni prihajal, ker se, po njegovih besedah, tam ni več čutil domače. Sodeč po izjavah v intervjuju, se še danes ne more znebiti pikrosti na račun tedanje slovenske oblasti. Nekaj svojih pogledov je Turk izpostavil

tudi v filmih Slovenci na Württemberškem in Slovenska Koroška. V zaključku prvega kritizira Slovenijo oz. domovino, »ker ne najde poti v demokracijo in k spoštovanju osnovnih svoboščin človeka«, v drugem pa sklene prikaz zgodovine koroških Slovencev z omembo poboja slovenskih domobrancev, ki so jih Angleži vrnili v Jugoslavijo iz Vetrinja. Morda bi moral ob tem omeniti vsaj še sistematično asimilacijo manjšine pod nacistično oblastjo, zlasti nasilno preseljevanje koroških Slovencev, ali ideološko delitev manjšine pod vplivom jugoslovanske politike po drugi svetovni vojni, ki sta gotovo imela in imata še danes pogubne posledice za celotno etnično skupnost. To bi dalo prikazu germanizacije na avstrijskem Koroškem po drugi svetovni vojni verodostojnejšo podobo.

V filmu Slovenska Koroška je dober jednat oris štehvanja. V komentarju Turk omenja, da je štehvanje ohranjeno še v štirih koroških krajih, Čačah pod Dobračem, Bistrici na Zilji, Draščah in Gorjanah. Za primerjavo: leta 1963 je Kuret objavil, da je ohranjenih še osem štehvanj od 20 poznanih (Kuret 1963: 78). V filmu je prikazano štehvanje v Čačah, že močno ponemčenem kraju. Samo starejši so v času snemanja še govorili slovensko. Prava poslastica je izjava Cicovega očeta: »V cerkvi so vsako bart zapeli: Jezus je zjutraj zgodaj vstal, v mrzli vodi se je umou. Štehvanje je že 350 let. Pa pri štehvanju so zapeli pod lipo: Oj, tam stoji Ljubljanca, Ljubljanca lepa vas.« V Kuretovi razpravi Ziljsko štehvanje (1963) je za moto koroška narodna, ki sicer ne omenja Ljubljane, pač pa Ljubljančane:

»Mi smo puobčō Lublančana

Smo bariguo ubijalō.

Čeri bo bariguo ubou,

Bo najlepši dečuo mou.» (Brdo pri Šmohorju; Kuret 1963: 7)

Zvezo med Ljubljano in koroškim štehvanjem nam pojasni Niko Kuret. Leta 1821, v času ljubljanskega kongresa, so Ziljani nastopili s štehvanjem v Ljubljani pred zbranimi evropskimi vladarji. Od tedaj živi ta nastop v pesmi, ki so jo v Brdu pri Šmohorju obvezno zapeli pred štehvanjem (Kuret 1963: 116). Je morda Ljubljanca iz izjave Cicovega oča istega izvira?

Kljub temu, da je Turk prikazoval svoje filme velikemu številu gledalcev v Nemčiji in na Koroškem, je še danes razočaran nad sprejemom v Sloveniji. Ko je v času osamosvajanja Slovenije predstavil v Ljubljani film Slovenci na Württemberškem, je prišlo 50 gledalcev. *»To je bilo ravno takrat, ko je bil pred vladno palačo protestni večer, drugače sem pričakoval, da bo več zanimanja.»*

Hkrati se pa dobro zaveda omejitvev oz. slabosti svojih filmov, ki so res nastajali v zelo skromnih razmerah, vendar z navdušenjem, z ognjem, kot pravi, ki je lasten amaterskim filmskim ustvarjalcem. *»Temu se reče brkljati (basteln po nemško). Igrati se, igračka bi mi rekli. In vem, da nimajo nobene umetnostne vrednosti. Niso tako sestavljeni, ne v besedi in tudi ne v sliki in tudi ne v snemanju dogodkov kot takih, pač pa zgodovina je snemana.»*

In kako bi moral narediti tisti, ki bi hotel uporabiti vaše filme?

»Ja, on bi moral filme večkrat gledati, on bi moral komentar študirati in celotno situacijo spoznavati kako je to v Nemčiji; kot prvo spoznavati situacijo. To pa pomeni veliko truda.»

Torej to pomeni, da vaši filmi spodbujajo nekoga, da bi več zvedel o tej zadevi?

»Tako, tako, kot spodbujanje. Zgodovinski material se nikdar ne uporablja v celoti, razen, če je bil tako delan.»

Sklepne misli

V primerih Zablatnikovih in Turkovih filmov vidimo dokaj značilna, vendar skrajno različna tipa ljubiteljske filmske dejavnosti. Zablatnikovi posnetki so in bodo vedno ostali grobo gradivo, bolj družinski kakor pravi ljubiteljski film.⁹ To gradivo je kot rokopis v primerjavi z bolj urejeno vizualno strukturo Turkovih filmov, ki se v veliki meri zgledujejo po televizijski dokumentarni reportaži, vendar je ne morejo doseči zaradi skromnih produkcijskih in tehničnih okoliščin. Obe produkciji sta torej na neki način osvobojeni medijske dodelanosti. Prva je ne želi doseči, druga je ne zmore. Toda, ali ni značilnost ljubiteljskega filma ravno v tem, da je drugačen in do neke mere sporen tako v oblikovnem kot vsebinskem pogledu in da je izrazito oseben? V tem je njegova (p)osebna moč. Na ta način zaseda prostore, ki jih druge filmske produkcije in estetike ne morejo.

Odkritje Zablatnikovih in Turkovih filmov je pomembno za koroške Slovence. Pri Zablatniku izvira pomen predvsem iz dejstva, da je »najpomembnejši narodopisec koroških Slovencev«, ki je v 50. letih zbral »izjemen del duhovne kulture koroških Slovencev, ki bi bil brez njega gotovo izgubljen« (Majda Fister). Njegove zasluge na področju narodopisja, kulturne in šolske politike ter dušnega pastirstva zakrivajo njegovo skromno ljubiteljsko filmsko dejavnost. Zato obravnava te dejavnosti Zablatnikovi podobi ne dodaja veliko, ničesar pa ji tudi ne odvzema.

Njegova filmska dejavnost je sama po sebi nekaj posebnega, saj razkriva širino njegove kulturne dejavnosti. Po eni strani kaže na njegovo željo in trud, da bi v korak s časom znal uporabljati sodobno vizualno tehnologijo in se izraziti na vizualen način, po drugi strani pa so posamične enote skromne, vendar dragocen dokument o dogodkih in osebah v njegovi bližini, npr. posnetki Nika Kureta.

So pa njegovi filmi premalo artikulirani, da bi lahko komunicirali z gledalci, lahko pa, opremljeni s primernim komentarjem oz. analitskim aparatom, služijo kot nekakšni sprožilci za pripoved o ljudeh, krajih, šegah in medkulturnih odnosih na Koroškem. Njegovi posnetki so kot ikone, ki za svojo podobo skrivajo številne podatke in zgodbe («glorije», je rekla Metka Končič) o življenju koroških Slovencev.

Velika škoda je, da ni uporabljal filmske kamere za bolj sistematično dokumentiranje koroške ljudske kulture, ki jo je tako dobro poznal. Kako, da ni posnel niti ene teme iz svoje knjige *Od zibelke do groba* (Mohorjeva, 1990, Celovec)? Morda je za filmanje prejel premalo spodbud. Za to je lahko krivo dejstvo, da je za njegov konjiček vedelo zelo malo ljudi.

Približno v istem času, a s čisto drugimi nameni kot Zablatnik, je začel snemati s filmsko kamero Ciril Turk. Posegel je po filmski kameri, da bi filme uporabljal v izobraževalne in kulturne namene v okviru svoje širše pastoralne dejavnosti. Zato se je izuril v veččini snemanja in montiranja za širši krog gledalcev. Filmni so opremljeni z glasbo in komentarjem v načinu televizijskih dokumentarnih reportaž, čeravno na nižji oblikovni ravni.

Na ta način je ustvaril dragocene dokumente o življenju slovenskih ljudi v Nemčiji, zlasti o njihovem delu, bivanju in verskem življenju, hkrati pa tudi o družbeni razsežnosti cerkvene dejavnosti v tistem času. S filmom *Slovenska Koroška* je želel seznaniti slovenske rojake v Nemčiji o zgodovinski, etnični, politični in kulturni podobi Koroške. Filme je

⁹ Izraz družinski film je prevod izraza *home movie* po anglo-ameriški tipologiji, a bo treba verjetno še najti primernejši slovenski izraz.

prikazoval v Nemčiji, na Koroškem in v Sloveniji. Njegovo delo, katerega glavna značilnost je razviden namen, bi lahko označili za razvitejšo obliko ljubiteljske filmske dejavnosti.

Filmsko zgodovino Koroških Slovencev so začeli pisati ljubitelji, katerih veselje do filma je sčasoma privedlo do Filma Mladje in do profesionalizacije posameznikov z Mihom Dolinškom in drugimi snemalci ter producenti. Ni naključje, da je z Zablatnikom in Turkom v koroško filmsko zgodovino vstopila duhovščina, podobno kot pred tem že v literaturo in druge dejavnosti, povezane z ohranjanjem jezika in kulture. Danes imajo koroški Slovenci filmsko in video izobraževanje najmlajših in možnost za navzočnost v sodobnem vizualnem mediju s slovensko redakcijo ORF in oddajo »Dober dan, Koroška«.

V tej koroški filmski sceni je imel Zablatnik podobno vlogo, kakor jo je v slovenski kinematografiji imel slikar in grafik Božidar Jakac v Sloveniji v 30. letih 20. stoletja. Jakčeva filmska dejavnost je bila dolgo povsem nepoznana, v senci njegove umetniške slave, zato je bil s kamero lahko popolnoma sproščen, užival je v pogledu skozi objektiv, ni se obremenjeval z ugibanjem, kaj bi o njegovih posnetkih sodili gledalci. Kljub temu so danes njegovi posnetki nepogrešljiv dokument časa, v katerem so nastali.

Njegov antipod je bil Metod Badjura, ki je poklic snemalca že od vsega začetka jemal resno in odgovorno. Njegova filmska dejavnost je bila usmerjena v komunikacijo z gledalci. Zato pri delu s kamero ni bil tako svoboden. Moral je upoštevati konvencionalno filmsko govorico in izbirati teme, ki bi zanimale občinstvo. Podobno je ravnal Ciril Turk, ki je ljubiteljskemu filmu namenil resno dokumentarno in izobraževalno vlogo.

Zablatnikova in Turkova filmska dejavnost je pomemben del filmske dejavnosti med slovensko manjšino v Avstriji in tako tudi del slovenske kinematografije, zlasti ljubiteljske in neodvisne. Je pa tudi del vizualne produkcije, ki jo z ustrežno obdelavo lahko uporabimo kot dokument v etnoloških raziskavah.

Viri

Filmi v arhivu dr. Pavla Zablatnika.

Filmi Cirila Turka: Iz življenja Slovencev v Nemčiji (1967–1980), Slovenci na Württemberškem (1967–1980) in Slovenska Koroška 1973–1975.

Majda Fister, referat na Posvetovanju Slovenskega etnološkega društva Etnološka dediščina Slovencev v Avstriji, Leše v Rožu, 21.–22. marca 2003.

Literatura

Barbash, Ilisa in Taylor, Lucien

1997 *Cross-cultural filmmaking. A handbook for making documentary and ethnographic films and videos.* Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.

Chalfen, Richard

1987 *Snapshot versions of life. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.*

1992 *Picturing culture through indigenous imagery. A telling story, v: Film as ethnography (ur. Peter Crawford, David Turton).* Manchester in New York: Manchester University Press, 222–241.

Čapo Žmegač, Jasna

2003 *Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu, Traditiones 32/2, 179–192.*

Kuret, Niko

1963 *Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir*. Ljubljana: SAZU (Dela 16, ISN 5).

Moran, James

2002 *There's no place like home video*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.

Perne, Marija

2003 *Duhovnik Ciril Turk – zlatomašnik*. Nedelja, Celovec 72, št. 29 (20. julija 2003), 5.

Slavec, Ingrid

1982 *Slovenci v Mannheimu*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED, 7).

Slovenci na Württemberškem

2000 *Slovenci na Württemberškem*. Nova domovina v cerkvi (ur. Janez Šket in Ciril Turk). Ljubljana: Družina.

Informatorji

Franc Kattnig (Pogovor 3. 7. 2003)

Metka Končič (Obiski in pogovori 30. 1., 20. 2. in 1. 4. 2002, 15. 4. in 15. 7. 2003)

Nužej Tolmajer (Pogovor 14. 5. 2003)

Ciril Turk (Pogovor 20. 6. 2002 in 1. 10. 2003)

PRILOGA

Spisek filmov v arhivu dr. Pavla Zablatnika z opisi in komentarji, pridobljenimi pri skupnem ogledu z Metko Končič.¹⁰

1. Odprtje slovenske gimnazije (Celovec, 16. 6. 1975). 5' 47"

Ni znano, kdo je avtor teh posnetkov. Film je posnet z Zablatnikovo kamero, ki jo je kupil leta 1975, morda prav zaradi odprtja gimnazije. Poleg Zablatnika so na posnetkih še številne znane osebnosti, npr. Sinowatz, Kostner, Inzko, Domej, Vovk, Varaš, Kovačič, Vedenik, David, slovenski konzul, dijakinja Cikulnikova idr. Film prikazuje množico ljudi pred gimnazijo, prihod Zablatnika in politikov, slavnostne govore, obdaritev z nageljni, izročitev ključev in prerezanje vrvice.

2. Gimnazija Ravne (31. 3. 1978). 3' 39"

Obisk na Ravnah, pri prof. Sušniku. Obisk Vorančeve rojstne hiše. Posnetki so preveč nevesče narejeni, da bi prepoznali ljudi in kraje. Končajo se na grobu Luke Kramolca v Šentanelu.

3. Škofja Loka (1977). 9' 30"

Izlet v Škofjo Loko z društvom jugoslovansko-avstrijskega prijateljstva. Posnetki se začnejo na vlaku, z vlaka vidimo koroško pokrajino in spoznamo železniške postaje Šentjanž, Rosenbach, Jesenice, Podnart, Kranj in Škofja Loka. V Šentjanžu je snemalec ujel slovenski napis Šentjanž na steni železniške čakalnice, ki ga je nekdo demonstrativno dopisal uradnemu nemškemu.

Posnetki prikazujejo zbiranje ljudi v skansnu za škofjeloškim gradom, v senci visokih dreves, kamor so se zatekli gostitelji in gostje v vročini. Vidimo govornika in nastop folklorne skupine s nizom plesov.

Snemalec je pozorno prikazal različne sočasne dogodke s pomočjo paralelne montaže v kameri. Vzporedno prikazuje plesalce, godca in občinstvo. V Zablatnikovih filmih je takšna pozornost redka. Do nje pride navadno, ko snema živahno dogajanje, če pa ni živahnega dogajanja, mu zmanjka snemalske veščine. To je značilno za večino amaterskih snemalcev.

4. PUSTOVANJE (Fasching) (1977). 6' 44"

Film prikazuje pustni sprevod prebivalcev v Trnji vasi na pustni torek. Med njimi je tudi maskirana Metka Končič. Ljudje se sproščeno zabavajo na ulici, plešejo, govorijo in se smeji. Otroci priredijo sprevod v krogu. Proti koncu popoldneva, ko je že manj sončne svetlobe, se dogaja zabavno pustno britje na zaboju za smeti. Zablatnik ga je posnel s prekinjanjem snemanja, tako da je zajel samo posamične faze dogajanja, kar daje posnetku ritmičnost in zabavnost.

Dinamično Zablatnikovo snemanje se v tem filmu ujame z dinamičnim dogajanjem. In ko je ljudi vse manj, je tudi snemanje bolj umirjeno.

Morda je to v filmskem pogledu najbolj navdihljen Zablatnikov film. Prikazuje ključno dogajanje s primernim ritmom, dogodek sam pa je pomagal ustvariti tridelno narativno strukturo z uvodom, vrhuncem in umiritvijo. Zelo posrečen je skrajšan prikaz britja in maskiranega moža, ki pade po tleh.

To je edini film, ki ga je, po pripovedovanju Metke Končič, Zablatnik prikazal javno, na seji krajevnih skupnosti.

5. PUSTOVANJE (VP – Fasching) (1976). 10' 03"

Med hišami v Trnji vasi se zbirajo krajevni pustovalci. Vreme je sprva oblačno, nato sončno in ob koncu snežna ploha. Prvi del filma (3,5 min.) je posnet z napačnim filtrom in je zato modro obarvan.

Skupina maškar se pripelje na kolesih. Med ljudmi vidimo Metko Končič. Šeme se zbirajo in čakajo. Sledi sprevod v snežnem metežu, v slabi svetlobi in vendar je posnet v celoti. To je eden

¹⁰ Zaporedje enot ni kronološko, pač pa ga je določilo zaporedje na filmskih kolutih v zbirki. Naslovi enot so povzeti po napisih na filmskih kolutih, razen kjer so spremenjeni zaradi prevoda v slovenščino ali zaradi natančnejše določitve kraja in tematike. V tem primeru so natisnjeni z velikimi črkami, izvirni naslov pa je v oklepaju.

redkih Zablatnikovih posnetkov, ko je pustil, da se daljše dogajanje v celoti odvije pred kamero, ne da bi prekinil snemanje.

V drugem delu je posneto pustovanje v notranjosti. Umetna luč sega komaj do bližnjega plana, ozadje je v temi. Med nastopom klovn se gledalci zibljejo v valovih sem in tja, kakor jim ukazuje klovn. Nato vsi plešejo.

6. PUSTOVANJE ZA STAREJŠE (Senioren Fasching) (1978). 9' 22"

Pustovanje v farnem domu v Trnji vasi, pri župniku Lienzu. Večina udeležencev ni maskirana. Sedijo pri mizah, pijejo, jejo in se pogovarjajo. Veliko je posnetkov plesa. Med plesalci velikokrat prepoznamo Metko Končič.

V zabavnem prizoru pustnega britja nastopajo odrasel in otroci. Prizor je posnet precej podrobno, vendar brez pravega zaključka.

Sredi filma je lepa sekvenca, zmontirana v kameri, ki logično povezuje kadre godca, udeležencev, plesalcev, največkrat v bližnjih planih po načelu planov in protiplanov. Vse je posneto pri umetni luči, dokaj umirjeno in logično. Glede na snemalni slog bi lahko domnevali, da filma ni posnel Zablatnik sam.

Na vrtu

Sledijo filmske enote (7–14), ki sestavljajo daljši film *Na vrtu*, posnet na Zablatnikovem domu v Trnji vasi v času 1976–1978. Posamičnih enot ni mogoče natančneje časovno opredeliti.

7. FARNI IZLET NA OBISKU. 1' 07"

Sedijo pred teraso na vrtu. To so Glinčani, ki so se na povratku z izleta v Krko in Gospo Sveto ustavili pri Zablatniku v Trnji vasi. Med njimi so priletni in otroci. Pojejo ob spremljavi kitare. Metka jim je pripravila celo pojedino.

8. DEKLICI ZALIVATA ROŽE. 53"

Dekllici na terasi pred hišo. Metka ju nadzoruje. Ena od deklet je Zablatnikova nečakinja, Kumrova, iz Biljnovsa, druga pa njegova žlahtnica, zdaj poročena Pipp. Bili sta cel teden na obisku pri Zablatniku, *«da ni bilo dolgčas»* (Metka Končič). Zelo kratek film, kratki in neveščni kadri.

9. ISKANJE VELIKONOČNIH JAJC. 1' 05"

Otroci iščejo velikonočna jajca (darila) pod grmovjem na Zablatnikovem vrtu. Ta šega (*Osterhase*) prihaja iz nemškega kroga. *«Mi pravimo pirhe, Nemci pa le zajčke iskat»* (Metka Končič).

Zablatnik je povabil sosedove otroke, ki jim je umrla mama. Nedodelani kadri, nezbrano snemanje.

10. BRAT NA OBISKU. 3' 39"

Zablatnikov brat Miha, Kumrov iz Biljnovsa (zdaj že pokojni), njegova žena Ana in hčerki Valica (Valpurga) in Anica. Z družino se je ustavil v Trnji vasi na poti od Gospe Svete. *«Našemu gospodu so vsi rekli stric Pavli. Gremo k stricu Parliju. Strici Pavli pride, so začeli tptiti otroci»* (Metka Končič).

Metka jim razkazuje zelenjavni in sadni vrt. Cvetenje je na vrhuncu. Med travo vidimo otočke ivanjščic. *«Je moralo biti maja, ker je vse v cvetju, ker je 'flider' cvetel. Flider pa za materinski dan cveti.»* (Metka Končič)

Ženska nabira marjetice, Metka ji nagaja in kuštra lase. Lep portret brata. Metka in brat pri ptičji hišici na visokem kolu, ki jo je on naredil. Zablatnik je, po pripovedovanju Metke Končič, rad poslušal ptice. *«Vsako jutro je rekel, ali si že 'futrova' ptice? Jaz 'bruškam', ptice pa še niso dobile za jest!»*

Nezbrano snemanje, premalo osredotočena kamera, veliko posnetkov je postrani, kakor da snemavec ni dovolj dobro nadzoroval pogleda skozi okular kamere.

11. METKINI NA OBISKU. 4' 16"

Metkina mama, brat z ženo in sestra na obisku. Hodijo po terasi in po vrtu. Gledajo in trgajo rože. Vrt je v polnem cvetju. Zlasti lepi so veliki šopki cvetočih vej japonske češnje, ki jih postavljajo na rob verande. Ob teh posnetkih Metka Končič pove, da je Zablatnik izredno užival na vrtu, ko je vse cvetelo. Stopil je na vrt, razprl roke in polno zadihal. Ni pustil, da bi kosili, dokler je cvetelo, in tudi pozneje je zraven pokošenega pustil nepokošen širok pas z marjeticami. *«Je hodil okoli hiše in je gledal vsak cvet, kako cveti. Kako veselje je imel s tem, je rekel, ali kaj vidiš ti naravo, kako cveti, kako je lepa?»*

V drugi polovici filma so posnetki z napačnim filtrom, slika je modro obarvana in tudi sicer so posnetki še bolj nevesči kot v prvem delu.

12. RAZNO NA VRTU. 6' 30"

Metka kosi z rotacijsko kosilnico. Zablatnik pri mizi s klobukom. Zablatnik govori s sosedo prek ograje. Metka z ženo na vrtu. Cvetoče potonike. Metka med rožami in pri »griljanju«. Razne vrste cvetočih rož. Cvetoči kaktus.

Ob ogledu tega filma se je Metka Končič spet spomnila, kakšno veselje je imel Zablatnik z vrtom. Kupoval je seme za posebne redke rože. »Tale *vigelija*, ta rdeča; iz pisarne je gledal nanjo, je rekel, zdaj ta rdeča *vigelija* cveti.«

Na nekaterih posnetkih je Metka oblečena v narodno nošo. »To je podjunska noša. To sem dolgo imela, šele pred dvema letoma sem jo vrgla proč, ko je bila že vsa od molov snedena.« »To sem jaz nosila v nedeljo ali če smo šli na kake prireditve pa to.«

13. NIKO KURET NA OBISKU. 3'

Metka Končič. Pogled z ulice na vrt. Beganje kamere. Zasuk po rožah. Cvetoče drevo.

Kuret na dvorišču. Gre ob ograji z rožami proti kameri. Kuret po desni strani kadra proti kameri, gleda rože. Kuret in Metka prideta izza vogala. Gledata cvetoči kaktus ob vhodu. Kuret in Zablatnik na istem vogalu, se pogovarjata.

Med številnimi obiskovalci pri Zablatniku doma je bil tudi Niko Kuret. Ob tej priložnosti so nastali eni redkih filmskih posnetkov Nika Kureta. Očitno je bilo snemanje stažirano. Zablatnik je prosil Kureta, naj se zaradi snemanja sprehaja po vrtu. V tem primeru je Zablatnik snemal presenetljivo umirjeno, le da je, na žalost, ustavil kamero, ko bi se Kuret približal do bližnjega plana. V kadru, ki ga je posnela Metka Končič, vidimo skupaj Kureta in Zablatnika.

Nimamo še natančne datacije teh posnetkov. Vključeni so namreč v daljši film z naslovom *Na vrtu 1976–1978*. Po pripovedovanju Metke Končič je prišel Kuret na obisk pred eno od gimnazijskih akademij, na kateri je govoril Zablatnik. Spominja se, da je tisti dan še pripravljaval govor, nato pa sta skupaj odšla na akademijo. Zablatnik je bil ravnatelj gimnazije do leta 1978. Torej so posnetki s Kuretom najpoznejše iz tega leta.

14. NA ZABLATNIKOVEM DOMU. 3' 35"

Na dvorišču pri Kumrovih v Biljnovsu so zbrani sorodniki, odrasli in otroci. Med njimi duhovnik iz Perua. Nemirno kroženje kamere po stavbah in ljudeh. Vse od daleč. Iz ozadja prihajata ženi, kamera spet odtava, še preden si lahko vse ogledamo. Vsi v skupini so osredotočeni na dojenčka med njimi. Žena kaže dojenčku, kje je kamera. Odhajajo med begajočim gibanjem kamere.

15. Dunaj (1978). 1' 29"

Mesto od daleč, prek Donave. Dr. Kerner in Metka pri počitniški hišici v zelenju. Nemirna kamera in kratki kadri. Skupina pri mizi. Moža ob Metki fotografirata Zablatnika, ki snema prizor.

Posnetki so z vikenda dr. Kernerja, Metkinega prijatelja in po njenih navedbah prijatelja Slovencev.

16. London (1978). 18'

Park Plaza Hotel v Londonu. Metka Končič in Zablatnik sta se pridružila turističnemu potovanju v London, da sta lahko obiskala družino Longtonovih, kamor se je poročila Zablatnikova sorodnica Verica iz Žihpolj.

Metka pred vhodom. Sledijo posnetki Londona, ulice, fasade, izložbe. Posneto tudi iz vozečega avtobusa. Turistične znamenitosti Londona. Posnetki so nemirni in kratki.

Šele v drugi polovici filma spet posnetki domačih ljudi. Metka in neka žena z otrokom pred Westminsterško katedralo in v gneči na pločniku.

Na domačem vrtu vrstne hiše pri Longtonovih. Metka, starejša in mlajša žena ter deklica. Debeli mož z otrokom. Na majhnem zelenjavnem vrtu. Zelo kratki posnetki. Ni moč spremljati dogajanja. Stojijo pred kamero kot za fotografiranje. Otrok z očetom na trati, med igro. Otrok z igračo-vozičkom.

Dogajanje je razbito na zelo kratke, fragmentarne, nepovezane kadre. Kaj se je dogajalo s snemalcem? Je bil morda prevznemirjen, utrujen in zato nezbran?

17. Djekše (1981). 1' 21"

Nepomemben fragmentarni filmski zapis, s panoramo Djekš v ozadju in ljudmi.

18. GLANZ, LEUTSCHACH (1981). 4' 49"

Pokrajina, mestece, zvonik. Hiše, ljudje. Pri bazenu. Panorama naselja. Hiša z rožami. Kmetija. Vinogradi. Metka pri avtu, krajevni napis Fehring. Letovišče. Parkirni prostor, vinogradi. Žena v ležalniku. Mož za mizo v senci pod drevesom. Vinogradi. Naselje s cerkvijo. Cerkev na griču. Fragmentarni filmski zapis, težko spoznavni kraji in ljudje.

19. SOBOTH (1981). 43"

Znamenje sredi vasi. Hiša na griču, mož na klopi. Pokrajina, zadaj težko razpoznavni krajevni napis Soboth.

Nepomemben fragmentarni filmski zapis.

20. ŽVABEK/SCHWABEGG (1981). 28"

Ljudje pri neki hiši. Mož nese velik kaktus proti kameri.

Fragmentarni filmski zapis.

21. NEZNANI KRAJ (1981). 7"

Nepomemben fragmentarni filmski zapis.

22. KÜTZBUHL (1981). 1'

Žena na klopci pred hišo. Ženi na vratih hiše. Prek dvorišča prihaja mož, lesena konstrukcija zadaj se začne podirati, dokler se ne zruši do tal. Nenavaden filmski zapis z neznanim namenom.

23. KRIMMLER WASSERFÄLLE (1981). 1' 34"

Soteska. Smerokaz Krimmler Wasserfälle. Fragmentarni posnetki ljudi, hiš, soteske, reke.

Nepomemben filmski zapis.

24. FALKERT (1981). 1' 42"

Ob znanem gorskem jezeru, zasuk na koč. Gostilna. Planinska koč. Napis: Falkert Seehütte. Planina, zasuk na jezero. Gostišče, zasuk na jezero. Gostišče, zasuk na pašnike.

25. ST. LORENZEN, GRADENEGG (1981). 2'

Cerkev. Ljudje pred cerkvijo. Živčni zasuki po cerkvi. Cerkev od daleč. Zasuk od cerkvice v pokrajino. Lesena hiša, zasuk na cerkvico. Zasuk na mlin.

Nepomemben filmski zapis.

26. GNEsau, NOCKALMWIRT (1981). 4' 43"

Vodomet, zasuk na cerkev v daljavi. Napis: Gnesau 963 m. Total naselja. Mož in žena sedita v bregu. Žena se spušča po bregu navzdol. Neprepoznavni zasuki. Mož v bregu. KARL BAD. Zasuk na cesto z ljudmi. Metka pri avtu na cesti. Neprepoznavni zasuki. Pašnik s kravami. Lesena hiša. Temna notranjost, okno, silhuete ljudi. Napis: Karlbad Gasthaus. Natararica proti kameri. Pogled proti parkirišču. Ljudje prihajajo iz gostilne, gledajo v hribe. Gostje pri mizi. Ognjišče, zasuk na dvorišče. Neprepoznavni zasuki. Cafe restaurant. Napis: NOCKALMWIRT.

Po pričevanju Metke Končič so posnetki nastali na izletu z londonskimi sorodniki.

27. Štehvanje v Zahomcu/Achomitz (1977). 2' 39"

Plesni pari v krogu. Pari plešejo. Ples bližje. Prihajajo proti kameri. Divje plešejo. Publika, zasuk na ples. Ples.

Plesalci obstojijo. Godba v mimohodu. Vaška ulica, polna ljudi. Možje pod lipo. Ljudje pod hišo. Med ljudmi prepoznamo Nika Kriegla. Ulica v mraku.

Ob teh posnetkih se je Metka Končič spomnila, da se je Zablatnik jezil, ker rajevci niso sami peli, kot je v navadi, temveč zbor ob strani. Vedel je, kaj govori. Štehvanje je dobro poznal. Leta 1959 je sodeloval pri pripravah snemanja dokumentarnega filma *Štehvanje*, z Nikom Kuretom in režiserjem Adamičem. Za ORF je vodil tudi radijsko snemanje štehvanja sočasno s snemanjem filma.

Posnetki plesa so zelo dobri, drugo pa je posneto dokaj nevesče.

28. Štehvanje v Bistrici/Feistritz (1981). 3' 36"

Zelo kratka uvodna kadra plesnega para in križa sredi vasi.

Množica pred Popotnikovo hišo v Zg. Bistrici. Konjenik nad množico. Množica pod balkonom in konjenik. Konjeniki drug za drugim. Gledalci. Konji. Zapoznani posnetek akcije pri stebričku. Gledalci. Pet »zajezdov« zapovrstjo ob »štebhu«. Pritrjevanje razbitega sodiča. Nekaj akcij konjenikov brez učinka. Mož, ki podeljuje venček zmagovalcu. Poigrava se z venčkom in igra z otroci. Venček v njegovi roki. Konjenik se obrača. Mož izmika venček konjenikom, ki dirjajo mimo. Konjenik z dvignjenimi rokami, na podlahti ima venček. Isto od zadaj. Gledalci in dekle v

narodni noši. Fant z venčkom se pogovarja z dekletom v noši. Gledalci. Prihajajo plesalci v četverstopih. Plešejo po parih. Več dobrih posnetkov plesa. Sprevod štelhovcev odhaja med množico. Gledalci.

•Štebeh- na drugem koncu vasi, v Sp. Bistrici. Konjeniki čakajo. •Štebeh- in konjeniki, ki jezdijo mimo in udarjajo po sodčku. Posnetki plesa so zelo dobri. Posnetki »zajezdov« so kratki in dinamični.

Snemanje štelhvanja je težavna naloga, zlasti za amaterskega snemalca nizke postave. Komaj je ujel štebeh nad glavami gledalcev. Zelo lepi so prizori podajalca venčka ob koncu, četudi kamera ni ujela odločilnega trenutka. Tudi v tem filmu se Zablatnikov način snemanja (kratki, streseni kadri) poda dinamičnemu dogajanju.

29. Čemšenik (1989). 1' 51"

Cerkev, hiše, smerokaz Čemšenik, gostišče, pogled v dolino.

Nepomemben fragmentarni filmski zapis.

30. Limbarska gora (1989). 1'

Metka Končič z Majdo Fister pred limbarsko cerkvijo. Zelo nezbrani, kratki in streseni posnetki.

31. Medijske toplice (1989). 3' 23"

Hotel Medijske toplice. Posnetki okolice v več kratkih kadrih z enega mesta na parkirnem prostoru pred hotelom. Kopaljšče. Cerkev in kopaljšče. Piramida-spominek v parku. Zelo nezbrani in nepovezani posnetki.

32. Sv. Gore (1989). 1' 17"

Izlet na Zasavske svete gore.

Nepovezani fragmentarni posnetki.

33. RIBNICA (1982). 1' 45"

V mestu. Cerkev. Ulica. Zvonik. Spominska plošča Prešernu. Napisi, plakati.

Nepovezani fragmentarni posnetki.

34. Pri Fistrovih (1982). 3' 33"

Lesena kašča na Slevškovi planini. Na kratkih in stresenih posnetkih prepoznamo Metko Končič, Majdo in Petra Fistra in njunega sina. Osrednji dogodek je peka na žaru na prostem, vendar je vse posneto zelo nevesče in s pretirano kratkimi kadri. V zaključnih posnetkih skupinskega slikanja je tudi Zablatnik, v kratkih kadrih, ki sta jih posnela Metka Končič in Peter Fister.

35. Djekše/Diex in Kneža/ Grafenbach (1978). 1' 30"

Moški in ženska pred župniščem v Djekšah. Obzidje, cerkev. Ljudje po obzidjem. Nagrobna plošča LADINIG.

Nepovezani fragmentarni posnetki brez dobre orientacije.

36. NEUGOTOVLJENI KRAJ (1978). 2'

Trije pri koruzni njivi. Cerkev v daljavi. Vaška ulica. Stavbe, skedenj, Gasthaus. Avto. Ljudje ležijo v travi. Obzidje. Obzidje od znotraj. Naselje in cerkev. Neostrna hišna številka.

Nepovezani fragmentarni posnetki brez orientacije.

37. Krčanje/Greutschach in Štriholče/ Gattersdorf (1978). 5' 53"

Prihaja skupina ljudi pred visoko obzidje v Krčanjah. Piknik v travi, delno v senci. Dolgi, vendar težko prepoznavni posnetki od daleč. Sedijo okoli pogrinjka na tleh. Metka pripravlja hrano. Skupinsko slikanje pred obzidjem.

Ta film je iz skupine filmov o enodnevnih izletih po koroških krajih s protiturškimi tabori (Djekše, Kneža, Krčanje). O tem izletu je pripovedovala Metka Končič. Naredijo piknik, »za pit pa za vse«. Zablatnik je rad jedel po domače. »Naš gospod, če je na planini bil, je rad se dol vsedel in se najedel, rad je imel tako špeh in klobase pa kruh, pa tak na tleh je sedel, prav po domače. Saj imamo tako doma pogrnjeno. Tu moramo planinsko jesti.«

Mama je rekla, »lahko bi naše otroke s sabo vzela«. Gospod je rekel: »Kaj pa bota sama doma, sta premajhna za sama biti«. Metka: »Naša oba fanta. Nikamor nista prišla. Sta bila srečna, da sta šla zraven. Oče je bil zmeraj na šilhti, mama je pa bolj bolehnata bla. Otroci so veliko bili pri meni. Zdaj sta pa odrasla, sta po 20 let stara.«

V dveh kadrih skupinskega slikanja ob koncu filma vidimo primerjavo dveh snemalcev. Prvi kader je posnel Zablatnik. Na posnetku so Metka Končič, njena nečaka, Kumrova mama in Leopold Kassl, župnik v Bilčovsu. Nato vidimo, da h kameri prihaja Metka Končič, in v naslednjem pos-

netku, ki ga je naredila ona, vidimo Zablatnika pri onih štirih. Iz primerjave kadrov s stališča kakovosti slike je razvidno, da je posnetek Metke Končič veliko zbranejši in stabilnejši od Zablatnikovega.

V nadaljevanju filma vidimo skupino ljudi na dvorišču hiše v Štriholčah. Na enem od kadrov je tudi Zablatnik v skupini. Skupinsko slikanje v sadovnjaku pri Kuchlingovih. Na enem od posnetkov sta tudi Metka Končič in Pavel Zablatnik.

Na domu pri Kasslnovih v Štriholčah. Stojijo in se poslavljajo.

38. Bad Kleinkirchheim (1978). 2' 51"

Parkirni prostor pod vzpenjačo. Posnetki nazaj in naprej iz premikajoče se kabine. Veliki plani oseb v kabini: Metkin nečak Flori, Hubert Gradenegger, Metka Končič in Zablatnik. Posneli so drug drugega in tako smo dobili veliki plan Zablatnika, z njegovo značilno čepico in očali s -fenerji-. Edini veliki plan Zablatnika v vsem njegovem arhivu. Pogled iz vzpenjače navzgor. Na vrhu ob mogočni stavbi. Skupina med turisti. Na vrhu planine. Smerokazi. Krave z žičnico. Konji. Pogled v dolino.

39. Moščenice, Lovran (1985). 6' 24"

Okzke ulice Moščenic. Stavba Muzejske zbirke. Cerkev na pokopališču. Ulica. Naselje od daleč. Smerokaz za Moščenice.

Starejša hiša v Lovranu. Glavna ulica v Lovranu. Cerkev. Župnijski urad. Oboki, kalone v lepi svetlobi. Cerkev, fasade, vrata. Na tržnici, mračno v senci. Plaža s senčniki. Hitri zasuki po plaži. Prihaja Metka z ležalnikom, ga razgrne. Kopališče in zasuk na morje. Hotel, prihod po stopnicah navzdol. Nerazločni zasuki.

Precej fragmentarni posnetki s počitnic. Veliko snemanja s teleobjektivom, zato tresoča slika.

Po pripovedovanju Metke Končičeve ob teh posnetkih se je Zablatnik rad odpravil na počitnice v kraje, kjer je bil lahko sam, da mu ni bilo treba komunicirati z znanimi ljudmi. 14 dni se mu je zdelo predolgo, 8 dni prekratko. 10 dni mu je bilo pa ravno prav za počitnice. Iz kraja počitnikovanja se je vedno rad odpravil na izlete v okolico.

40. Rezija (1987). 2' 44"

Milko Matičetov in njegova žena sedita pri kavarniški mizici. Zelo kratek posnetek. Gore, pokrajina, hitri zasuki kamere. V naslednjem zasuku prideta v kader Matičetov in Metka. Solbica. Matičetov pride v kader, vendar zaradi zasuka kamere hitro zgine iz njega. Solbica, hiše, naselje. Cerkev. Naselje in gore. Hitri pogled na Ravanco.

Posnetki so nastali ob skupnem obisku Rezije z Milkom Matičetovim in njegovo ženo, ki sta prej obiskala Zablatnika na domu v Trnji vasi. Žal so preveč fragmentarni.

41. Gleichenberg. 2' 46"

Bazen, toplice. Vodomet. V bazenu. Vodomet. Fasada zdravilišča. Žena v kopalkah. V bazenu. Ura. Hotel.

Nevešči fragmentarni posnetki.

Pertelstein. 2'

Grad na griču. Krajevni napis. Grad. Žena pod obzidjem nekaj pobira. Grad, vhod. Pogled v dolino, na ravnine v daljavi. Neoster napis. Žena prihaja proti kameri. Odhaja od kamere, v vreči nese jabolka. Pred vhodom v grad v lepi popoldanski svetlobi.

Nevešči fragmentarni posnetki.

NEZNANI KRAJ. 2'

Hiše in trte. Avto. V senci ob vinogradu, zasuk na pokrajino. Pri trtah. Neostro grozdje. Grič s topoli in ruševino. Naselje s cerkvijo. Traktor. Mož škropi trte. Ženi.

Nevešči fragmentarni posnetki.

Kromberg. 1' 30"

Kamnita kipa. Dvorec s parkom in pristavo. Naselje s cerkvijo. Ženi na parkirišču. Zasuk na grad. Fasada gradu. Grad. Vhod. Grad. Galerija, stoli in mizica pred njo.

Nevešči fragmentarni posnetki.

42. Velika noč (1976). 1'

Težko spoznavni fragmentarni posnetki. V zadnjih kadrih vidimo od daleč in na kratko -rolkanje- jajc, pripravo in otroka, ne vidimo pa prave akcije.

Nevešči fragmentarni posnetki.

43. VEĹLIKA NOĀ (Tesendorf, Osterspeisenweihe) (1978). 3' 30"

Trnja vas. Obred pri izbrani stanovanjski hiši. Lepi protisvetlobni posnetki blagoslova jedi v košaricah.

Metka Konĉiĉ je ob tem filmu povedala, da je Zablatnik vsako leto po konĉanem blagoslovu pogostil mašno skupino z mašnikom in ministrantom. Tradicijo je Metka ohranila tudi po Zablatnikovi smrti.

44. ŹUPNI PRAZNIK V TRNJI VASI (Pfarrerfest Annabichl) (1977). 7'

Na zaĉetku julija vsako leto pripravijo v fari praznovanje, da se ljudje spoznajo in poveselijo. Metka Konĉiĉ pomaga pri organizaciji, pri sreĉolovu.

Vse se dogaja v farnem domu v Annabichlu. Vidimo pokojnega Źupnika patra Lienza, ki ga poznamo iz Zablatnikovega filma o pustovanju za starejše. Umrli je na Tirolskem.

Metka prepozna veliko ljudi, ki so Źe umrli, med drugimi tudi svojo mamo.

Otroški program. Ljudje sedijo, jedo in pijejo, se pogovarjajo.

Ob gledanju se Metka spomni mnogih informacij o ljudeh, po domaĉe ĉenĉ in opravljanj, a vseh noĉe povedati, ĉeš da ne more povedati vse »glorije«. Kjer pa more, reĉe: »*Bom povedala vsa glorio*».

Jedi in pijaĉe prodajajo po ekonomski ceni. Dobiĉek od sreĉolova gre za cerkvene dejavnosti.

45. Vorarlberg 2, Schweiz, SŹditirol, Logarska dolina 1977 (50 m)

46. 1977, 1981, Vorarlberg 1, Brand, Lichtenstein (90 m).

Filma sta si precej podobna. V kratkih, iztrganih prizorih prikazujeta snemalĉeve vtise z veĉ poĉitniških potovanj. Najavljene lokacije so pomešane in postavljene nekronološko. Zato se v posnetkih ni mogoĉe orientirati brez komentarja oĉividca. Hkrati pa se pojavijo tudi druge, nenajavljene lokacije, npr. Rheinfall, slapovi Rena, v Nemĉiji. Na posnetkih iz Źvice vidimo tudi Zablatnika.

47. Burgland I–III, 1979 (230 m)

Lepi, presenetljivo mirni posnetki, najboljši Zablatnikovi doslej. Vmes krajevne table, razloĉno, dolgo, v primernem planu. Mestoma so lokacije posnete zelo sistematiĉno, npr. gledališĉe na vodi, kakor da bi snemalĉ hotel na filmski trak ujeti ĉimveĉ informacij o prostoru.

Oggau.

Purpach.

V nekem kraju je na gostilniškem dimniku skulptura Turka. To je ponazoritev legende o Turku, ki je omamljen od vina zaspal v dimniku in tako ostal v tistem kraju. Tudi na steklenicah vina Neuburger je obnovljena ta legenda. Metka Konĉiĉ ima Źe spravljeno takšno steklenico vina.

Tradicionalne vinske kleti.

Illmitz, vas s ciganskimi muzikanti. Gnezda Źtorkelj na dimnikih.

Rust, znana Fischkirche. Pozimi Źanjejo trsje na ledu NeŹiderskega jezera.

Transdorf, Hrvati.

Weidenam See, kraj roĉnih del iz slame.

Eisenstadt-Źelezno.

Breitenbrunn.

Loretto, romanje 15. avgusta. Metka Konĉiĉ komentira: »Tisti s klobukom so Hrvati in Źenske v ĉrnih oblekah so Hrvatice.«

St. Margareten, znano letno gledališĉe v kamnolomu. Nastop folklornih skupin.

Frankeman, Hrvati. Iz cerkve odidejo tako hitro, da jih Zablatnik ni mogel posneti. Hitijo v zavetje svojih zaprtih domov in tudi v vasi je vse tiho in mirno.

Raiding, posnetki del na polju. Skrivnostni ognji na ravnini.

Stobb, lonĉarstvo.

Kittsee, etnografski muzej.

Na jezeru Balaton.

48. Dajla 1990

Pri Majdi in Petru Fistru v Dajli (Istra), v hišici Majdinega brata. Peĉejo na prostem. Velikokrat je Zablatnik na sliki. Snemala je Metka. Prizori na morskem obreŹju.

V nadaljevanju filma so posnetki z doma v Trnji vasi. Nečaka Miha Končič in Flori Končič na kolesih na vrtu in na dvorišču. Zablatnik z nečakoma in še v nekaj prizorih.

49. Selce, Plitvička jezera, Crikvenica – Krk, 1980 (17')

Vipava – Št. Maver, 1981 (2' 01")

Selce 1980

Hotel, terasa, kopaljšče. Na plaži. Sončni zahod. Na promenadi. Kamera je nemirna, a se iz izbire motivov vidi Zablatnikova sistematičnost, da bi nazorno prikazal okolje.

Plitvička jezera 1980

Zalužnica (krajevna tabla), verjetno na poti na Plitvička jezera. Pejsaž. Ljudje na polju.

Plitvička jezera, tabla. Nacionalni park, tabla. Slapovi.

Krk 1980

V mestu.

Njivice, na plaži, v luki.

Crikvenica, na plaži, v različnih svetlobah. Plaža, hotel.

Novi Vinodolski

Crikvenica, na trajektu. Spet v Crikvenici.

Pomešani kraji v enem filmu. Kratki pogledi v različnih krajih.

Vipava 1981

Zemona.

Sv. Gora nad Gorico.

Št. Maver pri Gorici, obisk pri nekem zasebniku v lepi vili z vrtom. Zelo nemirna kamera.

50. Mondsee – Gmunden 1983 (6' 59")

Polling – Salzburg, 1983 (3' 23")

Mondsee-Gmunden 1983

Krajevna tabla Mondsee. Kraj, ulice, hiše, parkirišče, hotel. Metka, parkirišče. Hotel v dveh svetlobah. Mesto, ulice, cerkev, stavbe. Spet je vidna sistematičnost izbire motivov, kljub nemirni kameri. Alpen-seebad.

Kopaljšče, množica kopalcev na plaži. Ob jezeru, jezero.

Polling-Salzburg 1983

Ljudje, kmetje, kmetija. Salzburg. Park ob dvorcu, polno ljudi. Nemirna kamera. Metka. Rože. Panorama Salzburga iz parka ob dvorcu. Razno v parku, vodomet. Mozartova rojstna hiša. Opera. Druge hiše.

Pavle Zabltnik. Zadnji kader iz filma Pust v Trnji vasi (1977), edinega, ki ga je Zabltnik javno prikazoval, in sicer v krajevni skupnosti Trnja vas/Annabichl. Prikazuje trenutek, ko se je pustovanje umirilo v poznem popoldnevu, ostalo je le nekaj plesnih parov in snemalec. V ozadju je maskiran mož, ki se je iz pustne objestnosti vrgel na tla. (Gl. opis filma v Prilogi, enota 4.) (Digitalizacija fotograma Miha Peče)

Pavle Zabltnik. Prizor iz filma Šehvanje v Bistrici (1981), Zmagovalec šehvanja navdušeno širi roke. (Gl. opis filma v Prilogi, enota 28.) (Digitalizacija fotograma Miha Peče)

*Pavle Zabltnik. Prizor iz filma Na vrtu (1976–1978). Niko Kuret na dvorišču Zabltnikove hiše v Trnji vasi. V tem filmu je še več posnetkov Nika Kureta, na enem sta skupaj Kuret in Zabltnik. Posnetki so nastali ob obisku Nika Kureta leta 1977, ko sta z Zabltnikom odšla na zaključno gimnazijsko akademijo. (Gl. opis filma v Prilogi, enota 13.)
(Digitalizacija fotograma Miha Peče)*

*Pavle Zabltnik. Prizor iz filma Na vrtu (1976–1978). Metka Končič z Zabltnikovo svakinjo Ano in nečakinjama Valico (Valpurgu) in Anico. -Je moralo biti maja, ker je vse v cvetju, ker je 'flider' cvetel. Flider pa za materinski dan cveti- (Metka Končič). (Gl. opis filma v Prilogi, enota 10.)
(Digitalizacija fotograma Miha Peče)*

Ciril Turk. Prizor iz filma Slovenci na Württemberskem (1976–1980). Tekstilna delavka govori na svojem delovnem mestu: »V tej tkalnici delam že 10 let. To je kontrola blaga. Kar se da ga popravimo, kar pa ne, moramo pa označit s sukancem.«
(Digitalizacija fotograma Miha Peče)

Ciril Turk. Prizor iz filma Slovenci na Württemberskem (1976–1980). Otroški nastop na miklavževanju za slovenske delavske družine v Stuttgartu leta 1976. »Predstavlajte si, v dvorani je sto mladih mater. Ob lepo okrašenih mizah dobijo zastonj čaj ali kavo, pecivo, torte in na odru nastopajo njihovi otroci eno uro ali pa še več. Vse je šlo preko mojih rok. Sem imel pomočnike. Ja, in očetje niso mogli vsi v dvorano. Nekateri so čakali eno uro, zunaj pri avtomobilih so se pogovarjali.«
(Digitalizacija fotograma Miha Peče)

Ciril Turk. Prizor iz filma Slovenska Koroška 1973–1975. Cyril Turk govori z maturantoma slovenske gimnazije, Rolandom Grilcem in Jankom Pippom, o njihnih vtisih s šolanja in o načrtih za prihodnost.

(Digitalizacija fotograma Miha Peče)

Ciril Turk. Prizor iz filma Slovenska Koroška (1973 - 75). Govori dr. Joško Tischler, prvi predsednik Narodnega sveta koroških Slovencev: »Velik uspeh pomeni slovenska gimnazija, saj ima 400 študentov. Sedaj pa gre za enakopravnost slovenskega jezika z nemškim v upravi, na sodnji in za dvojezične napise, ki bodo dokazali, da smo Slovenci že 1300 let na koroški zemlji, katero smo sooblikovali.«

(Digitalizacija fotograma Miha Peče)

*Summary***Film Activities of Two Priests**

Catholic priests Pavel Zablatnik (1912-1993) and Ciril Turk (1927) are well-known in Austrian Carinthia, both for their professional as well as cultural work. Zablatnik was for many years a principal of the Slovene High School in Klagenfurt (Celovec in Slovene) and an ethnographer. Ciril Turk worked among Slovene immigrants in the Slovene parish of Stuttgart, Germany. In the 1970's and 1980's both priests made films with 8-mm movie cameras. Zablatnik, who had made these films for his own use and did not show them in public, took them at home, on trips, holidays and visits. Turk, on the other hand, incorporated his films into his pastoral activities. Several of his films were shot for public use; some of the titles are *From the Lives of Slovenes in Germany*, *Slovenes in Württemberg*, and *Slovene Carinthia 1973-1975*. His films were seen by approximately 20 000 people.

Zablatnik's and Turk's films illustrate two typical, but very different types of amateur film activity. Zablatnik's footage is rather rough and shot by an unskilled hand; rather than amateur films they should be dubbed family movies. Compared to Turk's work they are like a manuscript, while Turk's films have a well-ordered structure. In many aspects they resemble television documentaries, but due to their modest means of production they cannot achieve the same result.

The films made by Zablatnik and Turk have a special meaning for Slovenes in Austrian Carinthia. Zablatnik's films are important because he has been termed «the most prominent ethnographer of Carinthian Slovenes», who in the 1950's collected a «unique part of Carinthian Slovenes' spiritual culture that, had it not been for Pavel Zablatnik, would without doubt be lost for ever.» Although his many achievements in the field of ethnography, culture, education and school policy as well as pastoral duty far surpass his amateur film activity, the latter is just as unique in many ways. It demonstrates Zablatnik's will and desire to master modern visual means of technology and express himself in a visual manner. Yet his films are also a modest, but extremely precious document of the events and people in his vicinity.

Although he started to make his own documentaries at approximately the same time, Turk's intentions were wholly different. He used film camera in order to make films that would serve educational purposes within his pastoral work at large. In this manner he created valuable documents about the life of Slovene immigrants in Germany, especially their work environment, places of residence and religious activities. His films also illustrate specific social aspects of religious activities of that period. The film on Slovene Carinthia tried to acquaint his fellow Slovenes in Austria with various historical, ethnic, political and cultural features of Carinthia. Equipped with music and commentaries Turk's films resemble television on-the-spot reports, but are on a technically much lower level. Screened in Germany, Austrian Carinthia and in Slovenia, these films represent a more sophisticated level of amateur films.

The author of this paper discusses film production as one of representational segments of culture. It is a particular cultural element that can be understood if analyzed within the context in which it had originated. Its evaluation is therefore somewhat relative.

Mojca Ravnik

Socialni antropolog Robert Gary Minnich o identiteti na avstrijsko-italijansko-slovenski tromeji

Socialni antropolog Robert Gary Minnich, profesor na Univerzi v Bergnu na Norveškem, je pomemben del svojih raziskav opravil v Sloveniji oziroma med slovensko govorečimi prebivalci Kanalske doline v Italiji in Ziljske doline v Avstriji. Leta 1979 nas je presenetil s knjigo *The Homemade World of Zagaj*, ki je govorila o prebivalcih kraja v Halozah oziroma furežu kot osrednjem kmečkem prazniku, leta 1998 pa s knjigo z naslovom *Homesteaders and Citizens*,* v kateri je spregovoril o slovensko govorečih prebivalcih Kanalske in Ziljske doline in širšega območja tromeje in koreninah njihove identitete. Minnich je izjemen, ne samo zato, ker ni veliko tujih antropologov, ki bi se ukvarjali s Slovenci, temveč predvsem kot prodoren raziskovalec s širokim teoretičnim znanjem, predan metodi neposrednega opazovanja z udeležbo, izviren pri izbiri terenov, kjer ga zanimajo predvsem marginalne prilagoditve v pojmovnem okviru kulturne ekologije.

Pričujoče delo je izredno pomembno, ker odpira nova vprašanja, že poznane probleme pa osvetljuje z novimi spoznanji; med drugim je v njem zapisal tudi nekaj ostrih stavkov na račun slovenskih »etnografov in folkloristov« (čeprav zavzemajo le nekaj vrstic in opomb pod črto, kar je v primerjavi z obsegom knjige zanemarljivo), ki tudi zaslužijo odziv.

Predvsem je treba poudariti velik pomen Minnichovih monografij, vsake zase in obeh skupaj, za etnologijo Slovencev v 20. stoletju. Obravnavata namreč identiteto slovenskih ali slovensko govorečih kmečkih ljudi in odpirata vprašanja, ki so se jih tudi pri nas dotikale številne etnološke raziskave, vendar jih nikoli niso tako jasno definirale in se tudi niso dokopale do tako pomembnih spoznanj, kakor se je to posrečilo Minnichu. Sam v nobenem svojem besedilu ni primerjal Haloz in Ukev, kmečkega življenja v socializmu in v kapitalizmu, vendar pa s knjigama tako primerjavo ponuja in omogoča, saj ga je v obeh zanimala identiteta kmečkega človeka in njegov odnos do institucij.

* Robert Gary Minnich, *Homesteaders and Citizens. Collective identity formation on the Austro – Italian – Slovene frontier*. Bergen 1998 (Bergen Studies in Social Anthropology 52).

Prva knjiga je govorila o haloških kmetih v socialistični Jugoslaviji, pričujoče delo pa o kmetih v Ukvah in sosednjih krajih na avstrijskem Koroškem, se pravi slovensko govorečih ljudeh, ki so po razpadu Avstro-Ogrske živeli zunaj Jugoslavije, ki so bili nacionalno zatirani, niso pa doživeli socialistične revolucije. Tudi v Ukvah je bil osredotočen na razmerja, ki jih je opazoval že v Halozah, med posameznikom, vaško skupnostjo, vaškimi in državnimi ustanovami. V socialistični Jugoslaviji, v svetu nasprotij v razmerjih zasebno – socialistično, zasebno – državno, vernik – nevernik, gospodar – funkcionar, kmet – delavec, kmet – gospod, je haloški kmet, po Minnichovih opažanjih, ostajal tam, kjer je bil in skrbel za samozadostnost svoje kmetije in svoje družine; ostajal je na svojem, vendar brez vezi istenja s širšo družbo, ki jih je nekoč še imel kot kmet, katoličan, trdno zasidran v družini.

V Ukvah v kapitalistični Italiji je Minnich prišel do zelo podobnih ugotovitev o zasidranosti v kmetijo in družino, medtem ko se druga razmerja kažejo povsem drugače. V tem besedilu nimam namena primerjati Minnichovih raziskav, želim pa posebej poudariti, da je v njiju odprl pogled v slovensko kmečko identiteto v socializmu in kapitalizmu in ponudil možnost za primerjavo o tem, kaj se je z njo dogajalo v Italiji in Avstriji, kjer so zatirali nacionalno, in v Jugoslaviji, kjer so jo spodkopavali versko in socialno.

V pričujočem delu velja osrednja avtorjeva pozornost pripadnosti, samopodobi in samouresničevanju Ukljanov, delovanju vaških ustanov in organizacij in vključevanju Ukljanov v zunanji svet, širše pa obravnava tudi identiteto in simbolni repertoar vaškega univerzuma, funkcioniranje vaških in državnih ustanov in jezikovno sporazumevanje prebivalcev na tromeji. Poleg Ukev obravnava tudi Kanalsko dolino na splošno in Ziljsko dolino na avstrijskem Koroškem. Terensko delo v Ukvah in v Bistrici na Zilji je trajalo šestnajst mesecev med letoma 1981 in 1985. Slovenski del tromeje je, razumljivo, najmanj zastopan, saj sta bili Kanalska in Ziljska dolina skupaj v stari avstrijski deželi Koroški, le delček z Belo pečjo v Kranjski. Čeprav avtor ne posveča posebne pozornosti nekdanj živahnim stikom z Gornjesavsko dolino in Posočjem, pa jih posredno lahko zaslutimo po večkrat omenjenih sorodnikih iz tistih krajev in v navedbah uradnih predstavnikov iz Slovenije na vaških prireditvah.

Minnich uvaja razpravo z antropološkimi in sociološkimi koncepti, ki sestavljajo njen teoretični pojmovni okvir. Med najvplivnejšimi omenja zavzemanje Anthonyja P. Cohena po preverjanju družbenih kategorij v luči individualne samopercepcije, kajti, kot meni ta avtor, kolektivno identiteto ustvarjajo posamezniki. Minnich se je namenil odkriti širino in raznovrstnost socialnih sistemov, ki posegajo v življenja posameznikov v Ukvah, in pri tem so mu blizu misli Frederika Bartha o tem, da so vsi družbeni sistemi, ne glede na njihov obseg, zasidrani v osebnosti. Naslonil se je tudi na ugotovitve Georgea Herberta Meada o družbenem izvoru sebstva, v njih je našel obetavno povezavo med naravo in kulturo. Poudaril je ekološki vidik kulturne prilagoditve in samouresničitve družbenega bitja v širokem kontekstu, ki zajema naravne in kulturne razsežnosti okolja. Vendar pa Minnich že na začetku omeni, da se mu je le pri omejenem številu Ukljanov posrečilo pogledati v njihovo družbeno bit. Po uvodnem načrtu raziskava odpira nova in nova vprašanja, vendar pa misel o družbeni določenosti posameznikove samouresničitve in samozavesti kot notranja vodilna nit prepleta celotno razpravo.

Avtor se je najdlje mudil na Ukovski planini in slikovita poglavja o vsem, kar se je tam dogajalo, so za raziskavo najpomembnejša. Že na začetku si je želel živeti pri kmečki družini, ki se še ukvarja z živinorejo, poleti odhaja na planino in je upravičenka starih služnostnih pravic. Oče Mario, ukovski župnik (sicer poznan raziskovalec Kanalske doline M. Gariup; iz njegovih del avtor večkrat kaj navaja, vendar ga omenja ali kot

župnika ali kot pisca in žal ne pove, da gre za eno in isto osebo) je našel zanj *Pavrove* (hišno ime), idealno družino. Mladi gospodar z ženo in sinom se je ravno odpravljaj na planino, stara starša pa sta ostala doma. To je pojav novejšega časa, kajti v preteklosti se je poleti vsa vas preselila na planino, danes pa lahko, predvsem starejši ljudje, ostanejo v vasi, medsebojne stike pa stalno vzdržujejo, ker so na planino speljane dobre gozdne ceste.

Čudovit je opis dogajanja na planini. Minnich sam pravi, da je imel srečo, da so ravno začeli obnavljati *bajto*, hišo na planini, in se je vključil v dogajanje tudi kot dobrodošla pomoč. Ljudje so ga sprejeli, spoznal je njihove vrednote in skrbi. V delovni skupini, ki je obnavljala hišo, so bili domači trojezični Ukljani, furlansko in italijansko govoreči priseljenci v Ukve, slovensko in srbohrvaško govoreči sorodniki in znanci, ki živijo v Sloveniji. Po delu so se pogovarjali o življenjskih zgodbah in političnih prepričanjih. Minnich je opazil, da ni enostavne korelacije med t. i. materinščino in občutkom kolektivne pripadnosti, in se je začel spraševati, ali sploh obstaja kontekst, v katerem bi se Ukljani predstavili kot slovenska manjšina. Tako se na primer Ukljana nista hotela opredeliti za Slovenca, čeprav govorita slovenski jezik, in na vztrajanje sorodnika iz Slovenije sta izjavila, da sta Korošca, Bosanec v njihovi skupini pa je vztrajal, da je Jugoslovan, drugi pa so ga prepričevali, da je Bosanec. Minnich je opazoval vloge in delo gospodarja in gospodinje (zaposlene v dolini, ki je mimogrede še hodila domov, naredila kaj na vrtu, na planini pa kuhala in stregla delavcem in obiskom), položaj otroka, vloge sorodnikov in zancev. Ob mnogih drobnih zanimivostih je osrednjo pozornost namenil družini, sorodnikom in sosedom in njihovem sporazumevanju.

V uvodnem poglavju sta tudi navedeni izjavi in je opisan dogodek, ki so pomembno opredelili avtorjevo stališče do pripadnosti prebivalcev Kanalske doline. Najprej je tu izjava domačina: »Govorimo naš jezik, v srcu smo Korošci, usojeno nam je živeti v Italiji,« nato pa ukljanskega župnika (navedena po Ernsta Steinickeja knjigi *Das Kanaltal. Sozialgeographie einer alpinen Minderheitenregion*, Innsbruck 1984): »Ukljani govorijo slovensko, čutijo se Avstrijce, morajo pa biti Italijani.« Avtor se ob razlikah zamisli in meni, da se druga izjava, ki govori o narodnostni skupnosti in dojemanju Kanalske doline kot manjšinske regije, razlikuje od občutenja Ukljanov, in da se Ukljani, kar dokazuje prva izjava, ne doživljajo tako. Ključen pa je bil pripetljaj, ko se je Minnich, kmalu po prihodu na planino, ustavil skupaj s svojim gostiteljem v gostilni. Tam so možje v slovenskem narečju razpravljali o krajevnih zadevah, med drugim o načrtih za zimsko športno središče na planini. Temu so nasprotovali, Minnich pa je pripomnil, da se mu zdi življenje v planini čisto slovensko in da bi se bilo treba upreti razvoju, ki bi ogrozil slovensko enklavo. Takole opiše odziv družčine na njegovo pripombo: »Ko sem govoril, je zavladala tišina, ne samo pri naši mizi, ampak v celi gostilni. Nato je mož pri naši mizi prelomil tišino in rekel, da je treba stvari obdržati, kakršne so, ni pa se z ničemer odzval na mojo povezavo z besedo 'slovenski'. Minnicha je to presenetilo, ker očitno ni pričakoval, da identiteta slovensko govorečih prebivalcev v Italiji ni preprosto slovenska. V njegovem živem opisu je začutiti nelagodje ob nenadni tišini, ki je zavladala po njegovi omembi slovenstva (tako se je Minnich seznanil z poznanim dejstvom, ki velja tudi za manjšini v Avstriji in na Madžarskem; presenetljivo je, da so celo pri nas nekateri raziskovalci o tem izvedeli šele v Minnichovem delu in ga zato navajajo kot nekoga, ki jim je to odkril).

V prvem delu knjige Minnich analizira ukljansko kmečko identiteto, katere jedro so gospodarji kmetij, ki so upravičenke starih služnostnih pravic v gozdu in na planini in ki se še ukvarjajo z živinorejo. Tak je bil tudi stari gospodar gostiteljeve družine, ki je ostal

v vasi, medtem ko je Minnich živel na planini. Isto leto je stari gospodar umrl. Eden ključnih dogodkov v knjigi je njegov pogreb; opisan je kot obred, ki odkriva obris socialnega univerzuma, katerega del je bil pokojni. Minnich podrobno razčleni potek dogajanja od *vahle*, čutja, do pogreba in pogostitve in druženja po njem. V pogrebnem sprevodu sta bili v ospredju skupini gospodarjev starih kmetij in otrok, tako sta bila na zunaj potrjena status kmečkega gospodarja in pomen nasledstva kmetije, ki je bilo tudi pogosta tema pogovora med udeleženci pogreba. Pokojnikova javna podoba kmečkega gospodarja pa je bila poudarjena še s statusom kapitana gasilske brigade in člana lovske zveze. Treba je povedati, da avtor do pogreba temu človeku ni posvetil pozornosti (morda je to še nameraval storiti). Omenil ga je le prav na začetku, ko se je v spremstvu očeta Maria seznanil z družino gostiteljev. Takrat je stari *Pavr*, sedeč pred hišo, nekaj zamrmral, oče Mario pa je Minnichu prevedel, da je vprašal, »ali ne bodo imeli težav zaradi tujca«, in Mario mu je rekel, da ne. Pozneje pa je Minnich slišal, da je stari gospodar tudi izjavil, da ga ne bo na planino, »dokler bo tam živel oni tujec«. Da bi Minnicha stari gospodar ne bil zanimal zato, ker je očitno, vsaj na začetku, izrazil nenaklonjenost do njegovega bivanja pri družini, ni verjetno, saj kot izkušeni raziskovalec gotovo ve, da lahko sprva najosornejši domačini postanejo najboljši sogovorniki. Minnicha je zanimalo življenje na planini, zato s starim gospodarjem, ki je ostal v vasi, ni prišel v stik, vendar pa je njegovo nezanimanje za starega gospodarja in staro gospodinjko težko razumljivo. V središču raziskave sta bili samouresničitev in pripadnost posameznika, ne pa družina, vendar pa sta od nje zelo odvisni. To, da se ni pogovarjal s starim gospodarjem, ni razumljivo, še posebej, ker so bili predmet raziskave prav stari gospodarji kmečkih domačij in simbolni repertoar njihovega statusa v socialnem univerzumu vasi. Minnich jih imenuje kar *Pavr people* (*pavr* je pogost narečni izraz za bogatega, močnega kmeta in tudi za kmeta na splošno, kot hišno ime pa na širšem območju tromeje, tudi v Zgornjem Posočju; zato je tako splošno poimenovanje po nazivu, ki se konkretno pojavlja v različnih zvezah in pomenih, sporno). Stari *Pavr* je, kljub svoji nenavzočnosti, pravzaprav najpomembnejša oseba v knjigi.

Medtem ko v prvem delu knjige Minnich obravnava osrednje mesto *Pavrov* v vaškem socialnem univerzumu, pa se v drugem delu posveča njihovi udeležbi v skupinah, organizacijah in dogodkih zunaj kmetije, najprej v tekmovanju prostovoljnih gasilskih brigad treh dežel in žegnanju na dan zavetnika fare sv. Jakoba, dogodkov, ki vključujeta največ vaščanov in krajevnih organizacij. Priljubljeno gasilsko tekmovanje je tokrat gostila gasilska brigada iz Ukev, posvetili so tudi nov gasilski dom, poškodovan v potresu leta 1976. V priprave na prireditev so se vključili člani društva, kmetje in nekmetje, govorniki romanskih in slovanskih materinščin, bančni uradniki in lastniki trgovin. Vsa srečanja treh dežel nadaljujejo in oživljajo povezanost iz časa starih avstrijskih dežel Koroške (Kanalske in Ziljske) in Kranjske (Gornjesavske doline), vedno pa so obvezni tudi državni simboli s protokolom, ki na zunaj zagotavlja lojalnost državam, ki si delijo to območje. V gasilski brigadi so vsi člani iz ukljanske fare, vendar niso vsi kmetje in še manj je živinorejcev; ti, ki niso kmetje, pravi Minnich, prav s članstvom med gasilci dosežejo pripadnost ukljanski družbi.

Samo v okviru domačega praznovanja, brez protokola in državnih simbolov, pa poteka žegnanje, star vaški praznik, spontani izraz krajevne skupnosti. Minnich pravi, da so datumi žegnanj v Ziljski in Kanalski dolini poznani večini prebivalcev tega območja in sorodnikom, ki se na te dni redno obiščejo. Na podlagi lastnega opazovanja opiše žegnanji leta 1981 v Ukvalh in 1982 v Zahomcu, kjer prirejajo štehanje. Vendar pa se zdi, da je bila etnografija (Minnich tako imenuje opisne dele svojega besedila) žegna

v Ukvah in ziljskega štehanja zanj manj pomembna (med drugim bi bilo za etnografijo gotovo zanimivo najprej pogledati v sosednjo vas Žabnice, ker je njihov žegen v primerjavi z ukljanskim, kakršnega opisuje Minnich, zelo drugačen). Očitno mu je šlo predvsem za to, da izrazi svoje negodovanje nad slovenskimi etnografi in folkloristi (navaja Nika Kureta *Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir*, 1963) oziroma njihovim nacionalizmom. Tega dela besedila skoraj ni mogoče prepoznati, tako na hitro in brez povezave je pritačnjen, kakor da bi ne bil Minnichov in bi mu ga vrnil kdo drug. Pravi, da se slovenski etnografi in folkloristi za štehanje zanimajo zato, ker pač vsebuje sestavine stare slovenske šege, saj je bilo v Zahomcu prvič dokumentirano pred 200 leti, kar naj bi bil znak njihovega nacionalnega interesa (kaj naj bi bilo v tem napačnega?). V opombi nato navede, da je ohranjenosti slovenskega narečja v javni predstavi žegnanja v Zahomcu pripisan velik pomen; v vseh drugih vaseh, razen v Bistrici, so namreč pesmi prevedene v nemščino in so javno pete v tem jeziku, čeprav vaščani srednjih let in starejši v teh vaseh še imajo »tajno« izvirna besedila in jih še izvajajo v nekaterih prilikah »off-stage«; smeši slovenofile, pri tem pa se, kar je res nenavadno (saj raziskuje družbeno določenost samouresničitve posameznika), ne vpraša, zakaj morajo biti izvirna slovenska besedila v tajnosti (to naj ne bi bilo nič narobe?). Nesorazmerje med njegovim smešenjem vsega zavedno slovenskega na eni strani in spoštljivo razdaljo do zatiralske politike na drugi strani je nerazumljivo. Pravi, da štehanje obiskujejo slovenofilni turisti iz Slovenije, medtem ko imajo Ukljani žegen zase, brez nacionalističnih primesi, in povzema, da žegen v Ukvah zato, ker ni tako avtentičen, pač ni pritegnil profesionalne pozornosti. Zdi se odveč iskati besede za zavračanje tako nesmiselnih očitkov, še posebej, ker so slovenski etnologi v časih, ko ni bilo enostavno kot jugoslovanski etnolog hoditi po zamejstvu, tam opravili pomembne raziskave; tako je nastalo tudi navedeno temeljno delo o štehanju.

Minnicha je moralo nekaj res pošteno razjeziti, saj se ne huduje samo nad slovenski nacionalisti, ampak še nekim širšim, nedefiniranim; naj del navedem v izvorniku: »The comparability and documented historical continuities of žegnanje and its carefully abstracted elements are of secondary importance; they are topics best reserved for esoteric debates in the »bastions« of Central European and Scandinavian academia« (str. 169), v opombi sledi: »These debates readily lose their esoteric quality when they are appropriated by ethnopoliticians and nationalists who more often than not are the major proponents of financial assistance to these bastions of »cultural science« provided the latter are devoted to the heritage of the »chosen« people whoever they may be« (str. 169–170). Morda je bil v nečem politično in finančno prikrajšan, vendar je težko razumeti pri čem, saj se je njegovo izredno zanimivo, obsežno delo lahko odvijalo samo z mirnim, poglobljenim raziskovanjem, v svobodi in z možnostmi, ki jih očitno uživa. Glede »izbranih« ljudstev pa si je tudi on izbral ljudstvo, ki ga bo raziskoval in sogovornike, ki jih bo upošteval.

Vsebinska knjige se širi od osrednjega dela, ki razčlenjuje adaptacijo in simbolni repertoar kmečkih domačij, navzven v vaške dogodke in organizacije, nato pa v vaške in zunanje ustanove, ki niso povezane z vaško družbo, najprej solo in nato občinsko in državno upravo. Šola je odtujena, učitelji priseljenci, ki ne znajo slovenščine, šolske oblasti so župnika, ki si je prizadeval za uvedbo materinščine v šoli, prijavile sodišču. Minnich dobro pove, da bi težko našli boljši izraz kot »kulturni prepad« za oznako neskladja med vsakdanjim svetom bodočih prevzemnikov kmetij in meščansko pompoznostjo učiteljev in kurikulumom; vendar pa je vprašanje, ali ne gre tudi za nekaj globljega od kulturnega prepada, namreč za fašistično indoktriniranost učiteljstva? Kulturni prepad med domačimi

kmeti in urbanimi učitelji bi našli še marsikje, takšnega zatiranja pa ne. Izredno močan vtis naredi na bralca Minnichov opis drugačnih razmer na Norveškem, kjer gredo na dan ustavnosti učitelji z učenci v sprevedu skozi vas. Žal je ta norveška sličica navedena le v opombi, namesto da bi ob njej avtor izpostavil šolo kot odtujevalni mehanizem konstrukcije socialne osebe in samouresničenja in s tem tudi problematiziral »moderno Evropo«, katere »modernost« jemlje kot nekaj samoumevno pozitivnega.

V zvezi s šolo je zanimiv tudi pripetljaj v družini, pri kateri je živel. Sin je dobil slabo oceno v šoli in mati, ki se ji zdi izobrazba izredno pomembna, je bila zelo razburjena, očetu pa se to očitno ni zdelo najpomembnejše. Ko se je nemir polegel, sta se oče in sin podala na planino, oče je sinu predlagal, da bi podrla nekaj dreves in sin je bil navdušen. Oče na planini popolnoma redefinira odnos do sina, navdušeno ga uči drvarskih veščin. Zgovorna epizoda je ena osrednjih v knjigi in ni nenavadno, da jo je posebej omenil tudi prvi slovenski recenzent te knjige Rajko Muršič (*Glasnik SED* 40, 3–4, 2000). Dejstvo, da otrok iz družine, ki doma govori slovensko, v šoli ni prav uspešen, najbrž ni čisto brez zveze s tem, da tudi sproščen in samozavesten ne more biti, če že od najnežnejšega otroštva čuti nesproščeno vzdušje, dvojnost komunikacije, manjvrednost materinščine, ki se govori samo doma in med vaščani in je niti tisti, ki jo govorijo, ne upajo ali ne znajo (več) imenovati s pravim imenom. Minnich je v tej epizodi pritegnila sprememba v razmerju med očetom in sinom na planini, ki je pokazala, da se je oče počutil v svoji očetovski vlogi resnično le kot kmečki gospodar, ni pa je poudaril v luči šolske jezikovne (če že ne narodnostne) represije.

Med organizacijami in ustanovami Minnich razloči tiste, ki jih imajo ljudje za svoje (sosodstvo, servitutsko združenje, farna cerkev, gasilska brigada), in tiste, ki jih imajo za tuje (zadružna mlekarna, osnovna šola, občinski svet in državna policija, karabinjerji). Ko opazuje učinkovitost zunanjih organizacij in odnos Ukljanov do njih in nasprotno, ugotavlja, da se Ukljani zanašajo na posrednike med njimi in birokracijo. V primerjavo pritegne tudi opažanja iz Ziljske doline in na splošno razlike med avstrijsko in italijansko upravo. V zvezi s socialno interakcijo vaščanov v svetu zunaj vasi se opre na Tönniesovo dihotomijo med *Gemeinschaft* in *Gesellschaft*, ki se mu zdi koristna za razločevanje dveh »idealnih tipov« družbenih odnosov. Izlušči bistvene sestavine odtujenosti ukljanskih kmetov od oblasti, opaža, da občinski urad ne deluje za potrebe kmetov in da občinski svet, v katerem so zastopane Ukve, ni posrednik med krajevno skupnostjo in nadrejeno državno administracijo; to se mu zdi v nasprotju z dostopno krajevno upravo v kmečkih območjih Avstrije. Družbene mreže prebivalcev Bistrice in Zahomca so odprte in odsevajo segmentacijo družbenih odnosov, medtem ko se v Ukvah še kaže izrazita diskontinuiteta med občestvom in družbo. Uradne zadeve in politične strukture so v italijanski državi zapletene, zelo malo kmetov iz Ukev, če sploh kakšen, zna italijansko, sploh pa italijanske pravne izraze do te mere, da bi lahko učinkovito sodeloval v kateremkoli delu tega sistema. Država je do 1960 zaposlovala v vse javne službe v Kanalski dolini, posebej v policiji, enojezične italijanske kadre iz drugih delov države. Menda naj bi policija tako lažje preprečevala korupcijo, vendar pa neznanje jezika ni bilo koristno za odnos teh zaposlenih do večjezičnega prebivalstva. Zanimivo pa je, da se je nekaj karabinjerjev poročilo in naselilo v vasi, da potomci nekega oficirja hodijo k pouku slovenskega jezika, ki ga organizira duhovnik, in da se je večina romansko govorečih, ki so se v Ukve priselili med vojnama, naučila slovenščine in nemščine.

Vključitev Kanalske doline v Italijo je med Ukljani zbudila zavest o razpoki med ustanovami v vasi, nad katerimi imajo nadzor, in ustanovami države, ki so jim bile postavljene od zunaj. V razločevanju med tem, kar je domače, in kar je naloženo od

države, Minnich odkriva meje vaškega sveta, v katerem se ukljanski kmetje lahko uresničijo kot verodostojna družbena bitja. Članstvo v kmečkem gospodarstvu z živinorejo je zanje najpomembnejše, povezave z drugimi organizacijami, npr. gasilsko brigado, cerkvenim zborom in drugimi cerkvenimi organizacijami in celo z občinskim svetom, politično stranko ali kmečko zvezo, so le okras te temeljne družbene identitete. Drugače pa je z vaško manjšino romansko govorečih – zanje so prav te ustanove zelo pomembne, da si pridobijo identiteto kot Ukljani.

Končno je Minnicha zanimalo tudi to, kako se Ukljani predstavljajo »drugim« v širšem univerzumu socialnega diskurza, kako delujejo z nadrejeno avtoriteto in kako prevzamejo vloge na širšem prizorišču, kot državljani Italije. Dogodek, ki naj bi o tem pričal, slovesna posvetitev križa na vrhu Starhand, v celoti izpričuje dvojnost domačega in tujega, značilno za pokrajine, ki so bile presekanke z mejami in katerih prebivalci so, tako kot Ukljani, paradokсно »doma«, ko so »na tujem«, in »na tujem«, ko so »doma«. Sponzorirala ga je gasilska brigada iz Vorderberga/Blač, udeležile so se je tudi brigada iz južne Nemčije, iz Dovjega iz Slovenije in iz Ukev. Minnich tudi ta shod opisuje izredno slikovito. Na pot sta šla skupaj z župnikom iz Blač, ki je Minnichu povedal za dogodek. Ko sta hodila in se pomenkovala po slovensko, sta opazila, da Ukljani srednjih let govorijo med seboj slovensko, mlajši pa italijansko. Med Blačani je prevladovala, kolikor sta slišala, nemščina. Po poti mu je duhovnik napovedal, da bo imel »mednarodni-blagoslov in mašo. Materinski jezik skoraj vseh navzočih iz Blač in Ukev je bilo slovensko narečje, ki je enako v Ziljski in Kanalski dolini. Večina faranov je poznala, kot pravi Minnich, panslovensko samopodobo tega duhovnika in strpnejši dvojezični Korošci so ga imeli za »zavednega Slovenca«. Vse slovenske dialekte je istovetil s standardiziranim knjižnim slovenskim jezikom, ki ga je dojemal kot enakovrednega drugim standardiziranim evropskim jezikom.

Po trojezični maši (dva ali trije zastopniki slovenske gasilske brigade so med obredom molčali) in nagovorih poveljnikov gasilcev (trije kapitani so govorili v nemščini, Slovenec je tudi hotel, vendar je duhovnik vztrajal, da je to mednarodno srečanje in da govori v materinem jeziku; duhovnik je prevajal nemški govor poveljnika iz Blač, ki se mu je zdel ta protokol preveč neroden in je obrnil v slovenščino, ki se je naučil od staršev, v osnovni in srednji šoli) je večina Ukljanov sedla skupaj, pridružilo se jim je nekaj Blačanov srednjih let in starejših, ki so z njimi govorili v slovenskem narečju in peli, kot pravi Minnich, v istem kodu. Starejši člani cerkvenega zbora iz Blač pri drugi mizi so peli isti repertoar v nemščini, a tudi ta »nemški« zbor je zapel v slovenskem narečju, maternem jeziku večine njegovih članov. Ko se je končal javni program, so celo germanofilni Blačani peli pesmi v jeziku staršev, v slovenskem narečju.

Resnično, pravi Minnich, bi kakega prebivalca iz osrčja moderne Evrope (nerazumljivo je, kako nekritično jemlje to »modernost«, ko pa jo vse njegovo pisanje v temelju problematizira) presunil »pretenciozni nesmisel« te »mednarodne« prireditve. Ti obmejni vaščani, nadaljuje, v težnji po razumevanju svojega mesta v širših socialnih in kulturnih sistemih, izkoristijo predpostavljene mednarodni kontekst za svoj obred. Z vaškimi organizacijami, pravi, da oponašajo formalne protokole, ki jih opažajo v medijih, ko se predstavniki evropskih držav srečujejo na mednarodnem političnem prizorišču. Vendar pa s to Minnichovo interpretacijo vsak bralec verjetno le ne bo zadovoljen; ali ni morda res prav nasprotno, namreč, da je v tem kotičku Evrope, kjer so se do danes ohranile posledice narodnostnega in jezikovnega zatiranja iz obdobja nacizma in fašizma, formalni protokol kvečjemu bolj smiseln kakor pri velikih evropskih voditeljih, saj šele izrekanje lojalnosti vsem državam in uradnim jezikom zagotavlja spontano druženje v domačem narečju?

Težko bi bilo omeniti vsa vprašanja, ki jih še obravnava pričujoče delo, saj je avtor, še posebej s širjenjem raziskave v Ziljsko dolino, našel preplet sestavin, odvisnih od različnega gospodarskega in kulturnega razvoja in sistema državne in lokalne uprave, v katerem živijo slovensko govoreči ljudje v obeh državah. Tako je bil ob koncu primoran obsežneje poseči tudi v preteklost, saj se brez zgodovinskega dogajanja marsičesa enostavno ne da razumeti.

Odnos do zgodovinskega dogajanja je eno temeljnih vprašanj, ki se odpirajo ob tej izvrstni knjigi. Že v uvodnem poglavju »Razvoj družbe v Kanalski dolini skozi očala lokalne znanosti« avtor poda izčrpen zgodovinski uvod in kraj dogajanja, predvsem z namenom, da pokaže »pasti nacionalistične historiografije« na zgledih besedil spod peres Steinickeja in Grafenauerja. Zdi se, da se je zaradi odpora do nacionalistične znanosti sam želel sam izogniti njenim pastem in se je zato distanciral od kakršnihkoli povezav družbene biti in samouresničitve, ki sta v središču njegove razprave, s političnimi in družbenimi okoliščinami. S tem se je izognil tudi zgodovini; o njej sicer veliko piše, vendar le v smislu podajanja zgodovinskega okvira in prepotrebne informacije, v svoje interpretacije pa je ne vključil, kakor da bi politično zatiranje in raznarodovalni pritiski neposredno ne vplivali na identiteto in možnosti samouresničitve. Psihosocialni pojavi, ki so očitne posledice zatiranja in prikrajšanosti, so v knjigi prikazani kot izvorni izrazi krajevne identitete nekakšnega svojevrstnega »ljudstva brez pisave«.

Avtor je nanizal celo vrsto doživetij in izjav ljudi, prek katerih je spoznal, da ni rečeno, da ljudje, ki govorijo slovensko (sam pretežno ta jezik imenuje slovenski kod ali vernakular), imajo ta jezik za slovenski ali da se imajo za Slovence. Na tej podlagi je oblikoval svoje temeljno stališče, da je samoopredeljevanje za Slovence ali identificiranje domačega narečja s slovenskim jezikom lahko le projekcija slovenofilstva ali panslovenskega nacionalizma. Ker je vsak izobraženec ali vsaj malo šolan njegov sogovornik (npr. oče Mario, v Sloveniji rojena gospodinja, koroški župnik in drugi Korošci) imel drugačen odnos do tega vprašanja, oziroma je vedel ali mislil, da ve, da je njegov jezik slovenščina, je bil torej vsak izobraženec tudi že slovenofil ali panslovenec, verodostojni informatorji pa so bili zanj samo tisti, ki, po njegovem, niso bili obremenjeni z nacionalizmom (se pravi tisti, ki niso imeli šole v materinskem jeziku, kjer bi lahko zvedeli, da govorijo slovensko).

Če bi se bil pogovarjal z več ljudmi vseh starosti, tudi o tem, kako so živeli stari ljudje v času mladosti, bi odkril, da je bila situacija iz ene generacije v drugo drugačna; recimo, da stari starši govorijo in imenujejo svoj jezik slovenski, starši ga govorijo samo v domačem krogu, vnuki ga ne govorijo, niti ne vedo, za kateri jezik gre. Take razlike med generacijami so značilne za zamejstvo, saj so se v teku njihovih življenj od začetka 20. stoletja zvrstili politični sistemi, ki so slovensko pripadnost in jezik preganjali, prepovedovali in stigmatizirali. Brez pogleda v preteklost, brez upoštevanja zgodovine v času, ki zaobseže življenja od pradedov do pravnukov, sploh ni možno videti, kako zelo je bila identiteta zatrta in kako se je skrčila. Minnich je gradil na opazovanju le te, jemal jo je kot neko avtentično regionalno identiteto. Vendar pa vsa njegova knjiga zgovorno, ne da bi sam o tem neposredno pisal, priča o zatiranju. Zato bi, po mojem, v podnaslovu knjige pravzaprav moralo pisati »identity oppression«.

Alenka Klemenc

Narodopisni drobiž iz Steletovih terenskih beležnic

Preden se je France Stele (1886–1972) navdušil za umetnost in z njo za umetnostno zgodovino – in postal pozneje eden treh njenih utemeljiteljev kot znanstvene vede pri nas¹ – ga je srce pravzaprav vleklo k t. i. ljudskemu blagu. To dejstvo je med drugim lepo vidno tudi iz uvodnega dela avtobiografske pripovedi, s katero se je leta 1939 predstavil v ljubljanskem klubu Rotary, saj je vanj vključil vrsto folklornih elementov in tako imenitnim rotarijskim sobratom pokazal, kako živo je še bilo ljudsko izročilo v njegovem domačem okolju v času njegovih mladih dni.² Kot zbiratelj narodopisnega gradiva, zlasti v zgodnjih letih, prav tako pa s svojim teoretičnim razmišljanjem si je utrdil ime tudi v etnografski stroki.³ V poznejših letih ni več načrtno zbiral, vendar je poleg objavljenega »precej gradiva še raztresenega po raznih zvežčičih«,⁴ tako tudi v njegovih znamenitih terenskih beležnicah. Vanje je ob neposrednih srečevanjih s spomeniki na terenu, ki ga je redno obiskoval kot konservator in tudi še kot univerzitetni učitelj, s svinčnikom sistematično zapisoval umetnostnozgodovinska opažanja, na zadnje, »neuradne« strani pa si je med drugimi marginalijami rad zabeležil kako folklorno notico. Tu zbrano gradivo v etnografiji vsebinsko po večini ne predstavlja novosti, zanimivo pa je, kaj je zbudilo Steletovo pozornost.

Tematike zaradi raznorodnosti ni moč natančneje razvrstiti po vsebinskih področjih. Za najustreznejši vrstni red predstavitve se je pokazala kronologija beležnic, sami zapisi pa žal povečini niso datirani, v glavnem manjkata tudi podatka o kraju »najdbe« ali pripovedovalcu. Zasilen pripomoček za določitev kraja in časa so torej lokacije umetnostnih spomenikov, ki so opisani v posamični beležnici, njihovi opisi pa dopolnjeni z datumom obiska. Žal je tudi to pomagalo relativne vrednosti, saj se v nekaj primerih, ko je narodopisni zaznamek vendarle datiran in lociran, ne kraj ne čas ne

¹ Poleg njega še njegova vrstnika po letih Izidor Cankar (1886–1958) in Vojeslav Mole (1886–1973).

² Gl. France Stele, *Moje življenje*, *Acta historiae artis Slovenica* 2, 1997, 161.

³ Prim. Ingrid Slavec Gradišnik, *Etnologija na Slovenskem*, Ljubljana 2000, na različnih straneh.

⁴ Emiljan Cevc, Steletovo predavanje o narodopisnem zbirateljskem delu, *Traditiones* 14, 1985, 125.

ujemata z nobenim terenskim zapiskom v isti beležnici. Tako, na primer, v zveščiču, v katerem je na zadnjih straneh zapisana pripoved Steletovega že močno ostarelega očeta – edino, kar je Stele od folklornega gradiva iz terenskih beležnic tudi objavil⁵ – med kraji, v katerih so nastajali umetnostnozgodovinski zapiski, sploh ni domačih Tunjic, datacije so iz leta 1929, razen ene, ki je iz leta poprej, in Stele pri objavi ni bil več gotov o natančnem datumu očetovega pripovedovanja, saj je kot čas navedel »1928 ali 1929«, torej se je tudi sam zanašal na datume svojih terenskih zapiskov. Zato so letnice, navedene pri nedatiranem gradivu, le okvirna časovna možnost.

Če gre za verzna besedila, se v prepisu vsak verz začne z novo vrsto, če za sklenjeno pripoved, teče neprekinjeno, pri nejasnih besedilih je prehod v novo vrsto nakazan s poševnico (/), ločila sledijo izvirnemu zapisu. Moji vstavki so v oglatem oklepaju, v izvorniku zabeleženi kraj, pripovedovalec ali datum pa so navedeni v narekovajih v komentarju.

1. Beležnica št. LXXXVIII, predzadnja stran; 1910⁶

Gruntar, kajžar kojke[?] jest / za 5 za 6 – za pit / morajna čeber[?] sklednk, / ušesa. As' ti reku všesa / [nečitljiva beseda] koleraba žganci / špeh

Terenski zapiski v beležnici so vsi iz leta 1920, in sicer iz okolice Škofje Loke (Sv. Križ-Kališe nad Železniki, Gosteče, Suha, Godešče, Crngrob, Križna gora), s širšega Gorenjskega (Žlebe; Bohinj; Bodešče, Žirovnica, Begunje; Mače, Predvdvor; Sv. Jošt, Sp. Besnica), iz Dvora pri Polhovem Gradcu in Visokega pod Kureščkom.

2. Beležnica št. IV, zadnja stran; 1920

V Šalomóncah so izpulili kokošim repe da bi bile varne pred kugo ker kugo dobi kar [nečitljiva beseda] kugo

Po vsej verjetnosti gre za kraj Šalamenci v Prekmurju, kjer je Stele septembra 1920 (12.–14. 9.) obiskal Tišino in Mursko Soboto.

3. Beležnica št. XCIX, notranja stran prednje platnice; 1920

Legenda pravi, da so bili tako močni ljudje, da so dekleta v predpasniku nosila tisto kamenje.

»Tisto kamenje« se nanaša na notico pred tem stavkom, zapisano ob strani zelo shematične skice loka s temenskim sklepnikom: »Tišina / najstar. (roman. del iz / vel. kamenov) srednji / del« (= najstarejši, še romanski del je srednji, ki je iz velikih kamnov). Zapis se torej nanaša na neko arhitekturo v Tišini.⁷ Med 20. in 23. septembrom 1920 je Stele obiskal več krajev v Prekmurju, Halozah in na Dravskem polju, vendar med terenskimi zapiski v beležnici ni najti Tišine.

4. Beležnica št. XXI, str. 68^a; 1923

Meden kruhek

⁵ France Stele, Ljudsko izročilo iz Tunjic in iz kamniške okolice, *Slovenski etnograf* 16–17, 1963–1964 (1964), 340–341, št. 2. Rokopis je v terenski beležnici št. XLVII.

⁶ Beležnica je še iz Steletovih študentskih let.

⁷ Morda na cerkev, ki je sicer gotška, vendar je v starejši literaturi veljala za romansko (prim. npr. Josip Gruden, Starine železnih in salajskih Slovencev, *ČZN* 11, 1914, 107, op. 1). Stele je tišinsko cerkev na kratko opisal v drugi beležnici kak teden prej – prim. št. 2 v besedilu –, kjer pa ne omenja kamenite gradnje.

Raztopiti 1 l mlačnega mleka in 1 kg sladkorja in žlico medu in stepi 1 kg črne moke (pšenične). Ko je dobro stepeno, umešaj kvasni prašek in zlij na pekačo z visokim robom, da bo kruh za 2 prsta visok. Tega kruha pride prav dosti.

Fina ržena moka / [nečitljivi besedi] – med, mast, / vosek –

V beležnici so terenski zapiski s širšega področja Štajerske (Maribor, Dravograd, Sl. Gradec, Gomilsko, Žalec, Svetina, Glažuta, Vodruž, Rogaška Slatina, Žusem, Žamerk, Tinski Vrh, Lemberg, Žiče, Špitalič, Čadram, Sl. Bistrica, Celje, Šentgotard, Vransko) in s Sv. Jošta nad Kranjem in Križne gore nad Škofjo Loko. Datirani so od maja do avgusta 1923.

5. Beležnica št. XXII, zadnja stran; 1923

Po letih vojne in bolezni

Zapojem bratovski ljubezni

Moj prednik v top je bil prelit

Kitica je prečrtana, nato sledi:

Moj prednik je bil v top prelit,

jaz sem prišel vam mir znanit,

mrličem mir, ki v grobih spijo,

zemljani v sreči naj živijo.

Vlit sem bil v letu 1923 / po skrbi nabiralnega odbora / iz Zrkovc in Dogoš. / Zrkovce

16. VIII. 23.

V oklepaju je dodano: »Zvon pri Mariji D. V Brezju – napis.« Gre za župnijo Maribor - Brezje, kjer stoji cerkev Marije vnebovzete. Kraje okrog Maribora je Stele obiskal prav okoli navedenega datuma (14. 8. je npr. datiran terenski zapis iz Ruš in 17. 8. iz Hoč). Prečrtana kitica je morda prepis kakega nesprejetega osnutka za verze na zvonu.

6. Beležnica št. XLII, pred-predzadnja stran; 1926

Blagor mu, ki se spočije –

v Černi prsti v Bogu spi

Lepše solnce njemu sije –

lepša zarja rumeni

Žalujoča žena in otroci.

Pred tem: »Nagrobni napis na pokopališču pri D. M. v Brezju«. Gre za isto lokacijo kakor pri št. 5, med terenskimi zapiski, ki so vsi nastali med junijem in začetkom avgusta 1926, pa je ni najti, je pa v tem času v smeri Štajerske Stele obiskal Kozjansko in Prekmurje.

7. Beležnica št. XLVII, proti koncu zveščiča; 1929

Gorših fantov na svejtu ni

Kot so ti kranjski furmani

Po beli cesti furajo

pa slatko vince zvažajo

Luba Urška kelnarca

kakšna bo ncoj večerica

Večerja je pripravljena

Na mizo je postavljena

*Luba Urška kelnarca,
kolkešna je najna rajtenga
Koni so toji voz je toj
Ti si pa ljubi furman moj.*

Zapis je izredno težko berljiv. V njem se mešajo knjižni in narečni zapisi, zaporedje kitic je popolnoma pomešano, pravo zaporedje je označeno s puščicami (ki pa jih je domala nemogoče razvozlati) in z dodatki »pol« (= potem). Kitice sem torej razporedila bolj ali manj po svoji presoji. Beležnico je Stele uporabljal junija in julija 1929, na področju nekdanje Kranjske («kranjski» furmani!) je v tem času obiskal umetnostne spomenike okrog Škofje Loke, v Bohinju, v okolici Polhovoga Gradca, na Dolenjskem in Notranjskem.⁸

8. Beležnica št. LI, proti koncu zveščiča; 1929

*Eva pa prav: oh kaj bo pa zdej,
Na večno, na večno zaprt nam je rej –
Pred začetkom prvega verza: »A. Kržič:«. Na sosednji strani:
Jurčov stric so bli moj botr.
So pa djal' mojmo oč', k' so bli moj botr.
U šolo ga dejte, sej za drug' tkū ni.
Vste, to j' blo še listga leta,
k' niso cindhelcnov imel,
ampak so tolk cajta les ob les toukl',
de se j' ogn pokazov.*

*Zdej ni samo laška nevarnost,
zdej j' tud zelena nevarnost v'n udarla,
zdej pravjo, de tud' Japonc ajnrukajo.*

Nad besedilom: »† Prošt Sajovic«. Čeprav je Stele tu zapisal oba »pripovedovalca«, je njuno pripoved moral zvedeti iz druge roke, saj sta bila oba takrat že pokojna. Janez Sajovic (1831–1917), ljubljanski stolni prošt (njegovo ime je Stele označil s križcem!), je bil doma z Visokega pri Kranju, Antona Kržiča (1846–1920) – nedvomno gre v prvem primeru zanj – je na okolico Kranja vezalo petnajstletno kaplanovanje v Preddvoru,⁹ tako da je za njuno izročilo Stele najverjetneje zvedel kje na tem področju. V beležnici je npr. terenski zapis od Sv. Jošta, datiran 17. julija 1929, druge lokacije (Štajerska, Prekmurje, Dolenjska, avstrijska Štajerska in Koroška), vse obiskane istega leta, ne pridejo v poštev.

9. Beležnica št. CXXV, zadnja stran; 1933

*Ta hiša meni sliši
Pa vendar moja ni
Saj kdor za menoj pride
Tud tisti njo zapusti
In tretjega do nesli
Mrliča ven iz nje*

⁸ V tej beležnici je tudi zapis očetovega pripovedovanja – prim. op. 5.

⁹ Za podatke glej *SBL*, 3, 185 (Sajovic) in *SBL*, 1, 578 (Kržič).

Prijatelj – vprašam te?

Čegava hiša je?

Nad tem: »Kuršinci 41«. Številka pri imenu kraja najbrž pomeni hišno številko in ne morda okrajšane letnice, saj je Stele beležnico polnil 1933 in 1939. Slovenske Gorice je obiskal v obeh letih, Kuršincev sicer ni med lokacijami, v več krajih blizu njih pa se je zadrževal leta 1933.

10. Beležnica št. XIX A, zadnja in predzadnja stran; 1934

Slava in čast sv. apostelnoma

Petru in Pavlu

Spomin na Rim

V Kranju (Austria)

dne 13. junija 1901

Pavla Babič

Pripis ob strani: »Tekst glej druga stran«. Na prejšnji strani:

*Lepa gorenjska zarja nam oznanja
god mučenikov sv. Petra in Pavla,
kako srčno sta se vojskovala,
za Kristusa kri, življenje dala.*

*Kako hrabro sta na bojišču stala,
križa meča nista se prav nič bala,
za sveto vero hot'la sta trpeti
kroni mučenikov vekomaj imeti.*

*Prosim Vaju blaga mučenika
Rimske cerkve zvoljena Vladika,
naj nam sveto leto v srečo bo,
oh, odprita rajsko, večno nam nebo!*

Pripis ob strani: »Tre fontane / Pavla Babič«. Iz marca 1934 je v beležnici več Steletovih terenskih zapiskov iz Rima. Tamkajšnjo opatijo Tre Fontane, kjer med drugimi stoji tudi cerkev San Paolo alle Tre Fontane, in sicer na kraju domnevnega svetnikovega mučeništva, je obiskal 15. marca. »Sveto leto«, omenjeno v pesmi, je bilo leto 1900, ko so v Rim romali tudi Slovenci, možnost pridobitve svetoletnih odpustkov v domačem okolju pa je papež podaljšal še v leto 1901.¹⁰ Letnica 1901 v prvem delu zapisa je torej nejasna, morda je šlo za individualno romanje v Rim.

11. Beležnica št. CXXVI, proti koncu zvežčiča; 1937

Kadar je huda suša, gredo nedolžna dekleta na Muro ogenj žgat. Vzamejo košaro, ki s svojim dnom more plavati po vodi, zložijo na nji les na križ v majhno grmado, jo zakurijo in sunejo košaro, da splava po vodi. Potem pokleknejo in molijo.

Če bi se udeležila obreda dekleta, ki ni več nedolžna, naj se varuje vožnje s čolnom po vodi, ker bi se za kazen potopila.

Obred smatrajo za skrivnost, ki se ne sme izdati.

¹⁰ O svetem letu prim. Metod Benedik, *Sveto leto. Od Bonifacija VIII. do Janeza Pavla II.*, Ljubljana 2001, 169–175. Organizirano slovensko romanje v Rim je bilo konec aprila 1900.

Pred zapisom: »Dokležovje – Prekmurje. Prip. 6./VIII. 1937 dekan I. Jerič v Turnišču.« Navedena datum in kraj se ujemata s terenskim zapiskom v tej beležnici. Duhovnik Ivan Jerič (1891–1975), častni kanonik, dekan, Maistrov borec, narodni delavec itn., je bil doma iz Dokležovja, v tem času pa je župnikoval v Turnišču.¹¹

12. Beležnica št. CXIX, str. 92^a; 1947

Zakaj maček kruh strese? Zato, da Sv. Duha ven strese. / Če mu ga daš, ga moraš (kruh) najprej poljubiti, potem ga pa ne strese. / Če daš mačku jed na dlani, ne bo vzela. (Prepričal sem se, da je kos »flancata« z majhnim obotavljanjem le vzela.)

Nad tem: »Tunjice 11. II. 1947«. V umetnostnozgodovinskem delu beležnice Tunjic ni najti, niti ne kakih bližnjih lokacij, tudi navedenega datuma ni pri nobenem terenskem zapisku.

13. Beležnica št. XIV A; 1959

»Počivavček« – Jezus v kipu ali sliki (Sv. Andrej, Sv. Peter nad Begunjami, kipec pri J. Veiderju iz kasnega XVIII. st.), sedeč, roki zloženi na kolenih, ko čaka na pribijanje na križ.

»Božja misel« – Jezus sedeč in žalosten, podpirajoč glavo z eno roko, tip t. zv. »Hrvatskega Kristusa«, ki mu je žal, da je Hrvata ustvaril, ali pred rojstno hišo očeta dr. VI. Mačka v Lesičnem pri Pilštajnu – ki mu je žal, da je Mačka ustvaril – ali po drugi verziji, ki mu je žal, da je ženo ustvaril.

»Krejs« – slikana znamenja ob potih, kjer so se ustavljali pogrebi in je bilo naslikano, kako se ustavlja pogreb s krsto – ker je duhovnik tu zapel Kirie¹² eleison! itd.

Primeri »Krež« iz ustoličenja Koroških vojvod, pesmi karolinške dobe itd.

Pred tem pojasnilo: »Ikongrafske označbe / sporočene 13. 7. 59 po dr. J. Veiderju«. Duhovnik in umetnostni zgodovinar Janez (Ivan) Veider (1896–1964) je bil ta čas župnik v Stari Loki.¹³

14. Beležnica št. XXVI A, zadnja stran; 1960

*Preljubi sv. Tilek s Krasa
daj mi moža do pasa
naj bo iz ila al s kamna
samo da bo možkega znamenja.*

Ob koncu pripis v oklepaju: »Sveto na Krasu«. V Svetem pri Komnu stoji cerkev sv. Egidija oz. Tilna, katere opis je v beležnici datiran z 8. novembrom 1960.

»Takole sem dobil, podajam vam, da sodite!« naj sklenem s Steletovimi besedami.¹⁴ Moj »prispevek« je le morebitna napačna transkripcija, saj je zapisovalčev rokopis pogosto komaj berljiv in mogoča so različna branja posamičnih črk. Raziskovalcem pa ostajajo v pomoč izvorni zapisi v terenskih beležnicah, iz celote katerih se bo dalo morda dognati kaj več o okoliščinah nastanka Steletovega narodopisnega drobiža.

¹¹ O Jeriču glej: Ivan Jerič, *Moji spomini*, Murska Sobota 2000, na različnih straneh.

¹² *Kyrie* je napačno zapisano z navadnim *i*.

¹³ Prim. *SBL*, 4, 386–387.

¹⁴ Emilijan Cevc, navedeno delo, 132.

Zasluzni univerzitetni profesor dr. Vilko Novak

(28. april 1909 – 8. oktober 2003)

Že mí je kmična nouč
óči zakloníla
i predúgo spanje
némilo odprla.

Zbougom prijatélje,
dobre znanci moji
i bližnji sosédje,
zbogom vsi ostánite!

(odlomek iz prekmurske pesmi Kadar mrliča v »škrinjo« polagajo)

Po zaključku redakcije nas je pretresla vest, da se je za vedno poslovil naš profesor dr. Vilko Novak

Marjetka Golež Kaučič

Volčji bob in kavboji ali triintrideseto mednarodno posvetovanje raziskovalcev balad

V deželi, kjer se balada imenuje tudi *corrido*, je bilo letošnje posvetovanje raziskovalcev balad. V Austinu, v ameriški državi Texas v ZDA, smo se med 24. in 28. junijem 2003 zbrali vsi tisti, ki nas zanimajo tradicionalni in inovativni vidiki raziskovanja balad. Austin je ameriško mesto s poslovnim središčem, ki se razteza ob glavni aveniji, postavlja se z velikimi stolpiči in kongresno zgradbo, saj je glavno mesto zvezne države Texas. Posebna znamenitost mesta je, da se v mostu, ki se razteza nad reko Colorado, zadržuje množica netopirjev, ki vsak večer ob isti uri, ko se zmrachi, šine na plan, na lov za komarji in drugimi insekti. Teksaški simbol je cvetlica, ki ji mi pravimo volčji bob in jo poznamo le kot vrtno rožo, v okolici Austina pa se raztezajo planjave vijoličasto-modrih cvetov. Za Austin pravijo, da je eno od največjih glasbenih središč ZDA, in res skoraj v vsakem baru je mogoče zvečer poslušati kak koncert, bodisi country, klasične ali jazzovske glasbe.

Posvetovanje so organizirali Roger Renwick, Stephanie Crouch in Harris Gregg iz teksaške univerze (University of Texas). V samo pripravo in finančno podporo kongresa so bile vključene še naslednje ustanove: College of Liberal Arts, Department of English, Benson Latin American Collection, Center for American History, Texas Folklife Resources, University Co-op. Kljub veliki finančni podpori pa se veliko raziskovalcev iz Evrope posvetovanja ni udeležilo, bodisi zaradi prevelikih stroškov potovanja, bodisi zaradi političnih razmer in tihega bojkota politike vlade ZDA. Vsi tisti, ki pa smo prišli, smo menili, da kolege, ki nimajo s politiko prav nobene zveze, ni treba kaznovati s tem, da se posvetovanja ne udeležimo, temveč da prav z udeležbo pokažemo, da nikakršna politika ne more preprečiti druženja, sodelovanja in skupnega kulturnega delovanja raziskovalcev z vsega sveta. O baladah smo razpravljali udeleženci iz ZDA, Kanade, Turčije, Anglije, Latvije, Škotske, Walesa, Nemčije in Slovenije.

Teme posvetovanja so bile številne: mešanje pesemskih žanrov; inovacije in hibridi balad; nepričakovane, sinkretične in konstruirane identitete; baladni junaki kot kulturne ikone, analize baladnih besedil in njihova izvedba; pomembni raziskovalci ljudskih balad; baladne mreže in poti; podatkovne zbirke; načini raziskovanja balad; melodije balad; konteksti produkcije in reprodukcije balad. Referati so bili raznovrstni tako po

kakovosti kot po predstavljenih raziskovalnih vidikih, saj vemo, da ima vsaka nacionalna baladna tradicija specifične značilnosti, ki jo ločujejo ali tudi povezujejo z drugimi. Prav gotovo pa so bile najplodnejše razprave in neformalni pogovori o podobnostih, različnostih in nasprotjih, npr. angleške, turške, slovenske, mehiške ali nemške balade. Sama sem predstavila balado »Mrtvaška kost kaznuje objestneža« in jo analizirala v kontekstu evropske razširjenosti teme o mrtvaški kosti ter v zaključku referata prav prek njene vsebine in t. i. etičnega nauka, ki ga balada sporoča, kritizirala politiko nasilja in nespoštovanja ljudi in vseh živih bitij v današnjem svetu, aktualizirano z ameriškim napadom na Irak.

Dodatek k temam sta bili še dve, izjemno zanimivi predstavitvi. Najprej je Dace Bula, raziskovalka iz Rige, ena izmed organizatorjev 34. mednarodnega posvetovanja raziskovalcev balad, ki bo naslednje leto v Latviji, predstavila prispevek »Komparativni vidiki strokovnih identitet folklorističnih raziskav«, James Nicolopoulos pa je predstavil računalniške podatkovne zbirke raziskav mehiških balad – *corrid*, ponazorjeno s primeri arhivskih in terenskih posnetkov.

Spremljevalni program je bil pester in zanimiv, saj so nas organizatorji peljali na dve razstavi, kjer smo lahko videli raziskovalno delo America Paredesa, znamenitega raziskovalca *corrid*, in razstavo začetnika zbiranja ameriških balad Johna Averya Lomaxa v centru za ameriške in mehiške študije (Center for Mexican and American Studies). Obiskali smo še San Antonio, kjer smo si v inštitutu za teksaške kulture (Institute for Texan Cultures) ogledali razstavo kultur priseljencev iz različnih držav, ki so se naselili v Texasu in prispevali k njegovi kulturni raznovrstnosti. V tej ustanovi smo poslušali tudi nekaj referatov.

Prav veliko naravnih in kulturnih znamenitosti nismo videli, le z avtobusa smo za hip utegnili videti Alamo, se nato kratko sprehodili po še ohranjeni mehiški vasi, v mestu San Antonio ob majhni rečici, kjer so nam postregli z res okusno mehiško večerjo. V Austinu smo si ogledali še raziskovalni center Harryja Ransoma (Harry Ransom Humanities Research Center), kjer se lahko pohvalijo s kopijo Gutenbergove biblije in med drugim z velikim izborom sodobnega slikarstva (npr. slike Frida Kahlo) in fotografij.

Predzadnji dan smo poslušali koncert mehiških balad in glasbe, ki sta nam ga predstavila Juan in Armando Tejedo. Kavbojske pesmi sta prepevala in jih s kitarami spremljala brata Gillette, raziskovalka balad Judith Cohen je prepevala sefardske balade. Za konec pa je nastopila še skupina Poor Man's Fortune in zaigrala nekaj irskih in bretonskih ljudskih viž.

Vsak prost večer smo se udeleženci zbrali v prostorih stavbe San Jacinto Residence, kjer smo v študentskem kampusu tudi bivali in prepevali balade ali druge zvrsti ljudskih pesmi.

Predzadnji dan je bil čas za sestanek predsedstva te komisije, kjer smo se dogovorili za njeno nadaljnje delo. Najpomembnejši dosežek sestanka je bil, da smo pripravili t. i. etično izjavo za javnost (posebej za ameriško), v kateri smo poudarili, da smo vsi člani skupine za raziskovanje balad proti vsakršnemu nasilju in vojnemu delovanju, da smo skupina, ki zagovarja človekove pravice in si kot skupnost intelektualcev prizadeva delovati v duhu miru in medsebojnega sodelovanja.

Mojca Ramšak in Veronika Mitro

**Projekt »Ženski spomin«. Od ustne zgodovine do interpretacije
biografskega gradiva (Bratislava 28. 2. 2003–1. 3. 2003)**

Mednarodni seminar sta organizirali koordinatorka projekta »Ženski spomin na Slovaškem« in direktorica Centra za ženske študije v Bratislavi doc. dr. Zuzana Kiczková ob podpori direktorice Ženskega programa Zavoda za odprto družbo v Bratislavi Viere Klementove. Seminar je potekal v prostorih Filozofske fakultete v Bratislavi.

Cilji seminarja so bili:

1. predstavitev izkušenj ustne zgodovine in opravljenih intervjujev na podlagi metodološkega soglasja sodelavk v mednarodnem projektu *Ženski spomin (Pamět' žen)* (Češka, Slovaška, Nemčija, Jugoslavija, Hrvaška);
2. predstavitev drugih mogočih pristopov in interpretacij biografskega gradiva vabljenih predavateljic;
3. interpretacija biografskega gradiva za izbrane teme;
4. primerjava različnih biografskih perspektiv: ugotavljanje prednosti in pomanjklivosti;
5. uporaba biografskih metod in gradiva v pedagoškem procesu.

Po pozdravnih govorih Zuzane Kiczkove in Viere Klementove so delo pri mednarodnem projektu *Pamět' žen* predstavile Pavla Frýdlová, koordinatorka češke skupine. Projekt je bil spodbudil in koordiniral praški center *Gender Studies*. Zamisel za projekt se je porodila v prvi polovici 90. let 20. stoletja kot odziv na zahodnoevropske in ameriške feministične teorije, neprenosljive na življenjsko realnost v bivših socialističnih državah. Težišče projekta je v zbiranju in obdelavi življenjskih zgodb žensk iz teh držav, da bi preučili identiteto žensk v socializmu. Do zdaj so zbrali 450 intervjujev treh generacij (rojenih do 1920, rojenih do 1940, rojenih do 1960) v vseh državah, ki sodelujejo v mednarodnem projektu (Češka, Slovaška, Nemčija, Jugoslavija, Hrvaška, Ukrajina). Glavna ugotovitev ob zbiranju gradiva je bila, da je samozavest žensk iz bivših socialističnih držav bila in je še vedno izredno nizka. Češka skupina je zbrala 145 intervjujev iz prve generacije in 20 intervjujev z ženskami, ki so preživele holokavst. O tem so objavili dve publikaciji (*Ženski spomin na Češkem* in *Spomin romskih žensk*). Mednarodni elektronski arhiv življenjskih zgodb je v Pragi in bo leta 2005 dostopen na svetovnem spletu.

Nemško skupino je predstavila Marina Gasse, tri njene sodelavke iz ustanove OWEN (*Ost-West-Europäisches FrauenNetzwerk*, ustanovljene leta 1992) pa so sodelovale v razpravah. V omenjeni ustanovi so za projekt *Frauengedächtnis: Zukunft braucht Erinnerung* zbrali 440 intervjujev iz treh generacij žensk (roj. med 1920 in 1940) iz Vzhodne in Srednje Evrope in to gradivo analizirajo. Glavni namen ustanove je izobraževanje, vzdrževanje mednarodnih povezav in izmenjava izkušenj, strategij ter usposabljanje za delo v ženskih skupinah za samopomoč.

Slovaške raziskovalke je predstavila Zuzana Kiczková. Do zdaj so zbrale 32 intervjujev, enega so izbrale, da so predstavile različne možnosti in pristope analize. Njihova predstavitev je bila metodološko poglobljena in precej interdisciplinarno zasnovana, temeljila pa je na obravnavi tem, kot so moč, podrejenost, avtoriteta, morala (Zuzana Kiczková), samospoštovanje, samopercepcija (Barbora Kachničová), plačano in neplačano delo (Antonia Furjelová), telo, materinstvo (Jana Tesaková). Marta Botíková je na primeru osmih intervjuvanih žensk govorila o izbiri življenjskega sopotnika in tradicionalni morali, ki je dovoljevala predzakonske stike, če so ti vodili k poroki.

Åsa Ljungstrom iz Švedske (Oddelek za kulturno antropologijo, etnologijo in folkloro v Uppsali) je govorila o švedskem arhivu ljudske kulture v Uppsali, ki hrani moške in ženske biografije z litararno vrednostjo. Nato je predstavila odlomek iz svoje knjige *Öster om Arlanda – En etnologisk studie av berättelser och föremål i en hemslöjdsinventering* (Vzhodno od letališča Arlanda – etnološka študija pripovedi in izdelkov iz obrtniškega inventarja, Uppsala 1997). Namen študije je bil najti presečišča med predmeti in ubeseditvami, presečišča, ki so lastnike omenjenega inventarja spodbujala k pripovedovanju in interpretiranju vrednot, življenjskih kontekstov in moralnih problemov, spolnih vlog, družbenih razmerij, razumevanja prostora in zgodovinskih predstav, povezanih z družbenimi in zgodovinskimi spremembami v 20. stoletju. Povezava med predmeti in pripovedni kaže, kako občutja prehajo meje čutnega sveta skozi čas.

Biljana Kašić s Hrvaške je predstavila projekt »Aktivistke v Zagrebu« (Vesna Barilar idr., *Aktivistkinje - Kako 'opismeniti' teoriju*, Zagreb 2000) in pozneje prikazala film o spominih žensk na življenje v socializmu z naslovom *Borovi i jele*. Knjiga o aktivistkah je rezultat dveletnega raziskovalnega projekta o vlogi žensk pri predstavitvi civilne politike in alternativ na Hrvaškem. Nastala je na osnovi 45 intervjujev z aktivistkami s civilne scene na Hrvaškem ter sodobnih teoretskih uvidov o civilni družbi. V središču knjige so: identiteta, moč, ženska politika, kulturne vrednosti in načini samosprememb. V filmu *Borovi i jele* so v ospredju spomini žensk za življenje v socializmu, kar je tudi del mednarodnega projekta, katerega nosilci so centri za ženske študije oziroma ženske raziskovalne iniciative iz Prage, Berlina, Krakova, Beograda/Novoga Sada in Bratislave. Cilj projekta je iskanje identite žensk v socializmu na osnovi avtentičnih pričevanj žensk različnih generacij. V filmu svoje poglede predstavljajo ženske rojene med 20. in 30. leti 20. stoletja. Sledenje identitete žensk v socializmu temelji na prepletu metod kulturne antropologije in feminističnega pristopa.

Andrea Pető z Madžarske je poročala o aktivnostih pri projektu »Spomin žena« in mdr. predstavila potujočo dvojezično madžarsko-angleško razstavo o zgodovini žensk in moških z naslovom *Line up for action, my sisters! - Equal opportunities for men and women in Hungary* z istoimenskim dvojezičnim katalogom (ur. Szilvia Szabó in Andrea Pető, brez navedbe letnice in kraja izdaje) ter zgodovinski čitanki v devetih jezikih, mdr. tudi v slovenščini. Prva, pod uredništvom Milana Ristovića in Dubravke Stojanović, *Otroštvo v preteklosti: 19. in 20. stoletje, dodatno učno gradivo za osnovne in srednje*

šole (Udruženje za društveno istoriju, Beograd 2001), odkriva podobnosti in razlike med otroki od Srednje Evrope do Sredozemlja (otroci na vasi in v mestih, družina, igra, kriminal, šola, vojna, politika, otroški junaki, otroško delo, zdravje otrok). Druga, avtorjev Kristine Popove, Petra Vodeničarova in Snežane Dimitrove, *Ženske in moški v preteklosti: 19. in 20. stoletje, dodatna učna gradiva za srednje šole* (Mednarodni seminar za balkanske študije in specializacijo, Jugozahodna Univerza, Blagoevgrad 2002), predstavlja vidike vsakdanjega življenja skoz zgodovino odnosov med spoloma v jugozahodni Evropi z različnimi pripovedmi. Bolj se osredotoča na skupne probleme prebivalstva vzhodnoevropskih držav in manj na različno tradicijo narodov ter obravnava v času spremenljive kategorije idealnih podob (ljubezen in poroka v patriarhalni, meščanski in komunistični družbi, stiki moških in žensk, izobraževanje, delo, prosti čas, lepota, politika in enakopravnost). Petöva je orisala tudi razvoj in napredek ustne zgodovine v državah bivše Sovjetske zveze in zanimiv projekt Esterina torbica (*Esztertáska Mühely - Esther's Bag*), ki so ga začeli leta 2001. V slednjem gre za zbiranje in analizo še nepovedanih zgodb judovskih žensk, pisateljic, zgodovinarok, psihologinj, študentk, gospodinj in drugih upokojenk, ki so preživele holokavst. V zgodbah so osrednje teme judovska identiteta, družinski odnosi, obredi in liturgija, holokavst, literatura in mit.

Mojca Ramšak iz Slovenije je predstavila svoj pogled na vlogo raziskovalke na terenu, raziskovalke, ki svojo vlogo ohrani tudi potem, ko je teren že prečesan, raziskovalke, ki ne more in noče izginiti niti potem, ko ubesedi in interpretira tuje pripovedi. Na konkretnem primeru z avstrijske Koroške je govorila o vlogah empatije v vseh fazah raziskovanja (prim.: ista, *Potret Glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji - na primeru koroških Slovencev*, Ljubljana 2003.). To je bila tudi edina udeleženka, ki ni zaposlena in ne deluje v ustanovi, ki se ukvarja izključno z ustno zgodovino, ampak je bilo njeno delovanje na tem področju individualno.

Veronika Mitro, psihologinja iz Srbije, je predstavila projekt ustne zgodovine pri ustanovi Ženske studije i istraživanja v Novem Sadu, njihove izkušnje, sodelovanje in načrte, s posebno poudarjenim sodelovanjem s slovaško skupino. Ob tem so bile zanimive zlasti publikacije z ustnimi pripovedmi različnih marginaliziranih ženskih skupin ali posameznic (Svenka Savić, ur., *Vojvodanke: 1917-1930*, Novi Sad 2001; Svenka Savić, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović, *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad 2001, angleški prevod 2002; Elizabet Kestli, *Žene sa Kosova: životne priče Albanski*, Novi Sad 2002; *Životna priča Nede Božinović (1917-2001)*, Novi Sad 2002).

V zadnjem delu seminarja so nekatere udeleženke (D. Musilová, J. Šmejkalová, M. Ramšak, M. Grasse) spregovorile o uporabi biografske metode in ustne zgodovine v pedagoškem procesu v različnih ustanovah na Slovaškem, Češkem, v Sloveniji in Nemčiji.

Marjan Pungartnik, *Razbojnik Kandut in druge pohorske povesti*.
Maribor: Grafiti studio, 2001, 159 str.

Mlada in obetavna novinarka Vesna Milek je v eni zadnjih števil *Poleta* med drugim napisala, da je v 21. stoletju morda ponovno nastopil čas za pravljice.

Ko sem brala Pungartnikovo knjigo *Razbojnik Kandut in druge pohorske povesti*, sem se nekajkrat spomnila na njeno misel. Bržkone tudi zato, ker sem na svojih pohorskih narodopisnih poteh nemalokrat zapisovala in podoživljala poleg enkratnih življenjskih pripovedi domačinov tudi takšne, ki so povezane s skrivnostnimi bajeslovnimi bitji. Če so se okrog pripovedovalca gnetli še otroci, sem z obžalovanjem ugotavljala, kako so mestni otroci, ki odraščajo na asfaltu, prikrajšani za takšne, v domačih logih zakoreninjene pripovedi, kjer se resničnost meša z domišljijo in nasprotno.

Marjan Pungartnik je še preživel svoje otroštvo v času in prostoru, ko so si, kot sam piše, otroci na paši med seboj pripovedovali *povesti*, kakor so si jih zamislili, polne nenavadnih dogodkov, čarovnij in strašljivosti. S pričujočimi »etno pravljicami« pa, kot prav tako piše avtor, »samo nadaljujem tam, kje smo pred štiridesetimi leti nehali.«

V enaintridesetih pravljicah, ki so bolj redko prežete s preprostim humorjem, večinoma s skrivnostnostjo in srhljivostjo, nastopajo različna bajeslovna bitja. Nekatera med njimi (npr. ajdi, škopnik, vile) imajo domovinsko pravico tudi drugod po Sloveniji. Poleg vodnih ljudi se predstavi med drugim pravljjično nepremagljivi pa tudi svojeglavi junak in razbojnik Kandut in prav tako pravljjično prikupna Bukova vila. Seveda je lepa, kakor se za vilo spodobi, in domišljava, kar prav tako ne gre zameriti lepoticam.

V Pungartnikovih pohorskih povestih pa se srečamo tudi z resničnimi pohorskimi ljudmi, s kmeti, hlapci, deklami in dninarji, ki so se v potu svojega obraza prebijali po kmetijah in kajžah. Jeznik, Kopnik, Micaja, Čohej in Rezej, pa dekla Berta so pisatelju posodili imena in morda celo delčke veselih ali tragičnih življenjskih zgodb. Pisatelj je svojo, nadvse očitno navezanost na ljudi svojega otroštva občutljivo izpričal z besedami: »Njihova imena nisem samo uporabil, temveč sem jim s pravljicami hotel vrniti nekaj hvaležnosti za to, da so sploh bili, da so bili del mojega otroštva.«

V tehtnem uvodu h Pungartnikovi knjigi je prof. Alenka Glazer med drugim napisala, da je Marjan Pungartnik prisluhnil ljudem svojega kraja kot pesnik. Nedvomno pa je kot domačin lahko še bolj občuteno podoživljal njihovo žitje in bitje, njihove stiske in radosti, njihove strahove in želje.

Avtor se je, prav tako kakor v nekaterih prejšnjih delih, tudi v pričujočih povestih sicer naslonil na pohorsko ljudsko pravljico izročilo, vendar ga je z veliko mero v domačih krajih prizemljene domišljije nadvse ustvarjalno preoblikoval, nadgradil in ponudil v branje vsem, ki radi zahajamo v pravljčni svet.

Marija Makarovič

Irena Destovnik, *Moč šibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja*.
Klagenfurt/Celovec: Založba Drava, 2002, 240 str.

Irena Destovnik, etnologinja in sociologinja kulture, je v knjigi objavila svojo zanimivo raziskavo o ženskah v času kmečkega gospodarjenja na avstrijskem Koroškem. Izsledki raziskave so bili ob izidu knjige v Kulturnem in komunikacijskem centru (K&K) v Šentjanžu v Rožu predstavljeni tudi na razstavi, ki je za tem gostovala tudi drugod, že v istem letu najprej v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

Raziskava, razstava in knjiga so zadnje v nizu del o avstrijskem Koroškem, ki se jih je avtorica lotila, odkar je pred desetletjem prišla tja kot študentka etnologije pomagat pri postavitvi razstave v K&K; ta je takrat prevzel v skrb zbirko koroške kmečke kulture, ki so jo v petdesetih letih zbrali koroški in ljubljanski dijaki in študentje pod vodstvom Jerneja Šušteršiča. Dragoceni predmeti so bili prej dolgo hranjeni v neprimernih prostorih, čeprav so bili v osemdesetih letih delno restavrirani in konservirani pod vodstvom Franceta Goloba iz Slovenskega etnografskega muzeja. Ob prevzemu v K&K centru so bili razstavljeni, vendar tematsko še popolnoma neurejeni. To nalogo si je Irena Destovnik izbrala za diplomsko delo, na njegovi podlagi je postavila tudi svojo prvo razstavo z naslovom *Ko bo cvetel lan* (več o tem glej I. Destovnik, Predstavitev »Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze« iz Celovca, Glasnik SED 38(1998) 3, 4: 57–60).

Pri preučevanju gojenja in predelave lanu ji je bilo v veliko pomoč sodelovanje domačinov, ki so ji pripovedovali, čemu je kak predmet služil, kdo ga je izdelal itn. Pritegnile so jo njihove pripovedi, predvsem ženske, saj so ženske opravile večino del t. i. tekstilnega ciklusa. Tako je spoznala prezrto, vendar izredno pomembno vlogo žensk v zagotavljanju gospodarskega obstoja družin; ugotovila je, da je bil njihov prispevek z delom na polju, doma, z otroki, s pridobivanjem zaslužka, z delom in prodajo presežka pridelkov, z gospodarnostjo in varčevanjem nesorazmeren z njihovim podrejenim položajem. Zato je v raziskavi, kjer podaja širšo podobo življenja kmečkega prebivalstva na Koroškem v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja, posvetila posebno pozornost prav delu žensk kmečkega in polkmečkega sloja in s tem zapolnila veliko vrzel v etnoloških raziskavah, ne samo na Koroškem, temveč na Slovenskem nasploh, na pomembnem področju dela, delovnih odnosov in delitve dela. V gradivu o podrejenosti žensk, nesorazmerni z njihovim dejanskim pomenom, je našla tudi iztočnico za mnoga lastna razmišljanja o današnji spolni segregaciji žensk, ki jih je podprla z navedbami iz zelo bogatega izbora literature o tej tematiki. Njena angažirana in jasna stališča do vloge in mesta žensk v današnjem času prepletajo celotno besedilo in so bila očitno avtoričina

zavestna motivacija. Tako npr. pravi, da se strinja se tistimi, »ki trdijo, da ukvarjanje s temami, kjer so v središču ženske, v današnjem času ni nekaj modnega, temveč potreba po raziskovanju življenja tiste polovice človeštva, ki je bila do nedavnega iz raziskav izključena«.

Knjiga se začne z besedami dninarice s Šentjanških Rut, rojene leta 1855: »Bi ti tvojemu hlapcu vsaj hlače gor dal,« s katerimi je nagovorila kmeta iz sosednje vasi, ko je videla svojo vnukinjo pri košnji, opravilu, ki je veljalo za moško. V stavku se skriva, kot pravi avtorica, »kar nekaj resnic o pomenu in položaju ženskega dela v obdobju kmečkega gospodarjenja, v katerem so obstajala številna in obširna delovna področja z enakopravno udeleženo žensk.« Delo je družbeno strukturirano, spremenljiv koncept, saj npr. danes nekatera dela in storitve, ki so jih tradicionalno brez plačila opravljale ženske, za plačilo opravljajo različne institucije; avtorica ugotavlja, da je bil predmet večine dosedanjih raziskav o ženskem delu plačano delo, ki so ga ženske opravljale zunaj doma, da pa pomen ženskega dela lahko spoznamo le, če upoštevamo vsa dela, ki so jih ženske opravljale, ne glede na to, ali so bile zanje plačane ali ne.

Pod drobnogled je vzela vaški skupnosti Šentjanž v Rožu in Šentjanške Rute, gradivo in podatke pa je zbrala z delom na terenu, s pogovori z ljudmi in v mnogih arhivskih in pisnih virih – notarskih aktih, ki jih hrani Okrajno sodišče v Borovljah od 1872, Franciscejskem katastru iz leta 1826, ki ga hrani Koroški deželni arhiv v Celovcu, matičnih knjigah in Status animarum, vodenih približno do konca 19. stoletja v arhivu Krške škofije, matičnih knjigah za 20. stoletje v arhivu župnije Šentjanž v Rožu. Pregledala je zapisnike Marijine družbe, Katoliškega slovenskega izobraževalnega društva za Šentjanž in okolico, Krščansko socialnega pevskega in delavskega društva, navaja ohranjeni osebni dnevnik o gospodarjenju, spise otrok iz Marijinega otroškega vrtca in farno kroniko. Na temelju tega raznovrstnega in bogatega gradiva predstavlja agrarno strukturo z razplasteno kmečko in polkmečko plastjo in mnoga prehajanja kmečke v polkmečko plast in nasprotno, selitve posameznikov in družin, spreminjanje namembnosti hiš, paštb in kajž; vse te strukturne, lastniške in družbene spremembe v družini je povzročilo dedovanje, in to enega, največkrat najstarejšega sina. Precej kmečkih sinov in še več hčera si je pred poroko oz. prevzemom lastništva služilo kruh, bili so hlapci, dekle ali dninarji. Nekateri so po poroki postali spet kmetje, vendar pa se je polkmečko prebivalstvo rekrutiralo največ v sami plasti in iz številčno močne skupine kmečkih otrok, ki niso podedovali posestva; prešli so med gostače, redkeje kajžarje, preživljali so se kot dninarji ali so bili med prvimi industrijskimi delavci. Odpravljeni dediči so za svoja prva samostojna bivališča preurejali nekdanje paštbe večjih kmetov, jih spreminjali v stanovanja in pozneje gradili lastne hiše. Številni gostači so bili čevljarji, tesarji, tkalci, krojači in so skupaj z ženami dopolnjevali zaslužek tako, da so delali na kmetijah. Med gostačicami in gostači so bile že ob koncu 19. stoletja delavke v žičarni na Bistrici, predvsem pa lesni in žagarski delavci. Po avtoričinem mnenju se je kljub spremembam v poklicni strukturi in proletarizaciji moških od konca 19. stoletja (kmetje z najmanj zemlje in kajžarji so lahko preživeli le z zaposlovanjem v industriji) obdobje z močno prevlado klasične agrarne strukture na južnem Koroškem zaključilo v prvem desetletju po 1. svetovni vojni, v letih od 1934 do 1951 pa so se že močno uveljavljali elementi industrijske družbe s postopno tehničarizacijo kmetijstva. Dokončno pa se je čas razklal na »nekoč« in »danes« šele v desetletju po 2. svetovni vojni.

Nekoč je preživetje zagotavljalo delo na polju in z živino. Delo, ki so ga opravljale ženske ali ki je veljalo za žensko, je bila npr. žetev s srpi, pozneje, ko so moški želi s kosami, pa izdelovanje snopov, moško pa postavljanje kop. Kosci so bili moški, ženske

grabljice, njihovo je bilo trenje lanu, delo z okopavinami, konserviranje hrane. Pri skrbi za živino, drobnico in druge domače živali je le skrb za konje pripadala izključno moškim. Pri molži in napajanju so zgodaj v delo vključevali otroke, dečke drugače od deklic. Vendar spolna delitev ni označevala samo del kot takih, ampak je ženskam odredila, da so nepogrešljive, da delajo vse, tudi moška dela, če je bilo treba. Tako je imelo delo žensk v družinski spolni delitvi dela drugačno mesto kot delo moških: medtem ko je moško delo ostajalo v okvirih del, pripisanih moškim, so ženske opravljale, če ni bilo dovolj za delo sposobnih moških, tudi moška dela; kot otroci so deklice, ki so jih doma rabili za delo, bile, v primerjavi z dečki, večkrat prikrajšane za šolanje.

Avtorica poudarja vlogo žensk, vendar pa njeno besedilo, prepleteno z izredno zanimivimi pričevanji in zgledi, ki jih je povzela iz arhivskih in pisanih virov, pravzaprav ne govori toliko o ženskah in o delu žensk, temveč predvsem o delavnosti, prilagodljivosti, vztrajnosti in podjetnosti žensk, moških, odraslih in otrok. Tudi v poglavju o »moškem denarju« in »ženskem denarju«, kjer je govor o večvrednosti »moškega denarja« – denar, ki so ga ženske dobile s prodajo presežkov pridelka, je bil v primerjavi z denarjem, ki so ga zaslužili moški s prodajo živine, lesa in drv, zanemarljivo majhen – pričajo številni zgledi, ki jih avtorica navaja, predvsem o združevanju dela in zaslužka obojih, moških in žensk, v borbi za preživetje.

Vsa dela so bila spolno označena, vendar so ženske opravljale moška in ženska dela, moški pa ženskih del niso. Ženske so torej bile bolj obremenjene, vendar pa področji reprodukcije in produkcije nista bili ločeni in v tem je bil njihov položaj naprednejši in boljši od današnjega položaja žensk. Ta ugotovitev je v knjigi večkrat navedena in je eden najpomembnejših argumentov raziskave, ki segajo v današnji čas. Ženska je bila udeležena v zasebnem in javnem življenju, in v tem pogledu so ženske danes, kljub napredku zdravstvene in socialne zaščite, po avtoričinem mnenju, celo na slabšem.

Zanimivo je, da so koroške ženske, s katerimi se je pogovarjala, na prvo mesto med svojimi zadolžitvami postavile poljedelska opravila; tista dela, ki so bila izključno ženska, so opravile zvečer ali ponoči oz. ko so bila druga, pomembnejša dela že opravljena. V času kmečkega, družinsko organiziranega gospodarjenja je bila združljivost materinstva in dela samoumevna in je tudi nezakonskim materam, ki jih je bilo na Koroškem od vseh slovenskih dežel največ, omogočila, da so delale skupaj z otroki pri kmetih kot deklice ali odhajale na dnino h kmetom.

Avtorica skupaj z avtorji, kot so M. Mitterauer, A. Oakley, W. Goode, G. Bock in B. Duden, ugotavlja da se je mit o naravnem izvoru spolne delitve dela ohranil vse do danes. Zaposleno mater kot predmet sočutja je ustvarilo šele neko določeno obdobje. Narava določa le reproduktivno specializacijo (kar pomeni, da ženska otroka le nosi, rodi in doji), ne pa razločevanja spolnih vlog in delitve dela med moškim in žensko na splošno. Kljub jasni spolni zaznamovanosti posamičnih del v kmečkem načinu gospodarjenja je torej v primerjavi s poznejšo delitvijo dela po spolu mogoče za nazaj govoriti o komplementarnih, dopolnjujočih oblikah delitve dela med zakoncema. Gospodinskega dela v današnjem pomenu besede v preteklih produkcijskih odnosih ni bilo, razvilo se je s kapitalizmom. Razvoj, ki je prinesel industrializacijo in ločitev kraja bivanja in dela, je žensko, prej vključeno v krog reprodukcije in produkcije kmečkega gospodarstva, zaprl v gospodinjstvo.

Podrejenosti ženske niso občutile le v nepriznavanju njihove dejanske vloge v kmečkem gospodarstvu, ampak v vrsti življenjskih okoliščin, ki so jih oblikovala patriarhalna načela dedovanja in nasledstva, saj so dedovale le, če ni bilo moških potomcev. Vendar pa gradivo govori o težavah, ki so jih imeli tako dediči kakor tisti, ki

niso dedovali in ki so ostali doma kot hlapci in deklet ali odšli od doma med gostače, kajzarje in industrijske delavce. Kot pravi avtorica, strategije vzdrževanja ravnotežja med potrebno in odvečno delovno silo v času kmečkega načina gospodarjenja niso bile enostavne. V času kmečkega gospodarjenja je bila družina edini prostor, kjer je bilo mogoče poskrbeti za preživetje tudi za delo nesposobnih članov. Za ostarelega kmeta in njegovo ženo, prejšnjega gospodarja in gospodinjo, je moral po izročitvi skrbeti prejemnik kmetije. Preselila sta se v za to določen del kmečke hiše ali pa v preživitkarsko hišo, imenovano pašta. Avtorica navaja besedila izročilnih pogodb, ki so določale, kaj in koliko hrane, drv in oskrbe je vseboval preživitek. V družinah je bilo poskrbljeno tudi za usodo samskih žensk z otroki ali brez. Iz izročilnih, prisojilnih in kupoprodajnih pogodb je razvidno, da so imele med samskim stanom doma zapisano stanovanjsko pravico, ki je bila ob izročitvi primerno ovrednotena. Za njihovo oskrbo so novi lastniki uporabljali njihove dedne deleže, ki so jih morali izplačati ob poroki ali dokončnem odhodu od doma.

Ženskam v času nosečnosti nihče ni odvzemal težjih del in vse so opravljale vsa dela prav do poroda. Ob tem avtorica razmišlja o današnjem času in ugotavlja, da je danes ženska res zavarovana za rizične situacije na delovnem mestu, da pa ostaja njen problem, kako bo združila delo in materinstvo. Na prvi pogled zgledno urejena zaščitna zakonodaja je ženskam – namesto pravice do izbire – v njihovem imenu določala hierarhijo vrednot, med katerimi je bilo na prvem mestu materinstvo (ženske iz obravnavanih vasi, med njimi je le peščica kmečkih gospodinj, ne podpirajo zaposlitve žensk zunaj doma). Ob tem navaja misel italijanske zgodovinarke L. Accati, da je klasična psihoanaliza – na temelju katere je mati za razvoj otroka že kar usodno nepogrešljiva – zgodovinska kategorija in da so psihoanalitični koncepti natančno določeni zgodovinsko-antropološki produkt, ki je nastal na temelju razmerij in odnosov v družini, kakršni so se predvsem v katoliških deželah razvili kot posledica religioznega imaginarija pri vzgoji čustev. Zanimive ugotovitve, ki pa se raziskovanega obdobja komaj tičejo; v skladu z njenim temeljnim motivom, da bi iz preteklosti bolje razumeli sedanjost, je avtorico gradivo očitno navedlo k razmišljanju o širših, sodobnih problemih; morda bi bilo bolje, če bi svoje misli, ki jih je navdihnili raziskava in ki se lepo navezujejo na razprave posameznih raziskovalcev o mestu žensk v družbeni strukturi moči, strnila v posebnem poglavju, namesto da je z njimi prepletla gradivo, ki je z njimi le posredno povezano.

V poglavju »Ženske v Katoliški družbi« je predstavljeno delovanje katoliške cerkve, ki se je usmerilo na ženske kot »varuhinje vrednot tradicionalnega načina življenja,« ki so – po mnenju nosilcev krščansko socialnega gibanja – neločljivo povezane s pripadniki slovenske narodne skupnosti. Kljub nesporni moči žensk na področju produkcije in njihovem pomenu za delovanje kmečkega produkcijskega načina so se koroške ženske identificirale s prevladujočo spolno ideologijo, ki je bila v rokah katoliške cerkve. Od druge polovice 19. stoletja so cerkveni dostojanstveniki ponovno podprli obujanje nekaterih oblik ljudske pobožnosti, npr. romanja v svete kraje in procesije z nošenjem Marijinega kipa. Avtorica podrobno obravnava društveno in versko življenje, v katerem je bila v ospredju obramba idealiziranega, nepokvarjenega kmečkega življenja proti skušnjavam modernega sveta, ki ga predstavlja mesto. Slovenska izobraževalna društva so predvsem pri otrocih in mlajših dekletih in fantih skušala nadoknaditi pomanjkljivo učenje slovenščine v šolah, kmečke ženske pa je bilo treba zaradi njihovega posebnega položaja v sistemu kmečke produkcije, kjer so bile samostojne in nenadomestljive, stalno opozarjati na vloge, ki jim jih je namenila katoliška cerkev. Avtorica ponazarja cilje te

vzgoje z zgledom lika Miklove Zale, ki je bila s svojo zvestobo, pobožnostjo in vdanostjo v trpljenje slovenskim ženskam postavljena za zgled (kar naj bi desni kulturni politiki na Koroškem vedno znova izrabljali v smislu svoje, do žensk sovražne politike), z vsebino molitvenika Marijinih družb, z mohorjanskimi povestmi, katerih nezahtevne teme in črno-belo naslikani liki so v moralnem smislu zadovoljevali zahteve katoliške cerkve in predvsem utrjevali tradicionalne spolne vloge. V »Katoliško slovensko izobraževalno društvo« so bile vključene tudi ženske, ni pa jih bilo na mestih odločanja. Tako naj bi v obdobju kmečke ekonomije k podrejenemu položaju žensk prispevali nauki katoliške cerkve, ki so jih širila tudi katoliška društva in tisk. Spolna ideologija naj bi črpala iz nauk katoliške vere. Avtorica je tudi v tem poglavju navedla veliko dejstev o vplivu katoliške cerkve, vendar ga je verjetno, ker je o njem razmišljala s stališča današnje ženske emancipiranosti in splošne spolne osvobojenosti, preveč poenostavila. Katoliška cerkev gotovo ni spodbujala upornosti v ženskah, vendar pa njihova podrejenost verjetno ni bila tako preprosto povezana s katoliško cerkvijo in ideologijo, ki so jo širila in utrjevala izobraževalna in kulturna društva in verski tisk. Tudi ni mogoče sprejeti, da so bile položaja žensk v tolikšni meri krive potrpežljivost, zvestoba, delavnost in druge vrednote, ki jih je priporočala katoliška ideologija. Avtorica s svojo raziskavo sama odkriva, kako težko so živeli koroški kmetje, gostači, kajzarji, obrtniki in industrijski delavci in da so se prebijali z največjim garanjem; očitno so tudi moški morali biti vsaj delavni in potrpežljivi, če že ne zvesti, da so preživeli sebe in družine. Tudi če je katoliška ideologija zagovarjala potrpljenje, je očitno bila ljudem tudi v oporo. Neposredna povezanost med položajem koroških žensk v obravnavanem času in katolištvom je lahko, glede na konkretno gradivo o takratnih življenjskih razmerah, le hipotetična.

Knjiga Irene Destovnik je pomemben prispevek k poglobljenemu poznavanju posebnih razmer in odnosov na koroškem podeželju v obravnavanem času. Posebej dragocena so poglavja, sestavljena s podatki iz arhivskih virov, predvsem notarskih listin, s katerimi je avtorica osvetlila izredno živahno prehajanje posameznikov med različnimi kmečkimi in polkmečkimi sloji, njihovo borbo za preživetje v spremenljivih življenjskih okoliščinah. Besedilo je prepleteno s širšim, splošnejšim razmišljanjem o spolni segregaciji žensk; ne glede na to, da gradivo nanj navaja le posredno, je posebna vrednost knjige tudi avtoričino angažirano razmišljanje, saj bo svoja stališča lahko še preverila in razvila v nadaljnjem delu.

Mojca Ravnik

John Miles Foley, *How to Read an Oral Poem*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2002, 256 str.

Monografija *How to Read an Oral Poem (Kako brati ustno (ljudsko) pesem)* Johna Milesa Foleya postavlja pred bralca kar nekaj novih vprašanj glede razumevanja in raziskovanja tistih besedil, ki tako ali drugače sodijo v okvire ljudskega pesništva, a segajo tudi izven. Foley predmet svoje obravnave razširja, ga drugače definira in postavlja v širši kontekst ter izpostavlja več možnih načinov preučevanja in dekodiranja besedil, ki se sporočajo ustno.

Knjiga je razdeljena na osem poglavij. Prvo poglavje razgrinja štiri scenarije raziskovanja ustnega pesništva. Najprej govori o tibetskem pevcu, ki fiktivno »bere« ali poje pesem s papirja; zelo nazorno predstavi severnoameriškega izvajalca pesmi (»slam poet«, tj.

izvajalec pesmi v kavarnah ali barih v urbanih središčih ZDA), ki ga sodelujoče občinstvo kritično vrednoti in ocenjuje; južno afriškega izvajalca pesmi hvalnic in starega grškega barda. V posebnem razdelku govori o vprašanju, kaj naj bi nam ti ustvarjalci in izvajalci povedali z lastnimi »besedami«. Beseda ni več v pomenu slovarske besede, temveč jo Foley vzame iz srbskega ljudskega ustvarjanja, in sicer iz ust srbskega guslarja, ki uporabi besedo »reč«, ki pa ni ena sama beseda, pač pa več slovarskih besed, povezanih v misel, ki je včasih verz ali pa še več kot verz. Besedo »reč« avtor pojasni in ponazori z zgledi pesmi treh izvajalcev srbskih epskih pesmi in nato »besedo« vzame za temelj vseh naslednjih poglavij, ki jih nato naslovi z npr. Prva beseda, Druga beseda, vse do Osme besede.

Poglavje Prva beseda je posvečeno razlagam, kaj naj bi pravzaprav »ustna poezija« bila, do odgovora pa se pomika po štirih stopnjah, in sicer skozi odpiranje t. i. pesniške linije, pesniškega žanra, ustnega proti pisanemu in medijski dinamiki, ki se razpira v štirih kategorijah: ustni nastop, glasovno besedilo, glasovi iz preteklosti in »pisana ustna pesem«.

Ustna (ljudska) pesem mu pomeni obliko umetnosti, ki funkcionira v prej naštetih štirih načinih ali oblikah. V prvi besedi avtor razmišlja o različnih načinih ustvarjanja in posredovanja pesmi, saj po avtorjevem mnenju vsi naštetih: tibetanski pevec starih pesmi, ki jih bere (poje?) s papirja (»Tibetan paper-singer«), kavarniški ustvarjalec (Slam poet), Homer in vladika ter črnogorski pesnik Njegoš ustvarjajo »ustno« (ljudsko) pesništvo.

Druga beseda je kot poglavje posvečena kontekstu in branju. Tu Foley na vseh štirih kategorijah ustnega pesništva dokaže, kako pomembno je upoštevanje konteksta pesmi, ki je ključen za njeno razumevanje, in da je treba besedila, ki prihajajo iz različnih kulturnih okolij, tudi drugače brati. Zelo pomembna je tudi izvedba, pravzaprav kontekst – posebne okoliščine, v katerih je bila pesem ustvarjena in sprejeta.

Tretja beseda je naslovljena kot »Biti tam ali teorija nastopa«. Ukvarja se z vprašanjem, kako sploh deluje teorija nastopa. Sprašuje se o tem, kakšna je vloga nastopa – izvedbe. Po njegovem mnenju je nastop del pomena. Spoznanje aplicira na vse štiri omenjene kategorije, začne s srbskimi guslarji. Zaveda se, kako pomembna je izvedba za razumevanje pesmi, vendar sama menim, da je treba razlikovati med izvedbo pred občinstvom kot nastopom v današnjem pomenu in med »pravo« izvedbo pesmi, ko je bila ta še v svoji prvotni funkciji. Prav tako je zelo pomembno sodelovanje občinstva. Avtor je lastne izkušnje povezal še z izsledki Matije Murka (ob njegovih terenskih raziskavah ljudskega izročila Bosne), ki je opisal primer kritičnega sodelovanja občinstva ob igranju in petju nekega guslarja, saj mu je med odmorom namazala struno na guslah in mu onemogočila nadaljnje igranje ter na ta način pokazala, kako vrednoti njegovo igranje. Nato posebne kode ob izvedbi aplicira še na »slam« izvajalce v Severni Ameriki, ki bi brez občinstva težko obstajali. Drugače pa je z glasovi iz preteklosti, kajti danes ne moremo zagotovo vedeti, kakšna je bila izvedba Homerjeve Iliade. Še težje je te kode uporabiti za »pisano« ljudsko pesem, saj po avtorjevem mnenju ne Njegoš ne Lönnrot nista pesnila pred občinstvom, vendar meni, da bi morali vsi tisti, ki te pesmi beremo, uporabljati drugačen vzorec branja kakor za druga besedila.

V četrtem poglavju – Četrta besedi se ukvarja z besedno umetnostjo »na njen način« ali s posebno etnopoetiko. Izhodišče tega poglavja je, da je treba različne pesmi (ljudske) brati različno. V središču je ethnos – torej tisto, kar bistveno določa neko poezijo (naj bo to narod, skupina, pleme). Prav to izhodišče se mi zdi najpomembnejše v celotni knjigi, saj ni več diktata zahodne civilizacije in gre za odprtost do

drugačnosti. Po njegovem mnenju se lahko le tako lahko izognemu takšnim napakam, kot je klasifikacija ljudskega pesništva ameriških Indijancev kot proze, ker pri njej ni verzni oblik, ali zanikanju epike v Afriki, ker ni podobna Homerjevi. Prav vidik etnopoetike je izjemno pomemben pri dekodiranju tako srbskih guslarskih izvedb, slam pesmi in starih angleških tekstov, kot je npr. Beowulf.

Peta beseda je osredotočena na tretji način branja pesmi, ki jo avtor naslovi Imanentna umetnost. Izhaja iz formulne teorije ter iz konstruiranja modela aplikacije na različne kategorije ustnega (ljudskega) pesništva. Formulno teorijo (Perry in Lord) prikaže na primeru Homerja in »južnoslovanske« ustne epike (bolje bi bilo srbske, sploh pa ima avtor težave z opredeljevanjem posamičnih nacionalnih tradicij bivše Jugoslavije in večkrat uporabi izraz južnoslovansko tako za geografsko in politično kakor za jezikovno opredelitev, kar pa je seveda napačno). Nato iz same strukture preide v pomen in izdelava model, ki ga ponovno uporabi pri različnih kategorijah ustnega pesništva.

Šesto poglavje povzame središčne teoretične poudarke, ki jih je avtor že predstavil v prvih dveh poglavjih. Skozi nekatere znane, vendar transformirane »pregovore« skuša razložiti najpomembnejše paradigme v teoriji ustnega pesništva, npr. s prvo, ki pravi, »da ustno pesništvo funkcionira kot jezik, vendar je še veliko več kot to«. V sedmem poglavju sta pred nami branje in analiza nekaterih primerov pesmi, ki jih kategorizira in analizira skoz optiko različnih načinov obdelave. Obdela zgled južnoameriškega majevskega pesništva, zgled slam pesmi, Odiseja, indijske epike in Pesem o Rolandu.

Celotno osmo poglavje ali besedo pa posveča »ekologiji« južnoslovanskega (večinoma srbskega in črnogorskega) ustnega pesništva v štirih zvrsteh: od bajanja prek tužbalic, genealogij do epske pesmi.

V pripisu avtor predstavi pot branja ustnega pesništva od začetkov pa do sodobnih medijev, ki po njegovem mnenju (posebno spletne strani) omogočajo bralcu lažjo pot do pravih odgovorov. S pomočjo spletnih strani lahko simultano poslušamo pesem, vidimo njen prevod, hkrati pa lahko še s hitrimi ukazi pridemo do pomena posamičnih besed oziroma njihovih smislov in tako veliko lažje prodremo v bistvo posamične kategorije ustnega pesništva. Novost v uporabi knjige je prav sopostavljanje branja knjige in vzporednega brskanja po internetni strani <<http://www.oraltradition.org/>>, kjer lahko bralec sočasno odpira avdio in video posnetke primerov ustnega pesništva.

Pa še nekaj kritike, ne ostre, »slam« kritike, temveč strokovno kolegialne. Res je, da je avtor ob tako široko zastavljeni temi moral prilagoditi teoretične vidike prav vsem načinom ustnega pesništva, čeprav se včasih vprašamo, ali le ni morda uporaba teorije pri gradivu preveč podrejena teoretičnim vidikom, premalo pa resnični empiriji. Prav pri srbskih pesmih je zelo pomembno znanje jezika ali, še več, poznavanje duha jezika in vse tiste etnopoetike, o kateri sicer avtor govori, pa je morda ne upošteva dovolj. Zelo spolzka so tla pri prehodih iz indijske, prek ameriške sodobne izvedbe v lokalih v Homerjeva dela in stara angleška besedila. Avtor si je prizadeval biti pozoren in objektivni bralec, vendar se je osredotočal na besedila, manj pa je upošteval npr. teksturo, čeprav je skušal razumeti vlogo pesmi in njen izvirni ali sodobni kontekst. Zelo težko je namreč vzporejati Vdovo Jano z Elemental Women.

Postavlja se tudi vprašanje, ali pri vseh obravnavanih besedilih res uporabljamo samo bralni način. Vsaj pri srbskih epskih pesmih je morda poslušanje bistvenejše od branja, kajti tekstura – melodija, je zelo pomemben element v pravilnem metričnem in vsebinskem preučevanju posamičnih pesmi.

Knjiga je kljub manjšim kritičnim poantam izjemno delo, natančno v svojih teoretičnih poteh in sveže v obravnavanju empiričnih odnosnic. In, kakor se zaveda avtor sam, je utegnil prikazati samo delček kulturne tradicije sveta, njegove paradigme pa je zato treba vedno uporabljati tako, da so izhodišče posamične in različne kulturne tradicije ustnega (ljudskega) pesništva.

Marjetka Golež Kaučič

Irene Portis - Winner, *Semiotics of Peasants in Transition*. Durham in London: Duke University Press, 2002, 200 str., ilustr.

Knjiga je prežeta z vprašanjem, kako je mogoče pisati etnografijo po tem, ko je antropologijo zajel vrtnec postmoderne in omajal epistemološke temelje discipline. Kako lahko pišemo/moramo pisati po tem, ko se vsevednemu objektivnemu avtorskemu glasu antropologa ni posrečilo pojasniti pomena in medsebojnih razmerij zunanjega pogleda in notranje perspektive? Kako najti ustrezen način predstavitve (*representing*) notranje perspektive skoz interpretacijo antropološkega diskurza ter vrednot in stališč preučevane skupine?

Irene Portis - Winner ne razrešuje vprašanja krize reprezentacije v antropološkem pisanju z opiranjem na postmodernistično prepričanje, da je etnografija le vrsta pripovedi, naracije, temveč si prizadeva v semiotičnih postopkih odkriti načine pisanja etnografije Slovencev v Sloveniji in v ZDA. Pisci, kot so ameriški filozof Peirce, jezikoslovci Jakobson, Lotman, Mukarovsky, Bogatyrev in drugi, ter njihovi prispevki k preučevanju kulture kot sistema pomenov so podlaga, na kateri avtorica gradi svojo etnografijo Slovencev z obeh strani oceana.

Po avtoričinih besedah gre za semiotično študijo o medsebojni komunikaciji, verbalni in neverbalni, implicitni in eksplicitni, v skupnosti in med dvema skupnostima – eno v Sloveniji in drugo v ZDA. Prav *vzporedno* dolgoletno preučevanje Slovencev na *dveh* lokacijah naredi knjigo zanimivo in pomembno. Avtorica je v dvajset- oziroma tridesetletnem obdobju izmenično bivala na dveh območjih – v Žerovnici v Sloveniji in pri slovenskih etničnih skupnostih v Clevelandu v Ohiu in Hibbingu v Minnesoti v ZDA, saj je del pripadnikov teh skupnosti po rodu prav iz Žerovnice in njene okolice. V 60. letih 20. stoletja se je Winnerjeva prvič srečala z žerovniškimi družinami in o tem objavila holistično socio-strukturalno študijo *A Slovenian Village: Žerovnica* (1971). V 70. letih je obiskala njihove rojake v Clevelandu in se lotila drugega pola raziskave. To je bila izvirna poteza – ko je na dveh lokacijah preučevala ljudi, ki so člani istih razširjenih družin, je z raziskovanjem povezala pripadnike iste etnične skupnosti na dveh lokacijah. Zelo zgodaj je torej prekršila antropološki kanon preučevanja zaprtih in izoliranih skupnosti in je svoje raziskovanje utemeljila transnacionalno.

V knjigi ugotavlja, da skupnosti povezuje transnacionalna in etnična kvaliteta: čezoceanska skupnost je številne prakse in institucije izoblikovala v skladu s tradicijo iz rodnega kraja; hkrati se je duhovna zgradba prebivalcev Žerovnice oblikovala v interakciji s Clevelandom, to velja enako za prebivalce, ki so bili v ZDA, in za tiste, ki tam niso nikoli bili. Transnacionalizacija, definirana kot participacija v dveh kulturah in istovetenje z dvema kulturama ne glede na veljavne družbene in politične meje, se potrjuje tudi v tem primeru kot postranska kvaliteta sodobnih človeških skupnosti. Vendar bralčeva želja, da bi izvedel kaj več o vidikih transnacionalizacije dveh

skupnosti, ostane deloma nepotešena v zvezi z obojimi, prebivalci Žerovnice in slovensko etnično skupnostjo v ZDA. Kar zadeva slednjo, izvemo več o njeni slovenski etničnosti kot o transnacionalni kvaliteti, ki se je izoblikovala z življenjem v ZDA. Posebej zanimivo bi bilo podrobneje preučiti transnacionalizacijo potomcev priseljencev, njihove t. i. druge in tretje generacije.

V etnografskih poglavjih Irene Portis - Winner predstavlja vas Žerovnica in zgodovino slovenske skupnosti v ZDA na podlagi uradnih dokumentov in dokumentov, ki s stališča ljudi pričajo o primerljivem pogledu na zgodovinske dogodke; spomini, verovanja, legende, miti, otroške avtobiografije so vir znanja o dveh skupnostih, ki posreduje, kakor bi dejala avtorica, *notranji pogled* preučevanih skupnosti. Avtoričino zahtevo, da etnografija posreduje notranji pogled – v ednini –, je mogoče pojasniti z dveh vidikov. Podmena, da ima skupnost *en sam enoten* notranji pogled, pomeni reifikacijo in poenostavljenje zapletene človeške stvarnosti in izkustva. Toda prav sklicevanje na enoten notranji pogled je antropologinjo pripeljalo do trditve, da je bila komunistična Jugoslavija poslednja v dolgi vrsti tujih vladavin, ki so vladali Sloveniji. Bi se res prav *usi* Slovenci strinjali s to trditvijo?

Najzanimivejše se mi zdi zadnje poglavje knjige, v katerem avtorica portretira nekaj družin iz Slovenije in ZDA. Pri tem njeno semiotično izhodišče omogoči predstavitev zbranih etnografskih podatkov. Ključni teoretični pojem, ki ga uporablja, je »razširjeni človeški znak« (povzet po Pierceu), sestavljen iz fleksibilnih skupin posameznikov, ki jih vežejo sorodstvene vezi, zvestoba posamičnim krajem in občutek dvojne identitete – slovenske in ameriške. V tej napetosti ali v tem dialogu identitet se spreminjajo pomeni predmetov, pa tudi usode posameznikov glede na to, na katerem koncu sveta so se znašli. S tem avtorica nehote pokaže, kako transnacionalizaciji navkljub umeščenost bistveno zaznamuje človeško izkustvo.

Jasna Čapo Žmegač

Magda Peršič, *Šege na Pivškem. Praznični časi in praznovanja v koledarskem letu*. Postojna: [Notranjski muzej Postojna], 2003. 157 str., ilustr.

Besedilo, uokvirjeno pod naslov *Šege na Pivškem*, etnologinje Magde Peršič, je v vsebinskem pogledu namenjeno strokovni oz. poljudnejši znanstveni predstavitvi ene tako rekoč paradnih tem etnoloških raziskav – v preteklosti in zdaj.

Ne glede na to, da imamo v slovenski etnologiji in folkloristiki nekaj temeljnih in množico zelo raznovrstnih del (od poglobljenih znanstvenih razprav, zbirke do drobnejših prispevkov gradiva), ki tudi z zelo različnih metodoloških izhodišč in namenu objave ustreznimi zasnovami obravnavajo šege in navade ob praznikih, je dragocen vsak nov prispevek, še zlasti takšen, ki je krajevno ali regionalno omejen. Dragocen zato, ker se po definiciji upira posplošitvam o vseslovenskem ali »značilno slovenskem« in daje prednost resničnosti ustrezni diferenciranosti, ki je posledica raznovrstnih zgodovinskih, družbenih, navsezadnje tudi naravnih razmer in različnih kulturnih vplivov; ti namreč slovensko ozemlje diferencirajo tudi v kulturnem oz. kulturološkem pomenu. Ob poudarjenem pomenu lokalnega nasproti globalnemu in ob živem pomenu lokalnih in regionalnih identitet, kakor jih ljudje doživljamo in živimo v vsakdanjem življenju in mdr. bistveno sooblikujejo naš način življenja, bi si takšnih del želeli še več.

Druga značilnost dozdajšnjega raziskovanja šeg je – tudi zaradi relativno dolge raziskovalne tradicije in njenih metodoloških značilnosti, da so bile pretežno usmerjene k iskanju izbranega segmenta šeg, tj. »starosvetnih šeg in navad«. V zadnjem času je vse več, prej relativno redkih del, ki obravnavajo nove ali »novodobne«, kakor jih imenuje avtorica, in ki konkretno, na podlagi terenskega gradiva, odsevajo sicer v teoriji poznane in definirane procese transformacije izročila in hkrati s funkcijskega in simbolnega vidika vzporejajo tradicionalno in inovativno v prazničnem letu ljudi.

Edino tako rekoč hkratni diahrona in sinhrona pozornost, ki ju je imela avtorica ves čas pred očmi, namreč omogočata ujeti proces, razumeti spremembe, brez obžalovanja, da »starih« šeg ni več. To je dejstvo, ki ga vsaka doba oz. vsaka generacija doživlja na novo, ko v inovacije preslikuje vrednote, vsebovane v izročilu.

Osnova takšnega razumevanja je seveda metodološka oz. konceptualna. Avtorica je v Predgovoru in Uvodu razgrnila svoje raziskovalne podmene: povzela je dozdajšnja najpomembnejša spoznanja iz teorije šeg, upoštevala je, da kljub esencialnemu jedru šeg, ki v marsičem odseva elementarno človeško razmišljanje in doživljanje sveta, v vsaki dobi ali zaokroženem družbeno-zgodovinskem in prostorskem kontekstu tudi šege, kakor vsi drugi kulturni fenomeni, dobijo posebno, enkratno podobo. In ta podoba je tista, po kateri ljudje razločujejo vsakdanje od prazničnega, posvetno od svetega, rutinsko in enkratno. Podoba izročila pri tem ponuja vzorec ali model, kako ravnati, kaj praznovati in, navsezadnje, kako se ločiti od drugih. S tega stališča delo ni pomembno samo z ožjega strokovnega vidika, temveč je pomembno tudi za ljudi in okolje, o katerem govori. In Pivško je s tem delom dobilo nekakšno »osebno izkaznico«, uporabno v izobraževanju, kulturni in tudi turistični promociji. Šele ko ljudje poglobljeneje spoznajo sami sebe, je njihova samozavest močnejša in mnogokrat je to popotnica za drugačno razmišljanje in ravnanje. Spodbuja pa tudi k nadaljnjemu raziskovanju. Z navedenim bi lahko označili pomen oz. poslanstvo tega dela.

Vsebinsko delo obsega Predgovor, uvodni »Je treba zaliti«, na več razdelkov razčlenjeni obsežni poglavji Koledarske šege v prazničnih časih in Spomini živijo, sklepni Namesto konca ali »ena kakuš je pala«. Sledijo sezname opomb, krajšav, virov slikovnega gradiva, pripovedovalcev, pisnih virov, izbrane literature, stvarno kazalo in povzetek v angleščini z razlago lokalnega izrazja – z vsem navedenim je delo opremljeno z neogibnim znanstvenim aparatom.

Jedro dela je razgrnjeno v poglavjih Koledarske šege v prazničnih časih in Spomini živijo.

V prvem avtorica predstavi fenomenologijo šeg v t. i. nosem in postnem času, ob veliki noči, pomladnem, prošnjem in za(oh)ljub(lje)nem, kresnem, poletnem, zahvalnem, volčjem, adventnem, božičnem in novoletnem času. Šege, praznike in praznovanja razporejata in urejata naravni letni krogotok in koledarski čas. Posamične šege so najprej izčrpno predstavljene splošno in nato v lokalnih preoblikah. Avtorica se je pri tem oprla na zadevno strokovno literaturo in lokalne vire – pisne in ustne, pridobljene z raziskovanjem na terenu.

Poglavje Spomini živijo uravnava za razloček od prvega, bolj na fenomenologijo šeg osrediščenega pogleda, historični pogled, ki praznike in spremljajoče šege razdeli na tiste, ki so zgodovinsko ali spominsko dokumentirani v času pod Avstrijo (2. pol. 19. stol. do konca 1. svetovne vojne), v času pod italijansko fašistično oblastjo, po 2. svetovni vojni pa v desetletjih Titove Jugoslavije in nazadnje tiste, ki so najznačilnejši za novi čas države Slovenije, ob in po njeni osamosvojitvi in sega tako rekoč do zadnjih dni. Ta, le navidez tog periodizacijski prijem je novost v dozdajšnjem raziskovanju šeg,

saj so bili doslej v etnologiji bolj v ospredju tipološki poudarki. Razdelek je dober zgled, kako pravzaprav strukture ni mogoče ločiti od procesa. Novi časi prinašajo nove tipe, ki so sprva doživeti kot tuji, drugačni, usoda vsega novodobnega, da prej ali slej zakorači v tradicijo, vrednost pa ohrani le tisto, v čemer ljudje najdejo ali vidijo smisel in vrednoto, četudi samo iz porabniških, samopromocijskih ali kakih drugih trivialnih nagibov.

Avtorica že uvodoma povsem pravilno ugotavlja, da je t. i. klasična klasifikacija šeg – kakor navsezadnje vsaka klasifikacija – le pomožna, saj se t. i. koledarske in letne šege vseskozi prepletajo s t. i. življenjskimi šegami in šegami posamičnih družbenih skupin, posebnimi dogodki, ki zadevajo tako posameznika, družinsko, stanovsko in lokalno skupnost, in celo oblast.

Delo Magde Peršič je poučno tudi s tega stališča, saj posredno napotuje k potrebnim in tehtnim premislekom etnologov o snovi, ki zahteva nadaljnje raziskovanje tako s stališča strukturne, funkcijske in simbolne podobe šeg, zlasti pa kontinuiranega genetičnega sledenja šeg, praznikov in praznovanj, ki po svoje osmišljajo in nam delajo življenje prijaznejše.

Ker v ospredju avtoričine pozornosti ni zgolj podoba šeg, bi delo lahko dobilo celo širši naslov, npr. »Šege in praznovanja na Pivškem« ali »Šege in prazniki na Pivškem«, saj dejansko pripoveduje o prazničnem letu na tem območju.

Notranjski muzej iz Postojne in postojnska občina sta kot pomembni lokalni ustanovi podprli izid tega dela, ki bo ostalo dragoceno pričevanje o kulturni dediščini in kulturnih procesih na pivškem področju, dragoceno za ljudi in nespregledljivo tudi za etnološko vedo.

Ingrid Slavec Gradišnik

SODELAVCI TEGA ZBORNIKA - Collaboratores huius voluminis

Angelos BAŠ, dr., red. univ. prof., znanstveni svetnik v pok., Smoletova 18, 1000 Ljubljana

Jasna ČAPO ŽMEGAČ, dr., Institut za etnologijo i folkloristiku, Ulica kralja Zvonimira 17, 10000 Zagreb, Hrvaška

Marjetka GOLEŽ KAUČIČ, dr., višja znanstvena sodelavka, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Aleksej KALC, univ. dipl. zgodovinar, Odsek za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, Ul. Petronio 4, 34138 Trst, Italija; Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 18, 6000 Koper

Alenka KLEMENC, univ. dipl. umetnostna zgodovinarica, Umetnostnozgodovinski inštitut ZRC SAZU, Novi trg 3, 1000 Ljubljana

Marija KLOBČAR, dr. znanstvena sodelavka, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Naško KRIŽNAR, doc., znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Vera KRŽIŠNIK BUKIČ, dr., znanstvena svetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana

Helena LOŽAR - PODLOGAR, mag., raziskovalnorazvojna sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Marija MAKAROVIC, dr., muzejski svetnik v pok., Adamičeva 15, 1000 Ljubljana

Veronika MITRO, dipl. psihologinja, Ženske studije i istraživanja, Kralja Aleksandra 8, 21000 Novi Sad, Jugoslavija

Martina PIKO - RUSTIA, mag., Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 10. Oktoberstraße 25, 9020 Celovec / Klagenfurt, Avstrija

Mirko RAMOVŠ, samostojni strokovni sodelavec v humanistiki v pokoju, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Mojca RAMŠAK, dr., doc., asistentka z doktoratom, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Mojca RAVNIK, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Polona ROBLEK, univ. dipl. zgodovinarica in etnologinja, Gorenjski muzej Kranj, Tomšičeva ul. 44, 4000 Kranj

Irena ROŽMAN, dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za medicinske vede ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Ingrid SLAVEC GRADIŠNIK, dr., doc., znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Andrej VOVKO, dr., doc., znanstveni svetnik, Inštitut za biografiko in bibliografijo ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Prevodi izvlečkov in povzetkov v angleščino: Nives SULIČ in Jasna ČAPO ŽMEGAČ

Prevod iz hrvaščine: Nada COLNAR

Za znanstveno vsebino svojega prispevka odgovarja vsak avtor sam.

